

4/2020

ελληνική επιθεώρηση ευρωπαϊκού δικαίου

τόμος 40

ελληνική επιθεώρηση ευρωπαϊκού δικαίου

revue hellénique de droit européen

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

4/2020

Τόμος 40
Οκτώβριος - Δεκέμβριος

Άρθρα

Α. Σαββαΐδου, Β. Αθανασάκη

Καινοτομία και φορολογία: Αναπτυξιακή φορολογική πολιτική για τις επενδύσεις και την απασχόληση και φορολογικά κίνητρα για τεχνολογία, έρευνα και ευρεσιτεχνίες - Μέρος Α'

Θ.Γ. Ηλιόπουλος, Χ. Συνοδινός

Ανεμογεννήτριες και Περιβάλλον: Δύσκολη εξίσωση και για το ΔΕΕ

Ε.Α. Αλεξιάδου

Αναπηρία και εύλογες προσαρμογές στην εργασία: διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό νομικό πλαίσιο προστασίας

Επισκόπηση Νομολογίας

- ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2020)

- ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2020)

Σχολιασμένη Νομολογία

- Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών
- Ίση μεταχείριση στη χορήγηση κοινωνικών παροχών
- Αρμοδιότητα του ΔΕΕ για εκδίκαση αγωγής αποζημίωσης στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ
- Η επιλεξιμότητα της δαπάνης και η κατανομή του βάρους απόδειξης
- Απέλαση αλλοδαπών χωρίς την τήρηση διαδικαστικών εγγυήσεων
- Έννομο συμφέρον αποκλεισθέντος σε δημόσιο διαγωνισμό διαγωνιζόμενου για την προσβολή επόμενων πράξεων της διαγωνιστικής διαδικασίας

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ (26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ομ. Καθηγητής ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)
EFSTATHIOS KOUTSOHINAS, Président du Barreau de Thessalonique (rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique)

DIRECTEUR: Emer. Prof. VASSILIOS SKOURIS (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Β. ΤΖΩΡΤΖΗ, Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Χειρόγραφα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κ. ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΤΖΩΡΤΖΗ, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Δ.Π.Θ., Γραμματέα ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρο (hreltzortzi@gmail.com) - Ταχ. Θυρίδα 14, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 486 937

Εγγραφές συνδρομητών, παραγγελίες παλαιών τόμων/ανατύπων, εξόφληση συνδρομών: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης
κ. ΣΤΕΛΛΑ ΔΟΔΟΥΡΑ
sdodoura@gmail.com
Δικαστικό Μέγαρο
26^{ης} Οκτωβρίου 3
546 26, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
Φυσικά Πρόσωπα	€ 36
Νομικά Πρόσωπα	€ 42
Φοιτητές - ασκούμενοι δικηγόροι	€ 18
Τιμή παλαιών τόμων από 1981 έως 1990	€ 10
από 1991 έως 1993	€ 13
1994 και 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 έως 2000	€ 30
2001 έως 2005	€ 36
Τιμή εκάστου τεύχους	€ 9

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

SECRÉTARIAT: V. TZORTZI, S. MAVRIDIS

Tous les manuscrits ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme V. TZORTZI, Professeure Assistante de la Faculté de Droit de l'Université Démocrite de Thrace, Secrétaire du CIEEL, Avocat, responsable pour la rédaction (hreltzortzi@gmail.com) - Boîte Postale 14, 551 02 Kalamaria - Thessalonique, tel: 2310 486 937

Souscriptions, paiements, commandes des anciens volumes, extraits: Barreau de Thessalonique
Mme STELLA DODOURA
sdodoura@gmail.com
Palais de Justice
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique
tél.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ABONNEMENTS ANNUELS	GRÈCE - ÉTRANGER
Personnes physiques	€ 36
Personnes morales	€ 42
Étudiants - Avocats stagiaires	€ 18
Prix des anciens volumes	
de 1981 à 1990	€ 10
de 1991 à 1993	€ 13
1994 et 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 à 2000	€ 30
2001 à 2005	€ 36
Prix de fascicule	€ 9

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγενή, ο οποίος διετέλεσε και Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής της Επιθεώρησης διετέλεσε επίσης από το 1986 μέχρι το 1999 και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου. Στην Γραμματεία της Επιθεώρησης συμμετείχαν από την αρχή της κυκλοφορίας της ο Αλκιβιάδης Παναγόπουλος, δικηγόρος και μέλος του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ, η επιστημονική συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ κ. Στέλλα Ιωαννίδου, δικηγόρος, και η κ. Σοφία Μεγγλίδου, Δ.Ν., δικηγόρος, που είχε και την ευθύνη της ύλης της Επιθεώρησης από το 1981 μέχρι το 2007.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Ομ. Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

ΕΥ. ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Φ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Αθανασάκη Βασιλική, Δ.Ν., Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια ΑΠΘ, Υπότροφος ΙΚΥ, Επιστ. Συνεργάτις Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση

Αθανασιάδη Χιόνα, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

Αλεξιάδου Ελισάβετ-Αθανασία, Δ.Ν., Δικηγόρος, Συνεργάτις GHIG Ερευνητικού Κέντρου Νομικής Σχολής Rijks-universiteit Groningen, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Νομική Σχολή ΑΠΘ

Γαϊτανίδου Αθηνά, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

Ζάχου Μαλαματή, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Ηλιοπούλος Γ. Θεόδωρος, Διδακτορικός ερευνητής, Δίκαιο Ενέργειας και Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο του Hasselt, Δικηγόρος

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M, Δικηγόρος

Κρίκα Μαρία, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M, Δικηγόρος

Μιχαηλίδου Μαρία-Χριστίνα, LL.M, Δικηγόρος

Μπερέτσος Αθανάσιος, Φοιτητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Παπακωνσταντής Μάρκος, Δ.Ν., Δικηγόρος

Σαββαΐδου Αικατερίνη, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Κάτοχος Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση

Σαπαρδάνη Μαρία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Συνοδινός Χαράλαμπος, Δ.Ν., Δικηγόρος

Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Τσιτσιπά Έλλη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

Χαδιού Βαΐα, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

ΑΡΘΡΑ

A. Σαββαΐδου, B. Αθανασάκη

Καινοτομία και φορολογία: Αναπτυξιακή φορολογική πολιτική για τις επενδύσεις και την απασχόληση και φορολογικά κίνητρα για τεχνολογία, έρευνα και ευρεσιτεχνίες - Μέρος Α' 435

Θ.Γ. Ηλιόπουλος, Χ. Συνοδινός

Ανεμογεννήτριες και Περιβάλλον: Δύσκολη εξίσωση και για το ΔΕΕ 453

Ε.Α. Αλεξιάδου

Αναπηρία και εύλογες προσαρμογές στην εργασία: διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό νομικό πλαίσιο προστασίας 467

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ 481

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής 493

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2020) 499

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-511/18, C-512/18 και C-520/18, La Quadrature du Net κ.λπ., 06.10.2020 και ΔΕΕ C-623/17, Privacy International, 06.10.2020 (Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών) – Παρατηρήσεις Μ. Παπακωνσταντή 535

ΔΕΕ C-181/19, Jobcenter Krefeld, 06.10.2020 (Ίση μεταχείριση στη χορήγηση κοινωνικών παροχών) – Παρατηρήσεις Α. Γαϊτανίδου 542

ΔΕΕ C-134/19 P, Bank Refah Kargaran/Συμβούλιο, 06.10.2020 (Αρμοδιότητα του ΔΕΕ για εκδίκαση αγωγής αποζημίωσης στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ) – Παρατηρήσεις Ε. Τσιτσιπά 546

ΔΕΕ C-274/19 P, ΕΚΕΤΑ/Επιτροπή, 22.10.2020 (Η επιλεξιμότητα της δαπάνης και η κατανομή του βάρους απόδειξης) – Παρατηρήσεις Χ. Αθανασιάδη 552

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2020) 561

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 80982/12, Muhammad και Muhammad κατά Ρουμανίας, 15.10.2020 (Απέλαση αλλοδαπών χωρίς την τήρηση διαδικαστικών εγγυήσεων) – Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη 569

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΣτΕ (Ολ.), απόφαση αριθμ. 1819/2020, 18.09.2020 (Έννομο συμφέρον αποκλεισθέντος σε δημόσιο διαγωνισμό διαγωνιζόμενου για την προσβολή επόμενων πράξεων της διαγωνιστικής διαδικασίας) – Παρατηρήσεις Β. Χαδίου

581

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Ολοκλήρωση του Ερευνητικού Προγράμματος του ΚΔΕΟΔ με θέμα "Mutual trust in times of crisis of EU values – State of play and possible next steps" και έκδοση σχετικού τόμου

587

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

589

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Β' Τρίμηνο 2020 – Γ' Τρίμηνο 2020

593

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2020

609

Table of contents 4/2020

ARTICLES

A. Savvaidou, V. Athanasaki

Innovation and Taxation: Development tax policy for investments and employment and tax incentives for technology, research and patents - Part A' 435

Th.G. Iliopoulos, Ch. Synodinos

Wind turbines and Environment: A difficult equation for the CJEU as well 453

E.-A. Alexiadou

Disability and reasonable adjustments at work: International, European and national legal framework of protection 467

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News 481

II. Information Technology e-news 493

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF THE EU

A. Review of Jurisprudence CJEU – GCEU (September – November 2020) 499

B. Annotations CJEU – GCEU

CJEU joined cases C-511/18, C-512/18 and C-520/18, *La Quadrature du Net and Others*, 06.10.2020 and CJEU C-623/17, *Privacy International*, 06.10.2020 (*Processing of personal data and protection of privacy in the electronic communications sector*) – Annotation M. Papanonstantis 535

CJEU C-181/19, *Jobcenter Krefeld*, 06.10.2020 (*Equal treatment of workers with regard to social advantages*) – Annotation A. Gaitanidou 542

CJEU C-134/19 P, *Bank Refah Kargaran/Council*, 06.10.2020 (*Jurisdiction of the CJEU to hear an action seeking compensation pursuant to the CFSP*) – Annotation E. Tsitsipa 546

CJEU C-274/19 P, *EKETA/Commission*, 22.10.2020 (*The eligibility of the expenditure and the distribution of the burden of proof*) – Annotation Ch. Athanasiadi 552

II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

A. Review of Jurisprudence (August – October 2020) 561

B. Annotations

ECHR, Application No 80982/12, *Muhammad and Muhammad v. Romania*, 15.10.2020 (*Expulsion of aliens without applying procedural safeguards*) – Annotation M. Sapardani 569

III. NATIONAL COURTS

Council of State (plenary session), Judgment No 1819/2020, 18.09.2020 (<i>Legal interest of an excluded tenderer in a public tender for the infringement of subsequent acts of the tender procedure</i>) – Annotation V. Chadiou	581
--	-----

CONFERENCES – RESEARCH

Completion of the Research Program of CIEEL on “Mutual trust in times of crisis of EU values – State of play and possible next steps” and publication of the relevant volume	587
--	-----

BIBLIOGRAPHY

I. Book reviews	589
II. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 2nd Trimester 2020 – 3rd Trimester 2020	593
HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW: ANNUAL TABLES 2020	609

Table des matières 4/2020

DOCTRINE

A. Savvaidou, V. Athanasaki

Innovation et Fiscalité: Développement d'une politique fiscale pour les investissements et l'emploi et d'incitations fiscales pour la technologie, la recherche et les brevets - Partie A' 435

Th.G. Iliopoulos, Ch. Synodinos

Les Éoliennes et l'Environnement: Également une équation difficile pour la CJUE 453

E.-A. Alexiadou

Invalidité et ajustements raisonnables au travail: Cadre juridique international, européen et national de protection 467

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes 481

II. @-ctualités d'informatique juridique 493

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence CJUE – TUE (septembre – novembre 2020) 499

B. Notes sur la Jurisprudence CJUE – TUE

CJUE affaires jointes C-511/18, C-512/18 et C-520/18, La Quadrature du Net e.a., 06.10.2020 et CJUE C-623/17, Privacy International, 06.10.2020 (*Traitement des données à caractère personnel et protection de la vie privée dans le secteur des communications électroniques*) – Note M. Papakonstantis 535

CJUE C-181/19, Jobcenter Krefeld, 06.10.2020 (*Égalité de traitement des travailleursence qui concerne les avantages sociaux*) – Note A. Gaitaniidou 542

CJUE C-134/19 P, Bank Refah Kargaran/Conseil, 06.10.2020 (*Compétence de la CJUE pour connaître d'un recoursenindemnité dans le cadre de la PESC*) – Note E. Tsitsipa 546

CJUE C-274/19 P, EKETA/Commission, 22.10.2020 (*L'éligibilité des dépenses et la répartition de la charge de la preuve*) – Note Ch. Athanasiadi 552

II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence CEDH (août – octobre 2020) 561

B. Note sur la Jurisprudence CEDH

CEDH, Requête No 80982/12, Affaire Muhammad et Muhammad v. Roumanie, 15.10.2020 (*Expulsion d'étrangers sans application de garanties procédurales*) – Note M. Sapardani 569

III. JURIDICTIONS NATIONALES

Conseil d'État (session plénière), Arrêt No 1819/2020, 18.09.2020 (*Intérêt juridique d'un soumissionnaire exclu d'un appel d'offres public pour violation des actes ultérieurs de la procédure d'appel d'offres*)
– Note V. Chadiou

581

ÉDUCATION – RECHERCHE

Achèvement du Programme de Recherche du CIEEL sur "La confiance mutuelle en temps de crise des valeurs de l'UE – État des lieux et prochaines étapes possibles" et publication du volume correspondant

587

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Revue bibliographique

589

II. Le droit de l'UE dans les revues juridiques helléniques: 2ème Trimestre 2020 – 3e Trimestre 2020

593

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN: TABLES ANNUELLES 2020

609

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησης Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

<i>ΣΛΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
<i>Συλλ.</i>	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
<i>ΣυλλΥπ</i>	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
<i>ΣυνΘΕΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣυνΘΕΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
<i>ΣυνΘΕΚΑΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
<i>ΣυνΘΕΚΑΧ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
<i>ΣυνΘΕΟΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
<i>ΤεΣ</i>	: Τεύχος εκτός σειράς
<i>ΤοΣ</i>	: Σύνταγμα (Το)
<i>Υπερ</i>	: Υπεράσπιση
<i>ΦΠΑ</i>	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
<i>ΧρηΔικ</i>	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
<i>ΧριΔ</i>	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
<i>AcP</i>	: Archiv für civilische Praxis
<i>AFDI</i>	: Annuaire Français de Droit International
<i>AJCL</i>	: American Journal of Comparative Law (The)
<i>AJDA</i>	: Actualité Juridique du Droit Administratif
<i>AJIL</i>	: American Journal of International Law
<i>AöR</i>	: Archiv des öffentlichen Rechts
<i>ASL</i>	: Air and Space Law
<i>BB</i>	: Der Betriebs - Berater
<i>CDE</i>	: Cahiers de Droit Européen
<i>CJEU</i>	: Court of Justice of the European Union
<i>CJUE</i>	: Cour de Justice de l'Union Européenne
<i>Clunet</i>	: Journal du Droit International (J.D.I.)
<i>C.M.L.R.</i>	: Common Market Law Reports
<i>CML Rev.</i>	: Common Market Law Review
<i>CommLP</i>	: Commercial Law Practitioner
<i>CONSUM.L.J.</i>	: Consumer Law Journal
<i>DZWir</i>	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EA</i>	: Europa-Archiv
<i>EBRL</i>	: European Business Law Review
<i>ECHR</i>	: European Convention on Human Rights
<i>E.C.L.R.</i>	: European Competition Law Review
<i>EELR</i>	: European Environmental Law Review
<i>E.H.R.L.R.</i>	: European Human Rights Law Review
<i>E.H.R.R.</i>	: European Human Rights Reports
<i>EIPR</i>	: European Intellectual Property Review
<i>EJIL</i>	: European Journal of International Law
<i>ELJ</i>	: European Law Journal
<i>E.L.Rev.</i>	: European Law Review
<i>Elrev./HR</i>	: European Law Review / Human Rights Survey
<i>EPL</i>	: European Public Law
<i>ERPL</i>	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - Europäische Zeitschrift für Privatrecht
<i>EStAL</i>	: European State Aid Law Quarterly
<i>ETL</i>	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - Europäisches Transportrecht
<i>EuGRZ</i>	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
<i>EuR</i>	: Europarecht
<i>EuZW</i>	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EWS</i>	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
<i>GATT</i>	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
<i>GATS</i>	: General Agreement on Trade Services
<i>GCEU</i>	: General Court of the European Union
<i>GRUR Int.</i>	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
<i>HRLJ</i>	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHelIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>TUE</i>	: Tribunal de l'Union Européenne
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, HREL, 1981, p. 259, RHelIDE, 1981, p. 259

Καινοτομία και φορολογία:

Αναπτυξιακή φορολογική πολιτική για τις επενδύσεις και την απασχόληση και φορολογικά κίνητρα για τεχνολογία, έρευνα και ευρεσιτεχνίες - Μέρος Α^{1*}

Αικατερίνη Σαββαΐδου**, Βασιλική Αθανασάκη***

Το πρώτο μέρος της μελέτης επικεντρώνεται στο διεθνές και ευρωπαϊκό νομοθετικό πλαίσιο περί φορολογικής αντιμετώπισης της έρευνας και της ανάπτυξης. Ειδικότερα, το πρώτο μέρος της μελέτης αναλύει τη φορολογική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ενθάρρυνση των επενδύσεων και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, τη στρατηγική «Ευρώπη 2020» και τις προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο ("European Semester") και αναφέρεται στις ετήσιες έρευνες για την ανάπτυξη, οι οποίες υπογραμμίζουν τη σημασία των επενδύσεων στην έρευνα και την καινοτομία για την «εκκίνηση» της ανάπτυξης, αλλά και στις σχετικές μεταρρυθμίσεις στα επιμέρους κράτη μέλη. Περαιτέρω, το πρώτο μέρος της μελέτης αναλύει τη σημασία των άυλων περιουσιακών στοιχείων στο διεθνές περιβάλλον μετά το Σχέδιο Δράσης του ΟΟΣΑ για τη Διάβρωση Φορολογικής Βάσης και τη Μεταφορά Κερδών ("BEPS Action Plan") καθώς και το ευρωπαϊκό νομοθετικό πλαίσιο περί κρατικών ενισχύσεων. Τέλος, το πρώτο μέρος της μελέτης προβαίνει σε μια συγκριτική παρουσίαση και ανάλυση των καθεστώτων "patent box" και παροχής λοιπών φορολογικών κινήτρων ανά τον κόσμο.

έρευνα – ανάπτυξη – κίνητρα – ευρεσιτεχνία – φορολογική πολιτική – τεχνολογία – άυλα – κρατικές ενισχύσεις – ΕΕ – φορολογία

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Τα τελευταία χρόνια γίνεται πολλή συζήτηση σε διεθνές επίπεδο για την ανάγκη καταπολέμησης των φαινομένων της φοροαποφυγής και της φορολογικής κατάχρησης, εξαιτίας των οποίων τα δημόσια έσοδα των κρατών έχουν υποστεί δραματική συρρίκνωση. Ωστόσο, η εφαρμογή φορολογικής πολιτικής που αποσκοπεί στην αντιμετώπιση των φαινομένων καταχρηστικής φοροαποφυγής δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να παραγνωρίζει την ιδιαίτερη σημασία της εξισορρόπησης της πολιτικής αυτής με τα αναγκαία φορολογικά κίνητρα που θα πρέπει να παρέχονται από τις κυβερνήσεις για τη στήριξη και περαιτέρω την ενθάρρυνση της υγιούς επιχειρηματικότητας, ιδίως στον ευαίσθητο τομέα της έρευνας και ανάπτυξης για την προώθηση της καινοτομίας.

Η ΕΕ πλήττεται από χαμηλά επίπεδα επενδύσεων από την εμφάνιση της παγκόσμιας οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης. Η Επιτροπή έθεσε ως κορυφαία προτεραιότητά της την αύξηση των επενδύσεων στην ΕΕ. Το επίπεδο των επενδύσεων επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, συμπεριλαμβανομένων των οικονομικών περιορισμών, των οικονομικών προοπτικών, του οικείου ρυθμιστικού πλαισίου και της φορολογίας. Γενικά, ένα διαφανές, απλό και σταθερό φορολογικό σύστημα αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την ενθάρρυνση των επενδύσεων. Η μείωση του κόστους φορολογικής συμμόρφωσης και του διοικητικού κόστους, για παράδειγμα, δημιουργεί ένα επιχειρηματικό περιβάλλον φιλικότερο προς τις επενδύσεις.

Ειδικότερα, το επίπεδο φορολογίας έχει σημαντική επίδραση στις επενδύσεις. Έχουν δημοσιευθεί πολυάριθμες μελέτες σχετικά με τη σχέση μεταξύ του επιπέδου της

εταιρικής φορολογίας και των επενδύσεων¹. Σύμφωνα

* Το άρθρο αυτό δημοσιεύεται στο πλαίσιο της Προεδρίας Jean Monnet στο Γραφείο Φορολογικής Πολιτικής και Διοίκησης της ΕΕ (AUTh), το οποίο συγχρηματοδοτείται από το πρόγραμμα Erasmus+ της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το υλικό αυτό περιέχει αποκλειστικά και μόνο γενικές πληροφορίες και η έδρα Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν δύναται να εκληφθεί ότι δι' αυτού παρέχει συμβουλές ή υπηρεσίες. Ως εκ τούτου, προτείνουμε ότι οι αναγνώστες θα πρέπει να αναζητήσουν εξειδικευμένες συμβουλές σχετικά με κάθε ειδικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν. Η έδρα Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν αποδέχεται ευθύνη για οιαδήποτε ζημία υποστεί οποιοσδήποτε που βασίστηκε στο παρόν. Το εν λόγω υλικό απηχεί αποκλειστικά την άποψη των συγγραφέων και σε καμία περίπτωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ή του Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, τα οποία δεν ευθύνονται για οποιαδήποτε τυχόν χρήση των περιεχόμενων πληροφοριών. Το άρθρο βασίζεται σε εισηγήσεις των συγγραφέων στο Επιμορφωτικό Σεμινάριο που διοργανώθηκε από το Εργαστήριο Μελέτης για τη Διαφάνεια, τη Διαφθορά και το Οικονομικό Έγκλημα του ΑΠΘ στο πλαίσιο του Κέντρου Επιμόρφωσης και Δια Βίου Μάθησης (ΚΕΔΙΒΙΜ) του ΑΠΘ με θέμα «Η προστασία της δημιουργικής επιχείρησης», το οποίο έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη (14-16.11.2019) και στην Αθήνα (28-30.11.2019).

** Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Κάτοχος Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση

*** ΔΝ, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια ΑΠΘ, Υπότροφος ΙΚΥ, Επιστ. Συνεργάτις Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση

1. Βλ. ενδεικτικά C. DREGER / H.-E. REIMERS, Does public investment stimulate private investment? Evidence for the euro area, Economic Modelling, 2016, σσ. 154-158.

με τη θεωρία², η μείωση του πραγματικού οριακού συντελεστή εταιρικού φόρου (EMTR)³ κατά μία εκατοστιαία μονάδα αυξάνει τις άμεσες ξένες επενδύσεις κατά 3%. Μελέτες σχετικά με την επίδραση του κόστους κεφαλαίου στις εγχώριες επενδύσεις, επίσης, δείχνουν ότι οι υψηλοί εταιρικοί φόροι έχουν στατιστικά σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στις επενδύσεις⁴. Ενώ ο πραγματικός οριακός φορολογικός συντελεστής επηρεάζει το συνολικό επίπεδο των επενδύσεων, ο πραγματικός μέσος φορολογικός συντελεστής (EATR)⁵ επηρεάζει τις αποφάσεις των επιχειρήσεων όσον αφορά την τοποθεσία εγκατάστασής τους⁶.

Η φορολογία επηρεάζει σαφώς τις επενδυτικές επιλογές⁷, στο πλαίσιο των οποίων σταθμίζεται αφενός μεν το κόστος κεφαλαίου των εταιρειών αφετέρου δε η καθαρή απόδοση ενός έργου που απαιτούν οι επενδυτές. Ενώ ο συντελεστής φόρου εισοδήματος εταιρειών είναι δεδομένος στο πλαίσιο αυτό και ποικίλλει σημαντικά μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ, η φορολογική επιβάρυνση εξαρτά-

ται τόσο από τον φορολογικό συντελεστή με τον οποίο φορολογούνται τα κέρδη όσο και από άλλες φορολογικές διατάξεις που καθορίζουν τη φορολογική βάση και το συνολικό επίπεδο του φόρου προς πληρωμή. Τα κράτη μέλη⁸ χρησιμοποιούν ποικίλες φορολογικές απαλλαγές και εξαιρέσεις, με ευρύ φάσμα στόχων, συμπεριλαμβανομένου του τρόπου παροχής κινήτρων για επενδύσεις. Τα φορολογικά κίνητρα για δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης, για παράδειγμα, μπορούν να συμβάλουν στην τόνωση των επενδύσεων στον τομέα αυτό. Οι επενδύσεις στην έρευνα και ανάπτυξη είναι ουσιώδεις για την οικονομική πρόοδο και βελτιώνουν την κοινωνική ευημερία. Ταυτόχρονα, όμως, οι αποδόσεις είναι εξαιρετικά αβέβαιες και εξωτερικοί παράγοντες που ασκούν επιρροή στο επίπεδο της γνώσης μπορούν να δυσχεράνουν τις επιχειρήσεις να αποκομίσουν την απόδοση της επένδυσής τους. Οι δαπάνες των επιχειρήσεων για την έρευνα και ανάπτυξη είναι, επομένως, συχνά κάτω από το κοινωνικά επιθυμητό επίπεδο. Η ατελής λειτουργία της αγοράς θα μπορούσε να αντισταθμιστεί με καλά στοχοθετημένα φορολογικά κίνητρα ή/και άμεσες επιδοτήσεις⁹.

Η μελέτη δομείται σε δύο βασικά μέρη. Στο πρώτο αναλύεται το ζήτημα της φορολογικής πολιτικής στην ΕΕ για την ενθάρρυνση των επενδύσεων και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Ειδικότερα, εξετάζονται θέματα γενικότερης φορολογικής πολιτικής στην ΕΕ, βασικές προτεραιότητες με βάση το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο, καθώς και σχετική μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με θέμα «Φορολογικές πολιτικές στην ΕΕ» αλλά και βασικές μεταρρυθμίσεις στα κράτη μέλη. Παράλληλα, παρουσιάζεται το διεθνές πλαίσιο περί άυλων περιουσιακών στοιχείων (intangible assets) και το αντίστοιχο ευρωπαϊκό πλαίσιο περί κρατικών ενισχύσεων, ενώ παράλληλα πραγματοποιείται μια συγκριτική ανάλυση σε επίπεδο κρατών ως προς το ζήτημα των καθεστώτων "patent box"¹⁰ και γενικότερης φορολογικής αναπτυξιακής πολιτικής μέσω της χορήγησης φορολογικών κινήτρων για την προώθηση της καινοτομίας.

Στο δεύτερο μέρος αναλύεται το ελληνικό νομοθετικό

2. Βλ. R.A. de MOOIJ / S. EDERVEEN, *International Tax and Public Finance*, 2003, σσ. 673-93· ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *What a Difference Does it Make?: Understanding the Empirical Literature on Taxation and International Capital Flows*, Commission of the European Communities, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, 2006.
3. Effective marginal tax rate (EMTR). Οι αποφάσεις για το ύψος των επενδύσεων επηρεάζονται από τον πραγματικό οριακό φορολογικό συντελεστή, ήτοι τη φορολογική επιβάρυνση στο τελευταίο ευρώ που επενδύεται σε ένα έργο που μόλις ισοσκελίζεται (η «οριακή» επένδυση). Όσο χαμηλότερος είναι ο πραγματικός οριακός φορολογικός συντελεστής τόσο περισσότερο συμβάλλει το φορολογικό σύστημα στις επενδύσεις. Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Θεματικό Ενημερωτικό Δελτίο Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, Φορολογία, 28.09.2017, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_taxation_el_0.pdf
4. Βλ. D. HARHOFF / F. RAMB, *Investment and Taxation in Germany - Evidence from Firm Level Panel Data*, σε: D. Bundesbank (επιμ.), *Investing Today for the World of Tomorrow*, Springer, Berlin, Heidelberg, 2001, https://doi.org/10.1007/978-3-642-56601-1_5· J.G. CUMMINS / K. HASSETT, *The Effects of Taxation on Investment: New Evidence From Firm Level Panel Data*, *National Tax Journal*, 1992, σσ. 243-251.
5. Effective Average Tax Rate (EATR). Ο πραγματικός μέσος συντελεστής φορολογίας εταιρειών υπολογίζει τους φόρους που καταβλήθηκαν από επιχειρήσεις για επενδύσεις κάτω του ορίου που παράγουν κέρδη άνω της συνήθους απόδοσης κεφαλαίου. Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Θεματικό Ενημερωτικό Δελτίο Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, Φορολογία, 28.09.2017, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_taxation_el_0.pdf.
6. Βλ. σχετικά την προσέγγιση που αναπτύχθηκε από τους Devereux and Griffith το 1999, M.P. DEVEREUX / R. GRIFFITH, *The taxation of discrete investment choices*, Revision 2, *The Institute for Fiscal Studies*, Working Paper Series No. W98/16, 1999.
7. Βλ. και *Tax incentives on R&D*, 69th IFA, 2015, Congress Basel, Switzerland, 30 August - 4 September 2015.

8. Τα κράτη μέλη βασίζονται όλο και περισσότερο σε φορολογικά κίνητρα για την τόνωση των επενδύσεων στην έρευνα και ανάπτυξη. Μεταξύ 2006 και 2016, η δημόσια στήριξη για έρευνα και ανάπτυξη αυξήθηκε από 0,13% του ΑΕΠ σε 0,18%. Τα φορολογικά κίνητρα αυξήθηκαν από 0,04% του ΑΕΠ το 2006 σε 0,1% του ΑΕΠ το 2015. Βλ. EUROPEAN COMMISSION, *Commission staff working document, Tax Policies in the European Union: 2020 Survey*, Brussels, 30.01.2020, SWD(2020) 14 final, σ. 41 επ.
9. Βλ. EUROPEAN COMMISSION, *Tax Reforms in EU Member States: 2015 Report*, Taxation Papers, Working Paper No. 58, Directorate General for Taxation and Customs Union - Directorate General for Economic and Financial Affairs, European Union, 2015, σ. 52.
10. A. ALSTADSAETER ... [et al.], *Patent Boxes Design, Patents Location, and Local R&D*, IPTS Working Papers on Corporate R&D and Innovation, No. 6, 2015.

πλαίσιο όσον αφορά στη φορολογική μεταχείριση των δαπανών τεχνολογίας και έρευνας¹¹ αλλά και τα φορολογικά κίνητρα που παρέχονται από το ελληνικό φορολογικό δίκαιο για τις ευρεσιτεχνίες, ενώ μέσα από ενδιαφέροντα στατιστικά στοιχεία επί των ζητημάτων που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη επιχειρείται να διαπιστωθεί η πραγματική συνεισφορά της αναγνώρισης φορολογικών κινήτρων στην υγιή επιχειρηματική και οικονομική δραστηριότητα.

A. Φορολογική πολιτική για την ενθάρρυνση των επενδύσεων και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας

Καταρχήν, η στρατηγική «Ευρώπη 2020»¹² και οι ετήσιες έρευνες για την ανάπτυξη υπογραμμίζουν τη σημασία των επενδύσεων στην έρευνα και την καινοτομία για την «εκκίνηση» της ανάπτυξης. Βεβαίως, τα κράτη μέλη της ΕΕ διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τη φορολογική τους κυριαρχία, ιδίως στο πεδίο της άμεσης φορολογίας, και επομένως οι επιλογές της φορολογικής πολιτικής γίνονται από τις εθνικές κυβερνήσεις υπό ορισμένους περιορισμούς που συνίστανται, κυρίως, στη μη παραβίαση των θεμελιωδών ελευθεριών της ΕΕ ή των κανόνων περί κρατικών ενισχύσεων. Ωστόσο, εκτός από τις προσπάθειες συντονισμού των εθνικών φορολογικών πολιτικών, η ΕΕ θέτει στις εθνικές κυβερνήσεις ορισμένες προτεραιότητες μέσω της διαδικασίας του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου (European Semester).

Στο πρώτο μέρος της μελέτης αυτής θα εξετάσουμε τη φορολογική πολιτική στην ΕΕ (1), τις προτεραιότητες της ΕΕ με βάση το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο (2), τη μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Φορολογικές πολιτικές στην ΕΕ» (3), τις μεταρρυθμίσεις στα κράτη μέλη της ΕΕ (4). Επίσης, θα εξετάσουμε τα άυλα περιουσιακά στοιχεία στο διεθνές περιβάλλον (5). Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε το ευρωπαϊκό πλαίσιο περί κρατικών ενισχύσεων (6). Τέλος, θα προβούμε σε μια συγκριτική ανάλυση αναφορικά με τα φορολογικά κίνητρα για έρευνα και ανάπτυξη (7).

A.1. Φορολογική πολιτική στην ΕΕ

Η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Ευρώπη 2020» προτείνει τρεις αμοιβαία ενισχυόμενες προτεραιότητες

11. Ως προς τη φορολογική μεταχείριση των δαπανών έρευνας και ανάπτυξης, βλ. και J. WARDA, Measuring the Value of R&D Tax Treatment in OECD Countries, OECD STI Review No. 27, 2001, αλλά και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, A 2001-2002 Update of R&D Tax Treatment in OECD Countries, report prepared for the OECD Directorate for Science, Technology and Industry, 2002.

12. EUROPEAN COMMISSION, Communication from the Commission, Europe 2020: A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth, Brussels, 03.03.2010, COM(2010) 2020, http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.

και, ειδικότερα, την έξυπνη ανάπτυξη, δηλαδή την ανάπτυξη μιας οικονομίας βασισμένης στη γνώση και την καινοτομία, μια βιώσιμη ανάπτυξη, δηλαδή την προώθηση μιας πιο αποδοτικής ως προς τους πόρους, πιο πράσινης και ανταγωνιστικότερης οικονομίας, καθώς και μια ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς, δηλαδή την προώθηση μιας οικονομίας υψηλής απασχόλησης που θα παρέχει κοινωνική και εδαφική συνοχή.

Ειδικότερα, όσον αφορά την έξυπνη ανάπτυξη, η οποία σημαίνει ενίσχυση της γνώσης και της καινοτομίας ως κινήτριων μοχλών της μελλοντικής μας ανάπτυξης, αυτή απαιτεί τη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης, την ενίσχυση των ερευνητικών επιδόσεων, την προώθηση της καινοτομίας και της μεταφοράς γνώσης σε ολόκληρη την Ένωση, την πλήρη αξιοποίηση των τεχνολογιών πληροφοριών και επικοινωνιών και τη διασφάλιση ότι οι καινοτόμες ιδέες μπορούν να μετατραπούν σε νέα προϊόντα και υπηρεσίες που δημιουργούν ανάπτυξη, ποιοτικές θέσεις εργασίας και συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των ευρωπαϊκών και παγκόσμιων κοινωνικών προκλήσεων.

Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προτείνει στη στρατηγική της «Ευρώπη 2020» πέντε μετρήσιμους στόχους της ΕΕ για το 2020, οι οποίοι θα μεταφραστούν και σε εθνικούς στόχους, και ειδικότερα την απασχόληση, την έρευνα και την καινοτομία, την αλλαγή του κλίματος και την ενέργεια, την εκπαίδευση και την καταπολέμηση της φτώχειας. Ειδικότερα, όσον αφορά την καινοτομία, στη στρατηγική της Επιτροπής σημειώνεται ότι οι δαπάνες για την έρευνα και ανάπτυξη στην Ευρώπη είναι κάτω από 2%, σε σύγκριση με 2,6% στις ΗΠΑ και 3,4% στην Ιαπωνία, κυρίως ως αποτέλεσμα των χαμηλότερων επιπέδων ιδιωτικών επενδύσεων. Δεδομένου, ωστόσο, ότι, όπως επισημαίνεται, δεν είναι μόνο τα απόλυτα ποσά που δαπανώνται για την έρευνα και ανάπτυξη που μετράνε, η Ευρώπη πρέπει να επικεντρωθεί στον αντίκτυπο και τη σύνθεση των δαπανών για την έρευνα και να βελτιώσει τις συνθήκες για την έρευνα και ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα στην ΕΕ. Το μικρότερο μερίδιό μας από τις εταιρείες υψηλής τεχνολογίας εξηγεί το ήμισυ του χάσματός μας με τις ΗΠΑ.

Στόχος της πρωτοβουλίας «Ένωση Καινοτομίας» (Flagship Initiative: "Innovation Union") είναι η εκ νέου εστίαση της πολιτικής έρευνας, ανάπτυξης και καινοτομίας στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η κοινωνία μας, όπως η κλιματική αλλαγή, η ενεργειακή απόδοση και η αποδοτικότητα των πόρων, η υγεία και η δημογραφική αλλαγή. Κάθε κρίκος πρέπει να ενισχυθεί στην αλυσίδα καινοτομίας. Αναλυτικότερα, σε επίπεδο ΕΕ, η Επιτροπή θα εργαστεί για την ολοκλήρωση του Ευρωπαϊκού Χώρου Έρευνας, για την ανάπτυξη ενός στρατηγικού ερευνητικού θεματολογίου επικεντρωμένου σε προκλήσεις, όπως η ενεργειακή ασφάλεια, οι μεταφορές, η κλιματική αλλαγή και η αποδοτικότητα των πόρων, η υγεία και η γή-

ρανση, τις φιλικές προς το περιβάλλον μεθόδους παραγωγής και τη διαχείριση της γης, καθώς και την ενίσχυση του κοινού προγραμματισμού με τα κράτη μέλη και τις περιφέρειες.

Η Επιτροπή θα εργασθεί επίσης για τη βελτίωση των συνθηκών πλαισίου για την καινοτομία των επιχειρήσεων, δηλαδή τη δημιουργία του ενιαίου διπλώματος ευρεσιτεχνίας της ΕΕ και ενός εξειδικευμένου δικαστηρίου διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, τον εκσυγχρονισμό του πλαισίου των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και των εμπορικών σημάτων, τη βελτίωση της πρόσβασης των ΜΜΕ στην προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας, την επιτάχυνση των διαλειτουργικών προτύπων, τη βελτίωση της πρόσβασης σε κεφάλαια και την πλήρη χρήση των πολιτικών της πλευράς της ζήτησης, όπως για παράδειγμα μέσω δημόσιων συμβάσεων και έξυπνων ρυθμίσεων.

Επίσης, απαιτείται να δρομολογηθούν «ευρωπαϊκές συμπράξεις καινοτομίας» μεταξύ της ΕΕ και των κρατών μελών σε εθνικό επίπεδο, προκειμένου να επιταχυνθεί η ανάπτυξη των τεχνολογιών που απαιτούνται για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που έχουν εντοπιστεί. Το πρώτο θα περιλαμβάνει «την οικοδόμηση της βιοοικονομίας έως το 2020», «τις βασικές τεχνολογίες γενικής εφαρμογής για τη διαμόρφωση του βιομηχανικού μέλλοντος της Ευρώπης» και «τεχνολογίες που θα επιτρέψουν στους ηλικιωμένους να ζουν ανεξάρτητα και να δραστηριοποιούνται στην κοινωνία».

Περαιτέρω, σε επίπεδο ΕΕ, απαιτείται η ενίσχυση και περαιτέρω ανάπτυξη του ρόλου των μέσων της ΕΕ για τη στήριξη της καινοτομίας (π.χ. διαρθρωτικά ταμεία, ταμεία αγροτικής ανάπτυξης, πρόγραμμα-πλαίσιο για την έρευνα και ανάπτυξη), μεταξύ άλλων μέσω εξορθολογισμού των διοικητικών διαδικασιών για τη διευκόλυνση της πρόσβασης σε χρηματοδότηση, ιδίως για τις ΜΜΕ, και δημιουργία καινοτόμων μηχανισμών παροχής κινήτρων που συνδέονται με την αγορά άνθρακα, ιδίως για την ταχεία προώθηση. Τέλος, απαιτείται η προώθηση των συμπράξεων γνώσης και ενίσχυση των δεσμών μεταξύ εκπαίδευσης, επιχειρήσεων, έρευνας και καινοτομίας, και προώθηση της επιχειρηματικότητας με τη στήριξη νέων καινοτόμων επιχειρήσεων.

Περαιτέρω, σε εθνικό επίπεδο, τα κράτη μέλη θα πρέπει να μεταρρυθμίσουν τα εθνικά (και περιφερειακά) συστήματα έρευνας, ανάπτυξης και καινοτομίας για την προώθηση της αριστείας και της έξυπνης εξειδίκευσης, την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ πανεπιστημίων, έρευνας και επιχειρήσεων, την εφαρμογή κοινού προγραμματισμού και ενίσχυση της διασυννοριακής συνεργασίας σε τομείς με προστιθέμενη αξία της ΕΕ και ανάλογη προσαρμογή των εθνικών διαδικασιών χρηματοδότησης, ώστε να διασφαλιστεί η διάδοση της τεχνολογίας σε ολόκληρη την επικράτεια της ΕΕ. Επίσης, σε εθνικό επίπεδο, απαιτείται η εξασφάλιση επαρκούς προσφοράς πτυχιού-

χων θετικών επιστημών, μαθηματικών και μηχανικών και εστίαση των σχολικών σπουδών στη δημιουργικότητα, την καινοτομία και την επιχειρηματικότητα. Τέλος, απαιτείται να δοθεί προτεραιότητα στις δαπάνες γνώσης, μεταξύ άλλων με τη χρήση φορολογικών κινήτρων και άλλων χρηματοδοτικών μέσων για την προώθηση μεγαλύτερων ιδιωτικών επενδύσεων έρευνας και ανάπτυξης.

Η στρατηγική «Ευρώπη 2020»¹³ και οι ετήσιες έρευνες για την ανάπτυξη υπογραμμίζουν τη σημασία των επενδύσεων στην έρευνα και την καινοτομία για την «εκκίνηση» της ανάπτυξης¹⁴. Οι επενδύσεις στην έρευνα και ανάπτυξη είναι ουσιώδεις για την οικονομική πρόοδο και βελτιώνουν την κοινωνική ευημερία¹⁵. Οι αποδόσεις σε αυτό το είδος επένδυσης είναι, εντούτοις, εξαιρετικά αβέβαιες και εξωτερικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη γνώση δυσχεραίνουν τις επιχειρήσεις να αποκομίσουν την πλήρη απόδοση της επένδυσής τους. Το ποσό που επενδύουν οι εταιρείες στην έρευνα και ανάπτυξη είναι, επομένως, συχνά κάτω από το κοινωνικά επιθυμητό επίπεδο. Η ατελής λειτουργία της αγοράς θα μπορούσε να αντισταθ-

-
13. EUROPEAN COMMISSION, Europe 2020: A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth, http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm. Βλ. και D. D'ANDRIA / D. PONTIKAKIS / A. SKONIECZNA, Towards a European R&D Incentive? An assessment of R&D Provisions under a Common Corporate Tax Base, European Commission, Taxation Papers, Taxation and Customs Union, Working Paper No. 69, 2017, που αφορά στην υιοθέτηση ενός ενιαίου κινήτρου έρευνας και ανάπτυξης στην Ευρώπη στο πλαίσιο της κοινής ενοποιημένης εταιρικής βάσης φορολογίας εισοδήματος. Βλ. Επίσης J.A. ZÚÑIGA-VICENTE ... [et al.], Assessing the effect of public subsidies on firm R&D investment: a survey, Journal of Economic Surveys, Vol. 28, No. 1, 2014, σσ. 36-67· TAXUD, A Study on R&D Tax Incentives, Taxation Papers, Working Paper No. 52, 2014· E.C. WANG, Determinants of R&D investment: The Extreme-Bounds-Analysis approach applied to 26 OECD countries, Research Policy, Vol. 39, 2010, σσ. 103-116· ZEW, Effective Tax Levels Using the Devereux/Griffith Methodology, Project for the EU Commission TAXUD/2013/CC/120, Final Report (October 2014)· F.M. SCHERER / D. HARHOFF, Technology policy for a world of skew-distributed outcomes, Research Policy, Vol. 29, No. 4-5, 2000, σσ. 559-56· G. SILVERBERG / B. VERSPAGEN, The size distribution of innovations revisited: An application of extreme value statistics to citation and value measures of patent significance, Journal of Econometrics, Vol. 139, No. 2, 2007, σσ. 318-339· RAO, Do tax credits stimulate R&D spending? The effect of the R&D tax credit in its first decade, Journal of Public Economics, Vol. 140, 2016, σσ. 1-12· M. ROGERS, R&D and productivity: using UK firm-level data to inform policy, Empirica, Vol. 37, No. 3, 2010, σσ. 329-359.
14. TAXUD, A Study on R&D Tax Incentives, Taxation Papers, Working Paper No. 52, 2014.
15. Βλ. και Tax incentives on Research and Development, 69th IFA, 2015 Congress Basel, Switzerland, 30 August - 4 September 2015.

μιστεί από τις κυβερνήσεις¹⁶ που προσφέρουν στοχοθετημένα φορολογικά κίνητρα ή/και άμεσες επιδοτήσεις. Οι απόψεις διαφέρουν ως προς την πιο αποτελεσματική προσέγγιση και οι περισσότερες χώρες υιοθετούν έναν συνδυασμό και των δύο μέσων. Αυτό μπορεί να αντικατοπτρίζει τις εξελίξεις στην πολιτική καινοτομίας. Σήμερα συνδυάζεται ως επί το πλείστον από τη θεωρία η παραδοσιακή προσέγγιση του σχεδιασμού πολιτικών για τη διόρθωση των αστοχιών και αποτυχιών της αγοράς με μια προσέγγιση βασισμένη στο σύστημα σχεδιασμού πολιτικής που στηρίζεται στον πειραματισμό και την εξέλιξη των θεσμών και όχι στην προσπάθεια εξεύρεσης μιας απόλυτης «λύσης»¹⁷.

Η μεγάλη πλειοψηφία των μελετών διαπιστώνει ότι τα φορολογικά κίνητρα που αποσκοπούν στην ενθάρρυνση των δαπανών για έρευνα και ανάπτυξη¹⁸ είναι αποτελεσματικά¹⁹ για την τόνωση πρόσθετων επενδύσεων. Τα αποτελέσματα από διαφορετικές μελέτες ποικίλλουν ευρέως, ωστόσο, αυτή η διαφοροποίηση αφορά κυρίως το μέγεθος του αντίκτυπου των φορολογικών κινήτρων. Αυτό οφείλεται εν μέρει στις διαφορές στις μεθοδολογίες που χρησιμοποιούνται και στις διαφορές μεταξύ των συγκεκριμένων χωρών που μελετώνται. Φαίνεται να υπάρχει γενική συναίνεση ως προς το ότι τα φορολογικά κίνητρα έχουν μέτρια επίδραση στα επίπεδα επενδύσεων σε έρευνα και ανάπτυξη. Ωστόσο, ο αντίκτυπος ενδέχεται να υποτιμάται, καθώς ορισμένες έρευνες υποδηλώνουν ότι τα φορολογικά κίνητρα για έρευνα και ανάπτυξη τείνουν να είναι λιγότερο αποτελεσματικά από ό,τι στην πραγματικότητα, εάν οι μελέτες δεν λαμβάνουν υπόψη τον ενδογενή προσδιορισμό των φορολογικών πολιτικών, δηλαδή το γεγονός ότι οι φορολογικές μεταρρυθμίσεις συχνά εισάγονται για να αντισταθμίσουν την οικονομική ύφεση²⁰.

Εκτός από την άμεση επίδραση των φορολογικών κινήτρων, δηλαδή την ενθάρρυνση των επενδύσεων σε έρευνα και ανάπτυξη, οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής ελπίζουν επίσης ότι θα οδηγήσουν σε εταιρείες που παράγουν πιο καινοτόμα προϊόντα και υπηρεσίες με απώτερα κέρδη για την κοινωνία. Ωστόσο, οι επιπτώσεις των φορολογικών κινήτρων για την έρευνα και ανάπτυξη στη συμπεριφορά των επιχειρήσεων και στην ευημερία τους σπανίως μελετώνται. Υπάρχουν ορισμένα, αν και περιορισμένα, αποδεικτικά στοιχεία που υποδηλώνουν ότι η χορήγηση φορολογικών ελαφρύνσεων στην έρευνα και ανάπτυξη έχει θετικό αντίκτυπο στην καινοτομία, αλλά δεν υπάρχουν συμπεράσματα σχετικά με την επίπτωση στην παραγωγικότητα. Οι αναλύσεις κόστους-οφέλους των κοινωνικών επιπτώσεων των φορολογικών κινήτρων για έρευνα και ανάπτυξη που πραγματοποιούνται στις Κάτω Χώρες, τον Καναδά²¹ και την Ιαπωνία διαπιστώνουν ότι μπορούν να έχουν θετικό αντίκτυπο στην ευημερία. Τα αποτελέσματα των μελετών αυτών φαίνεται, ωστόσο, να είναι ιδιαίτερα ευαίσθητα στις παραδοχές που γίνονται²².

Συνολικά, το 2015 είκοσι έξι (26) κράτη μέλη χρησιμοποιούσαν φορολογικά κίνητρα για την ενθάρρυνση των επενδύσεων στην έρευνα και ανάπτυξη. Αυτή είναι επίσης κοινή πρακτική στις μεγάλες οικονομίες εκτός της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων των ΗΠΑ²³, του Καναδά, της Ιαπωνίας, της Κίνας και της Νότιας Κορέας. Τα φορολογικά κίνητρα έχουν καταστεί ένα σημαντικό εργαλείο πολιτικής για την υποστήριξη της ιδιωτικής έρευνας και ανάπτυξης και έτσι έχουν συμβάλει στη διατήρηση των επιπέδων των επενδύσεων σε έρευνα και ανάπτυξη κατά τη διάρκεια της κρίσης²⁴.

A.2. Προτεραιότητες της ΕΕ με βάση το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο (European Semester)

Όπως αναφέρθηκε, εκτός από τις προσπάθειες συντονισμού των εθνικών φορολογικών πολιτικών, η ΕΕ θέτει στις εθνικές κυβερνήσεις ορισμένες προτεραιότητες μέσω της διαδικασίας του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, το

2015 Report ..., ό.π., σ. 60 επ.

16. Βλ. και D. GUELLEC / B. VAN POTTELSBERGHE, Does Government Support Stimulate Private R&D?, OECD Economic Studies, OECD, Paris 1999 και ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, The Impact of Public R&D Expenditure on Business R&D, STI Working Papers No. 4, OECD, Paris, 2000.

17. METCALFE, 1994· DODGSON ... [et al.], 2011. Βλ. EUROPEAN COMMISSION, Tax Reforms in EU Member States: 2015 Report ..., ό.π., σ. 60.

18. Βλ. και M.D. RASHKIN, Practical Guide to Research and Development Tax Incentives: Federal, State and Foreign, 2nd ed., CCH Wolters Kluwer Business, 2007.

19. Βλ. και B. HALL / J. VAN REENEN, How Effective Are Fiscal Incentives for R&D? A Review of the Evidence, Research Policy, 2000· National Institute of Standards and Technology (NIST), The Effectiveness of Research and Experimentation Tax Credits, Washington DC, 1998· Office of Technology Assessment (OTA), The Effectiveness of Research and Experimentation Tax Credits, Washington DC, 1995.

20. Βλ. EUROPEAN COMMISSION, Tax Reforms in EU Member States:

21. Βλ. D. BREAN / J. LEONARD, Taxation, Technology, and Canada's Competitiveness, Choices, Vol. 4, No. 1, 1998.

22. Βλ. M. PARSONS / N. PHILLIPS, An evaluation of the Federal tax credit for scientific research and experimental development, Department of Finance, Working Paper 2007-2008· B. LOKSHIN / P. MOHNEN, Do R&D tax incentives lead to higher wages for R&D workers? Evidence from the Netherlands, Research Policy, 2013, σσ. 823-830. Βλ. και EUROPEAN COMMISSION, Tax Reforms in EU Member States: 2015 Report ..., ό.π., σ. 60 επ.

23. Βλ. Σχετικά και B. HALL, Fiscal Policy Towards R&D in the United States: Recent Experience, OECD 1995.

24. Βλ. EUROPEAN COMMISSION, Tax Reforms in EU Member States: 2015 Report ..., ό.π., σ. 60 επ.

οποίο αποτελεί μέρος του πλαισίου οικονομικής διακυβέρνησης της ΕΕ και επικεντρώνεται στους πρώτους έξι μήνες κάθε έτους (εξ ου και «εξάμηνο»). Κατά το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο τα κράτη μέλη ευθυγραμμίζουν τις δημοσιονομικές και οικονομικές τους πολιτικές προς τους στόχους και τους κανόνες που έχουν συμφωνηθεί σε ενωσιακό επίπεδο. Σύμφωνα με τη διαδικασία του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, κάθε χώρα που χρησιμοποιεί το ευρώ πρέπει να υποβάλει το σχέδιο προϋπολογισμού της στην Επιτροπή μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου. Εάν η Επιτροπή θεωρεί ότι το εν λόγω σχέδιο προϋπολογισμού ενδέχεται να μην πληροί τους κανόνες του ενιαίου νομίσματος, μπορεί να ζητήσει την αναθεώρησή του.

Το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο καλύπτει τρεις βασικούς τομείς συντονισμού της οικονομικής πολιτικής και, ειδικότερα, τις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες εστιάζουν στην προώθηση της ανάπτυξης και της απασχόλησης σύμφωνα με τη στρατηγική «Ευρώπη 2020»²⁵, τις δημοσιονομικές πολιτικές, προκειμένου να διασφαλισθεί η βιωσιμότητα των δημοσίων οικονομικών σύμφωνα με το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, και την πρόληψη υπερβολικών μακροοικονομικών ανισορροπιών²⁶. Το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο²⁷ έθεσε ως προτεραιό-

τητες²⁸ την τόνωση των επενδύσεων, την τόνωση της

τελειώνει τον Ιούνιο/Ιούλιο του επόμενου. Παρέχει το πλαίσιο για τον συντονισμό των οικονομικών πολιτικών των χωρών της ΕΕ και δίνει τη δυνατότητα στα κράτη μέλη να συζητούν τα οικονομικά και δημοσιονομικά τους σχέδια και να παρακολουθούν την πρόοδο σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους κατά τη διάρκεια του έτους πριν υιοθετήσουν τον προϋπολογισμό για το επόμενο έτος. Αποτελεί μια διαδικασία μέσω της οποίας επιδιώκεται η συνεχής σύγκλιση των οικονομικών επιδόσεων των κρατών μελών. Βλ. Report of the task force to the European Council, Strengthening economic governance in the EU, Brussels, 21 October 2010 και EUCO 13/10, COEUR 9 CONCL 2, Brussels, 17 June 2010, σ. 5. Βλ. και Χ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο, 5ο Newsletter Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση, Νομική Σχολή ΑΠΘ, Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2019, <https://www.taxheaven.gr/news/47037/to-pempto-newsletter-ths-edras-jean-monnet-okt-dek-2019>.

28. Όσον αφορά την Ελλάδα, η οποία συμμετέχει πλέον στη διαδικασία του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος στήριξης της σταθερότητας το περασμένο καλοκαίρι, η Επιτροπή εξέδωσε τη δεύτερη έκθεσή της στο πλαίσιο της ενισχυμένης εποπτείας. Στην έκθεση αξιολογείται η πρόοδος της Ελλάδας ως προς τις πολιτικές δεσμεύσεις που ανέλαβε στην Ευρωζώνη τον Ιούνιο του 2018. Η έκθεση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, μολονότι η Ελλάδα έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο όσον αφορά την υλοποίηση των ειδικών μεταρρυθμιστικών δεσμεύσεων της που πρέπει να ολοκληρωθούν έως το τέλος του 2018, ο ρυθμός σε ορισμένους τομείς υπήρξε αργός και έχει οδηγήσει σε καθυστερήσεις των συναφών μεταρρυθμίσεων. Βλ. Α. ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ / Β. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ, Tax Flash της Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση, Χειμερινή δέσμη του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου: Αξιολόγηση της προόδου των κρατών μελών όσον αφορά τις οικονομικές και κοινωνικές προτεραιότητες, Μάρτιος 2019, Tax heaven: <https://www.taxheaven.gr/news/43912/tax-flash-xeimerinh-desmh-toy-eyrwpaikoy-examhnoy-axiologhsh-ths-proodoy-twn-kratwn-melwn-oston-afora-tis-oikonomikes-kai-koινωνikes-proteraiothtes>. Επίσης, με το από 17 Δεκεμβρίου 2019 δελτίο τύπου η Επιτροπή παρουσίασε τον νέο κύκλο του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, ο οποίος είναι ο πρώτος της θητείας της. Παρουσιάζει μια φιλόδοξη και αναμορφωμένη αναπτυξιακή στρατηγική που επικεντρώνεται στην προώθηση ανταγωνιστικής βιωσιμότητας για την οικοδόμηση μιας οικονομίας στην υπηρεσία των ανθρώπων και του πλανήτη. Η ετήσια στρατηγική για τη βιώσιμη ανάπτυξη ανταποκρίνεται στο όραμα που παρουσιάζεται στις πολιτικές κατευθύνσεις της Προέδρου Ούρσουλα φον ντερ Λάιεν. Το εν λόγω έγγραφο καθορίζει τη στρατηγική πολιτικής της ΕΕ στους τομείς της οικονομίας και της απασχόλησης, θέτει δε τη βιωσιμότητα και την κοινωνική ένταξη στο επίκεντρο της διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής της ΕΕ, σύμφωνα με τις προτεραιότητες που κατοχυρώνονται στην Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, τη νέα αναπτυξιακή στρατηγική της Επιτροπής. Στόχος της εν λόγω στρατηγικής είναι να διασφαλίσει ότι η Ευρώπη εξακολουθεί να διαθέτει τα πιο προηγμένα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας στον κόσμο, θα γίνει η πρώτη κλιματικά ουδέτερη ήπειρος και αποτελεί έναν δυναμικό κόμβο καινοτομίας και ανταγωνιστικής επιχειρηματικότητας. Θα δώσει στην Ευρώπη τα εργαλεία ώστε να επιδιώξει υψηλό-

25. Βλ. και L. ABRAMOVSKY ... [et al.], The Location of Innovative Activity in Europe, The Institute for Fiscal Studies, Working Paper 08/10, 2008.

26. Η διαδικασία μακροοικονομικών ανισορροπιών αποσκοπεί στον εντοπισμό, την πρόληψη και την αντιμετώπιση δυνητικά επιβλαβών μακροοικονομικών ανισορροπιών που θα μπορούσαν να επηρεάσουν αρνητικά την οικονομική σταθερότητα μιας συγκεκριμένης χώρας της ΕΕ, της ζώνης του ευρώ ή της ΕΕ στο σύνολό της. Οι μακροοικονομικές ανισορροπίες σε μια χώρα της ΕΕ, π.χ. ένα μεγάλο έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών ή μια φούσκα στην αγορά ακινήτων, μπορεί να έχουν δυσμενείς επιπτώσεις σε άλλες χώρες της ΕΕ. Αυτό έγινε εμφανές κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης. Για τον λόγο αυτό, το 2011, καθιερώθηκε η διαδικασία μακροοικονομικών ανισορροπιών (ΔΜΑ), η οποία καθιστά δυνατή την ενισχυμένη εποπτεία των χωρών στις οποίες έχουν διαπιστωθεί υπερβολικές ανισορροπίες στο πλαίσιο της διαδικασίας υπερβολικών ανισορροπιών (ΔΥΑ), https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/eurosemester/framework/macroeconomic-imbalance-procedure_el. Βλ. και Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ευρωπαϊκό Εξάμηνο, <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/european-semester/>.

27. Το 2010, το συμβούλιο του ECOFIN αποφάσισε τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού μηχανισμού σταθεροποίησης, στοχεύοντας στη δημοσιονομική εξυγίανση καθώς και στην ενδυνάμωση του ευρωπαϊκού συστήματος οικονομικής διακυβέρνησης στο μέλλον. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενέκρινε επίσης το Εξάμηνο με τα συμπεράσματα, στα οποία κατέληξε στις 17 Ιουνίου 2010. Το 2011, έλαβε χώρα το πρώτο Ευρωπαϊκό Εξάμηνο. Το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο αρχίζει τον Νοέμβριο του κάθε έτους και

απασχόλησης, τη μείωση των ανισοτήτων, καθώς και τη διασφάλιση της φορολογικής συμμόρφωσης.

Α.3. Η μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Φορολογικές πολιτικές στην ΕΕ»

Σε μελέτη της ("Tax Policies in the EU", 2018) η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβαίνει σε προτάσεις για τη μεταρρύθμιση των φορολογικών συστημάτων των κρατών μελών με βάση τις προαναφερόμενες προτεραιότητες (επιλογές για μεταρρυθμίσεις). Η μελέτη αναφέρει ότι η φορολογία συνιστά έναν από τους παράγοντες που επηρεάζουν τις επενδυτικές αποφάσεις των επιχειρήσεων²⁹.

Με σκοπό την τόνωση των επενδύσεων, της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας, η μελέτη της Επιτροπής προτείνει την ενθάρρυνση εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης και ανάληψης κινδύνων, εστιάζοντας σε μέτρα που προωθούν την αποδοτικότητα και στον σχεδιασμό καλύτερων φορολογικών κινήτρων, καθώς και την υιοθέτηση μιας πιο ενεργής προσέγγισης ενδυ-

νάμωσης της ψηφιοποίησης της οικονομίας. Ειδικότερα, η μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προτείνει την ενθάρρυνση των επενδύσεων μέσω των ιδίων κεφαλαίων ως συμπληρωματικής πηγής χρηματοδότησης «με τον δανεισμό», τη μετάβαση από την απόσβεση στον άμεσο καταλογισμό (ως έξοδο του κόστους της χρήσης της επένδυσης), τη δυνατότητα (συνολικού) συμψηφισμού ζημιών, και τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των φορολογικών κινήτρων για την προώθηση της έρευνας και ανάπτυξης και την απλοποίηση των φορολογικών κινήτρων που έχουν τη δυναμική προώθησης των πραγματικών επενδύσεων, καθώς και την αλλαγή/μετάβαση προς τη φορολόγηση των οικονομικών προσόδων/αποδόσεων (economic rents). Επίσης, προτείνει την αύξηση της ψηφιοποίησης των φορολογικών διοικήσεων για τη διευκόλυνση της φορολογικής συμμόρφωσης και τη βελτίωση της παροχής υπηρεσιών στους φορολογούμενους (customer service), τη διασφάλιση φορολογικής βεβαιότητας μέσω της σταθερότητας της φορολογικής νομοθεσίας και τη διαβούλευση με τους φορολογούμενους πριν την τροποποίησή της, όταν αυτό είναι αναγκαίο, καθώς και την απλοποίηση και την παροχή επεξηγήσεων αναφορικά με την εφαρμογή των φορολογικών κανόνων.

Με σκοπό την ενίσχυση της απασχόλησης και την απομάκρυνση της φορολογικής επιβάρυνσης από την εργασία, προτείνεται από τη μελέτη η επικέντρωση των φορολογικών ελαφρύνσεων στην εργασία/απασχόληση των πιο ενεργών ομάδων, που αντιμετωπίζουν τις υψηλότερες προκλήσεις υποαπασχόλησης και επισφαλών εργασιακών σχέσεων, όπως ατόμων με χαμηλή ειδίκευση (low-skilled), ανειδίκευτους, νέους, ηλικιωμένους και τους μακροχρόνια ανέργους, αντί για την παροχή γενικών φορολογικών μειώσεων/εκπτώσεων. Ειδικότερα, προτείνεται, αφενός, η χρηματοδότηση των φορολογικών αυτών μειώσεων (περικοπή στη φορολογία) μέσω εναλλακτικών φορολογικών βάσεων και, αφετέρου, η κατάργηση ή τροποποίηση χαρακτηριστικών του φορολογικού συστήματος που δημιουργούν υψηλούς οριακούς φορολογικούς συντελεστές (marginal tax rates) για τα πρόσωπα που συνεισφέρουν στο (οικογενειακό) νοικοκυριό το δευτερεύον εισόδημα (second earners), [καθώς δημιουργούν αντικίνητρα εργασίας], όπως, για παράδειγμα, με τη μετάβαση από τα οικογενειακά στα προσωπικά φορολογικά συστήματα για τα ζευγάρια.

Περαιτέρω, η μελέτη προτείνει τη χρηματοδότηση των συγκεκριμένων φοροελαφρύνσεων μέσω άλλων φόρων (δεδομένων των δημοσιονομικών περιορισμών), όπως τους φόρους στην κατανάλωση, τις επιζήμιες για το περιβάλλον δραστηριότητες και την περιουσία, θεωρώντας ότι η φορολογική βάση αυτών είναι συγκριτικά χαμηλή.

Με σκοπό τη διόρθωση των ανισοτήτων και την προώθηση της κοινωνικής κινητικότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, η μελέτη προτείνει την άμβλυνση των ανι-

τερους στόχους όσον αφορά την κοινωνική δικαιοσύνη και την ευημερία. Γενικότερα, η στρατηγική βιώσιμης ανάπτυξης θα βοηθήσει την ΕΕ και τα κράτη μέλη της να επιτύχουν τους Στόχους των Ηνωμένων Εθνών για Βιώσιμη Ανάπτυξη, τους οποίους η Επιτροπή ενσωματώνει για πρώτη φορά στο Ευρωπαϊκό Εξάμηνο. Η ετήσια στρατηγική για τη βιώσιμη ανάπτυξη περιλαμβάνει τέσσερις αλληλένδετες και αλληλοενισχυόμενες διαστάσεις για την αντιμετώπιση των μακροπρόθεσμων προκλήσεων. Αυτές οι διαστάσεις πρέπει να κατευθύνουν τις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, τις πολιτικές απασχόλησης, τις επενδύσεις και τις υπεύθυνες δημοσιονομικές πολιτικές σε όλα τα κράτη μέλη για την ανάπτυξη μιας οικονομίας στην υπηρεσία των ανθρώπων και του πλανήτη. Οι τέσσερις διαστάσεις είναι η περιβαλλοντική βιωσιμότητα, η αύξηση της παραγωγικότητας, η δίκαιη μεταχείριση και η μακροοικονομική σταθερότητα. Το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο θα δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα, με την παροχή ειδικής καθοδήγησης στα κράτη μέλη σχετικά με τους τομείς στους οποίους υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις και επενδύσεις προς ένα βιώσιμο οικονομικό μοντέλο. Οι κατευθύνσεις πολιτικής στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου θα συμβάλουν επίσης στην τόνωση της αύξησης της παραγωγικότητας: θα προωθήσουν τις επενδύσεις και τις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις για την προαγωγή της έρευνας και της καινοτομίας, τη βελτίωση της πρόσβασης σε χρηματοδότηση, την ενίσχυση της λειτουργίας των αγορών προϊόντων και υπηρεσιών, και την εξάλειψη των σημείων συμφόρησης στο επιχειρηματικό περιβάλλον. Βλ. Α. ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ / Β. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ, Tax Flash της Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση, Φθινοπωρινή δέσμη του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου: Η δημιουργία μιας οικονομίας στην υπηρεσία των ανθρώπων και του πλανήτη, Δεκέμβριος 2019, Tax heaven: <https://www.taxheaven.gr/news/46982/tax-flash-foinopwrinh-desmh-toy-eyrwpaikoy-examhnoy-h-dhmioyrgia-mias-oikonomias-sthn-uphresia-ton-anthropwn-kai-toy-planhth>.

29. Βλ. και EUROPEAN COMMISSION, Tax Reforms in EU Member States: 2015 Report ..., ό.π.

σοτήτων στο εισόδημα, την περιουσία και τις ευκαιρίες, αλλά και την κινητροδότηση των συμπεριφορών που διευκολύνουν την κοινωνική κινητικότητα, όπως με τη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης στοχευμένων κατηγοριών του πληθυσμού μέσω της δημιουργίας θέσεων εργασίας, με την ενίσχυση της προοδευτικότητας των φορολογικών εισοδημάτων φυσικών προσώπων που οδηγεί στην αναδιανομή και την αύξηση της προοδευτικότητας του συνολικού φορολογικού μείγματος, συμπεριλαμβανομένης της φορολογίας μεταβίβασης του πλούτου (περιουσίας), του εισοδήματος φυσικών προσώπων από κεφάλαιο και επί της περιουσίας.

Με σκοπό την ενίσχυση της φορολογικής διοίκησης και την προώθηση της κουλτούρας συμμόρφωσης, η μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προτείνει δύο μέτρα/πυλώνες, ήτοι την ενίσχυση της συνεργασίας και του νομικού πλαισίου και της διοικητικής σταθερότητας, καθώς και την προώθηση της διαφάνειας, της εμπιστοσύνης και της κουλτούρας φορολογικής συμμόρφωσης. Όσον αφορά, ειδικότερα, τον πρώτο πυλώνα³⁰ της ενίσχυσης της συνεργασίας, προτείνει την πλήρη χρήση όλων των εργαλείων διασυννοριακής συνεργασίας, όπως την αυτόματη ανταλλαγή πληροφοριών, τη συνεργασία των κρατών στην ανάλυση των δεδομένων, τη διενέργεια πολυμερών ελέγχων και κοινών φορολογικών ελέγχων, την ψηφιοποίηση της φορολογικής διοίκησης και την ενίσχυση του νομοθετικού πλαισίου μέσω της ενίσχυσης των διατάξεων για την αντιμετώπιση της φοροαποφυγής.

A.4. Μεταρρυθμίσεις στα κράτη μέλη της ΕΕ

Με σκοπό την ενίσχυση των επενδύσεων, πολλά κράτη τροποποίησαν τους εταιρικούς συντελεστές. Ειδικότερα, τα τελευταία έντε χρόνια, οι μέσοι φορολογικοί συντελεστές των 28 κρατών μελών μειώθηκαν από 23,2% σε 21,9%. Οι προσπάθειες για την τόνωση των επενδύσεων συνεχίστηκαν εντός του 2018 με την απλοποίηση των φορολογικών δομών, όπως τη λήψη μέτρων για τη διευρυνση της φορολογικής βάσης, καθώς επίσης και με την

30. Αναφορικά με τον δεύτερο πυλώνα της προώθησης της διαφάνειας, της εμπιστοσύνης και της κουλτούρας φορολογικής συμμόρφωσης, η έκθεση προτείνει: 1. την ενίσχυση της φορολογικής ηθικής των φορολογουμένων μέσω της χρήσης εκπαιδευτικής καμπάνιας και άλλων ενημερωτικών δράσεων, 2. τη συνεργασία με τις επιχειρήσεις για τη βελτίωση της φορολογικής συμμόρφωσης μέσω χρήσης συμπεριφορικών οικονομικών δεδομένων/στοιχείων, προκειμένου να κινητοποιήσουν (πέισουν) τους φορολογούμενους να συμμορφωθούν προς τις υποχρεώσεις τους, 3. την ενίσχυση, σε εθνικό επίπεδο, της προστασίας των μαρτύρων δημοσίου συμφέροντος (whistle blowers), οι οποίοι καταγγέλλουν σημαντικές απειλές για το δημόσιο συμφέρον, 4. την αποτελεσματική ενημέρωση των φορολογουμένων αναφορικά με την ανταποδοτικότητα (αξία) των φορολογικών εσόδων και την παρακολούθηση των αποτελεσμάτων της απόδοσης της φορολογικής διοίκησης.

εισαγωγή αλλαγών στη φορολογική νομοθεσία των εταιρικών κερδών.

Παρατηρήθηκε μια αύξηση της εφαρμογής σχημάτων εκπτώσεων για ανάπτυξη και επενδύσεις [Allowance για Growth and Investment (ACE)], τα δε κράτη μέλη εισήγαγαν μέτρα για την παροχή κινήτρων για επενδύσεις για νέες και καινοτόμες εταιρείες, ενώ παράλληλα εισήγαγαν φορολογικές ρυθμίσεις για τον εταιρικό και προσωπικό φόρο εισοδήματος για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (SMEs).

Τα κράτη εισήγαγαν μεταρρυθμίσεις για την υιοθέτηση της ψηφιοποίησης. Ενώ αρχικώς τα κράτη χρησιμοποιούσαν την ψηφιοποίηση για τη διευκόλυνση της φορολογικής συμμόρφωσης μέσω της παροχής στους φορολογούμενους ηλεκτρονικών υπηρεσιών, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η αύξηση της τάσης υποχρεωτικής χρήσης τους.

Αναφορικά με μεταρρυθμίσεις που επηρεάζουν την απασχόληση, οι μεταρρυθμίσεις στα κράτη μέλη κινήθηκαν προς την κατεύθυνση της μείωσης των συντελεστών φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων, καθώς επίσης και της μείωσης των αριθμών των φορολογικών κλιμακίων (π.χ. στην Ολλανδία τα κλιμάκια μειώθηκαν από 4 σε 2).

Επίσης, σε ορισμένα κράτη παρατηρήθηκαν μειώσεις στους φόρους επί της εργασίας και τις κοινωνικοασφαλιστικές εισφορές.

A.5. Τα άυλα περιουσιακά στοιχεία στο διεθνές περιβάλλον

Το Σχέδιο Δράσης του ΟΟΣΑ³¹ (OECD Action Plan) για

31. Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης. Ο ΟΟΣΑ αρχικά συνιστούσε τη συνέχεια του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (Organization for European Economic Cooperation), ο οποίος ιδρύθηκε στις 16 Απριλίου 1948 και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε την ευθύνη του συντονισμού του σχεδίου Marshal για την οικονομική ανόρθωση της Ευρώπης, και αφού το 1928 η Κοινωνία των Εθνών παρουσίασε τρία πρότυπα διεθνών συμβάσεων για την αποφυγή της διπλής φορολογίας. Στις 14 Δεκεμβρίου 1960, είκοσι χώρες υπέγραψαν τη συνθήκη ίδρυσης του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, του οποίου ο ρόλος αφορούσε διατλαντική οικονομική συνεργασία. Ο ΟΟΣΑ ιδρύθηκε το 1961, βάσει του άρθρου 1 της Συνθήκης που υπογράφηκε στις 14 Δεκεμβρίου 1960 και τέθηκε σε ισχύ στις 30 Σεπτεμβρίου 1961. Σκοπός του ΟΟΣΑ είναι η προώθηση πολιτικών που αποβλέπουν στην ενίσχυση της οικονομικής ανάπτυξης των κρατών μελών καθώς και στην ενίσχυση του παγκόσμιου εμπορίου χωρίς διακρίσεις (άρθρο 1 της Συνθήκης για την ίδρυση του ΟΟΣΑ). Ο ΟΟΣΑ διοικείται από το Συμβούλιο, το οποίο απαρτίζεται από εκπροσώπους των 30 κρατών μελών και της Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Το Συμβούλιο διορίζει τον Γενικό Γραμματέα, ο οποίος προεδρεύει στις συνελεύσεις και επίσης διορίζει και ελέγχει τη Γραμματεία του ΟΟΣΑ. Σύμφωνα με το άρθρο 5 της Συνθήκης, για την επίτευξη των στόχων του ο ΟΟΣΑ μπορεί να

την καταπολέμηση της διάβρωσης της φορολογικής βάσης και της μετακύλισης φορολογητέων εσόδων (base erosion and profit shifting ή BEPS, όπως συναντάται στη διεθνή βιβλιογραφία) παρουσιάστηκε την 19η Ιουλίου 2013 στη συνάντηση των Υπουργών Οικονομικών της G20 στη Μόσχα. Το Σχέδιο Δράσης πραγματοποιείται ένα χρονοδιάγραμμα μεταξύ 12 και 24 μηνών για την εφαρμογή του σχεδίου και περιγράφει με ποιον τρόπο θα συνεργασθεί ο ΟΟΣΑ με τα κράτη για τη βελτίωση των φορολογικών συστημάτων και την καταστολή του επιζήμιου φορολογικού ανταγωνισμού (tax arbitrage) με την αντιμετώπιση των ελλείψεων των διεθνών φορολογικών κανόνων³².

Οι Δράσεις 8-10 του Σχεδίου Δράσης του ΟΟΣΑ για τα BEPS αναφέρονται στην ανάγκη ευθυγράμμισης της ενδοομιλικής τιμολόγησης με τη δημιουργία αξίας (aligning TP outcomes with value creation). Ιδίως όσον αφορά στα άυλα περιουσιακά στοιχεία, των οποίων η γεωγραφική και ιδιοκτησιακή κατανομή στο πλαίσιο μεγάλων πολυεθνικών ομίλων μπορεί να δημιουργήσει πολλές ευκαιρίες φοροαποφυγής³³, η Δράση 8 θέτει τις εξής βασικές κατευθύνσεις: α) υιοθέτηση ευρέως και σαφούς ορισμού για τα άυλα περιουσιακά στοιχεία, β) διασφάλιση ότι τα κέρδη από τη μεταβίβαση και χρήση άυλων συμβαδίζουν με τη δημιουργία αξίας, γ) εισαγωγή ειδικών κανόνων TP για τα άυλα που είναι δύσκολο να αποτιμηθούν (Hard to Value Intangibles, HTVI)³⁴. Κρίσιμη, στο πλαίσιο

αυτό, θεωρείται η αντιμετώπιση της προκύπτουσας πληροφοριακής ασυμμετρίας των φορολογικών αρχών με κατάλληλα εργαλεία.

Κομβικό σημείο στην όλη προβληματική αποτελεί η ανάγκη η αποζημίωση των πολυεθνικών εταιρειών να καθορίζεται με βάση την αξία που δημιουργούν μέσω των επιτελούμενων λειτουργιών, των αναλαμβανόμενων κινδύνων και των χρησιμοποιούμενων παγίων για την ανάπτυξη (development), βελτίωση (enhancement), συντήρηση (maintenance), προστασία (protection) και εκμετάλλευση (exploitation) των άυλων περιουσιακών στοιχείων. Κρίσιμους παράγοντες αποτελούν η πραγματική δυνατότητα να επιτελούνται λειτουργίες λήψης αποφάσεων και η πραγματική επιτέλεση αυτών των λειτουργιών.

Στο πλαίσιο αυτό, η άσκηση ελέγχου επί του κινδύνου και οικονομική δυνατότητα ανάληψης κινδύνου κρίνεται απαραίτητη προϋπόθεση, πέρα από τη συμβατική ανάληψη κινδύνου. Υπό την έννοια αυτή, η απλή χρηματοδότηση της ανάπτυξης, βελτίωσης, συντήρησης, προστασίας ή εκμετάλλευσης ενός αϋλου από μια οντότητα που δεν επιτελεί καμία από τις σημαντικές λειτουργίες σε σχέση με το άυλο και δεν ασκεί έλεγχο επί του οικονομικού κινδύνου δεν θα οδηγήσει παρά σε μια απόδοση μηδενικού κινδύνου (risk-free return).

Κεντρικοί άξονες κατευθυντηρίων οδηγιών για τα άυλα περιουσιακά στοιχεία είναι οι ακόλουθοι:

- Η νομική ιδιοκτησία ενός αϋλου δεν συνεπάγεται δικαίωμα σε απόδοση αντίστοιχη της εκμετάλλευσης του αϋλου. Για παράδειγμα, δεν αρκεί να μεταφέρονται όλα τα άυλα περιουσιακά στοιχεία [industrial and intellectual property (IP rights)] ενός πολυεθνικού ομίλου, όπως, για παράδειγμα, ευρεσιτεχνίες, εμπορικά σήματα (trademarks), λογισμικό, επωνυμίες κλπ., στην κυριότητα μιας οντότητας εγκατεστημένης σε μια χώρα με χαμηλό μάλιστα ή και μηδενικό ακόμα φορολογικό συντελεστή ή με πολύ ευνοϊκή φορολόγηση, όπως, για παράδειγμα, στη Σιγκαπούρη ή στο Χονγκ Κονγκ, και να συγκεντρώνονται εκεί, καθιστώντας την εν λόγω οντότητα τον "IP owner" του ομίλου, ώστε αυτή να δικαιούται να εισπράττει τα δικαιώματα (royalties) από τις συνδεδεμένες εταιρείες για την παραχώρηση του δικαιώματος χρήσης αυτών. Αντιθέτως, δικαιώματα θα δικαιούνται να εισπράττουν οι εταιρείες που συνεισφέρουν καθοριστικά στην ανάπτυξη, βελτίωση, συντήρηση, προστασία ή εκμετάλλευση των αϋλων.

- Οι συνδεδεμένες επιχειρήσεις που αναλαμβάνουν σημαντικές λειτουργίες σχετιζόμενες με τη δημιουργία, συντήρηση, βελτίωση, προστασία και εκμετάλλευση του αϋλου μπορούν να αναμένουν εύλογη/κατάλληλη αποζημίωση για τη συνεισφορά τους στην αλυσίδα αξίας.

- Μια συνδεδεμένη επιχείρηση που αναλαμβάνει τον κίνδυνο σχετικά με τη δημιουργία, συντήρηση, βελτίωση,

λαμβάνει αποφάσεις, οι οποίες είναι δεσμευτικές για τα κράτη μέλη, να προβαίνει σε συστάσεις στα κράτη μέλη, οι οποίες δεν είναι δεσμευτικές αλλά έχουν ηθική βαρύτητα (moral force), ή να συνάπτει συμφωνίες με τα κράτη μέλη, με τρίτα κράτη και με διεθνείς οργανισμούς.

32. Βλ. Β. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ, Το Σχέδιο Δράσης του ΟΟΣΑ για τη διάβρωση φορολογικής βάσης και τη μεταφορά κερδών, Επιχείρηση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Μάιος 2014, σ. 435 επ.

33. Από τα στοιχεία προκύπτει ότι τα ειδικά καθεστώτα "patent box"/ IP (πνευματικής ιδιοκτησίας) δεν υποκινούν κατ' ανάγκη την έρευνα και ανάπτυξη και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εργαλείο που μετατοπίζει τα κέρδη. Βλ. EUROPEAN COMMISSION, Commission staff working document, Tax Policies in the European Union, 2020 Survey, Brussels, 30.01.2020, SWD(2020) 14 final, σ. 41 επ.

34. Αξίζει να σημειωθεί ότι σχετικές κατευθυντήριες οδηγίες για την εφαρμογή της προτεινόμενης προσέγγισης για τα άυλα περιουσιακά στοιχεία που είναι δύσκολο να αποτιμηθούν (Hard to value Intangibles, HTVI) θα παρέχονταν, σύμφωνα με τον αρχικό προγραμματισμό, εντός του 2016. Τελικά, σχετικές οδηγίες δημοσιεύθηκαν το 2018. Βλ. Guidance for Tax Administrations on the Application of the Approach to Hard-to-Value Intangibles, Inclusive Framework on BEPS: Action 8, June 2018, <https://www.oecd.org/tax/transfer-pricing/guidance-for-tax-administrations-on-the-application-of-the-approach-to-hard-to-value-intangibles-BEPS-action-8.pdf>. Οι σχετικές οδηγίες αναμένεται να επισκοπηθούν περαιτέρω εντός του 2020.

προστασία και εκμετάλλευση ενός αΐλου θα πρέπει να ασκεί έλεγχο επί του κινδύνου και να διαθέτει την οικονομική δυνατότητα να αναλάβει τον κίνδυνο.

- Μια συνδεδεμένη επιχείρηση που παρέχει χρηματοδότηση και αναλαμβάνει τους σχετικούς χρηματοοικονομικούς κινδύνους, αλλά δεν επιτελεί λειτουργίες που σχετίζονται με το άυλο περιουσιακό στοιχείο, θα μπορούσε να αναμένει μόνο μια απόδοση προσαρμοσμένη στον κίνδυνο της χρηματοδότησης (risk-adjusted return on funding).

- Το δικαίωμα στο κέρδος ή τη ζημία μιας συνδεδεμένης εταιρείας από τη διαφορά μεταξύ των αναμενόμενων και των πραγματικών κερδών εξαρτάται από το ποια συνδεδεμένη εταιρεία αναλαμβάνει τους κινδύνους που προκύπτουν από αυτές τις διαφορές και από το εάν η συνδεδεμένη αυτή εταιρεία (ίσως από κοινού και με άλλες εταιρείες του ομίλου) επιτελεί τις σημαντικές λειτουργίες σε σχέση με τη δημιουργία, συντήρηση, βελτίωση, προστασία και εκμετάλλευση του αΐλου ή συνεισφέρει στον έλεγχο επί των οικονομικών σημαντικών κινδύνων.

- Η σύμφωνη με την αρχή των ίσων αποστάσεων αποζημίωση αυτών των λειτουργιών θα μπορούσε να περιλαμβάνει ένα στοιχείο κέρδους που θα μοιράζεται μεταξύ των αντίστοιχων συνδεδεμένων εταιρειών.

- Αν η συνδεδεμένη επιχείρηση που παρέχει χρηματοδότηση δεν ασκεί τον έλεγχο επί των χρηματοοικονομικών κινδύνων των σχετικών με τη χρηματοδότηση, τότε θα δικαιούται απλώς μιας απόδοσης μηδενικού κινδύνου (risk-free return).

- Οι κατευθυντήριες οδηγίες για τις περιστάσεις στις οποίες οι τεχνικές αποτίμησης μπορούν να χρησιμοποιηθούν διευρύνονται.

- Μια αυστηρή ανάλυση ενδοομιλικής τιμολόγησης (transfer pricing) απαιτείται από τους φορολογουμένους για τη διασφάλιση ότι οι μεταβιβάσεις άυλων περιουσιακών στοιχείων που είναι δύσκολο να αποτιμηθούν, τιμολογούνται σύμφωνα με την αρχή των ίσων αποστάσεων³⁵.

A.6. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο περί κρατικών ενισχύσεων

Σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο, τα κράτη μέλη είναι, κατ'αρχήν, ελεύθερα να υιοθετούν την οικονομική πολιτική που κρίνουν καταλληλότερη και, ειδικότερα, να αποφασίζουν για την πλέον πρόσφορη κατανομή του φορολογικού βάρους μεταξύ των διαφόρων συντελεστών παραγωγής. Έτσι, δίδεται η δυνατότητα στην Ελλάδα, όπως και σε όλα τα κράτη μέλη, να οριοθετήσει συγκεκριμένα φορολογικά μέτρα οριζόντιου χαρακτήρα για να διαμορ-

φώσει την αναπτυξιακή της πολιτική, χωρίς να θεωρούνται κρατικές ενισχύσεις και να περιορίζονται από τη σχετική νομοθεσία κρατικών ενισχύσεων. Όπως συνιστάται από την IFC (World Bank)³⁶ και τον ΟΟΣΑ, τα φορολογικά μέτρα και οι φορολογικές ενισχύσεις που προτείνονται πρέπει να ενσωματώνονται στον φορολογικό νόμο. Ήδη αυτό ακολουθείται στην ελληνική νομοθεσία για τις δαπάνες επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας με το άρθρο 22Α του Ν. 4172/2013 και για τις ευρεσιτεχνίες με το άρθρο 71 του Ν. 3842/2010, το οποίο όμως καταργήθηκε ενόψει του νέου άρθρου 71Α του Ν. 4172/2013³⁷.

Τα γενικά φορολογικά μέτρα θα πρέπει να διαχωρίζονται από τις κρατικές φορολογικές ενισχύσεις και να επιβεβαιώνεται η συμβατότητα των παρεμβάσεων με το άρθρο 107 ΣΛΕΕ. Σύμφωνα με το άρθρο 107 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 87 ΣΕΚ):

«1. Ενισχύσεις που χορηγούνται υπό οποιαδήποτε μορφή από τα κράτη ή με κρατικούς πόρους και που νοθεύουν ή απειλούν να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό δια της ευνοϊκής μεταχείρισης ορισμένων επιχειρήσεων ή ορισμένων κλάδων παραγωγής είναι ασυμβίβαστες με την εσωτερική αγορά, κατά το μέτρο που επηρεάζουν τις μεταξύ κρατών μελών συναλλαγές, εκτός αν οι Συνθήκες ορίζουν άλλως.

2. Συμβιβάζονται με την εσωτερική αγορά:

α) οι ενισχύσεις κοινωνικού χαρακτήρα προς μεμονωμένους καταναλωτές, υπό τον όρο ότι χορηγούνται χωρίς διάκριση προελεύσεως των προϊόντων

β) οι ενισχύσεις για την επανόρθωση ζημιών που προκαλούνται από θεομηνίες ή άλλα έκτακτα γεγονότα

γ) οι ενισχύσεις προς την οικονομία ορισμένων περιοχών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, οι οποίες θίγονται από τη διαίρεση της Γερμανίας, κατά το μέτρο που είναι αναγκαίες για την αντιστάθμιση των οικονομικών μειονεκτημάτων που προκαλούνται από τη διαίρεση αυτή.

Μετά την παρέλευση πενταετίας από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισσαβώνας, το Συμβούλιο, μετά από πρόταση της Επιτροπής, δύναται να εκδώσει απόφαση για την κατάργηση του παρόντος σημείου.

3. Δύνανται να θεωρηθούν ότι συμβιβάζονται με την εσωτερική αγορά:

α) οι ενισχύσεις για την προώθηση της οικονομικής αναπτύ-

36. IFC, World Bank, Providing Incentives for Investment, advice for policy makers in developing countries, <http://documents.worldbank.org/curated/en/563651468329064146/Providing-incentives-for-investment-advice-for-policymakers-in-developing-countries>, 2010.

37. Βλ. και Κ. ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗΣ, Φορολογικό Δίκαιο, 5η εκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2014· Θ. ΦΟΡΤΣΑΚΗΣ / Α. ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ, Φορολογικό Δίκαιο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2013· Β. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ, Επιτομή Φορολογικού Δικαίου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2018.

35. Β. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ, Οι γενικές ρήτρες κατά της φοροαποφυγής στο διεθνές και ευρωπαϊκό φορολογικό δίκαιο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2019, σ. 122.

ξεως περιοχών, στις οποίες το βιοτικό επίπεδο είναι ασυνήθως χαμηλό ή στις οποίες επικρατεί σοβαρή υποαπασχόληση, καθώς και των περιοχών που αναφέρονται στο άρθρο 349, λαμβάνοντας υπόψη τη διαρθρωτική, οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση

β) οι ενισχύσεις για την προώθηση σημαντικών σχεδίων κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος ή για την άρση σοβαρής διαταραχής της οικονομίας κράτους μέλους

γ) οι ενισχύσεις για την προώθηση της αναπτύξεως ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων ή οικονομικών περιοχών, εφόσον δεν αλλοιώνουν τους όρους των συναλλαγών κατά τρόπο που θα αντέκειτο προς το κοινό συμφέρον

δ) οι ενισχύσεις για την προώθηση του πολιτισμού και της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, εφόσον δεν αλλοιώνουν τους όρους συναλλαγών και ανταγωνισμού στην Ένωση σε βαθμό αντίθετο με το κοινό συμφέρον

ε) άλλες κατηγορίες ενισχύσεων που καθορίζονται από το Συμβούλιο, το οποίο αποφασίζει προτάσει της Επιτροπής».

Διάκριση θα πρέπει να γίνει ανάμεσα στα οριζόντια φορολογικά μέτρα που ισχύουν για όλες τις οντότητες, τα φορολογικά κίνητρα που ισχύουν για συγκεκριμένες δραστηριότητες³⁸, και τα ειδικά φορολογικά καθεστώτα/κίνητρα που ισχύουν για συγκεκριμένες περιπτώσεις που προβλέπονται από το άρθρο 107 ΣΛΕΕ ως εξαιρέσεις του γενικού κανόνα. Τα οριζόντια φορολογικά μέτρα δύναται να θεωρηθούν κρατικές ενισχύσεις. Γι' αυτό θα πρέπει κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίησή τους να είναι συμβατά με τις Συνθήκες, όπως τροποποιήθηκαν με τη Συνθήκη της Λισσαβόνας³⁹. Ειδικότερα, θα πρέπει να:

1. εφαρμόζονται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις επιχειρήσεις και σε όλους τους κλάδους της παραγωγής,
2. σχετίζονται με τη φορολογική τεχνική⁴⁰,
3. επιδιώκουν έναν στόχο γενικής οικονομικής πολιτικής, μέσω της μείωσης της φορολογίας που βαρύνει ορισμένα στοιχεία του κόστους παραγωγής (π.χ. έρευνα και ανάπτυξη, περιβάλλον, κατάρτιση, απασχόληση).

Η γνωμοδότηση (και έγκριση) ως προς τη συμβατότητα των φορολογικών μέτρων με τη ΣΛΕΕ αποτελεί αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ειδικότερα της DG Competition.

Ως προς τα φορολογικά κίνητρα, οι κανόνες και οι περιορισμοί των κρατικών ενισχύσεων προς όλα τα κράτη

38. Βλ. και Γενικό Απαλλακτικό Κανονισμό «ΓΑΚ» 651/2014.

39. Βλ. διάκριση μεταξύ κρατικών ενισχύσεων και γενικών μέτρων, Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με την εφαρμογή των κανόνων για τις κρατικές ενισχύσεις στα μέτρα που σχετίζονται με την άμεση φορολόγηση των επιχειρήσεων (98/C 384/03).

40. Π.χ. καθορισμός των φορολογικών συντελεστών, κανόνες για τη μεταφορά των ζημιών, κανόνες για τις αποσβέσεις, διατάξεις για την αποφυγή της διπλής φορολόγησης ή της φοροαποφυγής.

μέλη της ΕΕ πηγάζουν από τα άρθρα 107, 108 και 109 ΣΛΕΕ. Σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ, απαγορεύονται ως ασυμβίβαστες εν γένει οι κρατικές ενισχύσεις που δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες σε ορισμένες επιχειρήσεις/κλάδους με στόχο ή αποτέλεσμα τη νόθευση του ανταγωνισμού και οι οποίες επηρεάζουν τις συναλλαγές μεταξύ των κρατών μελών. Κρατικές ενισχύσεις χορηγούνται κατ' εξαίρεση της απαγόρευσης αυτής, σύμφωνα με τις παρ. 2 και 3 του άρθρου 107. Ως εκ τούτου, πριν από την παροχή των φορολογικών κινήτρων, θα πρέπει να ακολουθηθεί η διαδικασία παροχής εξαίρεσης της απαγόρευσης από την DG Competition, σε εφαρμογή του άρθρου 3 του Γενικού Απαλλακτικού Κανονισμού 651/2014⁴¹.

Ως προς τα ειδικά φορολογικά κίνητρα⁴², μπορεί να ζητηθεί από τα κράτη μέλη στην DG Competition να γνωμοδοτήσει για τα μέτρα αυτά ως συμβατά με την εσωτερική αγορά, λόγω ειδικών συνθηκών. Τα μέτρα αυτά θα πρέπει τεκμηριωμένα να αιτιολογούν εναλλακτικά:

1. Άρση σοβαρής διαταραχής της οικονομίας κράτους μέλους (σημείο β' της παρ. 3 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ)⁴³
2. Ενισχύσεις για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης περιοχών στις οποίες επικρατεί σοβαρή υποαπασχόληση (σημείο α' της παρ. 3 του άρθρου 107 ΣΛΕΕ)⁴⁴.

A.7. Συγκριτική ανάλυση αναφορικά με τα φορολογικά κίνητρα για έρευνα και ανάπτυξη

A.7.1. Γενικά συγκριτικά στοιχεία

Τα φορολογικά κίνητρα για έρευνα, ανάπτυξη και εκμετάλλευση της διανοητικής ιδιοκτησίας αποτελούν ένα

41. Αντίστοιχα φορολογικά κίνητρα έχουν πρόσφατα εξαιρεθεί της απαγόρευσης κρατικών ενισχύσεων από την Ουγγαρία (State aid SA.39669 – Hungary – Development tax benefit scheme) και τη Τσεχία (State aid SA.38751 – Czech Republic – Evaluation plan for the block exempted large aid scheme “Law on Investment Incentives”). Βλ. DELOITTE, Φορολογικές παρεμβάσεις για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, 2015.

42. Π.χ. ένταση ενισχύσεων του Χάρτη Περιφερειακών Ενισχύσεων της Ελλάδος 2014-2020 ή περιορισμοί του Γενικού Απαλλακτικού Κανονισμού 651/2014. Βλ. DELOITTE, Global Survey of R&D Tax Incentives, 2015.

43. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΕ, από το 2007 η DG Competition έχει δεχθεί 489 αιτήματα με τη συγκεκριμένη αιτιολόγηση. Η Ελλάδα έχει υποβάλλει 42 αιτήματα, τα περισσότερα από τα οποία αφορούν τον τραπεζικό τομέα (Βλ. θετική απόφαση “Prolongation of the Guarantee Scheme and the Bond Loan Scheme for Credit Institutions in Greece”). Βλ. DELOITTE, Φορολογικές παρεμβάσεις ... , ό.π.

44. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΕ, από το 2005 η DG Competition έχει δεχθεί 333 αιτήματα με τη συγκεκριμένη αιτιολόγηση, εκ των οποίων 86 αιτήματα αφορούσαν και την απασχόληση. Η Ελλάδα δεν είχε καταθέσει σχετικό αίτημα (!), ενώ έχουν κατατεθεί αιτήματα από την Πολωνία (45), τη Γερμανία (19) και τη Γαλλία (7). Βλ. DELOITTE, Φορολογικές παρεμβάσεις ..., ό.π.

σημαντικό συστατικό των αναπτυξιακών στρατηγικών. Για τον λόγο αυτό, πολλά κράτη προωθούν προς την παγκόσμια επιχειρηματική κοινότητα την πρόταση βελτιστοποίησης των δραστηριοτήτων καινοτομίας, έρευνας, τεχνολογίας και ανάπτυξης, ως μέρος των οικονομικών στρατηγικών τους για την ανάπτυξη της πνευματικής⁴⁵ και βιομηχανικής ιδιοκτησίας. Οι χώρες που προσφέρουν φορολογικά κίνητρα αυτονόητα θεωρούνται ευνοϊκές φορολογικές περιοχές, προσελκύοντας τη διεθνή διανοητική ιδιοκτησία και δημιουργώντας σημαντική αξία σε επίπεδο άυλων περιουσιακών στοιχείων μέσω της μόχλευσης της παγκόσμιας υποδομής των εκάστοτε πολυεθνικών ομίλων σε δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης.

Στο αυστριακό δίκαιο⁴⁶ προβλέπεται η έκπτωση των δαπανών έρευνας στην περίπτωση που αυτές σχετίζονται με την επιχείρηση του φορολογούμενου. Η δυνατότητα έκπτωσης των δαπανών έρευνας δεν εξαρτάται από την πραγματοποίησή τους στην Αυστρία ή στην αλλοδαπή. Σε περίπτωση ύπαρξης ζημιών κατά το τρέχον έτος είναι δυνατή η μεταφορά τους στο μέλλον απεριόριστα⁴⁷. Πάντως, οι ζημιές που προκύπτουν κατά το τρέχον έτος ή μεταφέρονται από προηγούμενο έτος μπορούν να συμψηφισθούν σε ποσοστό εβδομήντα πέντε τοις εκατό με κέρδη της τρέχουσας χρήσης⁴⁸. Ωστόσο, ο περιορισμός αυτός δεν ισχύει σε περίπτωση ύπαρξης κερδών από την πώληση επιχείρησης ή ανεξάρτητου τμήματός της. Σε περίπτωση που οι δαπάνες έρευνας προέκυψαν για την ανάπτυξη ορισμένου παγίου, αυτό πρέπει να υποτιμηθεί κατά ίσα ποσά στην περίοδο της ωφέλιμης ζωής του. Για φορολογικούς λόγους χρησιμοποιείται αποκλειστικά για την υποτίμηση η μέθοδος της ευθείας γραμμής.

Σύμφωνα με σχετική μελέτη της Deloitte⁴⁹, ήδη από το 2015 ένας σημαντικός αριθμός χωρών παρέχει αντίστοιχο κίνητρο υπερέκπτωσης δαπανών έρευνας, μεταξύ των οποίων η Σιγκαπούρη, η Τουρκία, η Λιθουανία, η Λετονία, η Ινδία και το Ηνωμένο Βασίλειο, στις πρώτες θέσεις. Ακολουθούν η Μαλαισία, η Βραζιλία και η Κροατία. Η κατάταξη της Ελλάδας ως προς το ποσοστό υπερέκπτωσης είναι η τελευταία, ενώ ως προς το φορολογικό όφελος

(ισοδύναμο επιχορήγησης) ως ποσοστό επί των δαπανών έρευνας και ανάπτυξης η Ελλάδα είναι προτελευταία πάνω από τη Ρουμανία.

Σύμφωνα με την ίδια μελέτη⁵⁰, η θέση της Ελλάδας ως προς τη φύση και το εύρος του κινήτρου καινοτομίας και ευρεσιτεχνίας έναντι άλλων χωρών υστερούσε σημαντικά το 2015, προ της εισαγωγής του άρθρου 71Α ΚΦΕ. Αναφέρονται ενδεικτικά οι χώρες που διαθέτουν σημαντικά κίνητρα καινοτομίας και ευρεσιτεχνίας, όπως, για παράδειγμα, η Ολλανδία, το Βέλγιο, η Ουγγαρία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Αυστρία και η Ιταλία, που βρίσκονται στις πρώτες θέσεις καθώς θεσπίζουν μειωμένους συντελεστές εσόδων καινοτομίας οι οποίοι παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση από τον κανονικό συντελεστή φορολογίας. Σημειώνεται ότι στις περισσότερες χώρες το κίνητρο αφορά γενικότερα εκμετάλλευση της διανοητικής ιδιοκτησίας (intellectual property) και της καινοτομίας, ενώ δεν είναι εστιασμένο αποκλειστικά στις ευρεσιτεχνίες.

Περαιτέρω, σύμφωνα με αντίστοιχη μελέτη της KPMG⁵¹ που παρουσιάζει συγκριτικά τα φορολογικά κίνητρα των χωρών της περιοχής Ευρώπης και Μέσης Ανατολής (Europe and Middle East, EME), χώρες, όπως το Βέλγιο, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Ολλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο, διαθέτουν ένα ιδιαίτερα ελκυστικό πακέτο φορολογικών κινήτρων, το οποίο αποτελείται τόσο από ενισχυμένες εκπτώσεις δαπανών/υπερεκπτώσεις και φορολογικές πιστώσεις όσο και από κίνητρα έρευνας και ανάπτυξης. Ωστόσο, το συνηθέστερο ευεργέτημα που παρέχουν στους φορολογούμενους οι χώρες που αποτέλεσαν αντικείμενο διερεύνησης είναι τα κίνητρα έρευνας και ανάπτυξης.

Τέλος, σύμφωνα με την ίδια ως άνω μελέτη της Deloitte⁵², κυρίως οι αναπτυσσόμενες χώρες, όπως η Τουρκία, η Πολωνία, η Ρωσία κλπ., έχουν οριοθετήσει συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές και ειδικές ζώνες στις οποίες παρέχουν ειδικά φορολογικά κίνητρα για σημαντικές επενδύσεις. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: Στο Ισραήλ, στην Περιοχή Προτεραιότητας Α (Priority Area A) ίσχυε το 2015 μειωμένος φορολογικός συντελεστής 9% έναντι 25%. Επίσης, μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις που επένδυσαν 23 εκ. ευρώ σε έρευνα και ανάπτυξη και θα απασχολήσουν τουλάχιστον 250 εργαζομένους έτυχαν φορολογικού συντελεστή 5%. Στην Πολωνία, στις λεγόμενες ειδικές οικονομικές ζώνες (Special Economic Zones, SEZ) παρέχόταν ήδη το 2015 σε κέντρα έρευνας και ανάπτυξης ελάφρυνση φόρου ισόποση με το 50% των δαπανών (προσωπικού και κεφαλαιουχικών δαπα-

45. L. EVERS / H. MILLER / C. SPENGLER, Intellectual property box regimes: effective tax rates and tax policy considerations, *International Tax and Public Finance*, Vol. 22, Issue 3, 2015, σσ. 502-530.

46. Tax Treatment of research and development expenses, IBFD, December 2004, σ. 24 επ.

47. Αναφορικά με τις ζημιές που προκύπτουν από το 1991.

48. Ο περιορισμός αυτός ισχύει για τις χρήσεις που αρχίζουν το 2001.

49. DELOITTE, Global Survey of R&D Tax Incentives, <https://www2.deloitte.com/gr/en/pages/tax/articles/global-survey-research-development-tax-incentives.html>, 2015.

50. Ibid.

51. KPMG R&D Incentives Guide 2017, <https://home.kpmg/xx/en/home/insights>, 2017.

52. DELOITTE, Global Survey of R&D Tax Incentives ..., ό.π.

ών, CAPEX) που δαπανούνταν τα δύο πρώτα χρόνια της εγκατάστασης και λειτουργίας. Στην Τουρκία, στις λεγόμενες ζώνες τεχνολογικής ανάπτυξης (Technology Development Zones, TDZ) τα κέρδη που προκύπτουν από ανάπτυξη λογισμικού και έρευνα και ανάπτυξη απαλλάσσονται φορολογίας (εισόδημα, μερίσματα) έως και το 2023. Κατά την ίδια περίοδο, οι παραδόσεις λογισμικού εξαιρούνται του ΦΠΑ. Η μισθοδοσία προσωπικού για την ανάπτυξη λογισμικού και την έρευνα και ανάπτυξη (και το υποστηρικτικό προσωπικό έως 10% του συνολικού προσωπικού) απαλλάσσεται από φορολογία εισοδήματος έως και το 2023. Τέλος, στη Ρωσία, στις ειδικές οικονομικές ζώνες (Special Economic Zones, SEZ) ειδικά για ρωσικές εταιρείες τεχνολογίας και καινοτομίας παρέχονταν μηδενικός φορολογικός συντελεστής (έναντι του 20%), απαλλαγή φόρων ακινήτων, εξαίρεση από το καθεστώς ΦΠΑ και μειωμένος συντελεστής εργοδοτικών εισφορών 14%.

Σύμφωνα με την πρόσφατη έκθεση του 2019 για τον «Ευρωπαϊκό Δείκτη Καινοτομίας» (European Innovation Scoreboard), η Ελλάδα κατατάσσεται 2η ανάμεσα σε 28 χώρες της ΕΕ όσον αφορά τον ρυθμό ανάπτυξης καινοτομίας την περίοδο 2011-2018⁵³. Για επτά κράτη μέλη οι επιδόσεις βελτιώθηκαν πάνω από 15%: Λιθουανία (25,7%), Ελλάδα (20,2%), Λετονία (17,7%), Μάλτα (17,2%), Ηνωμένο Βασίλειο (17%), Εσθονία (16,5%) και Ολλανδία (16,1%). Περαιτέρω, η Ελλάδα κατατάσσεται 18η ανάμεσα σε 28 χώρες της ΕΕ στον δείκτη έντασης δαπανών για «Έρευνα και Ανάπτυξη». Αυτό που αποκρύπτεται είναι ότι αυτή είναι η διαχρονικά καλύτερη θέση που έχει ποτέ καταλάβει η χώρα. Πρώτη φορά το 2017, και εν μέσω μνημονίων, οι δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης ξεπέρασαν τα 2 δισ. φθάνοντας το 1,13% του ΑΕΠ, ακολουθώντας μια σημαντικά αυξητική τάση προς τον κοινοτικό μέσο όρο του 2% και βελτιώνοντας τη σχετική κατάταξη της χώρας μεταξύ των χωρών της ΕΕ από την 22η στη 18η θέση⁵⁴. Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι η Ελλάδα κατατάσσεται 20ή ανάμεσα σε 28 χώρες της ΕΕ στον «Ευρωπαϊκό Δείκτη Καινοτομίας», ήδη από το 2010. Προκύπτει, επομένως, ότι υπάρχει σαφής βελτίωση των επιδόσεων της χώρας τα τελευταία χρόνια. Όντως, οι επιδόσεις της χώρας βελτιώνονται σταθερά όσον αφορά τον δείκτη καινοτομίας, όπως αυτός υπολογίζεται από το European Innovation Scoreboard της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην έκθεση του 2019, πλησιάζοντας σταθερά προς τον ευρωπαϊκό μέσο όρο⁵⁵.

53. Βλ. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_2991.

54. <https://metrics.ekt.gr/publications/341>.

55. Κ. ΦΩΤΑΚΗΣ / Α. ΣΕΛΙΜΗΣ, Η θέση της Ελλάδας στην Έρευνα και Καινοτομία, Καθημερινή, Ελληνική Οικονομία, 13.10.2019, <https://www.kathimerini.gr/1046948/article/oikonomia/>

A.7.2. Η παροχή φορολογικής πίστωσης

Ένα από τα φορολογικά κίνητρα που παρέχονται συχνά στο πλαίσιο διαφόρων δικαϊκών συστημάτων ανά τον κόσμο είναι η παροχή φορολογικής πίστωσης⁵⁶. Μια βασική διάκριση που θα πρέπει να γίνει αφορά στον τρόπο υπολογισμού της φορολογικής πίστωσης είτε με βάση το μέγεθος των δαπανών είτε με βάση την αύξησή τους σε ορισμένη χρονική περίοδο.

Στο ιρλανδικό δίκαιο⁵⁷ προβλέπεται η παροχή φορολογικής πίστωσης⁵⁸ για την πραγματοποίηση δαπανών έρευνας⁵⁹ που δεν αφορούν στην κατασκευή ή την ανακαίνιση κτιρίων⁶⁰, το ποσό της οποίας υπολογίζεται με βάση την αύξηση των δαπανών αυτών σε περίοδο τριών ετών. Το ποσό της πίστωσης αυτής συνίσταται σε ποσοστό είκοσι τοις εκατό των πραγματοποιηθέντων δαπανών που υπερβαίνουν το βασικό επίπεδο δαπανών. Ως έτος υπολογισμού του βασικού επιπέδου δαπανών ορίστηκε αρχικώς το 2003. Η πίστωση υπολογίζεται με βάση τις δαπάνες που πραγματοποιήθηκαν κατά τα τρία επόμενα χρόνια σε σχέση με αυτές που πραγματοποιήθηκαν κατά το ορισθέν έτος υπολογισμού του βασικού επιπέδου δαπανών. Κατά συνέπεια, για τον υπολογισμό της πίστωσης κατά το 2006, εξετάστηκε η αύξηση των δαπανών κατά το χρονικό διάστημα από 2004 έως 2006, σε σχέση με τις δαπάνες που πραγματοποιήθηκαν κατά το 2003. Παρό-

ellhnikh-oikonomia/h-8esh-ths-elladas-sthn-ereyna-kai-kainotomia.

56. Βλ. N. BLOOM / R. GRIFFITH / J. VANREENEN, Do R&D Tax Credits Work? Evidence from a Panel of Countries 1979-97, Institute for Fiscal Studies and University College, London, 2000· H. KASAHARA / K. SHIMOTSU / M. SUZUKI, How much do R&D tax credits affect R&D expenditures? Japanese tax credit reform in 2003, RIETI Discussion Paper Series 11-E-072, 2011.

57. Tax Treatment of research and development expenses, IBFD, December 2004, σ. 107 επ.

58. Η πίστωση αυτή προβλέφθηκε από τον Προϋπολογισμό για το 2004.

59. Σύμφωνα με τον ιρλανδικό νόμο, χαρακτηρίζονται ως ερευνητικές δραστηριότητες για τους σκοπούς της παροχής της φορολογικής πίστωσης εκείνες που αποβλέπουν στην επίτευξη επιστημονικής ή τεχνολογικής προόδου και στο να επιφέρουν την επίλυση επιστημονικής ή τεχνολογικής αβεβαιότητας. Αναλυτικότερη περιγραφή των δραστηριοτήτων που εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία έχει δοθεί σε οδηγίες που εκδόθηκαν από το Υπουργείο Εμπορίου και Εργασίας. Η φορολογική διοίκηση, επίσης, απαντά σε ερωτήματα σχετικά με τον χαρακτηρισμό των προτεινόμενων δραστηριοτήτων ως ερευνητικών για την υπαγωγή στο καθεστώς της φορολογικής πίστωσης.

60. Για τις δαπάνες αυτές που αφορούν σε κτίρια προβλέπεται η παροχή πίστωσης που επεκτείνεται σε περίοδο τεσσάρων ετών από την πραγματοποίηση της σχετικής δαπάνης και η οποία δεν υπολογίζεται με βάση την αύξηση των σχετικών δαπανών σε ορισμένη περίοδο.

μοια, για τον υπολογισμό της πίστωσης το 2007, το βασικό επίπεδο δαπανών ορίζεται το 2004, ενώ για το 2008 ως βασικό επίπεδο δαπανών ορίζεται το 2005.

Η πίστωση παρέχεται μόνο σε εταιρείες, ανεξαρτήτως του μεγέθους και της νομικής μορφής τους, που πραγματοποιούν τις δαπάνες έρευνας. Η πίστωση παρέχεται σε όλες τις εταιρείες που είναι υποκείμενες στον ιρλανδικό φόρο και πραγματοποιούν οι ίδιες δαπάνες έρευνας μέσα στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Ένωση. Ειδικότερα, οι ιρλανδικές εταιρείες μπορούν να επωφεληθούν του φορολογικού αυτού κινήτρου μόνο στην περίπτωση που οι σχετικές δαπάνες έρευνας δεν λαμβάνουν οποιοδήποτε άλλο φορολογικό κίνητρο, περιλαμβανομένης της φορολογικής υποτίμησης της αξίας της επένδυσης, σε οποιοδήποτε άλλο μέρος.

Η φορολογική πίστωση παρέχεται μόνο στις εταιρείες που πραγματοποιούν οι ίδιες τις ερευνητικές δραστηριότητες, για τις οποίες πραγματοποιούν δαπάνες, και για τις οποίες απασχολούν in house εργαζόμενους. Κατ'εξαίρεση, επιτρέπεται η παροχή πίστωσης για μικρά ποσά δαπανών έρευνας που πραγματοποιείται κατά παραχώρηση. Ειδικότερα, στην περίπτωση που η εταιρεία καταβάλλει ένα ποσό σε πανεπιστημιακό ίδρυμα που βρίσκεται εντός της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Ένωσης προκειμένου να πραγματοποιήσει δαπάνες έρευνας για λογαριασμό της, δικαιούται της προβλεπόμενης φορολογικής πίστωσης για ποσό που ανέρχεται σε ποσοστό πέντε τοις εκατό της συνολικής δαπάνης έρευνας.

Το ποσό της πίστωσης παρέχεται για να συμψηφισθεί με τον φόρο εταιρειών που πρέπει να καταβάλει η εταιρεία κατά το τρέχον έτος. Στην περίπτωση που το ποσό της πίστωσης δεν συμψηφισθεί κατά το έτος που προέκυψε, δεν είναι δυνατή η επιστροφή φόρου. Στην περίπτωση αυτή, το υπερβάλλον ποσό μεταφέρεται για συμψηφισμό στο μέλλον απεριόριστα.

Στην περίπτωση ομίλων εταιρειών, το ποσό της πίστωσης υπολογίζεται σε επίπεδο ομίλου και αυτός μπορεί να επιλέξει τον τρόπο κατανομής του μεταξύ των εταιρειών του ομίλου.

Η εταιρεία που λαμβάνει την πίστωση οφείλει να τηρεί αρχείο, στο οποίο περιλαμβάνονται λεπτομερή στοιχεία για τα τεχνικά ζητήματα του ερευνητικού έργου, τα προσόντα της ερευνητικής ομάδας, καθώς και στοιχεία για τις πραγματοποιηθείσες δαπάνες.

Περαιτέρω, υπάρχει και η περίπτωση του υπολογισμού της πίστωσης με βάση ένα μικτό σύστημα μεγέθους και αύξησης των δαπανών. Ειδικότερα, στο ισπανικό δίκαιο⁶¹ προβλέπεται η παροχή φορολογικής πίστωσης για την πραγματοποίηση δαπανών έρευνας που αφορούν σε

δραστηριότητες τεχνολογικής καινοτομίας⁶². Η πίστωση αυτή ανέρχεται σε ποσοστό τριάντα τοις εκατό των δαπανών που πραγματοποιούνται μέσα στη φορολογική χρήση. Στην περίπτωση που οι δαπάνες έρευνας που πραγματοποιούνται σε μια φορολογική χρήση υπερβαίνουν τον μέσο όρο των δαπανών που προέκυψαν κατά τα δύο προηγούμενα έτη, ο προαναφερθείς συντελεστής θα εφαρμοσθεί επί του μέσου αυτού όρου και στο πενήντα τοις εκατό του ποσού, το οποίο υπερβαίνει τον μέσο όρο. Επιπρόσθετα, προβλέπεται η χορήγηση φορολογικής πίστωσης ποσοστού είκοσι τοις εκατό των δαπανών του νομικού προσώπου που αφορούν στους ερευνητές που απασχολούνται στο ερευνητικό έργο και των δαπανών που αφορούν σε ερευνητικά προγράμματα που πραγματοποιούνται με πανεπιστήμια, δημόσιες ερευνητικές υπηρεσίες ή κέντρα καινοτομίας και τεχνολογίας που έχουν αναγνωρισθεί σύμφωνα με το βασιλικό διάταγμα 2609/1996. Τέλος, προβλέπεται η παροχή πίστωσης δέκα τοις εκατό των δαπανών που πραγματοποιήθηκαν για επενδύσεις σε πάγια, εξαιρουμένων των ακινήτων και της γης, και τα οποία συνδέονται με ερευνητικές δραστηριότητες. Το ισπανικό δίκαιο προβλέπει επίσης την παροχή φορολογικών πιστώσεων για τεχνολογική καινοτομία⁶³, οι οποίες ανέρχονται σε δεκαπέντε τοις εκατό για προγράμματα που τίθενται σε εφαρμογή σε πανεπιστήμια και δέκα τοις εκατό για τις λοιπές δαπάνες.

Κατά τον υπολογισμό της πίστωσης, το ποσό των δαπανών έρευνας μειώνεται κατά εξήντα πέντε τοις εκατό των επιχορηγήσεων που λήφθηκαν ως εισόδημα κατά τη συγκεκριμένη φορολογική χρήση για τη στήριξη των ερευνητικών αυτών δραστηριοτήτων. Το ποσό της πίστωσης συμψηφίζεται με το ποσό του φόρου εταιρειών που πρέπει να καταβληθεί κατά την εν λόγω φορολογική χρήση σε ποσοστό που δεν μπορεί να υπερβαίνει το τριάντα πέντε τοις εκατό του ποσού αυτού. Το ανώτατο

62. Άρθρο 35 του Ισπανικού Νόμου Φορολογίας Εισοδήματος Εταιρειών (TRLIS).

63. Στην έννοια της τεχνολογικής καινοτομίας εμπίπτουν τα προγράμματα, των οποίων η υλοποίηση έχει ανατεθεί στα πανεπιστήμια, τις δημόσιες υπηρεσίες και τα τεχνολογικά κέντρα. Τα προγράμματα αυτά αφορούν στο βιομηχανικό σχέδιο και τη διαδικασία παραγωγής, στην οποία περιλαμβάνονται η σύλληψη και η προετοιμασία σχεδίων, σχεδιαγραμμάτων και οπτικο-ακουστικών μέσων που στοχεύουν να ορίσουν τα περιγραφικά στοιχεία, τεχνικές ιδιαιτερότητες και λειτουργικά χαρακτηριστικά που είναι απαραίτητα για την κατασκευή, τον έλεγχο, την εγκατάσταση και τη χρήση ενός προϊόντος. Τα προγράμματα αυτά αφορούν επίσης στην απόκτηση προηγμένης τεχνολογίας με τη μορφή πατεντών, αδειών, know-how και σχεδίων, καθώς επίσης και στην απόκτηση πιστοποιητικού συμμόρφωσης με διαβεβαίωση ύπαρξης των στάνταρτ ποιότητας ISO 9000, GMP, εξαιρουμένων των δαπανών για την εγκατάσταση των στάνταρτ αυτών.

61. Tax Treatment of research and development expenses, ό.π., σ. 168 επ.

αυτό όριο μπορεί να αυξηθεί σε σαράντα πέντε τοις εκατό του πληρωτέου φόρου εταιρειών στην περίπτωση που το ποσό της φορολογικής πίστωσης υπερβαίνει το δέκα τοις εκατό της φορολογικής υποχρέωσης. Σε περίπτωση υπέρβασης των ανώτατων ορίων, το υπερβάλλον ποσό της πίστωσης μπορεί να μεταφερθεί προς συμψηφισμό στα επόμενα δεκαπέντε έτη.

Τα προαναφερθέντα κίνητρα παρέχονται ανεξαρτήτως της νομικής μορφής και του μεγέθους της εταιρείας που πραγματοποιεί ερευνητικές δραστηριότητες. Οι εν λόγω πιστώσεις παρέχονται και στην περίπτωση που η ερευνητική δραστηριότητα πραγματοποιείται εν μέρει στην αλλοδαπή με τον περιορισμό της μη υπέρβασης ποσοστού είκοσι πέντε τοις εκατό των συνολικών δαπανών, εφόσον οι δαπάνες αυτές δημιουργούνται από την ισπανική εταιρεία. Οι πιστώσεις παρέχονται επίσης ακόμη και στην περίπτωση που οι δαπάνες έρευνας επανατιμολογούνται σε τρίτο, κάτοικο ή μη.

Οι εταιρείες που σκοπεύουν να πραγματοποιήσουν δαπάνες έρευνας μπορούν να ζητήσουν από το Υπουργείο Βιομηχανίας μια βεβαίωση συμμόρφωσης προς τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για την παροχή του συγκεκριμένου κινήτρου, η οποία δεσμεύει τη φορολογική διοίκηση. Παράλληλα, μπορούν να ζητήσουν από την τελευταία ένα δεσμευτικό *ruling* αναφορικά με την ερμηνεία και την εφαρμογή του εν λόγω κινήτρου στην περίπτωση τους. Είναι, επίσης, δυνατή η σύναψη συμφωνίας με τη φορολογική διοίκηση αναφορικά με τις δαπάνες έρευνας.

A.7.3. Η παροχή φορολογικών εκπτώσεων⁶⁴

Στο αυστριακό δίκαιο⁶⁵ προβλέπεται η παροχή φορολογικών κινήτρων για την πραγματοποίηση δαπανών έρευνας τόσο σε φυσικά πρόσωπα όσο και σε εταιρείες ανεξαρτήτως του μεγέθους και της νομικής μορφής τους. Ειδικότερα, προβλέπεται η αναγνώριση φορολογικών εκπτώσεων για μείωση του φορολογητέου εισοδήματος σε περίπτωση πραγματοποίησης δαπανών για την ανακάλυψη μιας νέας εφεύρεσης, η οποία θα πρέπει να δημιουργεί αξία για την οικονομία⁶⁶ και να προστατεύεται από την Αυστριακή Πράξη Πατεντών⁶⁷. Η αυστριακή φορολογική νομοθεσία⁶⁸ προβλέπει την παροχή και μιας δεύτερης έκπτωσης αναφορικά με δαπάνες που πραγ-

ματοποιούνται σε σχέση με ορισμένες ερευνητικές και πειραματικές δραστηριότητες. Δαπάνες που εμπίπτουν στο κίνητρο αυτό είναι οι μισθοί και οι εργοδοτικές εισφορές στα ασφαλιστικά ταμεία, τα έξοδα κεφαλαίου, οι διοικητικές δαπάνες, οι δαπάνες ενέργειας και οι δαπάνες για αγορά υλικού που προέκυψαν κατά την αναζήτηση γνώσης ή τη δημιουργία νέων εφαρμογών τεχνολογίας (*know-how*)⁶⁹. Για την εφαρμογή των κινήτρων αυτών θα πρέπει η έρευνα να πραγματοποιείται είτε από την ίδια την επιχείρηση είτε να έχει παραχωρηθεί σε άλλη (υπεργολαβία). Η παροχή του κινήτρου στην τελευταία αυτή περίπτωση δεν εξαρτάται από το γεγονός της παρακράτησης ή μη της κυριότητας της αποκτηθείσας από την έρευνα γνώσης από την εταιρεία που πραγματοποίησε την έρευνα μετά από παραχώρηση.

Το ποσό της πρώτης έκπτωσης υπολογίζεται σε ποσοστό είκοσι πέντε τοις εκατό επί των σχετικών δαπανών έρευνας. Το ποσό αυτό αυξάνεται σε ποσοστό τριάντα πέντε τοις εκατό επί του τμήματος των δαπανών που υπερβαίνουν τον αριθμητικό μέσο όρο των δαπανών που προέκυψαν κατά τις τελευταίες τρεις φορολογικές χρήσεις. Το ποσό της δεύτερης έκπτωσης υπολογίζεται σε ποσοστό είκοσι πέντε τοις εκατό επί των πραγματοποιηθέντων δαπανών. Και για τα δύο είδη εκπτώσεων δεν προβλέπεται κανένας περιορισμός ή ανώτατο όριο στο ποσό της έκπτωσης, το οποίο μπορεί να συμψηφισθεί κατά το τρέχον έτος. Ωστόσο, δεν είναι δυνατή η μεταφορά του ποσού αυτού ούτε σε προγενέστερες ούτε σε μελλοντικές χρήσεις.

Για την παροχή των εκπτώσεων αυτών πρέπει να συντρέχουν ορισμένες προϋποθέσεις. Καταρχήν, θα πρέπει η έρευνα να πραγματοποιείται από την ίδια την επιχείρηση. Αντιθέτως, δεν απαιτείται οι δαπάνες έρευνας να έχουν προκύψει στην Αυστρία, καθώς η έκπτωση παρέχεται ανεξαρτήτως του τόπου εργασίας των σχετικών εφευρέσεων ή των σχετικών ερευνητικών και πειραματικών δραστηριοτήτων. Στην περίπτωση της δεύτερης έκπτωσης, τα πάγια πρέπει να έχουν χρησιμοποιηθεί για έρευνα για διάστημα μεγαλύτερο του μισού της οικονομικής ζωής εάν υπόκεινται σε φθορά, ενώ τα κτίρια, η γη και τα λοιπά πάγια πρέπει να έχουν χρησιμοποιηθεί για τουλάχιστον δέκα χρόνια στην περίπτωση που η κανονική ζωή τους υπερβαίνει το διάστημα αυτό.

Πάντως, μια επιχείρηση δεν μπορεί να λάβει και τις δύο εκπτώσεις. Η δεύτερη που αφορά δαπάνες για την πραγματοποίηση ερευνητικών δραστηριοτήτων χορηγείται με την προϋπόθεση ότι δεν έχει χορηγηθεί η πρώτη αναφορικά με την πραγματοποίηση δαπανών για την ανακάλυψη μιας νέας εφεύρεσης. Ωστόσο, μπορεί να ζητηθεί

64. Υπάρχει επίσης και η περίπτωση παροχής φορολογικών απαλλαγών.

65. Tax Treatment of research and development expenses, ό.π., σ. 25 επ.

66. Η οικονομική αξία της εφεύρεσης πρέπει να πιστοποιείται με βεβαίωση του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Οικονομικών Υποθέσεων.

67. Άρθρο 4(4)4 του Νόμου Φορολογίας Εισοδήματος.

68. Άρθρο 4(4)4a του Νόμου Φορολογίας Εισοδήματος.

69. Δεν είναι απαραίτητη η πρακτική υλοποίηση μιας εφεύρεσης.

εναλλακτικά η χορήγηση ενός invention premium⁷⁰ για την πραγματοποίηση δαπανών για ερευνητικές και πειραματικές δραστηριότητες στην περίπτωση που σε ορισμένη φορολογική χρήση υπάρξουν ζημιές. Το premium αυτό παρέχεται λόγω της μη δυνατότητας μεταφοράς του ποσού της allowance στο παρελθόν ή στο μέλλον προκειμένου να συμψηφισθεί με κέρδη κατά τις φορολογικές αυτές χρήσεις. Το ποσό του premium επιστρέφεται στον φορολογούμενο και δεν είναι δυνατή η μεταφορά του στο παρελθόν ή στο μέλλον.

Στη Δανία⁷¹ προβλέπεται η παροχή φορολογικού κινήτρου με τη μορφή έκπτωσης ίσης με ποσοστό εκατόν πενήντα τοις εκατό του ποσού των δαπανών για έρευνα⁷². Το κίνητρο αυτό θεσπίστηκε αρχικώς αναφορικά με τα συμβόλαια κοινής χρηματοδότησης ερευνητικών προγραμμάτων μεταξύ της επιχείρησης και δημόσιων ερευνητικών ινστιτούτων κατά τα έτη 2002 και 2003 και τελικώς επεκτάθηκε και κατά τα επόμενα έτη. Η έκπτωση αυτή ποσοστού εκατόν πενήντα τοις εκατό χορηγείται ανεξαρτήτως του μεγέθους της εταιρείας. Ωστόσο, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις μπορούν να εκπέσουν επιπλέον ποσοστό εκατόν πενήντα τοις εκατό των δαπανών μισθοδοσίας που σχετίζονται με τα ερευνητικά προγράμματα που χρηματοδοτούνται κοινώς με δημόσια ερευνητικά ινστιτούτα. Να σημειωθεί ότι προβλέπεται κατώτατο και ανώτατο όριο δαπανών που μπορούν να εκπέσουν. Η έκπτωση αυτή παρέχεται μόνο σε σχέση με ποσά που καταβάλλονται ευθέως στα δημόσια ερευνητικά ινστιτούτα⁷³. Επίσης, η έκπτωση δεν χορηγείται στην περίπτωση που η επιχείρηση έχει λάβει δημόσια επιχορήγηση για την πραγματοποίηση του ερευνητικού προγράμματος, περιλαμβανομένων των επιχορηγήσεων από την ΕΕ. Παρόμοια, δεν χορηγείται η εν λόγω έκπτωση στην περίπτωση που η επιχείρηση έχει λάβει οποιαδήποτε άλλη επιπρόσθετη έκπτωση για τις δαπάνες αυτές⁷⁴.

Σε περίπτωση ύπαρξης ζημιών, είναι δυνατή η μεταφο-

ρά τους στο μέλλον απεριόριστα. Ωστόσο, πρέπει να συμψηφισθούν με τα κέρδη αμέσως μόλις προκύψουν. Πάντως, δεν είναι δυνατή η επιστροφή χρημάτων ή η μεταφορά στο παρελθόν ζημιών. Για τη χορήγηση της σχετικής έκπτωσης απαιτείται η προηγούμενη έγκριση από την Υπηρεσία Έρευνας της Δανίας.

A.7.4. Φορολογικά καθεστώτα "patent box" και λοιπά φορολογικά κίνητρα σε αντιπροσωπευτικές χώρες της Ευρώπης

Πέραν της ως άνω γενικής συγκριτικής ανάλυσης, στην παρούσα ενότητα θα επικεντρωθούμε ενδεικτικά σε τρεις αντιπροσωπευτικές δικαιοδοσίες της Ευρώπης, όπως η Κύπρος, το Λουξεμβούργο⁷⁵ και το Ηνωμένο Βασίλειο, και θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των καθεστώτων "patent box"⁷⁶ καθώς και των γενικότερων φορολογικών κινήτρων που ενθαρρύνουν την καινοτομία, την έρευνα και την ανάπτυξη.

Στην Κύπρο⁷⁷, με βάση το νέο καθεστώς πνευματικής ιδιοκτησίας (IP Regime) που ισχύει και το οποίο είναι σύμφωνο με το Σχέδιο Δράσης για τα BEPS και τη λεγόμενη προσέγγιση ύπαρξης συνδέσμου (nexus approach), το 80% των κερδών που προέρχονται από πάγια περιουσιακά στοιχεία πνευματικής ιδιοκτησίας θεωρούνται εκπεστέες δαπάνες. Τα κέρδη αυτά υπολογίζονται βάσει των δραστηριοτήτων έρευνας και ανάπτυξης που απαιτήθηκαν για την ανάπτυξη αυτών των σχετικών παγίων. Τέτοια πάγια θεωρούνται οι ευρεσιτεχνίες, προγράμματα λογισμικού που προστατεύονται με πνευματικά δικαιώματα, κ.ά., αλλά όχι εμπορικά σήματα⁷⁸. Επίσης, ειδικά

70. Άρθρο 108c του Νόμου Φορολογίας Εισοδήματος.

71. Tax Treatment of research and development expenses, ό.π., σ. 50 επ.

72. Άρθρο 8Q (1) LL.

73. Ως δημόσια ερευνητικά ινστιτούτα θεωρούνται τα ινστιτούτα σύμφωνα με τον Νόμο περί πανεπιστημίων, ορισμένα νοσοκομεία που πραγματοποιούν έρευνα και δανέζικα ινστιτούτα, τα οποία πραγματοποιούν ερευνητικές δραστηριότητες και ανήκουν στο Δημόσιο ή των οποίων τα μισά τουλάχιστον λειτουργικά έξοδα καλύπτονται από δημόσιους πόρους. Ως δημόσια ερευνητικά ινστιτούτα για τους σκοπούς της χορήγησης της σχετικής έκπτωσης θεωρούνται και ορισμένα αλλοδαπά δημόσια ερευνητικά ινστιτούτα, τα οποία είναι μέλη της Διεθνούς Ένωσης Πανεπιστημίων ή αλλοδαπά ινστιτούτα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης που είναι υπό δημόσια διοίκηση.

74. Άρθρο 8F (1) ή 8G (1) και (2).

75. Σε ορισμένες χώρες δεν προβλέπονται ειδικά φορολογικά κίνητρα για δαπάνες έρευνας. Μεταξύ αυτών, κατά το παρελθόν, συγκαταλέγονταν το Λουξεμβούργο (Tax Treatment of research and development expenses, ό.π., σ. 138. Όπως σημειώνεται, έχει γίνει σχετική πρόταση εισαγωγής τέτοιου κινήτρου από ορισμένη παράταξη. Ωστόσο, δεν θεωρείται πιθανή η υιοθέτηση της σχετικής πρότασης) και η Κύπρος (Tax Treatment of research and development expenses, ό.π., σ. 43).

76. Έχει επιτευχθεί συμφωνία στον ΟΟΣΑ και στην ΕΕ σχετικά με την προσέγγιση που πρέπει να ακολουθηθεί για να εξασφαλιστεί ότι υπάρχει σαφής σύνδεση μεταξύ του φορολογικού πλεονεκτήματος που παρέχεται στο πλαίσιο του καθεστώτος "patent box" και των δραστηριοτήτων έρευνας και ανάπτυξης μιας επιχείρησης (ΟΟΣΑ, 2014α). Βλ. EUROPEAN COMMISSION, Tax Reforms in EU Member States: 2015 Report..., ό.π., σ. 60. Βλ. και Tax incentives on Research and Development, 69th IFA 2015 Congress Basel, Switzerland, 30 August - 4 September 2015.

77. Βλ. DELOITTE, Tax Highlights 2019, <https://dits.deloitte.com/#TaxGuides>. Βλ. και PwC, Worldwide Tax Summaries 2019, 2019, <http://taxsummaries.pwc.com/uk/taxsummaries/wwts.nsf/ID/PPAA-85RDKF>.

78. Με βάση το προηγούμενο ειδικό καθεστώς πνευματικής ιδιοκτησίας (IP Regime), εξαιρείται του φόρου το 80% του καθαρού κέρδους από την εκμετάλλευση άυλων περιουσιακών στοιχεί-

φορολογικά καθεστώτα ισχύουν για πλοιοκτήτριες εταιρείες και εταιρείες διαχείρισης και ναύλωσης πλοίων υπό προϋποθέσεις (με βάση τους τύπους πλοίων και τη δραστηριότητα). Τέλος, εταιρείες-φορολογικοί κάτοικοι Κύπρου ή εταιρείες με μόνιμη εγκατάσταση στην Κύπρο δικαιούνται Πλασματική Έκπτωση Τόκου (Notional Interest Deduction, NID) σε ποσοστό 80% του φορολογητέου εισοδήματος επί των νέων ιδίων κεφαλαίων. Ως νέα ίδια κεφάλαια νοούνται αυτά που έχουν εισαχθεί στην επιχείρηση κατά ή μετά την 1η Ιανουαρίου 2015. Τέλος, στο κυπριακό δίκαιο⁷⁹ προβλέπεται ο συμψηφισμός των ζημιών μιας εταιρείας του ομίλου με κέρδη άλλων εταιρειών του ομίλου στην περίπτωση που αυτές δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν από την πρώτη εταιρεία.

Στο Λουξεμβούργο⁸⁰ παρέχεται πίστωση φόρου παγκόσμιων επενδύσεων για το 8% της τιμής κτήσης των αρχικών 150.000 ευρώ των επενδύσεων που πραγματοποιούνται σε μία χρήση και για το 2% του υπερβάλλοντος ποσού. Επίσης, παρέχεται συμπληρωματική πίστωση φόρου επενδύσεων 13% της αξίας κτήσης των επενδύσεων που εμπίπτουν στο καθεστώς και πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια της χρήσης. Παράλληλα, μηδενική φορολογική υποχρέωση (φορολογία εισοδήματος και δημοτικός φόρος) προβλέπεται για επενδυτικά funds

(investment funds) που εμπίπτουν στο σχετικό καθεστώς. Πέραν αυτών, το 80% του εισοδήματος από την εκμετάλλευσή τους και το 80% των κεφαλαιακών κερδών από την πώλησή τους εξαιρείται του φόρου, και το 100% εξαιρείται του Φόρου Καθαρής Αξίας (Net Worth Tax). Το νέο καθεστώς πνευματικής ιδιοκτησίας του Λουξεμβούργου εισήχθη το 2018 και είναι σύμφωνο με το Σχέδιο Δράσης για τα BEPS και τη λεγόμενη προσέγγιση ύπαρξης συνδέσμου (nexus approach), ενώ προβλέπεται και μεταβατικό καθεστώς.

Τέλος, στο Ηνωμένο Βασίλειο⁸¹ προβλέπεται υπερέκπτωση 230% για συγκεκριμένες δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης για μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Οι μεγάλες επιχειρήσεις⁸² μπορούν επίσης να διεκδικούν πίστωση φόρου 12% για έξοδα έρευνας και ανάπτυξης. Παράλληλα, προβλέπεται ειδικό καθεστώς διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας (patent box regime), σύμφωνα με το οποίο οι εταιρείες μπορούν να επιλέξουν ευνοϊκό φορολογικό συντελεστή 10% στα κέρδη που αποδίδονται σε ευρεσιτεχνίες, ενώ προβλέπονται και φοροαπαλλαγές με επιπρόσθετη έκπτωση έως 100% στα έξοδα τα σχετικά με παραγωγή ταινιών, animation, video games, τηλεοπτικών μεταδόσεων και θεατρικών παραγωγών.

81. Ibid.

82. Βλ. και N. BLOOM / R. GRIFFITH / A. KLEMM, Issues in the Design and Implementation of an R&D Tax Credit for UK Firms, Briefing Note No.15, Institute for Fiscal Studies, London, 2001.

ων, μετά την έκπτωση όλων των άμεσων εξόδων και του 20% των δαπανών κεφαλαιουχικής φύσεως. Το καθεστώς αυτό εξακολουθεί να ισχύει δυνάμει σχετικής ρήτηρας περί κερκτημένου (grandfathering clause) μέχρι 30 Ιουνίου 2021 για συγκεκριμένες κατηγορίες φορολογουμένων.

79. Tax Treatment of research and development expenses, ό.π., σ. 42.

80. Βλ. υποσημ. 78.

Ανεμογεννήτριες και Περιβάλλον: Δύσκολη εξίσωση και για το ΔΕΕ

Θεόδωρος Γ. Ηλιόπουλος*, Χαράλαμπος Συνοδινός**

Το 2016 περίοικοι των δήμων *Aalter* και *Nevele* της Φλάνδρας προσέφυγαν ακυρωτικώς κατά άδειας για την εγκατάσταση και εκμετάλλευση πέντε ανεμογεννητριών σε έδαφος των οικείων δήμων, με επιχείρημα ότι δεν είχαν εκτιμηθεί οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις του έργου. Κατόπιν σχετικού προδικαστικού ερωτήματος, στις 25 Ιουνίου 2020 το ΔΕΕ επιβεβαίωσε ότι κανονιστικές πράξεις αλλά και πράξεις συγκεκριμένου κανονιστικού χαρακτήρος που ερείδουν άδεια για εγκατάσταση και εκμετάλλευση ανεμογεννητριών αποτελούν «σχέδιο ή πρόγραμμα» και πρέπει να υποβάλλονται προηγουμένως σε στρατηγική εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων με βάση την Οδηγία 2001/42/ΕΚ. Ενώ όμως ελλείψει *ex ante* διενέργειας τέτοιας εκτιμήσεως η άδεια και το κανονιστικό *corpus* πάσχουν ακυρότητας, το ΔΕΕ επέτρεψε στον εθνικό δικαστή να κρίνει εάν συντρέχουν λόγοι να διατηρηθεί η ισχύς τους, διευρύνοντας έτσι το πεδίο μίας εξαιρέσεως που είχε στο παρελθόν χορηγηθεί μόνο σε συναφείς, πλην διακριτές περιπτώσεις. Το παρόν άρθρο αναλύει την ως άνω απόφαση και, με αφορμή αυτή, το ευρύτερο νομικό πλαίσιο για τη στρατηγική εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων στην ενωσιακή και την ελληνική έννομη τάξη. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις ενδεχόμενες συνέπειες των νομολογιακών εξελίξεων για τα ενεργειακά έργα στην Ελλάδα.

εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων – μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων – στρατηγική εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων – στρατηγική μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων – Οδηγία 2001/42/ΕΚ – ενεργειακά έργα – ΑΠΕ – περιβαλλοντική προστασία – ασφάλεια εφοδιασμού με ηλεκτρισμό

I. Εισαγωγή

Στις 25 Ιουνίου 2020, εξεδόθη η απόφαση μείζονος συνθέσεως του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) επί της υποθέσεως C-24/19¹, σχετικά με την υποχρέωση εκτίμησης περιβαλλοντικών επιπτώσεων προ έκδοσης άδειας για την εγκατάσταση και εκμετάλλευση ανεμογεννητριών στην περιοχή της Φλάνδρας, στο Βέλγιο. Η απόφαση ήρθε να προστεθεί στην ήδη υπάρχουσα νομολογία² που ερμηνεύει διατάξεις της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ «σχετικά με την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων»³, χωρίς ωστόσο να αποτελεί μία απλή και στείρα επανάληψη πρότερων αποφάσεων. Αντιθέτως, η εξετασθείσα νομική διαφορά σχετικά με την ερμηνεία της εν λόγω Οδηγίας [βλ. κατωτέρω υπό II] παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο

διότι επιβεβαιώνει ότι οι τομείς της ενέργειας και του περιβάλλοντος (οι οποίοι εκπορεύονται από το δίκαιο της Ένωσης) αλληλοεπηρεάζονται πολλαπλώς⁴, ιδίως μετά το Χειμερινό Πακέτο⁵, αλλά και για σημαντικούς ακόμη λόγους. Πρώτον, παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία ως προς τον διάλογο που διαλαμβάνεται μεταξύ του Δικαστηρίου αυτού και του εθνικού δικαιοδοτικού οργάνου [βλ. κατωτέρω υπό III]. Περαιτέρω, το Δικαστήριο εμφανίζει ένα ακόμη δείγμα προχωρημένης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης ώστε να του προσδώσει πέραν του στόχου της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης (European integration) και μήνυμα για αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος [βλ. κατωτέρω υπό IV]. Στο πλαίσιο αυτό, τίθεται ο

* Διδακτορικός ερευνητής, Δίκαιο Ενέργειας και Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο του Hasselt, Δικηγόρος

** ΔΝ, Δικηγόρος

1. ΔΕΕ C-24/19, Α κ.λπ. και à *Nevele*, 25.06.2020, ECLI:EU:C:2020:503.
2. Καθότι πολλά προδικαστικά ερωτήματα έχουν υποβληθεί σχετικά. Πρβλ. και την ελληνικού ενδιαφέροντος υπόθεση ΔΕΕ C-473/14, *Δήμος Κρωπίας Αττικής*, 10.09.2015, ECLI:EU:C:2015:582, που εκδόθηκε επί προδικαστικών της ΣτΕ (Ολ.) 2996/2014 για το σχέδιο προστασίας του Υμηττού. Πρβλ. και την μετά την έκδοση της απόφασης του ΔΕΕ, ΣτΕ (Ολ.) 2355-2361/2017.
3. Οδηγία 2001/42/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Ιουνίου 2001 σχετικά με την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων (ΕΕ 2001 L 197/30).

4. Λόγος για τον οποίο ενίοτε προσεγγίζονται υπό κοινή οπτική (π.χ. μέσω κοινών Υπουργείων, όπως και στη χώρα μας), ιδίως στον χώρο των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας. Πρβλ. Κατευθυντήριες Γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις στους τομείς του περιβάλλοντος και της ενέργειας 2014-2020 (ΕΕ 2014 C 200/1), δυνάμει των οποίων προβλέπονται ειδικές (ευνοϊκότερες) προϋποθέσεις για την έγκριση γνωστοποιούμενων καθεστώτων κρατικών ενισχύσεων που αφορούν στην επίτευξη στόχων σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος. Σημειώνεται δε ότι έχει ξεκινήσει η διαδικασία αναθεώρησης των κατευθυντηρίων γραμμών αυτών, και αναμένεται η έκδοση νέων Κατευθυντηρίων Γραμμών. Βλ. και Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, *Ενέργεια και Περιβάλλον*, ΠερΔικ, 2001, σ. 347 επ.
5. Για μια παρουσίασή του, βλ. Μ.Χ. ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Η Πορεία της Ενέργειας στο Παράγωγο Ενωσιακό Δίκαιο - Από τις Απαρχές της Απελευθέρωσης στο Χειμερινό Πακέτο, ε & δ, 2020, υπό δημοσίευση. Βλ. επίσης, Τ. ΙΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Dilemmas on the Way to a New Renewable Energy Directive*, *European Energy and Environmental Law Review*, 2018, σ. 210.

ιδιαίτερος νομικός προβληματισμός εάν δύναται να αποτελέσει σχέδιο υπαγόμενο στις ρυθμίσεις και απαιτήσεις της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ μια απόφαση και μια εγκύκλιος που εκδόθηκαν από τη βελγική κυβέρνηση ομόσπονδης οντότητας και περιείχαν αμφότερες διάφορες διατάξεις ως προς την εγκατάσταση και εκμετάλλευση ανεμογεννητριών [βλ. κατωτέρω υπό V]. Άξιο σχολιασμού-ανάπτυξης προβάλλει και το ζήτημα δικαιολόγησης-παρέκλισης από την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης [βλ. κατωτέρω υπό VI]. Διερωτώμεθα δε αν ο προβληματισμός αυτός αφορά ή θίγει και την ελληνική έννομη τάξη [βλ. κατωτέρω υπό VII].

II. Η Οδηγία 2001/42/ΕΚ και η υπό εξέταση υπόθεση

Η Οδηγία 2001/42/ΕΚ είναι κοινώς γνωστή ως Οδηγία ΣΕΠΕ, δηλαδή Οδηγία για τη Στρατηγική Εκτίμηση Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, και έχει άμεση συνάφεια με την Οδηγία 85/337/ΕΟΚ, και νυν, κατόπιν τροποποιήσεων Οδηγία 2011/92/ΕΕ, για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον, γνωστή ως Οδηγία ΕΠΕ (με τη θέσπιση Έγκρισης Περιβαλλοντικών Όρων [ΕΠΟ] κατά την ελληνική ορολογία)^{6,7}. Πράγματι, αντήλθασα έμπνευση από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής⁸, η ενωσιακή έννομη τάξη θέσπισε την Οδηγία ΕΠΕ το 1985 ως έναν πρακτικό μηχανισμό για τη διασφάλιση της επιτεύξεως στόχων περιβαλλοντικής προστασίας. Η εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων είναι μια τεχνική διαδικασία που θέτει παραμέτρους, τις οποίες οι εθνικές αρχές οφείλουν να λαμβάνουν υπ' όψιν πριν από την αδειοδότηση και υλοποίηση έργων⁹. Η μετά λίγα χρόνια θεσπισθείσα Οδηγία ΣΕΠΕ προσέθεσε τη στρατηγική εκτίμηση περιβαλλοντι-

κών επιπτώσεων, με αποτέλεσμα ο σχετικός έλεγχος να μην αφορά πλέον μόνο σε έργα, αλλά να επεκτείνεται και σε «σχέδια και προγράμματα» τα οποία ενδέχεται να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Καλύπτεται, έτσι, και ένα ανώτερο, και άρα περισσότερο «στρατηγικό»¹⁰, επίπεδο λήψης αποφάσεων, εκείνο της προετοιμασίας και θεσπίσεως σχεδίων και προγραμμάτων¹¹. Δηλαδή, πριν από την «*ad hoc*, ειδική περιβαλλοντική άδεια, απαιτείται μία *ex ante* περιβαλλοντική αποδοχή των επεμβάσεων *lato sensu* στο περιβάλλον»¹². Ως εκ τούτου, οι αρχές ενσωματώνουν εξ αρχής τα περιβαλλοντικά ζητήματα στον ευρύτερο σχεδιασμό τους, και οι αποφάσεις τους εξασφαλίζουν την υψηλού επιπέδου περιβαλλοντική προστασία και την προώθηση της βιωσίμου αναπτύξεως¹³.

Οι Οδηγίες ΣΕΠΕ και ΕΠΕ αλληλοσυμπληρώνονται, δημιουργούν από κοινού το πλαίσιο εκτιμήσεως των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, προς το οποίο οφείλει να είναι σύμφωνη η δημόσια δράση είτε αυτή αφορά σε έργο είτε σε σχέδιο και πρόγραμμα^{14,15}. Και, φυσικά, η πραγματο-

6. Οδηγία 2011/92/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Δεκεμβρίου 2011, για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον (ΕΕ 2011 L 26/1).

7. Βλ. Γ. ΔΕΛΛΗΣ, Η Στρατηγική Περιβαλλοντική Εκτίμηση της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ και οι Προεκτάσεις της για το Ελληνικό Δημόσιο Δίκαιο, Ευρωπαϊών Πολιτεία, 2008, σ. 667.

8. Βλ. 42 USC par. 4321, Section 102(2)(C) NEPA.

9. S. JAY... [et al.], Environmental Impact Assessment: Retrospect and Prospect, Environmental Impact Assessment Review, 2007, σ. 287. Βλ. ακόμη Α. GARCÍA-URETA, Environmental Impact Assessment in the EU: More than Only a Procedure?, σε: M. Peeters / M. Eliantonio (επιμ.), Research Handbook on EU Environmental Law, Edward Elgar, 2020. Τον τεχνικό και επιστημονικό χαρακτήρα των μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων έχει επισημάνει και η νομολογία του ΣτΕ. Βλ. για παράδειγμα ΣτΕ 287/2003, σκ. 5: «*απαιτείται η σύνταξη ολοκληρωμένης και συστηματικής επιστημονικής μελέτης, στην οποία να επισημαίνονται με ακρίβεια οι πιθανές επιπτώσεις του έργου, στο φυσικό και στο ανθρωπογενές περιβάλλον (ΣτΕ 4811/1996, 860/98 κ.ά.)*».

10. Εξ ου και ο χαρακτηρισμός των σχετικών εκτιμήσεων ως στρατηγικών, παρ' ότι η Οδηγία δεν χρησιμοποιεί τον εν λόγω όρο. Βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Μ. Campos Sánchez-Bordona, ΔΕΕ C-24/19, Α κ.λπ. και à Nevele, 03.05.2020, ECLI:EU:C:2020:143, σημ. 33-35.

11. Βλ. υποσημ. 3, άρθρο 1.

12. Γ. ΔΕΛΛΗΣ, ό.π., σ. 668.

13. V. LOBOS / M. PARTIDARIO, Theory Versus Practice In Strategic Environmental Assessment (SEA), Environmental Impact Assessment Review, 2014, σ. 34.

14. Βλ. και υποσημ. 10, σημ. 36-38.

15. Στην ομάδα αυτή μπορεί να ενταχθεί και η Οδηγία 92/43/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 21ης Μαΐου 1992 για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας, η οποία στο άρθρο 6 παρ. 3 απαιτεί ομοίως εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων για τα σχέδια ("plan or project" στην αγγλική απόδοση, "plan ou projet" στη γαλλική) που δύναται να επηρεάσουν σημαντικά φυσικούς οικοτόπους. Βλ. Α. GARCÍA-URETA, ό.π., σσ. 168-169. Παρομοίως και Γ. ΜΠΑΛΙΑΣ, Η Δέουσα Εκτίμηση Επιπτώσεων Έργων και Σχεδίων στις Περιοχές του Δικτύου Natura 2000, Περιβάλλον & Δίκαιο, 2014, σσ. 577, 580-581. Ο συγγραφέας δίνει περισσότερο έμφαση στις διαφορές μεταξύ των τριών διαδικασιών εκτιμήσεων επιπτώσεων. Για τις διαφορές μεταξύ των τριών Οδηγιών, βλ. και Ε. WEINGARTHEN, Merits of a More Integrated Approach to Environmental Assessments, Environmental Policy and Governance, 2010, σ. 12. Η συγγραφέας επιχειρεί εν είδει ασκήσεως τη διαμόρφωση και αξιολόγηση ενός πλαισίου που ενοποιεί τις διαφορετικές διαδικασίες. Τη σχέση των σχετικών νομοθετημάτων επιβεβαιώνει και η νομολογία, εθνική και υπερεθνική. Βλ. για παράδειγμα ΣτΕ (ΟΛ.) 3650/2010, ΣτΕ 1422/2013, ΔΕΕ C-177/11, Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών, 21.06.2012, ECLI:EU:C:2012:378. Ο καθηγητής Γ. Δελλής εντοπίζει τη σύζευξη του στρατηγικού σχεδιασμού με την περιβαλλοντική προστασία σε περισσότερες Οδηγίες, και συγκεκριμένα στην Οδηγία 2000/60/ΕΚ για τη

ποίηση στρατηγικής μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων (ΣΜΠΕ) για σχέδιο ή πρόγραμμα δεν αποκλείει την εφαρμογή της Οδηγίας 2011/92/ΕΚ, και συνεπώς και την ανάγκη εκπονήσεως μελέτης περιβαλλοντικών επιπτώσεων (ΜΠΕ) για τα έργα που συνδέονται με το κριθέν σχέδιο ή πρόγραμμα¹⁶. Άλλωστε, οι δύο Οδηγίες θεσπίζουν συναφείς, πλην διαφορετικές, διαδικασίες εκτιμήσεως περιβαλλοντικών επιπτώσεων, δεν αναφέρονται αμφότερες στην ίδια διαδικασία. Η μεν κατά την Οδηγία ΕΠΕ διαδικασία καθορίζεται στα άρθρα 5 έως 10 αυτής, η δε διαδικασία της Οδηγίας ΣΕΠΕ περιγράφεται στα άρθρα 4 έως 9 της δεύτερης. Η απαίτηση εκτιμήσεως περιβαλλοντικών επιπτώσεων, λοιπόν, εκτείνεται διά της εισαγωγής δύο διακριτών διαδικασιών σε δύο στάδια, σε εκείνο της λήψεως αποφάσεως επί τινός έργου, αλλά και στο στρατηγικό εκείνο στάδιο της καταρτίσεως σχεδίων και προγραμμάτων βάσει των οποίων πρόκειται να σχεδιαστούν έργα.

Βέβαια, η Οδηγία 2001/42/ΕΚ δεν απαιτεί τη διενέργεια ΣΜΠΕ για κάθε σχέδιο ή πρόγραμμα. Το πεδίο εφαρμογής της καθορίζεται στο άρθρο 3. Συγκεκριμένα, και αυτό είναι το κρίσιμο για την παρούσα μελέτη χωρίο, το σημείο α' του άρθρου 3 παρ. 2 επιτάσσει εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων για τα σχέδια και προγράμματα τα οποία εκπονούνται *inter alia* για την ενέργεια¹⁷, και τα οποία «καθορίζουν το πλαίσιο για μελλοντικές άδειες έργων που απαριθμούνται στα παραρτήματα I και II της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ [νυν 2011/92/ΕΕ]». Τεκμαίρεται, λοιπόν, εκ του νόμου ότι αυτά τα σχέδια και προγράμματα ενδέχεται να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Εξαιρούνται, όμως, από το τεκμήριο τα σχέδια και προγράμματα που, παρότι σχετίζονται με τον τομέα της ενέργειας, ή με άλλον τομέα της παρ. 2, εμπίπτουν στον κανόνα *de minimis* της Οδηγίας¹⁸.

θέσπιση πλαισίου κοινοτικής δράσης στον τομέα της πολιτικής των υδάτων, την Οδηγία 96/62/ΕΚ για την εκτίμηση και τη διαχείριση της ποιότητας του αέρα του περιβάλλοντος (πλέον καταργηθείσα, νυν σε ισχύ η Οδηγία 2008/50/ΕΚ για την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα και καθαρότερο αέρα για την Ευρώπη) και την Οδηγία 75/442/ΕΟΚ περί των στερεών αποβλήτων (πλέον καταργηθείσα, νυν σε ισχύ η Οδηγία 2008/98/ΕΚ για τα απόβλητα και την κατάργηση ορισμένων Οδηγιών). Βλ. Γ. ΔΕΛΛΗΣ, *ό.π.*, σσ. 671-672.

16. Βλ. άρθρο 11 παρ. 1 της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ, *ό.π.*

17. Οι λοιποί τομείς είναι οι γεωργία, δασοπονία, αλιεία, βιομηχανία, μεταφορές, διαχείριση αποβλήτων, διαχείριση υδάτινων πόρων, τηλεπικοινωνίες, τουρισμός, χωροταξία ή χρήση του εδάφους.

18. Σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 3 της Οδηγίας ΣΕΠΕ, «*τα αναφερόμενα στην παράγραφο 2 σχέδια και προγράμματα που καθορίζουν τη χρήση μικρών περιοχών σε τοπικό επίπεδο και οι ήσσονες τροποποιήσεις των αναφερόμενων στην παράγραφο 2 σχεδίων και προγραμμάτων υποβάλλονται σε εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων μόνον όταν τα κράτη μέλη αποφασίζουν ότι ενδέχεται*

Επιπλέον, χάριν πληρότητας, επισημαίνεται ότι ΣΜΠΕ απαιτείται και για τα σχέδια και προγράμματα «για τα οποία, λόγω των συνεπειών που ενδέχεται να έχουν σε ορισμένους τόπους, απαιτείται εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων σύμφωνα με τα άρθρα 6 και 7 της οδηγίας 92/43/ΕΟΚ»¹⁹. Η απόφαση σχετικά με τη σημασία των επιπτώσεων στο περιβάλλον των λοιπών σχεδίων και προγραμμάτων που καθορίζουν το πλαίσιο για μελλοντικές άδειες έργων ανήκει στα κράτη μέλη²⁰.

Εφόσον, λοιπόν, η Οδηγία 2001/42/ΕΚ εφαρμόζεται επί των σχεδίων και προγραμμάτων κατά τα εν άρθρω 3 καθοριζόμενα, είναι κομβικής σημασίας ο ορισμός των κρίσιμων εννοιών. Το άρθρο 2 της Οδηγίας παρέχει έναν ορισμό, ο οποίος θεμελιούται πάνω σε δύο σωρευτικούς συντρέχοντα κριτήρια. Συγκεκριμένα, τα σχέδια και προγράμματα:

[α'] εκπονούνται ή/και εγκρίνονται από μια αρχή σε εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο ή εκπονούνται από μια αρχή προκειμένου να εγκριθούν, μέσω νομοθετικής διαδικασίας, από το Κοινοβούλιο ή την Κυβέρνηση. και

[β'] απαιτούνται βάσει νομοθετικών, κανονιστικών ή διοικητικών διατάξεων.

Ο ορισμός δεν φαίνεται επαρκούς σαφηνείας²¹, εξ ου συχνά εγείρονται ερωτήματα, η απάντηση στα οποία και καθορίζει το εφαρμοστέο της Οδηγίας. Στις περιπτώσεις αυτές καλείται το ΔΕΕ να ερμηνεύσει τις έννοιες και, επιπλέον, να αποσαφηνίσει ποιες είναι οι συνέπειες μιας ενδεχόμενης εσφαλμένης μη εφαρμογής της Οδηγίας. Σχετική με τους ως άνω προβληματισμούς είναι και η υπόθεση C-24/19. Η υπόθεση αυτή αφορά στην πολεοδομική άδεια που χορηγήθηκε το 2016 στην Electrabel από το Υπουργείο Χωροταξίας της Φλάνδρας, για την εγκατάσταση και την εκμετάλλευση πέντε ανεμογεννητριών στο έδαφος των Δήμων Aalter και Nevele της Φλάνδρας. Η εν λόγω πολεοδομική άδεια βασίστηκε και επανέλαβε απαιτήσεις της κανονιστικής αποφάσεως «VLAREM II» του 1995, με την οποία η φλαμανδική Κυβέρνηση θέσπισε γενικούς και τομεακούς κανόνες στον τομέα της υγιεινής του περιβάλλοντος²², καθώς και της εγκυκλίου του

να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον». Σχετικά με την ερμηνεία του κανόνα *de minimis*, βλ. ΔΕΕ C-444/15 *Associazione Italia Nostra Onlus*, 21.12.2016, ECLI:EU:C:2016:978.

19. *Ο.π.*, υποσημ. 3, άρθρο 3 παρ. 2 στοιχείο β'. Ο κανόνας *de minimis* της τρίτης παραγράφου του ίδιου άρθρου ισχύει και για αυτά τα σχέδια και προγράμματα.

20. *Ο.π.*, υποσημ. 3, άρθρο 3 παρ. 4. Η πέμπτη παράγραφος του ίδιου άρθρου καθορίζει και ορισμένα κριτήρια βάσει των οποίων τα κράτη μέλη οφείλουν να λαμβάνουν τέτοιες αποφάσεις.

21. Βλ. και Α. GARCÍA-URETA, *ό.π.*, σ. 171· Γ. ΔΕΛΛΗΣ, *ό.π.*, σσ. 673-674.

22. *Besluit van de Vlaamse regering houdende algemene en sectorale*

2006 με τίτλο «Πλαίσιο αξιολόγησης και προϋποθέσεις για την εγκατάσταση ανεμογεννητριών»²³.

Μετά την έκδοση της πολεοδομικής άδειας, ορισμένοι κάτοικοι των Δήμων Aalter και Nevele προσέφυγαν ακυρωτικώς κατά αυτής ενώπιον του αρμοδίου εθνικού δικαστηρίου, υποστηρίζοντας ότι η πολεοδομική άδεια στηρίζεται σε πράξεις που αντιβαίνουν στην Οδηγία 2001/42/EK, διότι, παρότι θέσπιζαν σχέδιο ή πρόγραμμα, δεν είχαν υποβληθεί σε εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Η φλαμανδική διοίκηση προέβλεπε ότι το επίμαχο κανονιστικό *corpus* δεν συνιστά σχέδιο ή πρόγραμμα καθώς δεν θεσπίζει ένα συνεκτικό και αρκούντως πλήρες σύστημα για την εγκατάσταση έργων αιολικής ενέργειας²⁴.

Εν τέλει, το βέλγικο δικαστήριο υπέβαλε εννέα προδικαστικά ερωτήματα προς το ΔΕΕ, τα οποία συνοψίζονται στα εξής δύο: πρώτον, εάν τα σωρευτικά κριτήρια του ορισμού των σχεδίων και προγραμμάτων της Οδηγίας 2001/42/EK πληρούνται από την επίμαχη κανονιστική ρύθμιση, αποτελούμενη από την VLAREM II και την εγκύκλιο του 2006. Και δεύτερον, εάν είναι δυνατός ο περιορισμός των διαχρονικών αποτελεσμάτων ενδεχόμενης ακυρώσεως της εθνικής κανονιστικής ρυθμίσεως, καθώς και των δυνάμει αυτής χορηγηθεισών αδειών²⁵.

III. Διάλογος μεταξύ εθνικών δικαστηρίων και ΔΕΕ

Το εθνικό δικαιοδοτικό όργανο στην υπό κρίση διαφορά (Συμβούλιο επιλύσεως ενδίκων διαφορών σχετικά με άδειες στο Βέλγιο²⁶) προσκαλεί το ΔΕΕ, στο πλαίσιο του

μηχανισμού υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων του άρθρου 267 ΣΛΕΕ²⁷ και του συνακόλουθου διαλόγου (που αυτός ο μηχανισμός συνεργασίας διαμορφώνει²⁸), να επανεξετάσει προηγούμενη νομολογία του, πρόσκληση στην οποία το ΔΕΕ με σεβασμό ανταποκρίνεται και απαντά με απόλυτη τεκμηρίωση²⁹. Αξιοπρόσεκτη είναι η τάση εθνικών δικαστηρίων να μην περιορίζονται μόνον σε υποβολή ερωτημάτων ως προς την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, αλλά να προχωρούν σε έναν γόνιμο και εποικοδομητικό διάλογο με το αρμόδιο ΔΕΕ, κατά τρόπο ώστε να διορθωθεί επί τα βελτίω η σχετική νομολογία του, κάτι που το ίδιο το Δικαστήριο έχει δεχτεί³⁰. Και τούτο «στο πλαίσιο όσμωσης των εννόμων τά-

ληνικής πρακτικής στο πλαίσιο δικαίου δημοσίων συμβάσεων και ενέργειας με τη συγκρότηση της Αρχής Εξέτασης Προδικαστικών Προσφυγών (ΑΕΠΠ) με τον Ν. 4412/2016, η οποία επίσης θεωρούμε βασίμως ότι αποτελεί αναλογικά δικαιοδοτικό όργανο κατά την έννοια του άρθρου 267 ΣΛΕΕ (πρβλ. και Π.Δ. 39 «περί Κανονισμού εξέτασης Προδικαστικών Προσφυγών ενώπιον της Αρχής Εξέτασης Προδικαστικών Προσφυγών» (ΦΕΚ 64/Α/4-5-2017)).

27. Ως προς τον μηχανισμό αυτό που απώτερο σκοπό έχει την ομοιομορφία στην εφαρμογή και ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης βλ., μεταξύ πολλών, Β. ΣΚΟΥΡΗΣ ό.π., σ. 1758 επ.· Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Το νομικό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015· Α. ΠΛΙΑΚΟΣ, Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σ. 289 επ.· Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, 2011, σ. 618 επ.

28. D. EDWARD / R. LANE, *European Union Law*, Edward Elgar, 2013, σ. 246 επ.· V. KONDYLIS, *Forms of Cooperation and Dialogue between National and European Judges*, *European Public Law Series 2013/CIX*, Αθήνα, 2013, σ. 308· C. YANNAKOPOULOS, *Un 'dialogue vivant' des juges hante le droit européen!*, *Jurisprudences nationales intéressant le droit de l'Union européenne*, *Revue trimestrielle de droit européen*, 2017, σ. 103 επ.· Χ. ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ, Ο εθνικός δικαστής ως εγγυητής της κοινοτικής νομιμότητας, *Διδικ*, 2009, σ. 825· Ε. NEFRAMI, *Quelques réflexions sur l'article 19, paragraphe 1, alinéa 2, TUE et l'obligation de l'Etat membre d'assurer la protection juridictionnelle effective dans les domaines couverts par le droit de l'Union*, σε: C. Boytayeb (επιμ.), *La Constitution, l'Europe et le droit*, Publications de la Sorbonne, 2013. Ως προς το ζήτημα της αξιακής ομοιογένειας και του συνταγματικού πλουραλισμού στο πλαίσιο του παραπάνω διαλόγου, βλ. και Ε. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Ένας νομικός Λάζαρος... η αξιακή ομοιογένεια και ο συνταγματικός πλουραλισμός ως μέσον άρσης των συγκρούσεων μεταξύ εννόμων τάξεων (παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ (Ολ.) 359/2020), *ΘΠΔΔ*, 2020, σ. 487.

29. Ο.π., υποσημ. 1, σκ. 29 επ. Σημειώνεται ότι το ΔΕΕ δύσκολα μεταβάλλει τη νομολογία του και δη ευθέως, πρβλ. ΔΕΚ C-267/91 *Keck and Mithouard*, 24.11.1993, ECLI:EU:C:1993:905 και Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΕΕΕυρΔ*, 1994, σ. 539.

30. Θυμίζουμε την ελληνικού ενδιαφέροντος υπόθεση του βασικού μετόχου, όπου και εκεί υπήρξε γόνιμος διάλογος μεταξύ ΔΕΕ και ΣτΕ ώστε η υποδειχθείσα νομολογιακή λύση να σεβαστεί τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής έννομης τάξης και πραγματικότητας

bepalingen inzake milieuhygiëne (VLAREM II), *Belgisch Staatsblad* [ΦΕΚ] της 31ης Ιουλίου 1995, σ. 20526.

23. *Ozændbrief: EME/2006/01-RO/2006/02*, *Belgisch Staatsblad* [ΦΕΚ] της 24ης Οκτωβρίου 2006, σ. 56705.

24. Ο.π., υποσημ. 10, σημ. 20.

25. *Ibid*, σημ. 27. Για μια ακριβή παράθεση των νομικών ζητημάτων που εγείρει η υπόθεση για την ενωσιακή και για την εσωτερική έννομη τάξη, βλ. D. BIJNENS, *Sectorale milieuvoorwaarden voor windturbines in VlareM II en ministeriële omzendbrief moeten voldoen aan Europese Plan-MER-verplichtingen*, *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiek recht*, 2020, υπό δημοσίευση.

26. Το οποίο πληροί τις προϋποθέσεις χαρακτηρισμού του ως εθνικού δικαιοδοτικού οργάνου στο πλαίσιο του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, βλ. ΔΕΕ C-24/19, ό.π., σκ. 30. Πρβλ. Β. ΣΚΟΥΡΗΣ... [κ.ά.], *Συνθήκη της Λισσαβώνας - Ερμηνεία κατ' άρθρον*, εκδ. Σάκκουλα, 2020, σ. 1762 επ. Επ' ευκαιρία της υπόψη διαφοράς και της αποτελεσματικότητας στην επίλυσή της, θα μπορούσαμε να κάνουμε μια ευχή ώστε και στη χώρα μας να επιλύονται οι ενεργειακές διαφορές κατά αντίστοιχο τρόπο (δεδομένου του τρομακτικού σχετικού ελλείματος που παρουσιάζεται - βλ., μεταξύ άλλων, Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, *Κοινός σχολιασμός των ΜονΠρΠειρ 1590/2017 ασφ.μ., ΜονΠρΑθ 5591/2017 ασφ.μ., ΕΑΣτΕ 280/2017, ε&δ, 2017, σ. 197 επ.*) και υπό το μοντέλο της «υποδειγματικής» ελ-

ξων των ευρωπαϊκών κρατών, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)» κατά την πολύ εύστοχη έκφραση του καθηγητή Κ. Γιαννακόπουλου³¹. Έτσι, πολύ χρήσιμο και γόνιμο αναφάνεται στον υπόψη δια-δικαιοδοτικό διάλογο, όπως το εθνικό δικαστήριο εκθέτει τη θέση του (όπως έπραξε το προαναφερθέν Συμβούλιο επιλύσεως ενδίκων διαφορών σχετικά με άδειες στο Βέλγιο) ως προς το εκάστοτε υποβαλλόμενο προδικαστικό ερώτημα³².

Εν προκειμένω, λοιπόν, το ανωτέρω εθνικό δικαιοδοτικό όργανο επιχειρηματολογεί γιατί η σχετική ήδη διαμορφωθείσα νομολογία³³ του ΔΕΕ θα μπορούσε να μεταβληθεί-βελτιωθεί³⁴. Φυσικά, το ΔΕΕ προσεγγίζει, όπως κάθε δικαστήριο, πολύ επιφυλακτικά την όποια αλλαγή της νομολογίας του, λόγω των προβλημάτων που αυτή δημιουργεί έναντι της θεμελιώδους αρχής της ασφάλειας δικαίου³⁵, λόγος για τον οποίο συχνά σε τέτοιες περιπτώσεις τίθεται και ζήτημα περιορισμού των χρονικών αποτελεσμάτων της όποιας μεταστροφής³⁶.

(Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, ΣτΕ 3242/2004: «Επιβολή» της υπεροχής του εθνικού Συντάγματος ή bras de fer μεταξύ εθνικού και κοινοτικού Δικαστή; Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, 2005, σσ. 34, 43 επ.· Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, ΔΕΚ Υπόθ. C-213/07 απόφ. της 16.12.2008, Μηχανική ΑΕ κατά ΕΣΡ, Υπουργού Επικρατείας, ΘΠΔΔ, 2009, σσ. 618, 624· Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, Αφιέρωμα: Νομολογία για τον Βασικό Μέτοχο, ΘΠΔΔ, 2011, σσ. 1116, 1129 επ.). Πρβλ. στο πλαίσιο αυτό και τον γόνιμο διάλογο που διημιέφθη μεταξύ του ΣτΕ και του ΔΕΕ επ' ευκαιρία της εθνικής νομοθεσίας περί ακτοπλοΐας (cabotage). Βλ. Διάταξη ΔΕΚ C-285/05, Ένωση Εφοπλιστών Ακτοπλοΐας κ.λπ., 28.09.2006, ECLI:EU:C:2006:618, επί των προδικαστικών της ΣτΕ 1387/2005 και νεότερη ΣτΕ 3267/2008 που υπέβαλε στην ίδια υπόθεση νέα προδικαστικά ερωτήματα που απαντήθηκαν με την ΔΕΚ C-122/09, Ένωση Εφοπλιστών Ακτοπλοΐας κ.λπ., 22.04.2010, ECLI:EU:C:2010:222.

31. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών, 2017, www.constituionalism.gr.

32. Χ. ΓΕΡΑΡΗΣ, Προδικαστική παραπομπή: η απόφαση του ΔΕΚ επί του προδικαστικού ερωτήματος, ΕΕΕυρΔ, 1995, σσ. 295, 311-312.

33. Πρόκειται για την αρχική απόφαση ΔΕΕ C-567/10, *Inter-Environnement Bruxelles κ.λπ.*, 22.03.2012, ECLI:EU:C:2012:159, και τις μεταγενέστερες που κατά το εθνικό δικαιοδοτικό όργανο την επιβεβαιώνουν: ΔΕΕ C-671/16, *Inter-Environnement Bruxelles κ.λπ.*, 07.06.2018, ECLI:EU:C:2018:403· ΔΕΕ C-160/17, *Thybaud κ.λπ.*, 07.06.2018, ECLI:EU:C:2018:401· ΔΕΕ C-305/18, *Associazione "VerdiAmbiente e Società - ApsOnlus" κ.λπ.*, 08.05.2019, ECLI:EU:C:2019:384· ΔΕΕ C-43/18, *CFE*, 12.06.2019, ECLI:EU:C:2019:483· ΔΕΕ C-321/18, *Terrewallonne*, 12.06.2019, ECLI:EU:C:2019:484, σκ. 44.

34. ΔΕΕ C-24/19, ό.π., σκ. 29, 35, 36 επ.

35. Σ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Οι συνταγματικές διαστάσεις της μεταβολής της νομολογίας, Ευρασία, 2019· Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Οι μεταστροφές της νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998.

36. Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, ό.π., σ. 1771.

IV. Τέχνη ερμηνείας

Το ΔΕΕ έχει επιδείξει διαχρονικά μια αξιοσημείωτη τέχνη στην ωφέλιμη και αποτελεσματική ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης³⁷ ώστε να επιτυγχάνεται κάθε φορά η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση³⁸. Ειδικότερα σύμφωνα με πάγια νομολογία του, κατά την ερμηνεία μιας διάταξης ενωσιακού δικαίου, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όχι μόνον το γράμμα της, αλλά και το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται καθώς και οι σκοποί που επιδιώκονται με τη ρύθμιση της οποίας αποτελεί μέρος³⁹. Αντίστοιχη θέση έχει λάβει και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), προκειμένου να ερμηνεύσει ωφέλιμα⁴⁰ τις διατάξεις του Συστήματος της ΕΣΔΑ^{41, 42}.

Χαρακτηριστικά λοιπόν (και κατά τούτο θα έπρεπε και τα εθνικά μας δικαστήρια να ακολουθήσουν τη σχετική λογική σκέψης ιδίως στο εθνικό μας⁴³, νοσηρό θα λέγαμε, περιβάλλον της πολυνομίας) στη σκ. 37 της σχολιαζόμενης απόφασης τονίζεται από το Δικαστήριο ότι «*λαμβάνεται υπόψη όχι μόνον το γράμμα της [επίμαχης διάταξης], αλλά και το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται, καθώς και οι στόχοι και ο σκοπός που επιδιώκει η πράξη της οποίας απο-*

37. Μεταξύ άλλων, Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, Η επίδραση του Ευρωπαϊκού Δικαίου στο καθεστώς ασύλου των προσφύγων, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σσ. 35 επ., 111 επ.

38. Π. ΧΑΛΒΑΤΖΗΣ / Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, Κοινό Σχόλιο στην απόφαση 952/2018 του Τριμελούς Εφετείου Αθηνών και στις αποφάσεις 1798/2017, 1121/2018, 1797/2018, 2388/2018, 3289/2018, 3341/2018 και 1302/2019 του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Αθηνών, ε & δ, 2019, σ. 161 επ.

39. Βλ., μεταξύ άλλων, ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-349/18 έως C-351/18, *Kanyeba*, 07.11.2019, ECLI:EU:C:2019:936, σκ. 35· ΔΕΕ C-202/18, *Rimšēvičs/Λετονία*, 26.02.2019, ECLI:EU:C:2019:139, σκ. 45· ΔΕΕ C-414/16, *Egenberger*, 17.04.2018, ECLI:EU:C:2018:257, σκ. 44· ΔΕΕ C-461/13, *Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland*, 01.07.2015, ECLI:EU:C:2015:433, σκ. 30· ΔΕΕ C-243/11, *RVS Levensverzekeringen*, 21.02.2013, ECLI:EU:C:2013:85, σκ. 23· ΔΕΚ C-17/03, *VEMW κ.λπ.*, 07.06.2005, ECLI:EU:C:2005:362, σκ. 41.

40. Πρβλ. ως προς το ωφέλιμο της ερμηνείας, τον έντονα χρησιμοποιούμενο από το ΔΕΕ όρο του ωφέλιμου αποτελέσματος (*effet utile*), G. ISAAC / M. BLANQUET, *Droit general del'Union Europeenne*, Sirey, 2006, σ. 460· Α. ΠΛΙΑΚΟΣ, ό.π., σ. 119.

41. Χ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, ό.π., σ. 110 επ. Βλ., μεταξύ άλλων, ΕΔΔΑ *Hirsi Jamaa και λοιποί κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 27765/09), απόφαση της 23ης Φεβρουαρίου 2012, παρ. 175, 177.

42. Το ΕΔΔΑ, μάλιστα, δεν διστάζει να προσφύγει, εμπνεόμενο από τους κανόνες της Σύμβασης της Βιέννης περί διεθνών συνθηκών, στις προπαρασκευαστικές εργασίες, ώστε να προσδώσει στους χρησιμοποιούμενους όρους νόημα εντός του πλαισίου όπου αυτοί εντάσσονται, υπό το φως του σκοπού και του αντικειμένου τους.

43. Πρβλ. ωστόσο και υποδειγματική αντίστοιχη προσέγγιση σε, μεταξύ πολλών άλλων, ΑΠ (ΟΛ.) 13/2010 ή και ΑΠ (ΟΛ.) 13/2001, αλλά και ΣτΕ (ΟΛ.) 3366-7/2015.

τελεί μέρος. Το ιστορικό της θεσπίσεως μιας διατάξεως του δικαίου της Ένωσης μπορεί επίσης να προσφέρει χρήσιμα στοιχεία για την ερμηνεία της»⁴⁴.

Έτσι, στη σχολιαζόμενη απόφαση, αρχικά (1) αναλύει το γράμμα της ερμηνευόμενης διάταξης (άρθρο 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ) με το λεκτικό της σύμπλεγμα «που απαιτούνται βάσει νομοθετικών, κανονιστικών ή διοικητικών διατάξεων»⁴⁵, και δη (2) σε σύγκριση με τις γλωσσικές αποδόσεις στις διάφορες γλώσσες της ΕΕ⁴⁶, μεταγενέστερα αναζητεί, αφενός (3), την ιστορία θέσπισης της υπόψη διάταξης και, αφετέρου (4), το πλαίσιο εντός του οποίου εντάσσεται, ώστε στο τέλος (5) να διερευνήσει τον σκοπό της⁴⁷.

Αυτό που ήρθε να προσθέσει το ΔΕΕ στη σχολιαζόμενη απόφαση είναι η διάσταση του υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος (ανατρέχοντας τόσο στο άρθρο 191 ΣΛΕΕ αποβλέποντας στη συνετή και ορθολογική χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων όσο και στο άρθρο 3 παρ. 3 ΣΕΕ [σκ. 47]). Καθώς και το ότι μαζί με τη βελτίωση της ποιότητάς του πρέπει να ενσωματώνονται στις πολιτικές της Ένωσης, διασφαλιζόμενης της αειφόρου ανάπτυξης, κατά το άρθρο 37 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ)⁴⁸. Έτσι, ερμηνεύονται «ωφελίμως» – στη δύσκολη παρούσα παγκόσμια συγκυρία – οι εφαρμοζόμενες διατάξεις της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ (σκ. 44). Με τον τρόπο αυτό αποδίδεται κατ' επέκταση (φυσικά) και ορθή δικαιοσύνη.

44. Πρβλ. πέραν της εκεί παραπεμπόμενης διάταξης και τις αποφάσεις ΔΕΕ C-578/18, *Energiavirasto*, 23.01.2020, ECLI:EU:C:2020:35, σκ. 24· ΔΕΕ C-349/17, *Eesti Pagar*, 05.03.2019, ECLI:EU:C:2019:172· ΔΕΕ C-222/18, *VIPA*, 18.09.2019, ECLI:EU:C:2019:751, σκ. 34· ΔΕΕ C-649/17, *Amazon EU*, 10.07.2019, ECLI:EU:C:2019:576, σκ. 37 επ. Βλ. και ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-349/18 έως C-351/18 ό.π., σκ. 35 επ.

45. Το οποίο κατά την προηγούμενη και προαναφερθείσα νομολογία του ΔΕΕ ερμηνεύθηκε υπό την έννοια ότι «απαιτούνται», κατά την έννοια και για τους σκοπούς της εφαρμογής της διατάξεως αυτής, και, ως εκ τούτου, υποβάλλονται σε εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων υπό τις προϋποθέσεις που η διάταξη αυτή καθορίζει τα σχέδια και τα προγράμματα των οποίων η έγκριση «πλαισιώνεται» από εθνικές νομοθετικές ή κανονιστικές διατάξεις. Βλ. ΔΕΕ C-24/19, ό.π., σκ. 29.

46. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 38-39. Το ΔΕΕ γενικά και παγίως θεωρεί όλες τις γλωσσικές αποδόσεις στις διάφορες γλώσσες της ΕΕ αυθεντικές και ισότιμες. Πρβλ., μεταξύ άλλων, και ΔΕΕ C-48/16, *ERGO Poist'ónġa*, 17.05.2017, ECLI:EU:C:2017:377, σκ. 37.

47. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 41-42, 44.

48. Γνωστή είναι πλέον η συνεχής αναγωγή στον ΧΘΔΕΕ (βλ., μεταξύ πολλών, την εθνικού ενδιαφέροντος ΔΕΕ C-201/15, *ΑΓΕΤ Ηρακλής*, 21.12.2016, ECLI:EU:C:2016:972 για ομαδικές απολύσεις) ωσάν την αναγωγή των εθνικών δικαστηρίων στα Συντάγματα τους.

V. Η ερμηνεία της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ στην απόφαση ΔΕΕ C-24/19

Αφού το ΔΕΕ εμφατικά επιβεβαίωσε την ευρεία ερμηνεία των εννοιών «σχέδιο και πρόγραμμα»⁴⁹, εξέτασε εάν οι κρίσιμες νομικές πράξεις καλύπτονται από τον ορισμό του άρθρου 2 της Οδηγίας.

Αμφότερες οι πράξεις εξεδόθησαν από την εκτελεστική εξουσία, και ως εκ τούτου ευχερώς προκύπτει ότι το πρώτο κριτήριο του ορισμού πληρούται⁵⁰.

Ως προς το δεύτερο κριτήριο, δηλαδή το σχέδιο ή πρόγραμμα να απαιτείται βάσει νομοθετικών, κανονιστικών ή διοικητικών διατάξεων, επαναλαμβάνεται πως πληρούται εάν η έγκριση μιας πράξεως πλαισιώνεται από εθνικές νομοθετικές ή κανονιστικές διατάξεις, οι οποίες καθορίζουν τις αρμόδιες για την έγκρισή της αρχές και τη διαδικασία εκπονήσεώς της⁵¹. Το ΔΕΕ έκρινε ότι πληρούται υπό της κανονιστικής αποφάσεως VLAREM II, ως εκδοθείσης σε εκτέλεση ιεραρχικώς ανωτέρων κανόνων θεσπισθέντων από τη νομοθετική εξουσία της Φλάνδρας. Η δε εγκύκλιος πληροί και εκείνη το κριτήριο, εφόσον αποτελεί άσκηση της ευχέρειας που η εθνική νομοθεσία παρέχει στην εκδούσα αρχή να αυτοδεσμευθεί ως προς τον τρόπο δράσεώς της, και πάντοτε σε σχέση με την VLAREM II. Η εγκύκλιος φαίνεται πως έχει, λοιπόν, συγκαλυμμένο κανονιστικό περιεχόμενο, και ας μην περιλαμβάνει στενή έννοια διατάξεις θετικού δικαίου, διότι επιφέρει μεταβολές στην έννομη τάξη και συμπληρώνει σαφώς την κανονιστική απόφαση, καθώς διευρύνει τις ζώνες χωροθετήσεως για την παραγωγή αιολικής ενέργειας και αμβλύνει την αυστηρότητα των όρων θορύβου και προκαλούμενης σκιάσεως στις κατοικημένες ζώνες⁵². Ο δε γενικός χαρακτήρας και η αφαιρετικότητα της εγκυκλίου δεν επηρεάζουν ενδεχόμενο χαρακτηρισμό της ως σχεδίου ή προγράμματος⁵³. Εναπόκειται, πάντως, στον εθνικό δικαστή να διαπιστώσει εάν τα ως άνω πραγματικά συντρέχουν⁵⁴.

Η διαπίστωση ότι η VLAREM II και η εγκύκλιος αποτελούν «σχέδιο και πρόγραμμα» οδηγεί στο επόμενο ερώτημα, αν δηλαδή ενδέχεται να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και, επομένως, απαιτείτο να είχαν υποβληθεί σε ΣΜΠΕ, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1 της Οδηγίας. Η απάντηση βρίσκεται στο άρθρο 3 παρ. 2 στοιχείο α': «πραγματοποιείται εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων για όλα τα σχέδια και προγράμματα: α) τα οποία εκ-

49. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 35, 45-50.

50. Ibid, σκ. 53-54.

51. Ibid, σκ. 52. Βλ. και ΔΕΕ C-567/10, ό.π., σκ. 31.

52. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 55-60. Βλ. και ό.π., υποσημ. 10, σημ. 80.

53. Ρητή επισήμανση του ΔΕΕ, ό.π., υποσημ. 1, σκ. 61.

54. Ibid, σκ. 62-63.

Δύσκολη εξίσωση και για το ΔΕΕ

πονούνται για [την ...]ενέργεια [...] και τα οποία καθορίζουν το πλαίσιο για μελλοντικές άδειες έργων που απαριθμούνται στα παραρτήματα I και II της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ [νυν 2011/92/ΕΕ]». Φυσικά, οι δύο ελεγχόμενες πράξεις αφορούν την ενέργεια και με ευκολία βλέπει κανείς ότι το σημείο 3 στοιχείο θ' του παραρτήματος II της Οδηγίας ΕΠΕ περιλαμβάνει τις εγκαταστάσεις αιολικής ενέργειας⁵⁵.

Δυσχερέστερο, όμως, είναι το ερώτημα εάν η VLAREM II και η εγκύκλιος καθορίζουν το πλαίσιο για μελλοντικές άδειες για ανεμογεννήτριες. Πάγια νομολογία του ΔΕΕ διευκρινίζει ότι τέτοιο πλαίσιο υφίσταται όταν μια πράξη καθορίζει «ένα σημαντικό σύνολο κριτηρίων και προϋποθέσεων για την έγκριση και την εκτέλεση ενός ή περισσοτέρων έργων»⁵⁶. Το ΔΕΕ δέχθηκε ότι η VLAREM II και η εγκύκλιος του 2006 «δεν φαίνεται να αποτελούν πλήρες σύνολο κανόνων σχετικών με την εγκατάσταση και την εκμετάλλευση ανεμογεννητριών», ωστόσο αμέσως διευκρίνισε ότι η έννοια του «σημαντικού συνόλου κριτηρίων και προϋποθέσεων» νοείται κατά τρόπο ποιοτικό και όχι ποσοτικό⁵⁷. Τελικά, κρίσιμο είναι εάν το σχέδιο ή πρόγραμμα καθορίζει τέτοιας σπουδαιότητας και εκτάσεως κριτήρια και προϋποθέσεις, ώστε να συνιστά πλαίσιο αρκούντως σαφές για την αδειοδότηση και την εκτέλεση του έργου⁵⁸. Το αυτό είχε επισημανθεί και σε παλαιότερες αποφάσεις του ΔΕΕ, μεταξύ άλλων στην C-43/10 για την εκτροπή του Αχελώου⁵⁹, και στην επίσης αφορώσα την εγκατάσταση ανεμογεννητριών απόφαση D'Oultremont⁶⁰. Η VLAREM II και η εγκύκλιος του 2006 διαμορφώνουν ένα τέτοιας ποιότητας πλαίσιο, καθώς καθορίζουν λεπτομερείς κανόνες σε σχέση με τα ευαίσθητα ζητήματα της στροβοσκοπικής σκίασεως, του θορύβου, και της ασφάλειας και της φύσεως των αιολικών εγκαταστάσεων⁶¹. Ομοίως είχε κρίνει το ΔΕΕ και στην υπόθεση D'Oultremont για το εκεί υπό εξέταση πλαίσιο, το οποίο έθετε σημαντικούς και εκτενείς τεχνικούς κανόν-

νες για παρόμοια ζητήματα⁶².

Πέραν της ρητής επιβεβαίωσης της μέχρι τώρα νομολογίας, η απόφαση C-24/19 προχωρεί και στην αποσάφηση της έννοιας του «καθορισμού του πλαισίου για μελλοντικές άδειες». Η έννοια αυτή «δεν παραπέμπει στα εθνικά δίκαια», δεν καλύπτει, δηλαδή, μόνο σχέδια και προγράμματα που παράγουν δεσμευτικά αποτελέσματα *stricto sensu*, κατά τους όρους των εθνικών εννόμων τάξεων⁶³. Βάσει του ως άνω συμπεράσματος, το ΔΕΕ καλεί τον εθνικό δικαστή να διαπιστώσει εάν η εγκύκλιος του 2006 έχει αποκλειστικώς ενδεικτική αξία. Εάν η απάντηση είναι θετική, τότε δεν εφαρμόζεται το άρθρο 3 παρ. 2 στοιχείο α' της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ και το ενωσιακό δίκαιο δεν απαιτεί την εκπόνηση ΣΜΠΕ. Τα στοιχεία, όμως, της υποθέσεως ενδεικνύουν πως η κρίσιμη εγκύκλιος δεν περιορίζεται απλώς σε ενδεικτικής αξίας περιεχόμενο. Και τούτο, διότι καθορίζει προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν οι άδειες για την εγκατάσταση ανεμογεννητριών, και παρέχει τη δυνατότητα στις αρχές να επιτρέπουν παρεκκλίσεις από τους όρους της VLAREM II⁶⁴. Επιπλέον, όπως επεσήμανε ο Γεν. Εισαγγελεύς, η έκκληση της βελγικής Κυβέρνησης να περιοριστούν τα διαχρονικά αποτελέσματα μιας ενδεχόμενης κηρύξεως των ελεγχόμενων πράξεων αντιθέτων με την Οδηγία 2001/42/ΕΚ, ως δυνάμενα να προκαλέσουν την αλυσιδωτή ακύρωση πληθώρας ήδη χορηγηθεισών αδειών, είναι ένα ιδιαίτερης βαρύτητας κριτήριο που συνηγορεί υπέρ του συγκεκριμένου κανονιστικού χαρακτήρος της εγκυκλίου⁶⁵.

VI. Δυνατότητα δικαιολόγησης - παρέκκλισης

Καθώς τα στοιχεία δείχνουν πως η κανονιστική απόφαση VLAREM II και η εγκύκλιος του 2006 έπρεπε να είχαν υποβληθεί σε ΣΜΠΕ και, συνεπώς, είναι παράνομες, το ΔΕΕ προχώρησε στην εξέταση του ερωτήματος εάν και υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί το αιτούν δικαστήριο να διατηρήσει σε ισχύ αποτελέσματα είτε των ακυρωτέων πράξεων είτε της αδειάς για την εγκατάσταση των πέντε ανεμογεννητριών.

Το ΔΕΕ ξεκίνησε την ανάλυσή του επαναλαμβάνοντας την πάγια διαπίστωση του ότι η Οδηγία 2001/42/ΕΚ «δεν περιέχει διατάξεις σχετικά με τις συνέπειες που έχει η μη

55. Ibid, σκ. 66.

56. Ibid, σκ. 67· ΔΕΕ C-43/18, ό.π., σκ. 61· ΔΕΕ C-671/16, ό.π., σκ. 53· ΔΕΕ C-290/15, D'Oultremont κ.λπ., 27.10.2016, ECLI:EU:C:2016:816, σκ. 49.

57. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 70. Το ΔΕΕ και εδώ επισημαίνει την ανάγκη διαφύλαξης της πρακτικής αποτελεσματικότητας: τυχόν αποδοχή ενός ποσοτικού κριτηρίου θα παρείχε στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να κατακερματίζουν τα μέτρα και να καταστρατηγούν τη *ratio* της Οδηγίας.

58. Ibid, σκ. 71.

59. ΔΕΕ C-43/10, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανίας κ.λπ., 11.09.2012, ECLI:EU:C:2012:560. Η απόφαση εξεδόθη κατόπιν των προδικαστικών ερωτημάτων που κατέθεσε στο ΔΕΕ η απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 3053/2009. Μετά την απόφαση του ΔΕΕ, η υπόθεση έκλεισε με την απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 26/2014.

60. Ό.π., υποσημ. 56.

61. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 71-73. Βλ. και υποσημ. 10, σημ. 9, 12 και 93.

62. Και συγκεκριμένα τους τρόπους εκμεταλλεύσεως (ιδίως τις στροβοσκοπικές σκιάσεις), την πρόληψη ατυχημάτων και πυρκαγιών (μεταξύ άλλων την παύση της λειτουργίας της ανεμογεννήτριας), τους κανόνες για τα επίπεδα ήχου, την αποκατάσταση καθώς και τη σύσταση εγγυήσεως για τις ανεμογεννήτριες. Βλ. ΔΕΕ C-290/15, ό.π., σκ. 50.

63. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 75-76. Βλ. και ΔΕΕ C-321/18, ό.π.

64. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 76-77. Βλ. και υποσημ. 10, σημ. 95-97 και 108-110.

65. Ό.π., υποσημ. 10, σημ. 95. Βλ. και υποσημ. 1, σκ. 78.

τήρηση των προβλεπόμενων σε αυτή διαδικαστικών διατάξεων». Ωστόσο, η αρχή της καλόπιστης συνεργασίας του άρθρου 3 παρ. 3 ΣΕΕ⁶⁶ γεννά υποχρέωση των εθνικών αρχών να λαμβάνουν κάθε αναγκαίο γενικό ή ειδικό μέτρο για να διασφαλιστεί η ορθή τήρηση του νόμου και να θεραπευθεί ενδεχόμενη παράλειψη της υποχρέωσης διενέργειας ΣΕΠΕ, όπως για παράδειγμα την αναστολή εκτελέσεως ή την ακύρωση του σχεδίου ή προγράμματος⁶⁷. Και φυσικά η αρχή της υπεροχής και η ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης δεν επιτρέπουν σε εθνικό δικαστήριο να παρακάμψει το ενωσιακό δίκαιο χάριν διατηρήσεως της αντίθετης με αυτό εθνικής διατάξεως σε ισχύ⁶⁸.

Το ΔΕΕ, όμως, δύναται «κατ' εξαίρεση και για επιτακτικούς λόγους ασφάλειας δικαίου» να επιτρέψει στο εθνικό δικαστήριο να διατηρήσει προσωρινά σε εφαρμογή διάταξη του εθνικού δικαίου που έχει κριθεί αντίθετη προς κανόνα του δικαίου της Ένωσης⁶⁹. Επιπροσθέτως, σε ορισμένες υποθέσεις σχετικές με έργα υλοποιηθέντα δίχως πρότερη ΜΠΕ, το ΔΕΕ έχει κάνει δεκτό ότι η παράλειψη δύναται να ιαθεί *ex post*, μετά την κατασκευή του έργου, υπό τη διττή προϋπόθεση ότι οι εθνικοί κανόνες που επιτρέπουν την τακτοποίηση δεν παρέχουν στους ενδιαφερομένους την ευκαιρία να παρακάμψουν ή να αποφύγουν να εφαρμόσουν τους κανόνες του ενωσιακού δικαίου και ότι η χάριν τακτοποίησης διενεργούμενη ΜΠΕ δεν αφορά μόνο τις μελλοντικές, αλλά λαμβάνει υπ' όψιν τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις από τον χρόνο της υλοποίησης του έργου⁷⁰.

Στην υπόθεση ΔΕΕ C-24/19, όμως, το αιτούν εθνικό δικαστήριο επεσήμανε ότι δεν έχει εξουσία να ακυρώσει ούτε και να αποφασίσει την προσωρινή διατήρηση σε ισχύ της VLAREM II και της εγκυκλίου του 2006⁷¹. Η αρ-

μοδιότητά του περιορίζεται στο στενότερο δικονομικό πλαίσιο που έθετε η προσφυγή ακυρώσεως κατά της ατομικής αποφάσεως αδειοδοτήσεως των πέντε ανεμογεννητριών. Στο σημείο αυτό, το ακόλουθο ενδιαφέρον δικονομικό ζήτημα ηγέρθη: μπορεί η κατ' εξαίρεση προσωρινή αναστολή του αποτελέσματος κανόνα του δικαίου της Ένωσης, όπως έχει αναγνωριστεί σε περιπτώσεις προσφυγής ακυρώσεως ευθέως κατά σχεδίων και προγραμμάτων, να επεκταθεί και σε περιπτώσεις προσφυγής ακυρώσεως κατά ατομικών αποφάσεων ερειδομένων σε σχέδιο ή πρόγραμμα; Το ΔΕΕ επεσήμανε ότι η νομολογία δεν έχει προβεί σε νομικά σημαντική διαφοροποίηση των δύο διαδικασιών. Η παρατηρηθείσα διαφοροποίηση οφείλεται στη φύση των υποθέσεων που απλώς έτυχε να απασχολήσουν το Δικαστήριο τα προηγούμενα έτη. Ως εκ τούτου, η κατ' εξαίρεση διατήρηση σε ισχύ των αποτελεσμάτων πράξεων αντίθετων με το ενωσιακό δίκαιο είναι δυνατή στο πλαίσιο αμφοτέρων των ενδίκων βοηθημάτων⁷².

Βάσει των παραπάνω, το ΔΕΕ εξέτασε τη νομιμότητα μιας ενδεχομένης διατηρήσεως σε ισχύ των αποτελεσμάτων της άδειας για τις πέντε ανεμογεννήτριες. Ο δικανικός συλλογισμός εκκινεί από τη διαπίστωση ότι η εκτέλεση του έργου δεν έχει αρχίσει και εξ ου δεν μπορεί να κριθεί αναγκαία η διατήρηση σε ισχύ των αποτελεσμάτων της άδειας⁷³. Και αμέσως μετά προσθέτει πως το αιτούν δικαστήριο θα έπρεπε να ακυρώσει την άδεια «ακόμη και αν αποδεικνυόταν ότι η εκτέλεση του έργου αιολικού πάρκου άρχισε ή και ότι ολοκληρώθηκε»⁷⁴.

Ο συλλογισμός του Δικαστηρίου δεν είναι ιδιαίτερα εύληπτος. Με βάση τις παρελθούσες αποφάσεις στις οποίες παραπέμπει στις σκ. 87-89, προκύπτει εμμέσως ότι το ΔΕΕ εξέτασε τη δυνατότητα ίσσεως της παρατυπίας διά μιας *ex post* διενεργείας ΣΕΠΕ. Παρά ταύτα, μια τέτοια ίαση προϋποθέτει τη μη παράκαμψη των κανόνων του ενωσιακού δικαίου, και την αναδρομική εκτίμηση των επιπτώσεων στο περιβάλλον. Το ΔΕΕ δεν αναφέρεται ούτε και εξετάζει αυτούς τους όρους. Αντιθέτως, κρίνει με βάση την αναγκαιότητα διατηρήσεως της άδειας.

Μπορεί, λοιπόν, κανείς να διερωτηθεί αν η νομολογία προσθέτει ένα ακόμη κριτήριο στον ως άνω έλεγχο, και δη εκείνο της αναγκαιότητας. Επιπλέον, αμέσως μετά τον έλεγχο αναγκαιότητας, η σκ. 89 προσέθεσε ότι ακόμη και να είχε εκκινήσει ή ολοκληρωθεί η εκτέλεση του έργου, η άδεια θα έπρεπε να ακυρωθεί. Πρόκειται μεν περί *obiter dictum*, συσκοτίζει, όμως, έτι περαιτέρω τα κριτήρια και τη συλλογιστική πορεία του ΔΕΕ.

Το Δικαστήριο απέρριψε, λοιπόν, τη διατήρηση σε ισχύ

66. Ενοποιημένη Απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση [2016] (EE 2016 C 202/1).

67. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 82-83. Βλ. και ΔΕΕ C-379/15, *Association France Nature Environnement*, 28.07.2016, ECLI:EU:C:2016:603, σκ. 30-32.

68. Βλ. σχετικώς και G. GENTILE, *Inter-Environment Expanded: Another Brick Out of the Wall of EU Law Supremacy?*, *European Papers*, 2017, σ. 321.

69. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 84. Βλ. και ΔΕΕ C-411/17, *Inter-Environnement Wallonie και Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen*, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:622, σκ. 177.

70. ΔΕΕ C-411/17, ό.π., σκ. 173-175· ΔΕΕ C-117/17, *Comune di Castelbellino*, 28.02.2018, ECLI:EU:C:2018:129, σκ. 30· ΔΕΕ C-196/16, *Comune di Corridonia*, 26.07.2017, ECLI:EU:C:2017:589, σκ. 43. Βλ. σχετικά T. ILIOPOULOS / D. BIJNENS, *Fear of the Dark? The CJEU adds electricity shortage to the reasons justifying an ex post regularization of projects without an EIA*, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2020, σσ. 120-129.

71. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 86. Βλ. και υποσημ. 10, σημ. 113.

72. Ό.π. υποσημ. 1, σκ. 85. Βλ. και υποσημ. 10, σημ. 124.

73. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 87-88.

74. *Ibid*, σκ. 89.

Δύσκολη εξίσωση και για το ΔΕΕ

αποτελεσμάτων της άδειας, μάλλον κατόπιν εφαρμογής της μεθοδολογίας για την εκ των υστέρων νομιμοποίηση παράτυπου έργου. Εν συνεχεία, όμως, ξεκίνησε νέο έλεγχο, αυτή τη φορά σχετικά με την κατά κυριολεξία διατήρηση της ισχύος εννόμων αποτελεσμάτων πράξεων αντίθετων με το ενωσιακό δίκαιο⁷⁵, ο οποίος μάλιστα αφορούσε τόσο στην άδεια όσο και στο σχέδιο και πρόγραμμα καθ' εαυτό. Η διαφοροποίηση στο καθ' ύλην πεδίο των δύο ελέγχων δεν είναι σαφής.

Ο δεύτερος συλλογισμός βασίστηκε ρητώς σε προηγούμενη νομολογία του ΔΕΕ, και ιδίως στην απόφαση *Inter-Environnement Wallonie*⁷⁶, η οποία έθετε τις προϋποθέσεις για την κατ' εξαίρεση διατήρηση εννόμων αποτελεσμάτων εθνικής πράξεως αντίθετης με το ενωσιακό δίκαιο. Η βασική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη επιτακτικού λόγου προστασίας του περιβάλλοντος⁷⁷. Έπειτα, έχουν ακόμη τεθεί τέσσερις επιπλέον προϋποθέσεις: Πρώτον, η προσβαλλόμενη εθνική πράξη πρέπει να αποτελεί μέτρο για την ορθή μεταφορά στην εσωτερική έννομη τάξη της νομοθεσίας της Ένωσης στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος. Δεύτερον, πρέπει η έκδοση και η εφαρμογή νέας εθνικής πράξεως να μην δύναται να οδηγήσει σε αποφυγή των αρνητικών συνεπειών που θα είχε για το περιβάλλον η ακύρωση της προσβαλλομένης πράξεως. Τρίτον, η ακύρωση της πράξης πρέπει να έχει ως συνέπεια τη δημιουργία κενού δικαίου όσον αφορά τη μεταφορά στην εσωτερική έννομη τάξη της νομοθεσίας της Ένωσης στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος, πράγμα το οποίο θα προκαλούσε μεγαλύτερη βλάβη στο περιβάλλον. Τέταρτον, η κατ' εξαίρεση διατήρηση των εννόμων αποτελεσμάτων επιτρέπεται να δικαιολογείται μόνο για το χρονικό διάστημα που είναι αναγκαίο προκειμένου να ληφθούν τα μέτρα προς θεραπεία της διαπιστωθείσης παρανομίας⁷⁸.

Με την απόφαση C-411/17 σχετικά με την παράταση λειτουργίας των σταθμών πυρηνικής ενέργειας του Βελγίου, το ΔΕΕ δέχθηκε ακόμη την ασφάλεια του εφοδιασμού με ηλεκτρική ενέργεια ως επιτακτικό λόγο δυνάμενο να δικαιολογήσει τη διατήρηση σε ισχύ των εννόμων αποτελεσμάτων ακυρωθέντος μέτρου ως μη έχοντος υποβληθεί σε ΜΠΕ⁷⁹.

Στην απόφασή του επί της υποθέσεως ΔΕΕ C-24/19, το ΔΕΕ δεν προέβη σε μία προς μία εξέταση των παραπάνω προ-

ϋποθέσεων, αλλά επιβεβαίωσε την εγκυρότητά των και βασίστηκε σε αυτές. Συγκεκριμένα, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι η κατασκευή και λειτουργία των αδειοδοτηθεισών ανεμογεννητριών συνδέεται τόσο με την ασφάλεια του εφοδιασμού με ηλεκτρική ενέργεια όσο και με την προστασία του περιβάλλοντος, διότι ανεμμένο να συμβάλει στην προώθηση της χρήσεως ενεργείας από ανανεώσιμες πηγές, σε συμφωνία και με όσα επιτάσσει η Οδηγία 2009/28/ΕΚ⁸⁰,⁸¹. Ο Γεν. Εισαγγελέας Sánchez-Bordona υπεστήριξε ότι «δεν φαίνεται ότι η παύση δραστηριότητας των πέντε ανεμογεννητριών στους Δήμους Aalter και Nevele πρόκειται να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην προμήθεια ηλεκτρικής ενέργειας στο Βέλγιο»⁸². Επεσήμανε, όμως, τον κίνδυνο η ακύρωση της άδειας για τις πέντε ανεμογεννήτριες να οδηγήσει σε μια αλυσιδωτή αμφισβήτηση της νομιμότητας των αδειών ήδη εγκατεστημένων ανεμογεννητριών στη Φλάνδρα, με συνέπεια να επαπειληθεί ακόμη και η παύση λειτουργίας των. Ως εκ τούτου, θεώρησε «πιο λογικό» να επιτραπεί στο εθνικό δικαστήριο να διατηρήσει «κατ' εξαίρεση τα αποτελέσματα του τμήματος 5.20.6 της VLAREM II και της εγκυκλίου, καθώς και των αδειών που έχουν χορηγηθεί βάσει των κανόνων αυτών για την εγκατάσταση ανεμογεννητριών, κατά τον απολύτως αναγκαίο χρόνο για τη θέσπιση μέτρων θεραπείας της παρανομίας»⁸³.

Αντιθέτως, το ΔΕΕ εστίασε στην υπό εξέταση άδεια και στις ανεμογεννήτριες που εκείνη αφορούσε, και δεν ασχολήθηκε με τις συνέπειες μιας ενδεχομένης ακυρώσεώς της για άλλες άδειες. Έκρινε, λοιπόν, πως «ουδόλωσ είναι βέβαιον» ότι η παύση λειτουργίας ενός περιορισμένου αριθμού ανεμογεννητριών, όπως εκείνος στον οποίον αφορούσε η υπό εξέταση άδεια, μπορεί να συνιστά πραγματική και σοβαρή απειλή για τον εφοδιασμό του Βελγίου με ηλεκτρική ενέργεια⁸⁴. Ενώ, όμως, το ΔΕΕ υποστηρίζει τα ανωτέρω, αφήνει χώρο στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει τελικώς εκείνο εάν συντρέχουν λόγοι διατηρήσεως της ισχύος των αποτελεσμάτων της κανονιστικής αποφάσεως, της εγκυκλίου και της άδειας.

75. Και όχι δηλαδή τη διατήρησή των λόγω της εκ των υστέρων θεραπείας της παρατυπίας.

76. ΔΕΕ C-41/11, *Inter-Environnement Wallonie και Terre wallonne*, 28.02.2012, ECLI:EU:C:2012:103. Βλ. και ΔΕΕ C-379/15, ό.π.

77. Η επίκληση λόγων οικονομικής φύσεως δεν δικαιολογεί διατήρηση εννόμων αποτελεσμάτων ακυρωθείσης εθνικής πράξεως. Βλ. ΔΕΕ C-41/11, ό.π., σκ. 57.

78. Ibid, σκ. 58-62· ΔΕΕ C-379/15, ό.π., σκ. 38 και διατακτικό. Βλ. και ΔΕΕ C-411/17, ό.π., σκ. 177-178. Βλ. ακόμη G. GENTILE, ό.π.

79. ΔΕΕ C-411/17, ό.π., σκ. 178. Βλ. σχετικά T. ILIOPOULOS / D. BIJNENS, ό.π.

80. Οδηγία 2009/28/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2009, σχετικά με την προώθηση της χρήσης ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές και την τροποποίηση και τη συνακόλουθη κατάργηση των Οδηγιών 2001/77/ΕΚ και 2003/30/ΕΚ (ΕΕ 2009 L 140/16). Με την υπερψήφιση της νέας Οδηγίας (ΕΕ) 2018/2001 για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, και σύμφωνα με το άρθρο 37 αυτής, η Οδηγία 2009/28/ΕΚ καταργείται από την 1η Ιουνίου 2021. Βλ. Οδηγία (ΕΕ) 2018/2001 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Δεκεμβρίου 2018, για την προώθηση της χρήσης ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές (ΕΕ 2018 L 328/82).

81. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 90-91.

82. Ό.π., υποσημ. 10, σημ. 132, και υποσημ. 73.

83. Ό.π., υποσημ. 10, σημ. 134-135.

84. Ό.π., υποσημ. 1, σκ. 93.

Εν κατακλείδι, το αιτούν δικαστήριο δεν μπορεί να διατηρήσει σε ισχύ τα αποτελέσματα αυτά «παρά μόνον αν το εσωτερικό δίκαιο του παρέχει σχετική δυνατότητα στο πλαίσιο της διαφοράς της οποίας έχει επιληφθεί και εφόσον η ακύρωση της εν λόγω άδειας μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στον εφοδιασμό ολόκληρου του οικείου κράτους μέλους με ηλεκτρική ενέργεια, τούτο δε μόνο για το χρονικό διάστημα που είναι απολύτως αναγκαίο για τη θεραπεία της εν λόγω ελλείψεως νομιμότητας. Εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο, εφόσον απαιτείται, να προβεί στην εκτίμηση αυτή στη διαφορά της κύριας δίκης»⁸⁵.

Εκ πρώτης όψεως, το ΔΕΕ ακολουθεί την πρότερη νομολογία του και αναθέτει στον εθνικό δικαστή την τελική επίλυση της διαφοράς, σε συμφωνία άλλωστε με τη λογική του ενωσιακού δικαιοδοτικού συστήματος. Έχει, ωστόσο, ενδιαφέρον ότι το ΔΕΕ κατέληξε σε ένα συμπέρασμα και έπειτα ρητώς επέτρεψε στον εθνικό δικαστή να ακολουθήσει τον αντίθετο δρόμο. Η ιδιαιτερότητα της αποφάσεως γίνεται πιο έντονη διά της αντιπαράβολής του διατακτικού με την Πρόταση του Γεν. Εισαγγελέως Sánchez-Bordona. Ομοίως εκείνος επεσήμανε ότι ο εθνικός δικαστής δύναται υπό όρους να δεχθεί τη διατήρηση σε ισχύ των αποτελεσμάτων της VLAREM II, της εγκυκλίου του 2006 και της άδειας, είχε όμως πρότερα συμπεράνει ότι πράγματι υφίστανται εν προκειμένω λόγοι προστασίας του περιβάλλοντος και ενδεχομένως και ασφάλειας του εφοδιασμού με ηλεκτρισμό. Το ΔΕΕ, αντιθέτως, δεν ασχολήθηκε με τινά λόγο προστασίας του περιβάλλοντος και εξέφρασε επιφύλαξη ως προς τη συνδρομή λόγου ασφαλείας του εφοδιασμού με ηλεκτρισμό. Επέτρεψε όμως στον εθνικό δικαστή να αξιολογήσει διαφορετικά την κατάσταση, και βάσει αυτής της αξιολογήσεως να προχωρήσει και σε περιορισμό των διαχρονικών αποτελεσμάτων της ακυρώσεως του εθνικού κανονιστικού πλαισίου. Πρόκειται για εξέλιξη που ίσως αφήνει περισσότερο χώρο εκτιμήσεων και πρωτοβουλίας στον εθνικό δικαστή, και εγείρει και ερωτήματα σε σχέση με την αρχή της υπεροχής στην πράξη⁸⁶.

Επιπλέον, η προκεχωρημένη δυνατότητα του εθνικού δικαστή να λάβει απόφαση βάσει διαφορετικής σταθμίσεως από εκείνη του ΔΕΕ καθιστά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ενδεχόμενες μέλλουσες νομικές διαφορές. Συγκεκριμένα, ποιά θα είναι η εξέλιξη διαδικασίας παραβάσεως που ενδεχομένως εκκινήσει η Επιτροπή εάν ο εθνικός δικαστής πράγματι δεν συμμεριστεί τις σκέψεις του ΔΕΕ; Και, σε μια τέτοια περίπτωση, πώς θα εκτιμήσει την υπόθεση το ΔΕΕ εάν φτάσει και πάλι ενώπιόν του, τη δεύτερη φορά υπό τη μορφή Επιτροπή κατά Βελγίου;

85. Ibid, σκ. 95.

86. Βλ. ακόμη G. GENTILE, ό.π.

VII. Η Οδηγία 200/42/ΕΚ και η σημασία της αποφάσεως ΔΕΕ C-24/19 για την ελληνική έννομη τάξη, και δη για τα ενεργειακά έργα

α. Η Οδηγία 2001/42/ΕΚ στην ελληνική έννομη τάξη

Η Οδηγία 2001/42/ΕΚ μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με την ΚΥΑ 107017/2006⁸⁷, η οποία βρίσκεται ακόμη σε ισχύ κατόπιν τροποποιήσεων⁸⁸. Το νομικό πλαίσιο για τις ΣΕΠΕ έχει τύχει εκτεταμένης νομολογιακής επεξεργασίας στην Ελλάδα.

Αρχικώς, πρέπει να σημειωθεί ότι με την απόφαση ΣΤΕ (Ολ.) 3650/2010 εκρίθη⁸⁹ ότι η Οδηγία 2001/42/ΕΚ ρυθμίζει σε τέτοιο βαθμό λεπτομερείας το αντικείμενο και τις προϋποθέσεις εφαρμογής της, ώστε μόνο ειδικότερα και τεχνικά ζητήματα απέμεναν να ρυθμιστούν κατά τη μεταφορά της στην εσωτερική έννομη τάξη. Κατά συνέπεια, η μεταφορά δ' εκδόσεως ΚΥΑ κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 1 παρ. 1 του Ν. 1338/1983⁹⁰ δεν είναι αντίθετη με το άρθρο 43 παρ. 2 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι νομοθετική εξουσιοδότηση σε όργανο της διοίκησης πλην του Προέδρου της Δημοκρατίας επιτρέπεται μόνο «προκειμένου να ρυθμιστούν ειδικότερα θέματα ή θέματα [...] με χαρακτήρα τεχνικό ή λεπτομερειακό»⁹¹. Επιπλέον, το ΣΤΕ έκρινε πως νομότυπα υπεγράφη η προσβληθείσα ΚΥΑ από τους Υπουργούς Οικονομίας και Οικονομικών, ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. και Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης. Η νομική βάση του Ν. 1338/1983 απαιτεί υπογραφή από τον αρμόδιο καθ' ύλην Υπουργό και τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, και πράγματι οι υπογράψαντες Υπουργοί ήταν οι αρμόδιοι, διότι η ελληνική έννομη τάξη έχρισε αρμόδιες για τον συντονισμό των διαδικασιών ΣΕΠΕ τις υπηρεσίες του Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. ή, κατά περίπτωση, των οικείων περιφερειών⁹². Ως προς δε την επικληθείσα συρρίκνωση του πεδίου εφαρμογής της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ, τα επιχειρήματα των αιτούντων

87. ΥΑ ΥΠΕΧΩΔΕ/ΕΥΠΕ/οικ. 107017/2006, ΦΕΚ 1222 Β'/2006.

88. Η τελευταία τροποποίηση επήλθε με την ΥΑ οικ. 40238/2017, ΦΕΚ 3759 Β'/2017.

89. Στο πλαίσιο αίτησης του Συλλόγου Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών για ακύρωση της ΚΥΑ 107017/2006.

90. ΦΕΚ 34 Α'/1983. Ο νόμος τροποποιήθηκε με το άρθρο 6 παρ. 1 του Ν. 1440/1984 (ΦΕΚ 70 Α'/1984).

91. ΣΤΕ (Ολ.) 3650/2010, σκ. 10. Η άποψη αυτή δεν υπεστηρίχθη ομοφώνως. Μειοψήφησε η άποψη ότι μόνο ρύθμιση εσωτερικού δικαίου, και συνεπώς όχι η Οδηγία 2001/42/ΕΚ, δύναται να θεωρηθεί βασική ρύθμιση που θα συμπληρωθεί με κανονιστική πράξη της διοικήσεως.

92. Ibid, σκ. 9 και 11. Και πάλι διευτρώθη αντίθετη, και τελικώς μειοψηφείσα γνώμη, σύμφωνα με την οποία οι επίδικες ρυθμίσεις αφορούν κάθε αρχή που μπορεί να εκπονήσει σχέδιο ή πρόγραμμα υπακτέο σε ΣΕΠΕ, εξ ου όλα τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου είναι καθ' ύλην αρμόδιοι Υπουργοί και θα έπρεπε να είχαν συνυπογράψει την υπό έλεγχο ΚΥΑ.

βασίστηκαν σε μια στενή και αυστηρά γραμματική ερμηνεία της ΚΥΑ 107017/2006, σύμφωνα με την οποία ορισμένα σχέδια και προγράμματα παρανόμως εξαιρούνται από την υποχρέωση διενέργειας ΣΜΠΕ. Το ΣτΕ, όμως, ερμήνευσε την εθνική κανονιστική πράξη τελεολογικά, συστηματικά και συμφώνως με την Οδηγία 2001/42/ΕΚ και απέρριψε και αυτόν τον λόγο ακυρώσεως⁹³. Περαιτέρω, οι αιτούντες ισχυρίστηκαν ότι με το άρθρο 10 παρ. 4 η ΚΥΑ υποβάλλει σε ΣΜΠΕ έργο, και συγκεκριμένα τον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό και τον χαρακτηρισμό περιοχής ως Περιοχής Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης. Το ΣτΕ διεσάφησε ότι τα παραπάνω αποτελούν σχέδια και προγράμματα και ορθώς υπόκεινται σε ΣΜΠΕ, ενώ αποτελούν έργα υποκείμενα σε ΜΠΕ οι επιμέρους, για παράδειγμα ξενοδοχειακές ή αθλητικές, εγκαταστάσεις⁹⁴.

Έπειτα, το ΣτΕ απέρριψε το επιχείρημα των αιτούντων που έβαλε κατά του συστήματος εκτιμώσεως των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που επελέγη με την ΚΥΑ 107017/2006, διότι η Οδηγία 2001/42/ΕΚ αφήνει ευρεία ευχέρεια στα κράτη μέλη σχετικά με την επιλογή αυτή⁹⁵. Τέλος, οι αιτούντες ζήτησαν την ακύρωση της ΚΥΑ διότι εισήγαγε διαδικασία περιβαλλοντικού προελέγχου για σχέδια και προγράμματα σε οικοτόπους της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ, βάσει της οποίας θα κρίνεται εάν ενδέχεται να έχουν σημαντικές συνέπειες, και, επί καταφάσεως, θα απαιτείται υποχρεωτικώς η διενέργεια ΣΜΠΕ. Οι αιτούντες ισχυρίστηκαν ότι η απαίτηση διενέργειας ΣΜΠΕ κατά την Οδηγία 2001/42/ΕΚ δεν εξαρτάται από τη συνδρομή άλλων όρων, μονάχα αρκεί η σύνδεση σχεδίου ή προγράμματος με οικοτόπο⁹⁶.

Το ΣτΕ απέστειλε σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, το οποίο και απήντησε ότι η υποχρέωση υποβολής ορισμένου σχεδίου ή προγράμματος σε ΣΜΠΕ εξαρτάται από την πλήρωση των προϋποθέσεων που καθιστούν αναγκαία την υποβολή του σε ΕΠΕ κατά την Οδηγία περί οικοτόπων, περιλαμβανομένης της προϋποθέσεως να ενδέχεται το σχέδιο να επηρεάσει σημαντικά τον τόπο για τον οποίο πρόκειται, όπερ η ΚΥΑ σκοπεύει να εξακριβώσει με τη διαδικασία περιβαλλοντικού προελέγχου. Ο επιτρεπόμενος, όμως, σχετικός έλεγχος αναγκαστικά περιορίζεται στο ζήτημα αν δύναται να αποκλειστεί, βάσει αντικειμενικών στοιχείων, ότι το εν λόγω σχέδιο θα επηρεάσει σημαντικά τον τόπο για τον οποίο πρόκειται⁹⁷. Η Ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε, λοιπόν, σύννομη την ΚΥΑ 107017/2006.

93. Ibid, σκ. 12-13.

94. Ibid, σκ. 16.

95. Ibid, σκ. 17.

96. Ibid, σκ. 18-19.

97. ΔΕΕ C-177/11, ό.π.

Υπάρχουν, όμως, και άλλες σημαντικές υποθέσεις τις οποίες έχει απασχολήσει η υποχρέωση διενέργειας ΣΜΠΕ. Πρώτον, στην υπόθεση της εκτροπής του ρου του ποταμού Αχελώου, ετέθη στο ΣτΕ το ερώτημα εάν τέτοιο σχέδιο εκτροπής ποταμού αποτελεί σχέδιο ή πρόγραμμα εμπύπτον στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ⁹⁸. Με την απόφαση 3053/2009, η Ολομέλεια του ΣτΕ υπέβαλε σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, το οποίο και απήντησε ότι «το εν λόγω σχέδιο δεν φαίνεται να αποτελεί πράξη η οποία καθορίζει τα κριτήρια και τις λεπτομέρειες της χωροταξικής οργάνωσης και η οποία καθιερώνει κανόνες και διαδικασίες ελέγχου που διέπουν την εφαρμογή ενός ή περισσοτέρων σχεδίων», και ως εκ τούτου «δεν πρέπει να θεωρείται ως σχέδιο ή πρόγραμμα το οποίο εμπύπτει στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2001/42»⁹⁹.

Έπειτα, στο πλαίσιο Τροποποιήσεως του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου του Λαυρίου εκδόθηκε η απόφαση 1824/2012 του Ε' Τμήματος του ΣτΕ με την οποία εκρίθη ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ΣΕΠΕ η έκδοση ειδικής πολεοδομικής μελέτης που τεκμηρίωσε την αναγκαιότητα διορθώσεως του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου του Λαυρίου, καθώς η μελέτη αυτή δεν «έτυχε των διαδικασιών διαβούλευσης που απαιτούνται ως τύπος από τις διατάξεις του άρθρου 7 παρ. 4 της προαναφερθείσης υπ' αριθ. ΥΠΕΧΩΔΕ/ΕΥΠΕ/οικ.107017/28.8.2006 ΚΥΑ»¹⁰⁰.

Ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα είναι ακόμη η νομική διαφορά που γεννήθηκε με την έκδοση του Π.Δ.187/2011 για την προστασία του Υμηττού. Στην απόφαση 2996/2014, η Ολομέλεια του ΣτΕ διερωτήθη εάν απαιτείτο ΣΜΠΕ για το επίμαχο Π.Δ. Το ερώτημα προέκυψε επειδή με το Π.Δ. τροποποιείτο υφιστάμενο σχέδιο υπερκειμένου επιπέδου, και συγκεκριμένα το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας, το οποίο περιέχει ακριβείς κανόνες χρήσεως εδάφους. Δεν εδύνατο, μάλιστα, να μεταβληθούν οι στόχοι και οι κατευθύνσεις που έθετε η εν λόγω πράξη υπέρτερου σχεδιασμού ή να προβλεφθούν νέα έργα ή δραστηριότητες που δεν ενετάσσοντο σε αυτήν. Συνεπώς, και εν προκειμένω ειδικώς ως προς την προστασία του Υμηττού, δεν εδύνατο να ανατραπεί ή να αλλοιωθεί το περιεχόμενο του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Αθήνας ως προς τα όρια της προστατευτέας περιοχής ή ως προς τις επιτρεπόμενες χρήσεις εδάφους¹⁰¹. Το ΣτΕ παρατήρησε σχετικώς τη συνάφεια της υποθέσεως με την *Inter-Environnement Bruxelles κ.λπ.*, στην οποία το ΔΕΕ δέχθηκε ότι δεν απαιτείται διενέργεια ΣΕΠΕ για την κατάργηση σχεδίου ή

98. ΣτΕ (Ολ.) 3053/2009, σκ. 28.

99. ΔΕΕ C-43/10, ό.π., σκ. 95-96. Τη λύση αυτή ακολούθησε η Ολομέλεια του ΣτΕ στην απόφαση 26/2014, η οποία και έταμε τελικά τη διαφορά και απεδέχθη τις αιτήσεις ακυρώσεως κατά της εκτροπής του Αχελώου.

100. ΣτΕ 1824/2012, σκ. 13.

101. ΣτΕ (Ολ.) 2996/2014, σκ. 19.

προγράμματος που «εντάσσεται σε μια ιεραρχία πράξεων χωροταξικού χαρακτήρα, οι οποίες προβλέπουν αρκού- ντως ακριβείς κανόνες χρήσεως του εδάφους, έχουν αποτε- λέσει οι ίδιες αντικείμενο εκτιμήσεως των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και επιπλέον μπορεί ευλόγως να γίνει δεκτό ότι τα συμφέροντα που επιδιώκει να προασπίσει η Οδηγία 2001/42 έχουν ληφθεί επαρκώς υπόψη»¹⁰². Τελικώς, το ΣτΕ ανέβαλε την οριστική του κρίση και διευτύπωσε προς το ΔΕΕ το προδικαστικό ερώτημα εάν απαιτείται ΣΕΠΕ για την έκδοση σχεδίου ή προγράμματος για τη χωροταξική οργάνωση και τις χρήσεις γης, με το οποίο τροποποιείται προϋφιστάμενο ρυθμιστικό σχέδιο θεσπισθέν με ιεραρ- χικώς υπερκείμενη πράξη. Στην απόφαση C-473/14¹⁰³, το ΔΕΕ επιβεβαίωσε την παλαιότερη νομολογία του, επεσήμανε, όμως, ότι έπρεπε να γίνει διάκριση μεταξύ της υποθέσεως *Inter-Environnement Bruxelles* κ.λπ. και εκείνης του Π.Δ. 187/2011, διότι στην πρώτη υπήρχε κα- τάργηση, και όχι τροποποίηση σχεδίου ή προγράμματος εντασσομένου σε ιεραρχία πράξεων χωροταξικού χαρα- κτήρος¹⁰⁴. Το ΔΕΕ διευκρίνισε ότι ο λόγος για τον οποίο έγινε εκεί δεκτός ο περιορισμός του πεδίου εφαρμογής της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ ήταν η «αποτροπή του ενδεχομέ- νου το ίδιο σχέδιο να υπόκειται σε πλείονες περιβαλλοντικές εκτιμήσεις»¹⁰⁵. Δεν συντρέχει τέτοιος λόγος επί τροποποι- ήσεως σχεδίου ή προγράμματος, πολλώ δε μάλλον εάν οι τροποποιήσεις αυτές είναι ουσιώδεις και επέρχονται επί πράξεως που δεν έχει υποβληθεί σε ΣΕΠΕ, όπως ήταν το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας. Εάν κάτι τέτοιο γινόταν δεκτό, θα εθίγετο η πρακτική αποτελεσματικότητα της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ¹⁰⁶. Τούτων δοθέντων, η απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 2355/2017 ακύρωσε το Π.Δ. 187/2011.

Τέλος, η απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 2152/2015 ακύρωσε την 170784/12.02.2014 απόφαση του Υπουργού Περιβάλλο- ντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής, η οποία ενέκρινε τους περιβαλλοντικούς όρους για το έργο «Ανάπλαση της οδού Πανεπιστημίου και επέκταση του τραμ με συναφείς κυκλοφοριακές ρυθμίσεις στο πλαίσιο της Ανασυγκρό- τησης του κέντρου της Αθήνας με άξονα την οδό Πα- νεπιστημίου». Το ΣτΕ έκρινε πως η εν λόγω παρέμβαση αποτελούσε σχέδιο ή πρόγραμμα, και, ως εκ τούτου, με εξαίρεση την επέκταση της γραμμής του τραμ, εσφαλμέ- νως ηκολούθηθη η διαδικασία εγκρίσεως περιβαλλοντι- κών όρων που αφορά σε έργα, αντί διαδικασίας ΣΕΠΕ¹⁰⁷.

β. Ειδική σημασία της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ για τα ενερ- γειακά έργα, και λογική της C-24/19

102. ΔΕΕ C-567/10, ό.π., σκ. 42.

103. ΔΕΕ C-473/14, ό.π.

104. Ό.π., υποσημ. 2, σκ. 49-52.

105. Ibid, σκ. 55.

106. Ibid, σκ. 52-54.

107. ΣτΕ (Ολ.) 2152/2015, σκ. 14.

Στην ελληνική έννομη τάξη δεν έχει μέχρι στιγμής προ- κύψει αμφιβολία σχετικά με την ανάγκη εκπονήσεως ΣΜΠΕ για ενεργειακά έργα, παρά μόνο σχετικά με το νομότυπο εκπονηθείσης μελέτης, κατ' εφαρμογή της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ και της ΚΥΑ 107017/2006. Συγκεκρι- μένα, το ΣτΕ εκλήθη να εξετάσει τη νομιμότητα της ΥΑ 49828/2008¹⁰⁸, «Έγκριση ειδικού πλαισίου χωροταξικού σχεδιασμού και αιεφόρου ανάπτυξης για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και της στρατηγικής μελέτης περιβαλλοντι- κών επιπτώσεων αυτού». Στην απόφασή του 1421/2013, το ΣτΕ, μεταξύ άλλων, εξέτασε το νομότυπο της ΣΜΠΕ που εξεπονήθη σχετικώς. Έπειτα από μια εκτενή πα- ρουσίαση του περιεχομένου, αλλά και της μεθόδου που εφηρμόσθη, το ΣτΕ απεφάνθη ότι «η στρατηγική μελέτη πληροί, κατ' αρχήν, τις ελάχιστες απαιτήσεις του παραρτή- ματος III της ΚΥΑ 107017/2006, δεδομένου ότι περιγράφει και αξιολογεί τις αναμενόμενες επιπτώσεις από την εφαρμο- γή του σχεδίου και εξετάζει επαρκώς εναλλακτικές δυνατό- τητες ως προς την εν γένει διάρθρωση του σχεδίου και την ειδικότερη διαμόρφωση του κανονιστικού περιεχομένου των επιμέρους κριτηρίων χωροθέτησης μετά από εκτίμηση των στόχων της εθνικής ενεργειακής πολιτικής, του γεωγρα- φικού πεδίου εφαρμογής του, της φύσεως και του επιπέδου του σχεδιασμού που διενεργείται με το υπό εκπόνηση σχέ- διο, καθώς και του βαθμού στον οποίο οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις δύνανται να αξιολογηθούν κατά τον βέλτιστο δυνατό τρόπο στα διάφορα προβλεπόμενα εκ του νόμου στάδια σχεδιασμού»¹⁰⁹.

Μετά, πάντως, και την απόφαση ΔΕΕ C-24/19, φαίνεται πως καθίσταται ακόμη δυσχερέστερο οι εθνικές αρχές να σφάλουν σχετικά στη διαπίστωση ανάγκης εκπονή- σεως ΣΜΠΕ για ενεργειακό σχέδιο ή πρόγραμμα, διότι το ΔΕΕ απεσαφηνισε έτι περαιτέρω το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ, το οποίο και αποδεικνύεται ευρύ. Το ΔΕΕ επεσήμανε emphaticώς ότι ο όρος του «κα- θορισμού του πλαισίου για μελλοντικές άδειες έργων» δύ- νανται να πληρωθεί τόσο από στενή εννοία κανονιστικές πράξεις όσο και από πράξεις συγκεκριμένου κανονι- στικού χαρακτήρος που, όμως, θέτουν κρίσιμα κριτήρια και προϋποθέσεις για την αδειοδότηση και εκτέλεση του έργου. Επομένως, ακόμη και μια εγκύκλιος δύναται να αποτελέσει σχέδιο ή πρόγραμμα υπαγόμενο σε ΣΕΠΕ, εφ' όσον εμπεριέχει σημαντικούς και λεπτομερείς όρους εν σχέσει με τεχνικά ζητήματα για τον τρόπο λειτουργίας ή τους όρους ασφαλείας ενός ενεργειακού έργου. Κατά συνέπεια, δεν εξαρτάται η εκ της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ απαίτηση για εκπόνηση ΣΕΠΕ από την επιλογή του νο- μικού μέσου, το οποίο θα εκφράσει ένα σχέδιο ή πρό- γραμμα. Οι αρχές δεν μπορούν, δηλαδή, να αποφύγουν

108. ΦΕΚ 2464 Β'/2008.

109. ΣτΕ 1421/2013, σκ. 13. Βλ. και σκ. 7-16 της ίδιας αποφάσεως. Βλ. ακόμη ΣτΕ 1422/2013.

τη ΣΕΠΕ διά της προτιμώσεως ορισμένου νομικού μέσου αντί άλλου. Άλλωστε, η υποχρέωση για διενέργεια ΣΕΠΕ καταλαμβάνει σχέδια και προγράμματα των οποίων η διαδικασία εκπονήσεως και εγκρίσεως καθορίζεται από εθνικές νομοθετικές ή κανονιστικές διατάξεις, χωρίς να είναι αναγκαία προϋπόθεση η εσωτερική έννομη τάξη να απαιτεί υποχρεωτικώς την έγκρισή των.

Επομένως, ούτε η απόδειξη της αρχής ότι η έγκριση του σχεδίου ή προγράμματος εναπέκειτο στην ευχέρειά της απαλλάσσει από την υποχρέωση εκπονήσεως ΣΕΠΕ. Επιπλέον, ο χαρακτηρισμός μιας πράξεως ως σχεδίου ή προγράμματος, λόγω της σπουδαιότητας των όρων που θέτει, είναι ανεξάρτητος της εξαντλητικής ή μη συμπερίληψης κριτηρίων σε αυτήν, ούτως ώστε να αποκλείεται η δυνατότητα καταστρατηγήσεως της Οδηγίας διά της τεχνικής κατακερματισμού του κανονιστικού πλαισίου σε πλείονες πράξεις εμπεριέχουσες ολίγα κρίσιμα κριτήρια και προϋποθέσεις η κάθε μία.

Τούτων δοθέντων, συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο εθνικός νομοθέτης περιορισμένες μόνο δυνατότητες έχει να παρακάμψει τη διενέργεια ΣΕΠΕ για σχέδια και προγράμματα για έργο ενός εκ των παραρτημάτων I και II της Οδηγίας 2011/92/ΕΕ. Αναφορά σε ενεργειακά έργα εντοπίζεται πράγματι στο παράρτημα II, σημείο «3. *ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ*», της Οδηγίας αυτής. Ο εν λόγω τίτλος περιλαμβάνει και έργα σχετικά με ΑΠΕ (ανανεώσιμες πηγές ενέργειας), και συγκεκριμένα «εγκαταστάσεις για την παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας» και «εγκαταστάσεις αξιοποίησης της αιολικής ενέργειας για την παραγωγή άλλων μορφών ενέργειας(αιολικά πάρκα)». Σχέδια και προγράμματα για έργα για άλλες ΑΠΕ δεν υποβάλλονται κατ' απαίτηση του ενωσιακού δικαίου σε ΣΕΠΕ, αλλά η σχετική απόφαση λαμβάνεται από τις εθνικές αρχές¹¹⁰.

Είναι, λοιπόν, δύσκολο για την εσωτερική έννομη τάξη να αποφύγει την υποβολή κανονιστικού πλαισίου για την αδειοδότηση υδροηλεκτρικών ή αιολικών έργων σε ΣΕΠΕ. Και βέβαια, εν συνεχεία, νέα εκτίμηση θα πρέπει να γίνεται, σε σχέση με το έργο πλέον, κατά τα υπαγορευόμενα από την Οδηγία 2011/92/ΕΕ. Εφ' όσον τα έργα υδροηλεκτρικών και αιολικών εγκαταστάσεων ανήκουν στο παράρτημα II, οι εθνικές αρχές έχουν ορισμένη ευχέρεια εκτιμώσεως σχετικά με την ανάγκη ή μη ΕΠΕ (και συνακόλουθα ΕΠΟ) για το έργο¹¹¹. Φυσικά, ακόμη και εάν κριθεί ότι δεν απαιτείται ΕΠΕ (και άρα και ΕΠΟ) για ορισμένο έργο, θα έχει πάντως προηγηθεί ΣΜΠΕ για το ερείδον το έργο σχέδιο ή πρόγραμμα.

Σύμφωνα, πάντως, με τον κανόνα *de minimis* του άρθρου 3 παρ. 3 της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ, ακόμη και σχέδια ή προγράμματα σχετικά με αιολικό πάρκο ή σχετικά με εγκατα-

110. Ο.π., υποσημ. 3, άρθρο 3 παρ. 3.

111. Ibid, άρθρο 4 παρ. 2.

στάσεις παραγωγής υδροηλεκτρικής ενέργειας, δύναται να μην υποβληθούν σε ΣΕΠΕ, εάν απλώς καθορίζουν τη χρήση μικρών περιοχών σε τοπικό επίπεδο. Το ΔΕΕ αναγνωρίζει δύο σωρευτικές προϋποθέσεις σε αυτήν τη διατύπωση. Αφενός, μεν, το σχέδιο ή πρόγραμμα πρέπει να καθορίζει τη χρήση μιας «μικρής ζώνης» και, αφετέρου, η ζώνη αυτή πρέπει να βρίσκεται σε «τοπικό επίπεδο»¹¹². Ως προς το περιεχόμενο των δύο προϋποθέσεων, η έννοια του τοπικού επιπέδου αφορά στην εκπονούσα ή εγκρίνουσα το σχέδιο ή πρόγραμμα αρχή, η οποία και πρέπει να είναι τοπική, και όχι, για παράδειγμα, εθνική ή περιφερειακή. Η δε έννοια της χρήσεως μικρής ζώνης καθορίζει το μέγεθος της περιοχής, και ταυτοχρόνως οριοθετεί και το πλαίσιο της αρμοδιότητας της τοπικής αρχής. Θα πρέπει δε η περιοχή στην οποία αφορά το πρόγραμμα ή σχέδιο να βρίσκεται εντός του πλαισίου της εδαφικής αρμοδιότητας της τοπικής αρχής και να είναι μικρού μεγέθους, αναλογικά με το σύνολο του εδάφους¹¹³.

Βέβαια, παρ' ότι η απόφαση ΔΕΕ C-24/19 διαπιστώνει το ευρύ πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας ΣΕΠΕ και περιορίζει την έκταση της ευχερείας των εθνικών αρχών, επιβεβαιώνει παράλληλα και τη δυνατότητα να δικαιολογηθεί η θέση σε εφαρμογή σχεδίου ή προγράμματος χωρίς ΣΜΠΕ. Τέτοια δυνατότητα είχε αναγνωριστεί και στο παρελθόν, επί παραλείψεως εκπόνησης ΜΠΕ κατά τα οριζόμενα στην Οδηγία 2011/92/ΕΕ. Πλέον, όμως, η δυνατότητα τέτοιας παρεκκλίσεως εκτείνεται και καταλαμβάνει και τις ΣΕΠΕ. Ωστόσο, το ΔΕΕ δεν θέτει με μεγάλη σαφήνεια τα κριτήρια για τη χορήγηση μιας τέτοιας κατ' εξαίρεση παρεκκλίσεως.

VIII. Συμπεράσματα

Η κατανόηση του ενωσιακού δικαίου έχει μεγάλη σημασία για την ελληνική έννομη τάξη, ειδικά από τη στιγμή που το νομικό πλαίσιο για τις ΑΠΕ βρίσκεται σε φάση αναδιαμόρφωσης¹¹⁴. Εν όψει των νέων στόχων ενεργει-

112. Βλ. ΔΕΕ C-444/15, ό.π., σκ. 68.

113. Ο.π., υποσημ. 18, σκ. 71-74.

114. Βλ. πρόσφατα Ν. 4685/2020 (ΦΕΚ 92 Α') και ΥΑ ΥΠΕΝ/ΔΙΠΑ/74463/4562 ΦΕΚ 3291 Β'/2020, Εθνικό Σχέδιο για την Ενέργεια και το Κλίμα, Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας, Νοέμβριος 2019. Στην ενωσιακή έννομη τάξη το πεδίο της ενέργειας βρίσκεται επίσης σε φάση αναδιαμόρφωσης με το σχέδιο «Καθαρή ενέργεια για όλους» και τις σχετικές νομοθετικές πρωτοβουλίες, μεταξύ αυτών και η Οδηγία (ΕΕ) 2018/2001 (ό.π., υποσημ. 80), και ο Κανονισμός (ΕΕ) 2018/1999 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Δεκεμβρίου 2018, για τη διακυβέρνηση της Ενεργειακής Ένωσης και της Δράσης για το Κλίμα, για την τροποποίηση των Κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 663/2009 και (ΕΚ) αριθ. 715/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, των Οδηγιών 94/22/ΕΚ, 98/70/ΕΚ, 2009/31/ΕΚ, 2009/73/ΕΚ, 2010/31/ΕΕ, 2012/27/ΕΕ

ακής πολιτικής και των νέων έργων που θα απαιτηθούν, θα πρέπει οι εθνικές αρχές να είναι ιδιαίτερα προσεκτικές και να εξασφαλίσουν την ορθή εφαρμογή της σχετικής ενωσιακής και εθνικής νομοθεσίας, ειδάλλως υπάρχει ο κίνδυνος να εγερθούν επιτυχώς ενστάσεις κατά το στάδιο της εκτέλεσης του έργου, με αποτέλεσμα να χαθεί χρόνος και τα σχεδιαζόμενα και σκοπούμενα ενεργειακά έργα τελικά να μην ολοκληρωθούν λόγω ελαττώματος της διαδικασίας του σχεδιασμού.

Ζήτημα δικαιολόγησης παράλειψης ΣΜΠΕ δεν έχει ανακύψει μέχρι τώρα στην Ελλάδα. Διευρυνόμενη, όμως, της εξαιρέσεως, αυξάνονται και οι πιθανότητες να βρεθούμε ενώπιον μιας τέτοιας περιπτώσεως και στην ελληνική έννομη τάξη. Άλλωστε, η σειρά των προσφάτων προδικαστικών αποφάσεων του ΔΕΕ που αναγνώρισαν τη δυνατότητα στα αιτήσαντα εθνικά δικαστήρια να διατηρήσουν ορισμένα αποτελέσματα ακυρωτέων κατά τα άλλα πράξεων, θα μπορούσε να οδηγήσει σε γενίκευση του φαινομένου.

Μία τέτοια πιθανότητα ενισχύεται από την ευρύτερη

και 2013/30/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, των Οδηγιών 2009/119/ΕΚ και (ΕΕ) 2015/652 του Συμβουλίου και για την κατάργηση του Κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 525/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΕ 2018 L 328/1).

ευχέρεια που φαίνεται πως αναγνωρίζει το ΔΕΕ στους εθνικούς δικαστές να εκτιμούν *ad hoc* την ανάγκη παρεκκλίσεως¹¹⁵. Η τάση αυτή κορυφώθηκε στην απόφαση ΔΕΕ C-24/19. Επιπλέον, γεννάται ο κίνδυνος καταστρατηγήσεως της δυνατότητας να περιοριστούν τα διαχρονικά αποτελέσματα της ακυρώσεως σχεδίου ή προγράμματος ή έργου, διότι το ΔΕΕ δεν θέτει την καλή πίστη των εθνικών αρχών ως προϋπόθεση για να αναγνωρίσει τέτοια δυνατότητα, παρ' ότι η συνδρομή της έχει αποτελέσει όρο για την κατ' εξαίρεση μη εφαρμογή διατάξεως ενωσιακού δικαίου¹¹⁶. Φυσικά, το ΔΕΕ μπορεί να προσθέσει, ή πάντως ρητώς να επισημάνει την ανάγκη συνδρομής ενός τέτοιου όρου στο μέλλον.

115. Βλ. και Τ. ΙΛΙΟΠΟΥΛΟΣ / D. ΒΙJNENS, ό.π.· G. GENTILE, ό.π.

116. Βλ. σχετικώς και ΔΕΕ C-262/12, *Vent De Colère* κ.λπ., 19.12.2013, ECLI:EU:C:2013:851, σκ. 40: «Μόνον εντελώς κατ' εξαίρεση μπορεί το Δικαστήριο, κατ' εφαρμογήν της συμφυούς με την έννομη τάξη της Ένωσης γενικής αρχής της ασφάλειας δικαίου, να αποφασίσει τον περιορισμό της δυνατότητας την οποία έχει κάθε ενδιαφερόμενος να επικαλεσθεί διάταξη που ερμήνευσε το Δικαστήριο προκειμένου να θέσει υπό αμφισβήτηση έννομες σχέσεις που έχουν συσταθεί με καλή πίστη. Για να λάβει μια τέτοια απόφαση, πρέπει να πληρούνται δύο βασικά κριτήρια, και συγκεκριμένα οι ενδιαφερόμενοι να έχουν ενεργήσει με καλή πίστη και να υφίσταται κίνδυνος σημαντικών διαταραχών».

Αναπηρία και εύλογες προσαρμογές στην εργασία: διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό νομικό πλαίσιο προστασίας

Ελισάβετ-Αθανασία Αλεξιάδου*

Στα άτομα με αναπηρίες οι σύγχρονες κοινωνίες επιφυλάσσουν συχνά θέση κατώτερη σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, ιδίως στον επαγγελματικό βίο, αναπαράγοντας τις διακρίσεις που υφίστανται. Άμεσο επακόλουθο της δυσμενούς αυτής διακριτικής μεταχείρισης που βιώνουν τα άτομα με αναπηρίες συνιστά η μη πραγμάτωση της ουσιαστικής ισότητας λόγω της ύπαρξης στερεοτυπικών αντιλήψεων, προκαταλήψεων και στίγματος σε βάρος των ατόμων αυτών. Το ζήτημα της αναπηρίας έχει επανειλημμένα τεθεί ως απαγορευμένος λόγος διάκρισης ενώπιον του Δικαστηρίου της ΕΕ σε αρκετές υποθέσεις που αφορούν στο πεδίο της απασχόλησης και έχει αναπτυχθεί μια ενδιαφέρουσα νομολογία για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία και την περιστολή περιπτώσεων δυσμενούς διάκρισης που οφείλονται στην αναπηρία. Εν προκειμένω, προβάλλει έντονα η πραγμάτωση της εργοδοτικής υποχρέωσης των εύλογων προσαρμογών ως απαραίτητο μέσο επίτευξης της ισότητας για κάθε άτομο με αναπηρία σε κάθε ευνοούμενη κοινωνία, η οποία θα εξαρτηθεί από την πολιτική που θα υιοθετηθεί από το κράτος και, γενικότερα, από τις νομοθετικές παρεμβάσεις που θα εφαρμόσει αναφορικά με την καταπολέμηση και εξάλειψη των ανισοτήτων στον εργασιακό χώρο. Αδιαμφισβήτητα, ο μηχανισμός των εύλογων προσαρμογών στην απασχόληση σκοπεί στην επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας και η άρνηση εφαρμογής τους συνιστά απαγορευμένο λόγο διάκρισης βάσει ρητής διάταξης της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες. αναπηρία – εύλογες προσαρμογές – δικαιώματα ατόμων με αναπηρίες – απαγόρευση διακρίσεων – απασχόληση – υποχρεώσεις εργοδοτών

I. Εισαγωγή

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση (εφεξής: ΕΕ) υπολογίζεται ότι τα άτομα με αναπηρίες ανέρχονται σε 80 εκατομμύρια, δηλαδή συνιστούν το 15% του γενικού ευρωπαϊκού πληθυσμού, εκ των οποίων περίπου το 50% συμμετέχει πλήρως στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας έναντι του 74,8% του πληθυσμού χωρίς αναπηρία¹. Αντίστοιχα, στην Ελλάδα το ποσοστό των ατόμων με κάποιας μορφής αναπηρία ανέρχεται στο 24,7% του πληθυσμού². Τα άτομα με αναπηρίες συνθέτουν μια ανομοιογενή ευάλωτη πληθυσμια-

κή ομάδα σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό, διατρέχοντας συχνά τον κίνδυνο φτώχειας και δυσμενούς διακριτικής μεταχείρισης, περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού³. Αδιαμφισβήτητα, τα άτομα με αναπηρίες είναι αποδέκτες στίγματος και προκατάληψης, με μακροχρόνιες αρνητικές επιπτώσεις στις εν γένει συνθήκες διαβίωσής τους και στις επαγγελματικές προοπτικές τους⁴. Η παγκόσμια έκθεση για την αναπηρία (World Report on Disability) του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (εφεξής: ΠΟΥ) που εκπονήθηκε σε συνεργασία με την Παγκόσμια Τράπεζα κατέδειξε ότι τα άτομα με αναπηρίες τελούν υπό συνθήκες φτώχειας, κοινωνικού αποκλεισμού και δυσμενών διακρίσεων αναφορικά με την πρόσβασή τους στην απασχόληση⁵. Τα ευρήματα της έκθεσης προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό την έκταση των ανισοτήτων και τη δυσμενή διακριτική μεταχείριση λόγω αναπηρίας που βιώνουν τα άτομα με αναπηρίες στην αγορά εργασίας.

Σημαντική συνιστώσα στην καταπολέμηση των ανισοτήτων στην αγορά εργασίας αποτελεί η διαπίστωση ότι

* ΔΝ, Δικηγόρος, Συνεργάτης Ερευνητικού Κέντρου GHLG, Νομική Σχολή Rijksuniversiteit Groningen, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Νομική Σχολή ΑΠΘ

1. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, Ευρωπαϊκή στρατηγική για την αναπηρία 2010-2020: Ανανέωση της δέσμευσης για μια Ευρώπη χωρίς εμπόδια, 15.11.2010, COM(2010) 636. ΕΣΑΜΕΑ. 1ο Δελτίο Παρατηρητηρίου Θεμάτων Αναπηρίας της Ε.Σ.Α.μεΑ: Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στα Άτομα με Αναπηρία, ΕΣΑΜΕΑ, Αθήνα, 2017. EUROPEAN DISABILITY FORUM, Poverty and Social Exclusion of Persons with Disabilities – European Human Rights Report, issue 4, 2020, σ. 48. Να σημειωθεί ότι ορισμένα άτομα με αναπηρίες αντιμετωπίζουν πρόσθετες διακρίσεις βάσει της μορφής της αναπηρίας τους. Ειδικότερα, το 75% των ατόμων με βαριά αναπηρία στην ΕΕ δεν συμμετέχουν πλήρως στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας. Βλ. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, Εφαρμογή της ευρωπαϊκής στρατηγικής για την αναπηρία: Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 30ής Νοεμβρίου 2017 σχετικά με την εφαρμογή της ευρωπαϊκής στρατηγικής για την αναπηρία (2017/2127(INI)), P8_TA(2017)0474, παρ. Κ και ΚΘ.

2. Ibid, ΕΣΑΜΕΑ 2017.

3. UN Conference of States Parties to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Eliminating poverty and inequality for persons with disabilities, UN Doc. CRPD/CSP/2016/2, 30 March 2016. ΕΣΑΜΕΑ 2017, ό.π., υποσημ. 1. Βλ., επίσης, Α. ΖΩΝΙΟΥ-ΣΙΔΕΡΗ, Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση της ένταξης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996.

4. WORLD HEALTH ORGANIZATION AND WORLD BANK, World Report on Disability, WHO, Geneva, 2011.

5. Ibid.

οι ανισότητες αυτές προκύπτουν, πρωτίστως, όταν δεν υιοθετείται ένας σχεδιασμός στο εργασιακό πεδίο που να βασίζεται στις εξατομικευμένες ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες. Βέβαια, το ζήτημα της ανισότητας συνδέεται άρρηκτα, μεταξύ άλλων, με την υποχρέωση της μη διάκρισης και της διασφάλισης της ισότητας και του σεβασμού της εγγενούς αξιοπρέπειας και της ατομικής αυτονομίας, που αποτελούν τη βάση της κοινωνικής δικαιοσύνης και τον σκοπό του δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου⁶. Πάντως, τις τελευταίες δεκαετίες, παρατηρείται μια έντονη κινητοποίηση σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο στο πεδίο της καταπολέμησης της άνιση μεταχείρισης των ατόμων με αναπηρίες καθώς και μια σειρά από σημαντικές πρωτοβουλίες για τη χάραξη (εθνικών) πολιτικών πλήρους ένταξης των ατόμων με αναπηρίες στην κοινωνία. Χαρακτηριστικά να αναφέρουμε την ευρωπαϊκή στρατηγική για την αναπηρία 2010-2020 που υιοθετήθηκε στο πλαίσιο της αποτελεσματικής εφαρμογής της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες (εφεξής: ΔΣΔΑΑ). Η εν λόγω στρατηγική επικεντρώνεται σε δράσεις που αφορούν σε οκτώ τομείς, όπως στη διασφάλιση της ισότητας και της απασχόλησης - εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρίες, που αποτελούν τον 3ο και 4ο τομέα, αντίστοιχα⁷.

Εκ των ανωτέρω ρητά αναδεικνύεται ότι η διασφάλιση κατάλληλων εξατομικευμένων συνθηκών εργασίας για την πλήρη ένταξη των ατόμων με αναπηρίες στην αγορά εργασίας και η άρση του αποκλεισμού προς αποφυγή ή/και εξάλειψη διακρίσεων στον εργασιακό χώρο θα πρέπει να αποτελούν προτεραιότητες σε κάθε σύγχρονο κοινωνικό κράτος και εν γένει κράτος δικαίου⁸. Ουσιαστικά, η υιοθέτηση μηχανισμών εύλογων προσαρμογών υπό την έννοια της εστιασμένης μέριμνας εκ μέρους των εργοδοτών στις συγκεκριμένες ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες στον εργασιακό τους χώρο αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την καταπολέμηση των διακρίσεων και την αποκατάσταση της ισότητας στον τομέα της απασχόλησης. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση της νομικής εμβέλειας της υποχρέωσης παροχής εύλογων προσαρμογών στην απασχόληση ως καθοριστικό μέσο διασφάλισης της ίσης μεταχείρισης και της μη διάκρισης των ατόμων με αναπηρίες στη διεθνή, ευρωπαϊκή και ελληνική έννομη τάξη. Σημείο εκκίνησης συνιστά η εννοιολογική αποσαφήνιση της διάστασης της αναπηρίας

α σε συνάρτηση με την ανάγκη λήψης μέτρων εύλογης προσαρμογής για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται τα άτομα με αναπηρίες στο πεδίο της απασχόλησης.

II. Οριοθέτηση του ερευνητικού πεδίου

Η οριοθέτηση της έννοιας της «αναπηρίας» αποτελεί αποτέλεσμα επιρροής του διεθνούς και ευρωπαϊκού περιβάλλοντος. Ειδικότερα, σημαντική παράμετρος στη θεωρητική ερμηνεία της αναπηρίας και κατ' επέκταση στον σχεδιασμό και στην εφαρμογή παρεμβάσεων για τα άτομα με αναπηρίες αποτελούν διαχρονικά τα δύο μοντέλα προσέγγισής της: το ιατρικό μοντέλο και το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας⁹. Ο ΠΟΥ ορίζει ότι το ιατρικό μοντέλο της αναπηρίας επικεντρώνεται στα ακόλουθα ζητήματα: (α) ότι η αναπηρία αποτελεί μια ιδιότητα του ατόμου (*"feature of the person"*), που απορρέει από κάποια ασθένεια (*"disease"*), βλάβη (*"trauma"*) ή άλλη ιατρική κατάσταση (*"other health condition"*), (β) ότι η αναπηρία κρίνεται με βάση ιατρικές ταξινομήσεις (*"health classifications"*) και διαγνώσεις (*"diagnoses"*) και (γ) ότι απαιτείται η ιατρική ή άλλη φροντίδα - επέμβαση (*"medical or other treatment or intervention"*) για να αντιμετωπισθεί η αναπηρία (*"to correct the problem"*), δηλαδή ότι η δυσλειτουργία (*"dysfunctioning"*) του ατόμου μπορεί να αντιμετωπισθεί ή/και να αποκατασταθεί μόνο μέσω ιατρικής ή άλλης επέμβασης¹⁰. Ακολούθως, το ιατρικό μοντέλο αναπηρίας δεν αναγνωρίζει τη δυναμική σχέση της διάστασης της αναπηρίας του ατόμου με το περιβάλλον και κατ' επέκταση με το επίπεδο κοινωνικής συμμετοχής¹¹. Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι το ιατρικό μοντέλο αναπηρίας εμποδίζει την αποτελεσματική εφαρμογή της αρχής της ισότητας στα άτομα με αναπηρίες, καθώς τα άτομα αυτά δεν αναγνωρίζονται ως φορείς δικαιωμάτων, αλλά αντίθετα «περιορίζονται» λόγω των αδυναμιών τους¹².

Σε αντίθεση με το ιατρικό μοντέλο, το κοινωνικό μοντέλο αντιλαμβάνεται την αναπηρία ως ένα κοινωνικό πρό-

6. Βλ., σχετικώς, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, UN Doc. A/RES/61/106. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 993 UNTS 3.

7. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ, 2010, ό.π., υποσημ. 1. Να σημειωθεί ότι πρόσφατα το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κάλεσε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να υιοθετήσει μια ολοκληρωμένη και αποτελεσματική στρατηγική για την αναπηρία για την περίοδο 2020-2030. (Βλ. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, 2017, ό.π., υποσημ. 1, παρ. 119-132).

8. Βλ. Α. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Αναπηρία, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1999.

9. WORLD HEALTH ORGANIZATION, Towards a Common Language for Functioning, Disability and Health, WHO/EIP/GPE/CAS/01.3, Geneva, 2002.

10. Ibid, WORLD HEALTH ORGANIZATION, 2002. Βλ., επίσης, Μ. GIZEN, Θεωρίες για την Αναπηρία και τη Νομοθεσία Καταπολέμησης των Διακρίσεων λόγω Αναπηρίας: Από το Ιατρικό στο Κοινωνικό Μοντέλο, Ε.Σ.Α.Ε.Α. Ακτιβιστές και Συνήγοροι των Δικαιωμάτων των Ατόμων με Αναπηρία-Εγχειρίδιο, Αθήνα, 2005, σσ. 14-17.

11. T. DEGENER, Disabled persons and human rights: the legal framework, σε: T. Degener / Y. Koster-Dreese (επιμ.), Human rights and disabled persons, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1995, σσ. 9-39.

12. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES, General Comment No. 6 on equality and non-discrimination, UN Doc. CRPD/C/GC/6, 26 April 2018, παρ. 8.

βλημα και όχι αποκλειστικά ως μια ιδιότητα του ατόμου, απαιτώντας έναν πολιτικό σχεδιασμό¹³. Επικεντρώνεται στις αντιξοότητες που υπομένουν τα άτομα με αναπηρίες στο ευρύτερο περιβάλλον, ως απόρροια της κοινωνικής δομής και των (αρνητικών) αντιλήψεων της κοινωνίας για τη διάσταση της αναπηρίας¹⁴. Ουσιαστικά, η αναπηρία οφείλεται στην ίδια την κοινωνία που δεν διαθέτει αποτελεσματικούς μηχανισμούς υποστήριξης και κατάλληλες (φυσικές και κοινωνικές) δομές, ώστε να ενσωματώσει πλήρως και ισότιμα τα άτομα με αναπηρίες¹⁵. Απόρροια των κοινωνικών ελλείψεων, αντιλήψεων και κλυματών (όπως, εμπόδια στη φυσική πρόσβαση των υποδομών) είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός, η άνιση/δυσμενής μεταχείριση που βιώνουν τα άτομα με αναπηρίες στην επαγγελματική πρακτική¹⁶.

Ωστόσο, κανένα από τα δύο παραπάνω μοντέλα προσέγγισης της αναπηρίας από μόνο του δεν προσδιορίζει τη διάσταση της αναπηρίας με γνώμονα τη διασφάλιση της ισότητας και μη διάκρισης των ατόμων με αναπηρίες¹⁷. Προωθήθηκε, λοιπόν, ένα νέο μοντέλο ερμηνείας της αναπηρίας, το οποίο ουσιαστικά συνιστά μια σύνθεση των δύο παραπάνω με εμφανή την έντονη επιρροή του κοινωνικού μοντέλου, προσεγγίζοντας εντούτοις την αναπηρία υπό το πρίσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁸. Αξιοσημείωτο είναι ότι η προσέγγιση αυτή εντοπίζεται στον ορισμό της αναπηρίας στο άρθρο 1 παρ. 2 ΔΣΔΑΑ. Εν προκειμένω, με τον όρο «άτομα με αναπηρίες» νοούνται «εκείνα τα άτομα με μακροχρόνιες σωματικές, διανοητικές, πνευματικές ή αισθητηριακές βλάβες, που σε αλληλεπίδραση με διάφορα εμπόδια δύναται να παρεμποδίσουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή τους στην κοινωνία, σε ίση βάση με τους άλλους»¹⁹.

Μάλιστα, στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή της ΔΣΔΑΑ (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities), η οποία είναι υπεύθυνη για την ερμηνεία και την εφαρμογή

της Διεθνούς Σύμβασης, επεσήμανε στην υπόθεσή της *S.C. κατά Βραζιλίας* (Communication No. 10/2013) ότι «... η διαφορά μεταξύ ασθένειας και αναπηρίας συνιστά διαφορά μεγέθους και όχι διαφορά είδους. Ένα πρόβλημα υγείας που αρχικά θεωρήθηκε ασθένεια δύναται να εξελιχθεί σε πάθηση στα πλαίσια της αναπηρίας εξαιτίας της διάρκειάς του ή της χρονίζουσας κατάστασής του. Ένα μοντέλο αναπηρίας που βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα απαιτεί να λαμβάνεται υπόψη η διαφορετικότητα των ατόμων με αναπηρίες (προοίμιο, παρ. (i)) και η αλληλεπίδραση ανάμεσα στα άτομα με μειωμένες δυνατότητες και στα συμπεριφορικά και περιβαλλοντικά εμπόδια (προοίμιο, παρ.(e))»²⁰. Η αναπηρία, λοιπόν, δεν ταυτίζεται με την ασθένεια καθεαυτή, αλλά συνιστά μια αλληλεπίδραση της ιατρικής κατάστασης του ατόμου με το ευρύτερο περιβάλλον του²¹.

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, στο επίπεδο της ΕΕ το ζήτημα της αποσαφήνισης της έννοιας της αναπηρίας ως απαγορευμένου λόγου διάκρισης έχει επανειλημμένα τεθεί ενώπιον του Δικαστηρίου της ΕΕ (εφεξής: Δικαστήριο) σε αρκετές υποθέσεις που αφορούν στο πεδίο της απασχόλησης και έχει αναπτυχθεί μια ενδιαφέρουσα νομολογία. Ειδικότερα, το Δικαστήριο έχει ασχοληθεί με προδικαστικά ερωτήματα που έχουν υποβληθεί από εθνικά δικαστήρια αναφορικά με την εφαρμογή ενωσιακών ρυθμίσεων και ειδικότερα της Οδηγίας 2000/78/EK για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία και την περιτολή περιπτώσεων δυσμενούς διάκρισης που οφείλονται, μεταξύ άλλων, στην αναπηρία²².

Εν προκειμένω, στην υπόθεση C-13/05, *Chacón Navas*, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι το περιεχόμενο της έννοιας της αναπηρίας και, συγκεκριμένα, της «ειδικής ανάγκης» δεν ορίζεται στην Οδηγία 2000/78/EK, καθώς και ότι η Οδηγία αυτή δεν αναφέρεται στο δίκαιο των κρατών μελών για τον ορισμό της εν λόγω έννοιας²³. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι, όπως προκύπτει από την ανάγκη ενιαίας εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και της αρχής της ισότητας, πρέπει να δοθεί αυτόνο-

13. WORLD HEALTH ORGANIZATION 2002, ό.π., υποσημ. 9.

14. Ibid, M. GIJZEN, ό.π., υποσημ. 10.

15. Ibid.

16. Ibid και WORLD HEALTH ORGANIZATION 2002, ό.π., υποσημ. 9.

17. Ibid, WORLD HEALTH ORGANIZATION. Committee on the Rights of Persons with Disabilities 2018, ό.π., υποσημ. 12, παρ. 8.

18. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES 2018, ό.π., υποσημ. 12, παρ. 9. Βλ., επίσης, L. WADDINGTON / A. BRODERICK, Promoting Equality and non-discrimination for persons with disabilities, Council of Europe, March 2017. Βλ. ενδεικτικά, αναφορικά με προσέγγιση ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας, EUROPEAN UNION AGENCY FOR FUNDAMENTAL RIGHTS, The legal protection of persons with mental health problems under non-discrimination law, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2011.

19. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, UN Doc. A/RES/61/106.

20. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES, Communication No. 10/2013 (Employer policy allowing for demotion after prolonged medical leave), UN Doc. CRPD/C/12/D/10/2013, 28 October 2014, παρ. 6.3.

21. O.M. ARNARDOTTIR / G. QUINN, The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: European and Scandinavian perspectives, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2009.

22. Οδηγία 2000/78/EK του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ΕΕ 2000 L 303. Βλ., σχετικώς, S. FAVALLI / D. FERRI, Tracing the Boundaries between Disability and Sickness in the European Union Non-Discrimination Law: Squaring the Circle?, European Journal of Health Law, 2016, σσ. 5-35.

23. ΔΕΚ C-13/05, *Chacón Navas*, 11.07.2006, ECLI:EU:C:2006:456, σκ. 39.

μη και ομοιόμορφη ερμηνεία σε όλη την Ένωση στους όρους της διάταξης του ενωσιακού δικαίου που δεν κάνουν ρητή αναφορά στο δίκαιο των κρατών μελών για να ορισθεί η σημασία της και το πεδίο εφαρμογής της, λαμβάνοντας υπόψη το πλαίσιο της διάταξης και τον σκοπό που επιδιώκεται από την οικεία νομοθεσία²⁴. Ακολούθως, ερμηνεύοντας τις διατάξεις της Οδηγίας 2000/78/EK, το Δικαστήριο κατέστησε σαφές ότι η έννοια της «ειδικής ανάγκης [αναπηρία]» πρέπει να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει μειονεκτικότητα που οφείλεται σε πάθηση σωματική, διανοητική ή ψυχική και παρακωλύει τη συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο²⁵.

Σημαντικό εδώ να αναφερθούμε ότι το Δικαστήριο, στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις *HK Danmark*, υπογράμμισε ότι η Οδηγία 2000/78/EK θα πρέπει να ερμηνευθεί κατά τρόπο σύμφωνο με τη ΔΣΔΑΑ, οι διατάξεις της οποίας αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της ενωσιακής έννομης τάξης και δεδομένου ότι η εν λόγω Οδηγία αναφέρεται σε ζητήματα που διέπονται από τη ΔΣΔΑΑ²⁶. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με την κρίση του Δικαστηρίου, η έννοια της «ειδικής ανάγκης [αναπηρία]» πρέπει να θεωρηθεί ότι αναφέρεται σε μειονεκτικότητα, οφειλόμενη, ιδίως, σε πάθηση σωματική, διανοητική ή ψυχική, η οποία σε συνδυασμό με διάφορους περιορισμούς μπορεί να παρακωλύσει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους υπόλοιπους εργαζόμενους²⁷. Παράλληλα, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι από το γράμμα της Οδηγίας 2000/78/EK δεν συνάγεται ότι στο προστατευτικό πεδίο της εντάσσεται μόνο η εκ γενετής ή εξαιτίας ατυχήματος αναπηρία, αποκλείοντας την αναπηρία που οφείλεται σε ασθένεια²⁸. Μάλιστα, το Δικαστήριο υποστήριξε τη θέση ότι το να γίνει δεκτό ότι η εφαρμογή της εν λόγω Οδηγίας εξαρτάται από την αιτία της αναπηρίας θα αντέβαινε στον ίδιο τον σκοπό της που είναι η διασφάλιση της ίσης μεταχείρισης²⁹. Να σημειωθεί ότι το Δικαστήριο έχει διατυπώσει την κρίση ότι η τήρηση της αρχής της ίσης μεταχείρισης συγκαταλέγεται στις γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου, της οποίας η θεμελιώδης φύση κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ³⁰.

24. Ibid, σκ. 40.

25. Ibid, σκ. 43.

26. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-335/11 και C-337/11, *HK Danmark*, 11.04.2013, ECLI:EU:C:2013:222, σκ. 30-32. Η ίδια προσέγγιση υιοθετήθηκε από το ΔΕΕ και στην υπόθεση ΔΕΕ C-363/12, Z., 18.03.2014, ECLI:EU:C:2014:159, σκ. 75.

27. Ibid, ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-335/11 και C-337/11, σκ. 38.

28. Ibid, σκ. 40.

29. Ibid.

30. ΔΕΕ C-149/10, *Chatzi*, 16.09.2010, ECLI:EU:C:2010:534, σκ. 63.

Επιπρόσθετα, στην υπόθεση *FOA*, το Δικαστήριο εξέτασε περαιτέρω το περιεχόμενο της έννοιας της αναπηρίας, ειδικότερα αν αυτό καταλαμβάνει την περίπτωση της παχυσαρκίας για τους σκοπούς της Οδηγίας 2000/78/EK, και συζήτησε το ενδεχόμενο διεύρυνσής της³¹. Εν προκειμένω, στην εξεταζόμενη υπόθεση, παραπέμποντας στην πάγια νομολογία του, το Δικαστήριο αρχικά διατύπωσε την κρίση ότι η παχυσαρκία από μόνη της δεν συνιστά «αναπηρία» κατά την έννοια της Οδηγίας 2000/78/EK, διότι, ως εκ της φύσεώς της, δεν έχει κατ' ανάγκη ως αποτέλεσμα μειονεκτικότητα³². Εντούτοις, το Δικαστήριο υποστήριξε ότι σε περίπτωση που, υπό δεδομένες συνθήκες, η παχυσαρκία του εργαζομένου συνεπάγεται μακροχρόνια μειονεκτικότητα, οφειλόμενη ιδίως σε σωματική, διανοητική ή ψυχική πάθηση, η οποία σε συνδυασμό με διάφορους περιορισμούς παρεμποδίζει την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή του ατόμου αυτού στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους λοιπούς εργαζόμενους, τότε μόνον η παχυσαρκία εμπίπτει στην κατά την Οδηγία 2000/78/EK έννοια της «αναπηρίας» και κατ' επέκταση στο πεδίο εφαρμογής της έννοιας της διάκρισης λόγω αναπηρίας³³. Ακολούθως, το Δικαστήριο ανέπτυξε σταθερά την ίδια συλλογιστική και στην υπόθεση *Ruiz Conejero*, διαπιστώνοντας ότι η παχυσαρκία του εργαζομένου συνιστά αναπηρία σύμφωνα με το πνεύμα της Οδηγίας 2000/78/EK, εφόσον η κατάσταση αυτή παρεμποδίζει την εργασία του συγκεκριμένου ατόμου, λόγω μειωμένης κινητικότητας ή εμφάνισης παθολογικών καταστάσεων που προκαλούν δυσχέρειες στην άσκηση του επαγγέλματός του³⁴.

Δυνάμει των ανωτέρω διαπιστώσεων αναφορικά με τη θεώρηση της διάστασης της αναπηρίας κρίσιμη παράμετρο συνιστούν οι παράγοντες στο περιβάλλον της εργασίας που αλληλεπιδρούν με την πάθηση του εργαζόμενου και τον εμποδίζουν να συμμετέχει πλήρως και ισότιμα στην επαγγελματική ζωή. Η επιτακτική ανάγκη αντιμετώπισης των παραγόντων αυτών που ενισχύουν φαινόμενα διακρίσεων στον εργασιακό χώρο εις βάρος των ατόμων με αναπηρίες αποτυπώνεται σε διεθνή, ευρωπαϊκά και εθνικά κείμενα υπό την έννοια της θέσπισης της υποχρέωσης παροχής εύλογων προσαρμογών υπέρ των ατόμων αυτών³⁵. Ο όρος «εύλογες προσαρμογές» (*reasonable accommodation*) είναι γενικός και χρησιμοποιείται για την αποτελεσματική προστασία των ατόμων με αναπηρίες και τη διασφάλιση της ίσης μεταχείρισης και της ισότητας των ευκαιριών των ατόμων αυτών στην

31. ΔΕΕ C-354/13, *FOA*, 18.12.2014, ECLI:EU:C:2014:2463, σκ. 53-54.

32. Ibid, σκ. 58.

33. Ibid, σκ. 59-60.

34. ΔΕΕ C-270/16, *Ruiz Conejero*, 18.01.2018, ECLI:EU:C:2017:788, σκ. 29.

35. Βλ. σχετικώς επόμενη ενότητα υπό τον τίτλο «III. Νομική βάση».

επαγγελματική και κοινωνική ζωή. Πράγματι, ενόψει της δυσμενούς κατάστασης στην οποία συχνά περιέρχονται τα άτομα με αναπηρίες στην αγορά εργασίας, η σημασία της εφαρμογής τους στην απασχόληση έγκειται στο ότι τα μέτρα αυτά υπηρετούν την ένταξη (ή επανένταξη) των ατόμων με αναπηρίες στην επαγγελματική ζωή, δεδομένου ότι προσδίδουν έναν ευέλικτο εξατομικευμένο χαρακτήρα στις ενέργειες - παρεμβάσεις καταπολέμησης των διακρίσεων, μέσω της αναγνώρισης των ειδικών αναγκών ενός ατόμου σε ένα δεδομένο περιβάλλον³⁶.

Εν προκειμένω, το άρθρο 2 ΔΣΔΑΑ ορίζει με ευρύτητα την έννοια των εύλογων προσαρμογών ως «τις απαραίτητες και κατάλληλες τροποποιήσεις και ρυθμίσεις, οι οποίες δεν επιβάλλουν ένα δυσανάλογο ή αδικαιολόγητο βάρος, όπου απαιτείται σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, προκειμένου να διασφαλιστούν, για τα άτομα με αναπηρίες, η απόλαυση ή η άσκηση, σε ίση βάση με τους άλλους, όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών»³⁷. Αντίθετα, το άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, η οποία εφαρμόζεται μόνον στον τομέα της απασχόλησης, ειδικά προβλέπει την εργοδοτική υποχρέωση των εύλογων προσαρμογών, δηλαδή της παροχής ενδεδειγμένων μέτρων, ανάλογα με τις ανάγκες που παρουσιάζονται σε μια συγκεκριμένη κατάσταση, ώστε το άτομο με αναπηρία να μπορεί να έχει πρόσβαση σε θέση εργασίας, να ασκεί ή να προάγεται στο επάγγελμά του, ή προκειμένου να του παρέχεται εκπαίδευση, αρκεί τα μέτρα αυτά να μην συνεπάγονται δυσανάλογη επιβάρυνση για τον εργοδότη³⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *HK Danmark*, όπου έκρινε ότι πρέπει να δοθεί ευρεία ερμηνεία στην έννοια «εύλογες προσαρμογές» δυνάμει της διάταξης του άρθρου 2 ΔΣΔΑΑ³⁹. Μάλιστα, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι οι εύλογες προσαρμογές αφορούν στην άρση των διάφορων περιορισμών που παρακωλύουν την πλήρη και αποτελεσματική συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες στον επαγγελματικό βίο σε ισότιμη βάση με τους υπόλοιπους εργαζόμενους και περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, μέτρα πρακτικής, εκπαιδευτικής ή/και οργανωτικής φύσης, όπως η διευθέτηση/μείωση του ρυθμού εργασίας, του ωραρίου εργασίας

κλπ⁴⁰. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η εφαρμογή των εύλογων προσαρμογών στον εργασιακό χώρο και, ειδικότερα, η επιλογή των μέτρων τελούν υπό την προϋπόθεση της ύπαρξης μη δυσανάλογης επιβάρυνσης του εργοδότη και, συνεπώς, η διαπίστωση της διάκρισης λόγω μη παροχής εύλογων προσαρμογών απαιτεί τη στάθμιση της επιβάρυνσης του εργοδότη⁴¹. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Γεν. Εισαγγελέας Wahl στις Προτάσεις του στην υπόθεση *Z.*, «... το σκεπτικό στο οποίο βασίζεται η απαίτηση περί εύλογων προσαρμογών είναι να επιτευχθεί ισορροπία μεταξύ των αναγκών του ατόμου με αναπηρία και αυτών του εργοδότη»⁴².

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, καθίσταται σαφές ότι οι εύλογες προσαρμογές αποτελούν εξατομικευμένα μέτρα με διαρκή χαρακτήρα που στοχεύουν στην άρση των ανισοτήτων -εμποδίων που βιώνουν τα άτομα με αναπηρίες στην απασχόληση και στις εργασιακές σχέσεις, λαμβάνοντας υπόψη τα ταυτοτικά τους χαρακτηριστικά, και συνδέονται άρρηκτα με τον βαθμό διάχυσης και ενσωμάτωσης της διάστασης της αναπηρίας (*disability mainstreaming*) στην οργάνωση και λειτουργία των εργασιακών σχέσεων⁴³. Μάλιστα, εκ των ανωτέρω εύλογα συνάγεται ότι ο μηχανισμός των εύλογων προσαρμογών στην απασχόληση σκοπεί στην επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας και η άρνηση εφαρμογής τους συνιστά απαγορευμένο λόγο διάκρισης βάσει ρητής διάταξης της ΔΣΔΑΑ (βλ. επόμενη ενότητα)⁴⁴. Εν προκειμένω, στόχος της ουσιαστικής ισότητας αποτελεί η δημιουργία εκείνων των προϋποθέσεων που συμβάλλουν στην ισότιμη ένταξη των ατόμων στην κοινωνία, στην πολιτική και κοινωνικοοικονομική ζωή, αποκαθιστώντας τις αδυναμίες της τυπικής ισότητας και, ειδικότερα, αντιμετωπίζοντας στερεοτυπικές αντιλήψεις, προκαταλήψεις και στίγμα⁴⁵.

40. Ibid, σκ. 49-56.

41. ΣτΠ, Έκθεση Συνηγόρου του Πολίτη για την εφαρμογή της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία (άρθρο 72 Ν. 4488/2017), Ιούλιος 2019, σ. 28.

42. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα N. Wahl στην υπόθεση ΔΕΕ C-363/12, *Z.*, 26.09.2013, ECLI:EU:C:2013:604, σημ. 105.

43. Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Θετικά μέτρα και αρχή της ισότητας από τη σκοπιά του συγκριτικού δικαίου, σε: Το Νέο Εργατικό Δίκαιο, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιωάννη Δ. Κουκιάδη, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2014, σσ. 45-90.

44. Βλ., σχετικώς, τις διατάξεις των: άρθρο 5 Ν. 4443/2016 (υποσημ. 100) και άρθρο 2 σε συνδυασμό με άρθρο 5 παρ. 3 ΔΣΔΑΑ, κυρωθείσα από την Ελλάδα με τον Ν. 4074/2012 (ΦΕΚ Α' 88/11.04.2012), καθώς και αναφορικά με την ενωσιακή νομολογία, βλ., ενδεικτικά, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα E. Sharpston στην υπόθεση ΔΕΕ C-270/16, *Ruiz Conejero*, 19.10.2017, ECLI:EU:C:2017:788.

45. Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Ευρωπαϊκό και συγκριτικό δίκαιο μη-διάκρισης: Θεμελιώδεις έννοιες, μελέτη, σ. 30. Βλ., επίσης, Ο.Μ. ARNARDÓTTIR, Equality and Non-Discrimination under the European Convention on Human Rights, Kluwer Law

36. Βλ. Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Οι πολλαπλές διακρίσεις: Συγκριτική προσέγγιση, ΕΕργΔ, 2012, σ. 961 επ.

37. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, ό.π., υποσημ. 19. Σχετικά με διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της υποχρέωσης των εύλογων προσαρμογών, βλ. L. WADDINGTON, Reasonable Accommodation: Time to Extend the Duty to Accommodate Beyond Disability?, NTMJNJCM-Bulletin, 2011, vol. 36 (2), σσ. 186-198.

38. Οδηγία 2000/78/ΕΚ, ό.π., υποσημ. 22.

39. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-335/11 και C-337/11, ό.π., υποσημ. 26, σκ. 53.

III. Νομική βάση

Σε διεθνές επίπεδο, και ειδικότερα στο επίπεδο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (εφεξής: ΟΗΕ), τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες κατοχυρώθηκαν θεσμικά με τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες⁴⁶. Στο πρώτο άρθρο της Διεθνούς Σύμβασης υπό τον τίτλο «Σκοπός», στην παρ. 1, επισημαίνονται ως σκοποί η προαγωγή, η προστασία και η διασφάλιση της πλήρους και ίσης απόλαυσης όλων των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών από τα άτομα με αναπηρίες, καθώς και η προώθηση του σεβασμού της εγγενούς αξιοπρέπειας⁴⁷. Ακολούθως, όπως ήδη αναφέρθηκε, στο άρθρο 2 ΔΣΔΑΑ δίνεται ο ορισμός της έννοιας των εύλογων προσαρμογών, οι οποίες αποτελούν ρητή υποχρέωση βάσει της διάταξης του άρθρου 5 παρ. 3 (ισότητα και μη διάκριση) της ΔΣΔΑΑ. Εδώ, η εν λόγω διάταξη προβλέπει ότι για την προαγωγή της πραγματικής ισότητας των ατόμων με αναπηρίες και την εξάλειψη των εις βάρος τους διακρίσεων, τα συμβαλλόμενα κράτη «λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα, προκειμένου να διασφαλίζουν ότι παρέχεται εύλογη προσαρμογή».

Δυνάμει της ανωτέρω διάταξης, συνάγεται ότι η συμμόρφωση στην υποχρέωση της εφαρμογής εύλογων προσαρμογών συνιστά σεβασμό στη διαφορετικότητα των ατόμων με αναπηρίες και σε καμία περίπτωση δεν θεωρείται διάκριση⁴⁸. Εν προκειμένω, το 2018 η Επιτροπή της ΔΣΔΑΑ (UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities), η οποία είναι υπεύθυνη για την ερμηνεία και την εφαρμογή της ΔΣΔΑΑ, στο Γενικό Σχόλιο Νο. 6 δίνει έμφαση στις αρχές της ισότητας και μη διάκρισης και, ερμηνεύοντας τη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 3 ΔΣΔΑΑ, τονίζει ότι η άρνηση παροχής εύλογης προσαρμογής συνιστά μορφή διάκρισης και ισοδυναμεί με διακριτική μεταχείριση⁴⁹. Μάλιστα, η Επιτροπή διευκρινίζει ότι η υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών δυνάμει

των διατάξεων 2 και 5 της ΔΣΔΑΑ συνίσταται σε δύο αναπόσπαστα μέρη⁵⁰. Το πρώτο μέρος επιβάλλει μια θετική νομική υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών που αφορά σε απαραίτητες και κατάλληλες τροποποιήσεις ή προσαρμογές σε ένα δεδομένο περιβάλλον με στόχο τη διασφάλιση της απόλαυσης και άσκησης των δικαιωμάτων από το συγκεκριμένο άτομο με αναπηρία. Το δεύτερο μέρος της υποχρέωσης αφορά στο να εξασφαλιστεί ότι η εφαρμογή των προσαρμογών δεν θα συνεπάγεται δυσανάλογη επιβάρυνση για τον φορέα της υποχρέωσης⁵¹. Να σημειωθεί ότι το 2011, η Επιτροπή της ΔΣΔΑΑ στην υπόθεση *Jungelin κατά Σουηδίας* (Communication No. 5/2011), ερμηνεύοντας το άρθρο 2 της ΔΣΔΑΑ, απεφάνθη ότι τα συμβαλλόμενα κράτη διαθέτουν διακριτική ευχέρεια ως προς τον καθορισμό των εύλογων προσαρμογών στο πλαίσιο σεβασμού της αρχής της αναλογικότητας⁵².

Επιπρόσθετα, στο Γενικό Σχόλιο Νο. 6, η Επιτροπή, σε μια προσπάθεια οριοθέτησης του πεδίου της αποτελεσματικής εφαρμογής της υποχρέωσης παροχής εύλογων προσαρμογών, θέτει συγκεκριμένους διαδικαστικούς όρους, ως ακολούθως: α) προσδιορισμός και άρση των εμποδίων που έχουν επίπτωση στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για τα άτομα με αναπηρίες, σε συνεννόηση με το συγκεκριμένο άτομο με αναπηρία, β) αξιολόγηση του κατά πόσον μια προσαρμογή είναι εφικτή (νομικά ή πρακτικά), γ) αξιολόγηση του κατά πόσον μια προσαρμογή είναι απαραίτητη και κατάλληλη ή αποτελεσματική για τη διασφάλιση της υλοποίησης του κατά περίπτωση δικαιώματος, δ) αξιολόγηση του κατά πόσον η προσαρμογή επιβάλλει δυσανάλογη ή αδικαιολόγητη επιβάρυνση στον φορέα της υποχρέωσης [ο προσδιορισμός του κατά πόσον μια εύλογη προσαρμογή είναι δυσανάλογη ή υπερβολικά επαχθής θα πρέπει να αποτελεί απόρροια της αρχής της αναλογικότητας], ε) διασφάλιση ότι η εύλογη προσαρμογή είναι κατάλληλη για την επίτευξη της ισότητας και εξάλειψης των διακρίσεων εις βάρος των ατόμων με αναπηρίες. Κατά συνέπεια, απαιτείται μια προσέγγιση κατά περίπτωση που να βασίζεται στη διαδικασία διαβούλευσης ανάμεσα στον φορέα της υποχρέωσης παροχής εύλογης προσαρμογής και του συγκεκριμένου ατόμου με αναπηρία. Οι παράγοντες που πρέπει να συνεκτιμηθούν περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, το οικονομικό κόστος, τους διαθέσιμους πόρους (συμπεριλαμβανομένων των δημόσιων κονδυλίων), την επίδραση της τροποποίησης στην επιχείρηση,

International, Hague, 2003, σσ. 18-32· S. FREDMAN, Substantive equality revisited, I·CON, 2016, σσ. 712-738.

46. Η ΔΣΔΑΑ υιοθετήθηκε στις 13 Δεκεμβρίου 2006 και τέθηκε σε ισχύ στις 3 Μαΐου 2008. Μέχρι σήμερα (03.09.2020), 163 κράτη και περιφερειακοί οργανισμοί ενοποίησης, μεταξύ των οποίων και η ΕΕ, έχουν υπογράψει τη ΔΣΔΑΑ. Η Ελλάδα κύρωσε τη ΔΣΔΑΑ μαζί με το Προαιρετικό της Πρωτόκολλο το 2012 με τον Ν. 4074/2012 (ΦΕΚ Α' 88/11.04.2012). Βλ. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>

47. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, ό.π., υποσημ. 19.

48. Ibid, άρθρο 5 παρ. 3.

49. Ibid, άρθρο 2. Βλ., επίσης, COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES, General Comment No. 6 on equality and non-discrimination, UN Doc. CRPD/C/GC/6, 26 April 2018, παρ. 17-18(c).

50. Ibid, παρ. 25.

51. Ibid.

52. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES, Communication No. 5/2011 (Recruitment process and appropriate modification and adjustments to the workplace), UN Doc. CRPD/C/12/D/5/2011, 14 November 2014, παρ. 10.5.

τυχόν δυσμενείς επιπτώσεις σε άλλα άτομα και εύλογες απαιτήσεις αναφορικά με τις συνθήκες υγείας και ασφάλειας, στ) διασφάλιση ότι τα άτομα με αναπηρίες δεν θα επιβαρυνθούν οικονομικά, ζ) διασφάλιση ότι το βάρος της απόδειξης εναπόκειται στον φορέα της υποχρέωσης που ισχυρίζεται ότι η επιβάρυνσή του θα είναι δυσανάλογη ή αδικαιολόγητη⁵³. Εδώ, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οποιαδήποτε προσπάθεια δικαιολόγησης της άρνησης παροχής εύλογης προσαρμογής πρέπει να βασίζεται σε αντικειμενικά κριτήρια και να κοινοποιείται εγκαίρως στο συγκεκριμένο άτομο με αναπηρία⁵⁴.

Περαιτέρω, τον Μάιο του 2014, η Επιτροπή, ερμηνεύοντας αναλυτικά το άρθρο 9 (προσβασιμότητα) της ΔΣΔΑΑ στο Γενικό Σχόλιο No. 2 (UN General Comment No. 2) που υιοθέτησε, προχώρησε στη διατύπωση κάποιων επισημάνσεων αναφορικά με τη σχέση της προσβασιμότητας και των εύλογων προσαρμογών⁵⁵. Εδώ, η Επιτροπή επεσήμανε ότι η έννοια των εύλογων προσαρμογών δεν θα πρέπει να συγχέεται με την έννοια της προσβασιμότητας, η οποία προβλέπεται στο άρθρο 9 ΔΣΔΑΑ και περιλαμβάνει την εξάλειψη εμποδίων στην πρόσβαση των ατόμων με αναπηρίες, μεταξύ άλλων, σε εργασιακούς χώρους⁵⁶. Μάλιστα, η Επιτροπή διευκρίνισε ότι η προσβασιμότητα συνιστά μια υποχρέωση προσανατολισμένη στα άτομα με αναπηρίες ως ομάδα, ενώ οι εύλογες προσαρμογές αφορούν το συγκεκριμένο άτομο με αναπηρία, τις ειδικές ανάγκες - ιδιαιτερότητες αυτού σε ένα δεδομένο περιβάλλον⁵⁷. Κατά συνέπεια, η υποχρέωση που απορρέει από το άρθρο 9 ΔΣΔΑΑ είναι μια *ex ante* υποχρέωση, ενώ η υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών είναι μια *ex nunc* υποχρέωση, καθώς η εν λόγω υποχρέωση ενεργοποιείται εφόσον υφίστανται πε-

ριορισμοί στη συμμετοχή του συγκεκριμένου ατόμου με αναπηρία σε ένα δεδομένο περιβάλλον και υποβάλλεται σχετικό αίτημα⁵⁸.

Την ίδια στιγμή, στο άρθρο 27 ΔΣΔΑΑ, όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρίες στην εργασία σε ίση βάση με τους υπόλοιπους, προβλέπεται, μεταξύ άλλων, η υποχρέωση των συμβαλλόμενων κρατών: α) να απαγορεύουν τις διακρίσεις λόγω αναπηρίας σε όλα τα θέματα που σχετίζονται με όλες τις μορφές απασχόλησης συμπεριλαμβανομένων των όρων πρόσληψης, μίσθωσης και απασχόλησης, συνέχισης της απασχόλησης, εξέλιξης της σταδιοδρομίας και ασφαλών και υγιών συνθηκών εργασίας, καθώς και β) να διασφαλίζουν ότι παρέχεται εύλογη προσαρμογή στα άτομα με αναπηρίες στον εργασιακό χώρο⁵⁹.

Επιπρόσθετα, οι Πρότυποι Κανόνες για την Εξίσωση των Ευκαιριών των Ατόμων με Αναπηρίες του ΟΗΕ εμμέσως προβλέπουν την εργοδοτική υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών, δεδομένου ότι προωθούν στον κανόνα 7 τη διασφάλιση ίσων ευκαιριών και ίσης συμμετοχής των ατόμων με αναπηρίες στην απασχόληση με την υιοθέτηση διευθετήσεων και δημιουργίας ευνοϊκών συνθηκών εκ μέρους των εργοδοτών στον χώρο εργασίας⁶⁰. Παράλληλα, η προστασία των εργαζομένων με αναπηρία στον χώρο εργασίας μέσω της ενεργοποίησης των εύλογων προσαρμογών μπορεί να στηριχθεί και στη διασταλτική ερμηνεία των διατάξεων των άρθρων 2 παρ. 1 και 26 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά

53. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES 2018, ό.π., υποσημ. 49, παρ. 26.

54. Ibid, παρ. 27.

55. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES, General Comment No. 2 on Article 9: Accessibility, UN Doc. CRPD/C/GC/2, 22 May 2014. Σχετικά με το δικαίωμα στην προσβασιμότητα, βλ. Π. ΝΑΣΚΟΥ-ΠΕΡΑΚΗ, Η Προσβασιμότητα. Ένα νέο δικαίωμα στο διεθνές νομικό πλαίσιο προστασίας των Ατόμων με Αναπηρία, ΔτΑ, 2014, σ. 781 επ.

56. Το άρθρο 9 ΔΣΔΑΑ ορίζει ότι: «1. Προκειμένου να επιτρέψουν στα άτομα με αναπηρίες να ζουν ανεξάρτητα και να συμμετέχουν πλήρως σε όλες τις πτυχές της ζωής, τα Συμβαλλόμενα Κράτη λαμβάνουν κατάλληλα μέτρα για να διασφαλίζουν στα άτομα με αναπηρίες πρόσβαση, σε ίση βάση με τους άλλους, στο φυσικό περιβάλλον, στα μέσα μεταφοράς, στην ενημέρωση και επικοινωνίες, συμπεριλαμβανομένων των συστημάτων πληροφορίας και επικοινωνιών, και σε άλλες εγκαταστάσεις και υπηρεσίες, που είναι ανοικτές ή παρέχονται στο κοινό, τόσο σε αστικές όσο και σε αγροτικές περιοχές ... α)... και των εργασιακών χώρων».

57. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES 2014, ό.π., υποσημ. 55, παρ. 25-26.

58. Ibid. Η Επιτροπή επαναδιατύπωσε την επισήμανση αυτή και στο κείμενο του Γενικού Σχολίου No. 6 που υιοθέτησε το 2018 για να ερμηνεύσει τις έννοιες της ισότητας και μη διάκρισης. Βλ. COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES 2018, ό.π., υποσημ. 49, παρ. 24.

59. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, UN Doc. A/RES/61/106. Να σημειωθεί ότι η Ελλάδα που κύρωσε τη ΔΣΔΑΑ με τον Ν. 4074/2012 διατύπωσε την επιφύλαξη ότι: «Οι διατάξεις της παραγράφου 1 του άρθρου 27 της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ΑμεΑ δεν εφαρμόζονται ως προς την εργασία και την απασχόληση στις ένοπλες δυνάμεις καθώςσον αφορά σε διαφορετική μεταχείριση λόγω αναπηρίας, ή χρόνιας πάθησης σχετικής με την Υπηρεσία, όπως προβλέπεται στη διάταξη της παρ. 5 του άρθρου 3 του ν. 4443/2016 (Α' 232)» (άρθρο δεύτερο Ν. 4074/2012, όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 74 παρ. 2 Ν. 4488/2017, ΦΕΚ Α' 137/13.09.2017).

60. UN GENERAL ASSEMBLY, Standard rules on the equalization of opportunities for persons with disabilities: Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/48/96, 85th plenary meeting, 1993. Η Ελλάδα έχει ενσωματώσει τους Πρότυπους Κανόνες του ΟΗΕ στην ελληνική έννομη τάξη με το άρθρο 3 του Ν. 2430/1996 (ΦΕΚ Α' 156/10.07.1996).

Δικαιώματα⁶¹, που δεσμεύει την Ελλάδα από το 1997⁶². Εδώ, αξίζει να επισημανθεί ότι η υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών ουσιαστικά ενισχύεται και από δέσμη διατάξεων του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα, που νομικά δεσμεύει την Ελλάδα ήδη από το 1985⁶³: από τη γενική ρήτρα μη διάκρισης (άρθρο 2 παρ. 2), από το δικαίωμα στην εργασία (άρθρο 6), καθώς και από το δικαίωμα σε δίκαιους και ευνοϊκούς όρους εργασίας (άρθρο 7)⁶⁴. Μάλιστα, να σημειωθεί ότι η Επιτροπή του Συμφώνου (UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights), στο Γενικό Σχόλιο No. 5 (General Comment No. 5) για τα άτομα με αναπηρίες που υιοθέτησε το 1994, έκανε για πρώτη φορά μνεία στον όρο «εύλογες προσαρμογές» στο πλαίσιο της ερμηνείας της υποχρέωσης εξάλειψης κάθε μορφής διάκρισης λόγω αναπηρίας⁶⁵.

Περαιτέρω, η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (εφεξής: ΔΟΕ) μέσω συγκεκριμένων διατάξεων των Συμβάσεών της κάνει ρητή αναφορά στις υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων κρατών για τη διασφάλιση της ίσης μεταχείρισης, της ισότητας των ευκαιριών και καταπολέμησης διακρίσεων στην εργασία καθώς και για την υιοθέτηση ειδικών μέτρων προστασίας, με πρωταρχική τη Διεθνή Σύμβαση No. 111 για τη διάκριση στην απασχόληση και το επάγγελμα του 1958⁶⁶. Παρόμοια καθοριστικής σημασίας σύμβαση για την εμπέδωση και ενίσχυση της ίσης μεταχείρισης και μη διάκρισης των ατόμων με αναπηρίες στην αγορά εργασίας σε επίπεδο διαμόρφωσης εθνικών πολιτικών αποτελεί η Διεθνής Σύμβαση για την επαγγελματική επαναπροσαρμογή και απασχόληση των μειονεκτούντων προσώπων (Vocational Rehabilitation and Employment (Disabled Persons) Convention, No. 159) του 1983⁶⁷. Τα εν λόγω διεθνή κείμενα καλούν τα συμβαλλόμενα κράτη να εφαρμόσουν ειδικά μέτρα, προκειμένου να προάγουν

την ίση μεταχείριση και την ισότητα ευκαιριών στην εργασία μεταξύ των εργαζομένων με αναπηρία και των λοιπών εργαζομένων, χωρίς αυτά να θεωρούνται διακριτικά απέναντι στους τελευταίους αυτούς εργαζομένους⁶⁸. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι ανωτέρω διατάξεις των Διεθνών Συμβάσεων No. 111 και No. 159 είναι νομικά δεσμευτικές για την Ελλάδα, η οποία είναι μέλος της ΔΟΕ από το 1919 (28.06.1919)⁶⁹.

Στο επίπεδο του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο (αναθεωρημένος) Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (εφεξής: ΕΚΧ) ρητά κατοχυρώνει στο άρθρο 15 το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρίες στην ανεξαρτησία, κοινωνική ένταξη και τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή⁷⁰. Συγκεκριμένα, η διάταξη του άρθρου 15 παρ. 2 ορίζει τη θετική κρατική υποχρέωση, μεταξύ άλλων, για την προαγωγή της πρόσβασης των ατόμων με αναπηρίες στην απασχόληση με κάθε μέτρο που θα ήταν δυνατό να ενθαρρύνει τους εργοδότες να προσλαμβάνουν και να απασχολούν άτομα με αναπηρίες στο σύνθετες εργασιακό περιβάλλον και να προσαρμόζουν τις συνθήκες εργασίας στις ανάγκες τους ή, στην περίπτωση που αυτό δεν είναι δυνατό εξαιτίας της αναπηρίας, να κάνουν τις αναγκαίες ρυθμίσεις ή να δημιουργούν συνθήκες προστατευόμενης απασχόλησης ανάλογες με τον βαθμό αναπηρίας⁷¹. Ουσιαστικά, η ανωτέρω διάταξη εμμέσως εισάγει την εργοδοτική υποχρέωση για παροχή εύλογων προσαρμογών για τα άτομα με αναπηρίες στον εργασιακό χώρο, δηλαδή λήψης όλων των ενδεδειγμένων κατά περίπτωση μέτρων, προσαρμοσμένων στις ειδικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες στο συγκεκριμένο εργασιακό περιβάλλον. Περαιτέρω, ο αναθεωρημένος ΕΚΧ παρέχει με συγκεκριμένες διατάξεις επιπλέον θεσμικές εγγυήσεις για τη διασφάλιση της ίσης μεταχείρισης και ισότητας των ευκαιριών των ατόμων με αναπηρίες στο εργασιακό περιβάλλον: με το δικαίωμα συμμετοχής στον καθορισμό και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και του εργασιακού περιβάλλοντος (άρθρο 22), με το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια στην εργασία (άρθρο 26), καθώς και με τη γενική ρήτρα μη διάκρισης (άρθρο E – απαγόρευση των διακρίσεων)⁷². Συναφώς,

61. International Covenant on Civil and Political Rights, 999 UNTS 171.

62. N. 2462/1997, ΦΕΚ Α' 25/26.02.1997.

63. N. 1532/1985, ΦΕΚ Α' 45/19.03.1985.

64. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 993 UNTS 3.

65. COMMITTEE ON ECONOMIC, SOCIAL AND CULTURAL RIGHTS, General Comment No. 5: Persons with disabilities, UN Doc. E/1995/22, 9 December 1994, παρ. 15. Βλ., σχετικά, D. FERRI / A. LAWSON, Reasonable accommodation for disabled people in employment contexts: A Legal Analysis of the EU Member States, Iceland, Liechtenstein and Norway, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2016, σ. 47.

66. INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION, Convention No. 111 – Discrimination (Employment and Occupation) Convention, 1958.

67. INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION, Convention No. 159 – Vocational Rehabilitation and Employment (Disabled Persons) Convention, 1983.

68. Ibid, άρθρο 4. Convention No. 111, ό.π., υπόσημ. 66, άρθρα 2 και 5.

69. Discrimination (Employment and Occupation) Convention, 1958 (No. 111), κυρωθείσα με το Ν.Δ. 1424/1984 (ΦΕΚ Α' 29/14.03.84)- Vocational Rehabilitation and Employment (Disabled Persons) Convention, 1983 (No. 159), κυρωθείσα με το Ν.Δ. 1556/1985 (ΦΕΚ Α' 100/28.05.85).

70. (Revised) European Social Charter. ETS 35 (1961) & ETS 163 (1996). Η Ελλάδα κύρωσε τον ΕΚΧ και τον αναθεωρημένο ΕΚΧ με τους Ν. 1426/1984 (ΦΕΚ Α' 32/21.03.1984) και Ν. 4359/2016 (ΦΕΚ Α' 5/20.01.2016), αντίστοιχα.

71. Revised European Social Charter (1996), ETS 163.

72. Ibid. Βλ. ενδεικτικά ΕΕΚΔ *Action Européenne des handicapés (AEH) κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 81/2012), απόφαση της 11ης Σεπτεμ-

η ρήτρα μη διάκρισης αποτυπώνεται και στο άρθρο 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) της Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (εφεξής: ΕΣΔΑ), καθώς και στο 12ο Πρωτόκολλο (άρθρο 1 – γενική απαγόρευση των διακρίσεων) αυτής⁷³. Ενδιαφέρουσα σε αυτό το πλαίσιο είναι η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής: ΕΔΔΑ) επί της υπόθεσης *Θλιμμένος κατά Ελλάδα*, όπου το ΕΔΔΑ, ερμηνεύοντας το δικαίωμα μη διάκρισης (άρθρο 14 ΕΣΔΑ), έκρινε ότι υφίσταται διάκριση είτε λόγω διαφορετικής μεταχείρισης ανάλογων καταστάσεων είτε λόγω όμοιας μεταχείρισης σημαντικά διαφορετικών καταστάσεων⁷⁴. Λογική προέκταση της εν λόγω κρίσης του ΕΔΔΑ συνιστά ότι η μη συμμόρφωση των εργοδοτών στην υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών για τα άτομα με αναπηρίες στον εργασιακό χώρο ισοδυναμεί με δυσμενή διακριτική μεταχείριση σε σχέση με τους υπόλοιπους εργαζομένους.

Σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου, την υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών στα άτομα με αναπηρίες στην απασχόληση προέβλεψε αρχικά η Οδηγία 2000/78/ΕΚ, η οποία διέγραψε ένα γενικό πλαίσιο στο πεδίο της διασφάλισης ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση και την εργασία μέσω της λήψης μέτρων για την καταπολέμηση δυσμενών διακρίσεων οφειλομένων σε έναν από τους λόγους που προβλέπει το πρώτο της άρθρο, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η αναπηρία («ειδική ανάγκη»)⁷⁵. Να σημειωθεί ότι η Οδηγία αυτή εκδόθηκε υπό το καθεστώς της διάταξης του άρθρου 13 ΣΕΚ (νυν άρθρο 19 ΣΛΕΕ)⁷⁶. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η υποχρέωση των ερ-

γοδοτών για παροχή εύλογων προσαρμογών θεσπίζεται στο άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, η οποία ορίζει ότι η κατοχύρωση της τήρησης της αρχής της ίσης μεταχείρισης για τα άτομα με ειδικές ανάγκες συνεπάγεται την πραγματοποίηση εύλογων προσαρμογών εκ μέρους του εργοδότη⁷⁷. Περαιτέρω, έμμεση αναφορά στην υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών εντοπίζεται στο άρθρο 2 παρ. 2 (β) ii της Οδηγίας στο πλαίσιο του ορισμού της έννοιας της έμμεσης διάκρισης⁷⁸. Εν προκειμένω, η εν λόγω διάταξη προβλέπει ότι η πλήρωση της υποχρέωσης αυτής δεν συνιστά έμμεση διάκριση, αλλά επιτρεπτό όρο μιας εκ πρώτης όψεως ουδέτερης διάταξης, κριτηρίου ή πρακτικής⁷⁹. Σημαντικό εδώ να προσέξουμε ότι η θέσπιση των μέτρων εύλογης προσαρμογής, σκοπός των οποίων είναι η αντιμετώπιση των αναγκών των ατόμων με αναπηρίες, συμβάλλει δυναμικά στην καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας, παρόλο που δεν συνάγεται ρητά εκ της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ ότι η άρνηση λήψης αυτών συνιστά μορφή διάκρισης σε αντίθεση με τη ΔΣΔΑΑ, άρθρο 2⁸⁰. Εξάλλου, δυνάμει της 16ης αιτιολογικής σκ. της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, συνάγεται ότι τα μέτρα εύλογων προσαρμογών καθιστούν δυνατή την τήρηση της υποχρέωσης που απορρέει από το άρθρο 5 της Οδηγίας αυτής, αλλά και αποτελούν συνέπεια και όχι συστατικό στοιχείο της έννοιας της αναπηρίας, θέτοντας την εφαρμογή

προβλέπει την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και δράσεων της Ένωσης.

77. Οδηγία 2000/78/ΕΚ, ό.π., υποσημ. 22.

78. Ibid.

79. Ibid., «... 2. Για τους σκοπούς της παραγράφου 1: ... β) συντρέχει έμμεση διάκριση όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική ενδέχεται να προκαλέσει μειονεκτική μεταχείριση ενός προσώπου μιας ορισμένης θρησκείας ή πεποιθήσεων, με μια ορισμένη ειδική ανάγκη, μιας ορισμένης ηλικίας, ή ενός ορισμένου γενετήσιου προσανατολισμού, σε σχέση με άλλα άτομα εκτός εάν, ... ii) για τα πρόσωπα με κάποιο μειονέκτημα, ο εργοδότης ή κάθε πρόσωπο ή οργανισμός έναντι του οποίου ισχύει η παρούσα οδηγία, υποχρεούται, δυνάμει της εθνικής νομοθεσίας, να λάβει κατάλληλα μέτρα, ανταποκρινόμενα στην αρχή που θέτει το άρθρο 5, με σκοπό την εξάλειψη των μειονεκτημάτων που συνεπάγεται η εν λόγω διάταξη, κριτήριο ή πρακτική».

80. Ibid., Οδηγία 2000/78/ΕΚ. Βέβαια, να σημειωθεί ότι η Γεν. Εισαγγελέας E. Sharpston στις Προτάσεις της στην υπόθεση *Conjeyro* υποστήριξε ότι η μη συμμόρφωση του εργοδότη προς την υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών ισοδυναμεί με αθέμιτη διάκριση για τους σκοπούς της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ (βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα E. Sharpston στην υπόθεση ΔΕΕ C-270/16, ό.π., υποσημ. 44, σημ. 41). Βλ. D. FERRI / A. LAWSON, Reasonable accommodation for disabled people in employment contexts: A Legal Analysis of the EU Member States, Iceland, Liechtenstein and Norway, p.o. of the European Union, Luxembourg, 2016, σ. 48.

βρίου 2013.

73. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950), 213 UNTS 221, κυρωθείσα από την Ελλάδα με το Ν.Δ. 53/1974 (ΦΕΚ Α' 256/20.09.1974).

74. ΕΔΔΑ *Θλιμμένος κατά Ελλάδα* (Προσφυγή Νο 34369/97), απόφαση της 6ης Απριλίου 2000, παρ. 44. Βλ., επίσης, ΕΔΔΑ *I.B. κατά Ελλάδα* (Προσφυγή Νο 552/10), απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 2013, όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι η καταγγελία της σύμβασης εργασίας λόγω της κατάστασης της υγείας του εργαζομένου, που αποτελεί μια μορφή αναπηρίας, συνιστά διάκριση δυνάμει του άρθρου 14 ΕΣΔΑ (παρ. 73-74 και 91). Δ. ΖΕΡΔΕΛΗΣ, Εφαρμογές Εργατικού Δικαίου – Ατομικές Εργασιακές Σχέσεις, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2019, σ. 123 επ.

75. Οδηγία 2000/78/ΕΚ, ό.π., υποσημ. 22. Να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα η εν λόγω Οδηγία μεταφέρθηκε αρχικά με τον Ν. 3304/2005 (ΦΕΚ Α' 16/27.01.2005), ο οποίος στη συνέχεια αντικαταστάθηκε με τον Ν. 4443/2016 (ΦΕΚ Α' 232/09.12.2016). Βλ. συναφή ενωσιακή νομολογία αναφορικά με την ερμηνεία του πεδίου εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, ενδεικτικά: ΔΕΚ C-13/05, ό.π., υποσημ. 23, σκ 41· ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-335/11 και C-337/11, ό.π., υποσημ. 26, σκ. 35.

76. Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 302. Να επισημανθεί ότι το άρθρο 10 ΣΛΕΕ

τους υπό την προϋπόθεση της ύπαρξης αναπηρίας⁸¹.

Στο πλαίσιο αυτό, οι εύλογες προσαρμογές αφορούν κατάλληλα μέτρα, δηλαδή μέτρα αποτελεσματικά και πρακτικά για τη διαμόρφωση της θέσης εργασίας ανάλογα με τις ειδικές ανάγκες, όπως η διαμόρφωση του εργασιακού χώρου, η προσαρμογή του εξοπλισμού, του ρυθμού εργασίας, της κατανομής καθηκόντων ή της παροχής μέσων κατάρτισης ή πλαισίωσης⁸². Επιπρόσθετα, να σημειωθεί ότι η τήρηση της εργοδοτικής υποχρέωσης για παροχή προσαρμογών που δικαιούνται τα άτομα με αναπηρίες τελεί υπό την καθοριστική σημασία προϋπόθεση, που προβλέπεται από το άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, ότι τα μέτρα αυτά δεν συνεπάγονται αυτό που ο ενωσιακός νομοθέτης χαρακτηρίζει «δυσανάλογη επιβάρυνση» του εργοδότη⁸³. Μάλιστα, στη 21η αιτιολογική σκ. της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ, ο νομοθέτης όρισε ως κριτήρια καθορισμού του ευλόγου της επιβάρυνσης του εργοδότη το οικονομικό και άλλο κόστος που επιφέρουν, το μέγεθος και τους οικονομικούς πόρους της επιχείρησης, καθώς επίσης τη δυνατότητα εξασφάλισης δημόσιων κονδυλίων ή οποιασδήποτε άλλης ενίσχυσης⁸⁴.

Περαιτέρω, η Γεν. Εισαγγελέας Sharpston στις Προτάσεις της στην υπόθεση *Ruiz Conejero* υποστήριξε ότι καθίσταται σαφές ότι η υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών που απορρέει από το άρθρο 5 της Οδηγίας ενεργοποιείται, εφόσον ο εργαζόμενος έχει ενημερώσει τον εργοδότη του για την αναπηρία του και την έκτασή της, καθώς και για το σύνολο των γενικών συνθηκών⁸⁵. Περαιτέρω, η Γεν. Εισαγγελέας σημείωσε ότι, κατόπιν της γνωστοποίησης αυτής, και εφόσον δεν υφίστανται δυσανάλογες επιβαρύνσεις για τον εργοδότη, ο εργοδότης θα είναι σε θέση να λάβει δραστικά μέτρα προκειμένου να συνδράμει τον εργαζόμενο του και να παρέχει εύλογες προσαρμογές για να ενσωματωθεί στο εργατικό δυναμικό⁸⁶. Μάλιστα, η Γεν. Εισαγγελέας υπογράμμισε ότι, ακόμη και όταν η αναπηρία είναι πρόδηλη, αυτό δεν συνεπάγεται ότι ο εργοδότης γνωρίζει σε κάθε περίπτωση τα κατάλληλα μέτρα που απαιτούνται προκειμένου να παράσχει τις εύλογες προσαρμογές για τον εργαζόμενο του. Ο εργοδότης ενδέχεται να ζητήσει από τον εργαζόμενο του την παροχή πρόσθετων πληροφοριών, που

θα του επιτρέψουν την παροχή βοήθειας και υποστήριξης όπου είναι δυνατόν. Ωστόσο, υποστηρίχθηκε ότι σε περίπτωση που ο εργαζόμενος αρνηθεί να παράσχει τα στοιχεία αυτά ή είναι απρόθυμος να τα κοινοποιήσει, δεν μπορεί να υποχρεωθεί να το κάνει και, συνεπώς, ο εργοδότης θα περιοριστεί στη λήψη των προφανών μόνο μέτρων, χωρίς να έχει υποχρέωση για περαιτέρω μέτρα⁸⁷. Καταλήγοντας, η Γεν. Εισαγγελέας τόνισε τη σπουδαιότητα της θεμελίωσης της υποχρέωσης παροχής εύλογων προσαρμογών στο άρθρο 5 της Οδηγίας, δεδομένου ότι συνιστά αποφασιστικό κριτήριο ένταξης των ατόμων με αναπηρίες στην αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, η Γεν. Εισαγγελέας επεσήμανε ότι, δυνάμει του άρθρου 3 παρ. 1 (α) και (γ), η Οδηγία 2000/78/ΕΚ έχει εφαρμογή σε όλα τα στάδια της εργασιακής σχέσης, αλλά και στο στάδιο των προσλήψεων που προηγείται της εργασιακής σχέσης⁸⁸. Μάλιστα, σύμφωνα με τον συλλογισμό της Γεν. Εισαγγελέως, «όταν ένας εργοδότης γνωρίζει, ή εύλογα όφειλε να γνωρίζει, ότι το πρόσωπο το οποίο πρόκειται να προσλάβει ή είναι ήδη υπάλληλός του έχει ή ενδέχεται να έχει κάποια αναπηρία, η υποχρέωση αυτή συνιστά το πρώτο βήμα της διαδικασίας που έχει ως αποτέλεσμα την αποφυγή διακριτικής μεταχείρισης. Η άρνηση πρόσληψης ή, ανάλογα με την περίπτωση, η απόλυση λόγω μη συμμόρφωσης προς την εν λόγω υποχρέωση ισοδυναμεί με αθέμιτη διάκριση για τους σκοπούς της Οδηγίας 2000/78»⁸⁹.

Την ίδια στιγμή, σημαντική διάταξη για τη γένεση της εργοδοτικής υποχρέωσης παροχής εύλογων προσαρμογών αποτελεί το άρθρο 26 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ υπό τον τίτλο «Ένταξη των ατόμων με αναπηρίες», όπου ρητά αναγνωρίζεται το δικαίωμα των ατόμων αυτών να επωφελούνται μέτρων που τους εξασφαλίζουν, μεταξύ άλλων, την αυτονομία και επαγγελματική ένταξη⁹⁰. Παράλληλα, η εργοδοτική υποχρέωση για παροχή εύλογων προσαρμογών για τα άτομα με αναπηρίες απορρέει και από τη συνδυαστική ερμηνεία των διατάξεων των άρθρων 20 (ισότητα έναντι του νόμου), 21 (απαγόρευση διακρίσεων) και 31 παρ. 1 (δικαιες και πρόσφορες συνθήκες εργασίας) του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, όπου ρητά θεσπίζεται μια γενική ρήτρα ισότητας, απαγόρευσης των διακρίσεων και αναγνωρίζεται το δικαίωμα κάθε εργαζομένου σε συνθήκες εργασίας που σέβονται την υγεία, ασφάλεια και αξιοπρέπιά του, αντίστοιχα⁹¹.

Σε εθνικό επίπεδο, και ειδικότερα στην ελληνική έννομη

81. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-335/11 και C 337/11, ό.π., υποσημ. 26, σκ. 46.

82. Αιτιολογική σκ. 20, Οδηγία 2000/78/ΕΚ, ό.π., υποσημ. 22.

83. Οδηγία 2000/78/ΕΚ, ό.π., υποσημ. 22. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα E. Sharpston στην υπόθεση C-270/16, ό.π., υποσημ. 44, σημ. 35.

84. Οδηγία 2000/78/ΕΚ, ό.π., υποσημ. 22. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-335/11 και C-337/11, ό.π., υποσημ. 26, σκ. 60.

85. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα E. Sharpston στην υπόθεση C-270/16, ό.π., υποσημ. 44, σημ. 37.

86. Ibid.

87. Ibid, σημ. 39.

88. Ibid, σημ. 41.

89. Ibid.

90. Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, ΕΕ 2000 C 364/1, τέθηκε σε ισχύ την 01.12.2009 με τη Συνθήκη της Λισαβόνας.

91. Ibid.

τάξη, υφίστανται νομοθετικές παρεμβάσεις που τονίζουν τη σπουδαιότητα της καταπολέμησης των διακρίσεων εις βάρος των ατόμων με αναπηρίες στον εργασιακό χώρο και θεσπίζουν την εργοδοτική υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών. Πρωτίστως, όπως ήδη επισημάνθηκε, η Ελλάδα έχει επικυρώσει και ενσωματώσει στην ελληνική έννομη τάξη το σύνολο των διεθνών και ευρωπαϊκών συμβάσεων για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρίες, που έχουν την αυξημένη ισχύ που ορίζεται στο άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος (εφεξής: Σ)⁹². Παράλληλα, ανάλογες θεσμικές εγγυήσεις παρέχονται *ex constitutione* για τα άτομα με αναπηρίες στην Ελλάδα από διατάξεις που διαθέτουν είτε έναν ευρύτερο είτε έναν ρητό χαρακτήρα προστασίας. Εν προκειμένω, ο συνταγματικός νομοθέτης στο άρθρο 22 παρ. 1 Σ, όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα στην εργασία, ορίζει ρητά την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά ως προς τις συνθήκες απασχόλησης των πολιτών⁹³. Περαιτέρω, στο άρθρο 21 παρ. 6 Σ προβλέπεται ότι τα άτομα με αναπηρίες έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρων που διασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνικοοικονομική και πολιτική ζωή και στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου κατοχυρώνεται το «δικαίωμα ειδικής φροντίδας από το Κράτος» των ατόμων που πάσχουν «από ανίατη σωματική ή πνευματική νόσο»⁹⁴.

Στο σημείο αυτό, δε, αξίζει να ανοίξουμε μια παρένθεση για να επισημανθεί ότι το Σύνταγμα του 1986 (ΦΕΚ Α' 23/14.03.1986) μόνο στο άρθρο 21 παρ. 3 αναφέρεται στην αναπηρία ως πεδίο ειδικής κρατικής μέριμνας, ενώ ο όρος «άτομα με αναπηρίες» εισάγεται στο κείμενο του ελληνικού Συντάγματος με την αναθεώρηση του 2001 (ΦΕΚ Α' 85/18.04.2001). Βέβαια, λογική προέκταση του κανονιστικού περιεχομένου των ανωτέρω διατάξεων του Συντάγματος είναι η υποχρέωση λήψης των απαραίτητων μέτρων για την πλήρη κοινωνικοοικονομική ένταξη των ατόμων με αναπηρίες, συμπεριλαμβανομένης της εργασιακής ένταξης. Επιπλέον, η υποχρέωση αυτή απορρέει από σειρά συναφών συνταγματικών διατάξεων: από το δικαίωμα για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και τη συμμετοχή στην κοινωνικοοικονομική και πολιτική ζωή (άρθρο 5 παρ. 1 Σ), τον σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Σ), το δικαίωμα για προστασία της ζωής (άρθρο 5 παρ. 2 Σ), καθώς και από την αρχή του κοινωνικού κράτους (άρθρο 25 παρ. 1 Σ)⁹⁵. Προφανώς, οι ανωτέρω αναφερθείσες συνταγματικές διατάξεις, που ορισμένες εξ αυτών ανήκουν

στις μη αναθεωρητέες διατάξεις του Συντάγματος (άρθρο 110 παρ. 1 Σ), διαμορφώνουν ένα ευρύτερο πεδίο κοινωνικής προστασίας και κατ' επέκταση λειτουργούν επικουρικά προς την κατεύθυνση της παροχής εύλογων προσαρμογών στα άτομα με αναπηρίες⁹⁶. Ο συνταγματικός νομοθέτης περιέλαβε, λοιπόν, διατάξεις ευρύτερου χαρακτήρα για τη διασφάλιση ενός κοινωνικού κράτους λαμβάνοντας υπόψη την ευπάθεια ορισμένων κοινωνικών ομάδων, όπως είναι η περίπτωση των ατόμων με αναπηρίες που τους εγγυάται το δικαίωμα ειδικής φροντίδας για την ανεμπόδιστη και πλήρη συμμετοχή τους στον επαγγελματικό και κοινωνικό βίο⁹⁷.

Πάντως, κρίσιμο ζητούμενο μετά την *ex constitutione* αναγνώριση της υποχρέωσης παροχής προστασίας και στήριξης στα άτομα με αναπηρίες αποτελεί η πραγμάτωση της εργοδοτικής υποχρέωσης των εύλογων προσαρμογών, δηλαδή η υλοποίηση εξατομικευμένων παρεμβάσεων για την ισότιμη εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Αναμφισβήτητα, το επίπεδο πραγμάτωσης εξαρτάται από τη θέσπιση ειδικών νομοθετικών ρυθμίσεων που καθορίζουν και εξειδικεύουν το πλαίσιο προστασίας των ατόμων με αναπηρίες στους χώρους εργασίας από προσβολές τρίτων, θέτοντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις και τους μηχανισμούς για την ουσιαστική άσκηση του δικαιώματος στην εργασία από τα άτομα αυτά. Προς τον σκοπό αυτό, αξίζει να επισημανθεί ότι στον Ν. 4369/2016 ρυθμιζόταν η υποχρέωση για παροχή εύλογων προσαρμογών σε άτομα με αναπηρίες σε θέσεις ευθύνης στον δημόσιο τομέα⁹⁸. Εν προκειμένω, κατά την διάταξη του άρθρου 11 παρ. 4 του Ν. 4369/2016, σε περίπτωση που ένα μέλος της κεντρικής διοίκησης ή του ευρύτερου δημόσιου τομέα είναι άτομο με κινητική αναπηρία, τυφλό ή άτομο με προβλήματα όρασης, κωφό ή βαρήκοο, καθορίζεται ειδική δαπάνη για την εργονομική διευθέτηση του χώρου εργασίας του, τη χορήγηση συνοδού, διερμηνείας και γενικά την κάλυψη του κόστους των

92. Βουλή των Ελλήνων, Σύνταγμα της Ελλάδας, ΦΕΚ Α' 21/14.12.2019.

93. Ibid.

94. Ibid.

95. Ibid.

96. Βλ., γενικά, Ι. Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα: Συμβολή στην ερμηνεία των μορφών συνταγματοποίησης της κοινωνικής προστασίας, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, σσ. 113-462.

97. Βλ. Α. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Η συνταγματική κατοχύρωση της κοινωνικής ασφάλισης, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 52 επ.· Α.Σ. ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ, Κοινωνική προστασία: Ιστορική και φιλοσοφική διάσταση, University Studio Press, 2015, σσ. 249-280· Ι. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Νομική και κοινωνική αντίληψη για τη θέση των ατόμων με αναπηρίες, εκδ. Μ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη, 2007, σσ. 75-85.

98. Ν. 4369/2016, Εθνικό Μητρώο Επιτελικών Στελεχών Δημόσιας Διοίκησης, βαθμολογική διάρθρωση θέσεων, συστήματα αξιολόγησης, προαγωγών και επιλογής προϊσταμένων (διαφάνεια - αξιοκρατία και αποτελεσματικότητα της Δημόσιας Διοίκησης) και άλλες διατάξεις, ΦΕΚ Α' 33/27.02.2016. Να επισημανθεί ότι το άρθρο 11 Ν. 4369/2016 καταργήθηκε με τη διάταξη του άρθρου 119 Ν. 4622/2019, ΦΕΚ Α' 133/07.08.19.

αναγκών αναπηρίας αναφορικά με τα αυξημένα καθήκοντα της θέσης ευθύνης⁹⁹.

Επιπρόσθετα, οι διατάξεις του Ν. 4443/2016, που ενσωματώνει την Οδηγία 2000/78/ΕΚ στην ελληνική έννομη τάξη, ρητά απαγορεύουν τις διακρίσεις λόγω αναπηρίας και προβλέπουν την εργοδοτική υποχρέωση για παροχή εύλογων προσαρμογών για τη διασφάλιση της ίσης μεταχείρισης των ατόμων με αναπηρίες στον τομέα της εργασίας¹⁰⁰. Αξίζει να επισημανθεί ότι η διάταξη του άρθρου 20 παρ. 5 Ν. 4443/2016 προβλέπει τη συνεργασία του Συνηγόρου του Πολίτη (εφεξής: ΣΤΠ), στον οποίο έχει ανατεθεί η αρμοδιότητα παρακολούθησης της εφαρμογής της ΔΣΔΑΑ δυνάμει της διάταξης του άρθρου 72 Ν. 4488/2017, και του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας (Σ.Ε.Π.Ε.) σε ζητήματα που άπτονται της εφαρμογής της ίσης μεταχείρισης στην αγορά εργασίας¹⁰¹. Επιπλέον, οι διατάξεις του πρόσφατου Ν. 4488/2017 περαιτέρω καταδεικνύουν τη σαφή στοχοθέτηση αναφορικά με τη διασφάλιση υλοποίησης των διατάξεων της ΔΣΔΑΑ και, συνεπώς, αποτελούν εκδήλωση της πρόθεσης της ελληνικής πολιτείας να ανταποκριθεί στις διεθνείς της υποχρεώσεις και να εγγυηθεί το δικαίωμα των ατόμων με αναπηρίες για ίση μεταχείριση και για σεβασμό της διαφορετικότητάς τους¹⁰². Ειδικότερα, ο μηχανισμός των εύλογων προσαρμογών ρητά προβλέπεται στις διατάξεις των άρθρων 63 και 65 του Ν. 4488/2017 ως καθοριστικό μέτρο για την υλοποίηση της γενικής υποχρέωσης διευκόλυνσης της ισότιμης άσκησης των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρίες στην επαγγελματική και κοινωνική ζωή. Ωστόσο, στην πράξη παρατηρείται ελλιπής συμμόρφωση στην τήρηση της εργοδοτικής υποχρέωσης παροχής εύλογων προσαρμογών που αφορά κυρίως τον δημόσιο τομέα και εργαζομένους με αναπηρία στον τομέα της εκπαίδευσης και της υγείας¹⁰³. Όπως επισημαίνει

ο ΣΤΠ, η πρόβλεψη της υποχρέωσης των εύλογων προσαρμογών από τον εργοδότη δεν απομακρύνει αυτόματα τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα άτομα με αναπηρίες στην απασχόληση και την εργασία¹⁰⁴. Κατά συνέπεια, υποστηρίζεται ότι στην πράξη αυτό που απαιτείται είναι η εν λόγω υποχρέωση να συνοδεύεται από επιπρόσθετα μέτρα που ενθαρρύνουν και διευκολύνουν την προσαρμογή του εργοδότη¹⁰⁵.

IV. Τελικές παρατηρήσεις

Η εργοδοτική υποχρέωση παροχής εύλογων προσαρμογών αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της υποχρέωσης μη διάκρισης και ίσης μεταχείρισης των ατόμων με αναπηρίες στην αγορά εργασίας. Ως εκ τούτου, η μη τήρηση της εργοδοτικής υποχρέωσης παροχής εύλογων προσαρμογών ισοδυναμεί με άνιση μεταχείριση και δυσμενή διάκριση των ατόμων με αναπηρίες λόγω της αναπηρίας τους στον χώρο εργασίας¹⁰⁶. Βάσει των δεσμευτικών διατάξεων του διεθνούς, ευρωπαϊκού και εθνικού δικαίου συνάγεται ότι τα νομικά συστήματα θα πρέπει να υιοθετούν μια δικαιωματική και εστιασμένη προσέγγιση της αναπηρίας με όρους ισότιμης ένταξης των ατόμων με αναπηρίες στον εργασιακό βίο πρωτίστως υπό τη μορφή της υλοποίησης εύλογων προσαρμογών. Ωστόσο, στην πράξη η θέσπιση κανόνων δικαίου για τη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων των ατόμων με αναπηρίες και εν γένει των εξατομικευμένων όρων πρόσβασής τους στην αγορά εργασίας δεν συνοδεύεται από την ταυτόχρονη άρση των ανισοτήτων που βιώνουν τα άτομα με αναπηρίες. Στο μέτρο που οι σύγχρονες κοινωνίες επιφυλάσσουν συχνά για τα άτομα με αναπηρίες θέση υποδεέστερη σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, ιδίως στον επαγγελματικό βίο, αναπαράγοντας τις διακρίσεις εις βάρος των ατόμων αυτών, δεν πραγματώνεται η ουσιαστική ισότητα σε καίριους τομείς της κοινωνίας.

Κατά συνέπεια, προβάλλει ακόμα πιο έντονα η πραγμάτωση της εργοδοτικής υποχρέωσης των εύλογων προσαρμογών ως απαραίτητο μέσο επίτευξης της ισότητας

99. Ibid.

100. Άρθρα 5 και 2 παρ. 2β, Ν. 4443/2016, Ενσωμάτωση της Οδηγίας 2000/43/ΕΚ περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση, ΦΕΚ Α' 232/09.12.2016, (αντικατέστησε τον Ν. 3304/2005, ΦΕΚ Α' 16/27.01.2005).

101. Ibid. Βλ., επίσης, ΣΤΠ, Έκθεση Συνηγόρου του Πολίτη για την εφαρμογή της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία (άρθρο 72 Ν. 4488/2017), Ιούλιος 2019, σ. 27.

102. Ν. 4488/2017, Συνταξιοδοτικές ρυθμίσεις Δημοσίου και λοιπές ασφαλιστικές διατάξεις, ενίσχυση της προστασίας των εργαζομένων, δικαιώματα ατόμων με αναπηρίες και άλλες διατάξεις, ΦΕΚ Α' 137/13.09.2017.

103. ΣΤΠ 2019, ό.π., υποσημ. 101, σσ. 28-29. Βλ., επίσης, σχετικά με αναφορά εργαζομένου με αναπηρία με αντικείμενο την έλλειψη κατάλληλων υποδομών εντός του χώρου εργασίας, ενδεικτικά, ΣΤΠ, Σύνοψη Διαμεσολάβησης: Πρόσβαση εργαζομένου

με αναπηρία στις εγκαταστάσεις εκπαιδευτικού ιδρύματος, Ιούλιος 2020, διαθέσιμο στο: <https://www.synigoros.gr/?i=equality.el.imdworkpublic.670098>. Βλ., επίσης, COMMITTEE ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES, Concluding Observations on the initial report of Greece, UN Doc. CRPD/C/GRC/CO/1, 29 October 2019, παρ. 7(a), 38(b) και 39.

104. ΣΤΠ 2019, ό.π., υποσημ. 101, σ. 29.

105. Ibid.

106. Βλ., σχετικώς, διατάξεις των: άρθρο 5 Ν. 4443/2016 (υποσημ. 100) και άρθρα 2 και 5 παρ. 3 ΔΣΔΑΑ, κυρωθείσα με τον Ν. 4074/2012 (ΦΕΚ Α' 88/11.04.2012), καθώς και αναφορικά με την ενωσιακή νομολογία, τις Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Ε. Sharpston στην υπόθεση C-270/16, ό.π., υποσημ. 44.

για κάθε άτομο με αναπηρία σε κάθε ευνομούμενη κοινωνία, η οποία θα εξαρτηθεί από την πολιτική που θα υιοθετηθεί από το κράτος και, γενικότερα, από τη νομική κατεύθυνση που θα δώσει αναφορικά με την καταπολέμηση και εξάλειψη των ανισοτήτων στον εργασιακό χώρο. Την ίδια στιγμή, σημαντικό προαπαιτούμενο στην αποτελεσματική υλοποίηση της υποχρέωσης των εύλογων προσαρμογών για τα άτομα με αναπηρίες στον χώρο εργασίας τους αποτελεί η συμμετοχή των ατόμων αυτών μέσω διαδικασιών διαβούλευσης των ίδιων, των οργα-

νώσεών τους ή/και εθνικών φορέων ισότητας με τον εκάστοτε εργοδότη στο πλαίσιο της επιχείρησης. Όπως εύστοχα, λοιπόν, επισημαίνει η ΔΟΕ, "... *the future of work is what we will make it. The challenge is to make it the one we want*"¹⁰⁷.

107. INTERNATIONAL LABOUR OFFICE, *The future of work centenary initiative – Report I*, International Labour Conference, 104th Session 2015, Geneva, σ. 7. Βλ., επίσης, σχετικά με σύγχρονες εμπειρίες 12 εργοδοτικών οργανώσεων και επαγγελματικών δικτύων σε διεθνές επίπεδο αναφορικά με την αντιμετώπιση του ζητήματος της ένταξης της αναπηρίας στην εργασία και απασχόληση, INTERNATIONAL LABOUR OFFICE, *Disability in the Workplace: Employers' Organizations and Business Networks*, Working paper No 6, ILO, Geneva, 2011.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Μαλαματή Δ. Ζάχου, Έλλη Τσιτσιπά

I. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Brexit –Έκτος γύρος διαπραγματεύσεων με το Ηνωμένο Βασίλειο (21.10.2020)

αποχώρηση – διαπραγματεύσεις – συμφωνία αποχώρησης – Συμβούλιο – μεταβατική περίοδος – μελλοντική εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου – άρθρο 218 ΣΛΕΕ

Στις 21.10.2020 ο επικεφαλής των διαπραγματεύσεων εκ μέρους της ΕΕ για τις μελλοντικές σχέσεις του Ηνωμένου Βασιλείου με την Ένωση, Michel Barnier, απηύθυνε ομιλία στην Ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την πορεία των διαπραγματεύσεων.

Στην ομιλία του εξέφρασε την ικανοποίησή του για την εξέλιξη των διαπραγματεύσεων και επιβεβαίωσε ότι στόχος για την ΕΕ είναι η επίτευξη μιας συμφωνίας η οποία θα είναι επωφελής και για τα δύο μέρη και θα σέβεται την αυτονομία και την κυριαρχία τους, επιτυγχάνοντας έτσι έναν ισορροπημένο συμβιβασμό. Η θέση της ΕΕ ήταν και παραμένει η ίδια και συνίσταται στον εποικοδομητικό διάλογο και τον σεβασμό αλλά και στη διασφάλιση των αρχών και των συμφερόντων της Ένωσης, ενώ είναι αναγκαίος ο σεβασμός της αυτονομίας λήψης αποφάσεων εκ μέρους της Ένωσης, η διασφάλιση της ενότητας της εσωτερικής αγοράς και η διατήρηση μακροπρόθεσμων οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων.

Ο κ. Barnier τόνισε επιπλέον ότι είναι πρόθεση της ΕΕ να διασφαλιστεί η κατά το δυνατόν στενότερη σχέση με τον Ηνωμένο Βασίλειο για το μέλλον και η επίτευξη μια συμφωνίας με αμοιβαίους συμβιβασμούς είναι πράγματι εφικτή, υπό την προϋπόθεση ότι και τα δυο μέρη είναι διατεθειμένα να εργαστούν εποικοδομητικά και με πνεύμα συνεργασίας, ότι οι διαπραγματεύσεις θα συνεχιστούν επί τη βάση νομικών κειμένων, και ότι υπάρχει πρόθεση να αντιμετωπιστούν και να λυθούν τα πιο δύσκολα ζητήματα της μελλοντικής εταιρικής σχέσης.

Ο χρόνος που υπολείπεται είναι πολύ λίγος και απομένει να λυθούν τα πιο δύσκολα ζητήματα που αφορούν πλείονες τομείς, όπως η αστυνομική και δικαστική συνεργασία, οι μεταφορές, η συμμετοχή του Ηνωμένου Βασιλείου σε προγράμματα, όπως το Horizon Europe ή το Erasmus+, και η θεματική συνεργασία σε τομείς, όπως η δημόσια υγεία και η κυβερνοασφάλεια. Τρεις, ωστόσο, τομείς εμφανίζουν τη μεγαλύτερη πολυπλοκότητα και απαιτούν άμεσα πρόοδο. Πρόκειται για την εξασφάλιση ίσων όρων σε σχέση με τους οικονομικούς και εμπορικούς κανόνες της μελλοντικής σχέσης, την αλιεία, και τον τρόπο εφαρμογής της μελλοντικής συνεργασίας, συμπε-

ριλαμβανομένου του τρόπου επίλυσης των διαφορών από την εφαρμογή της.

Τέλος, ο κ. Barnier επεσήμανε ότι η επίτευξη μιας συμφωνίας δεν είναι μονομερής υπόθεση, αλλά απαιτεί δύο μέρη, ενώ η στάση και η ενότητα της ΕΕ αποτελούν το κλειδί για την επιτυχία των διαπραγματεύσεων, οι οποίες αφορούν όχι μόνο το μέλλον των σχέσεων της ΕΕ με το Ηνωμένο Βασίλειο, αλλά ευρύτερα το μέλλον της ίδιας της Ένωσης.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_20_1962

II. ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΕΕ

Αξιολόγηση από την Επιτροπή των προτεραιοτήτων για μεταρρυθμίσεις στις χώρες που επιθυμούν να προσχωρήσουν στην ΕΕ (06.10.2020)

προσχώρηση κρατών – μεταρρυθμίσεις – κράτος δικαίου – διάλογος

Η Επιτροπή εξέδωσε Ανακοίνωση σχετικά με τις ετήσιες εκθέσεις, στις οποίες αξιολογείται η εφαρμογή θεμελιωδών μεταρρυθμίσεων στα Δυτικά Βαλκάνια και την Τουρκία. Στην έκθεσή της παρουσιάζονται μαζί με σαφέστερες και ακριβέστερες συστάσεις και καθοδήγηση σχετικά με τα επόμενα βήματα.

Η Ανακοίνωση της Επιτροπής με τίτλο «Ενίσχυση της διαδικασίας προσχώρησης – Μια αξιόπιστη προοπτική της ΕΕ για τα Δυτικά Βαλκάνια», η οποία εγκρίθηκε από τα κράτη μέλη τον Μάρτιο του 2020, περιλαμβάνει συγκεκριμένες προτάσεις με σκοπό η διαδικασία προσχώρησης να ενισχυθεί, να καταστεί πιο προβλέψιμη, πιο αξιόπιστη, πιο δυναμική και να τεθεί υπό ισχυρότερη πολιτική καθοδήγηση. Η ενισχυμένη προσέγγιση υπογραμμίζει τη σημασία μιας αξιοκρατικής διαδικασίας προσχώρησης που θα βασίζεται στην αξιοπιστία, την αμοιβαία εμπιστοσύνη και τις σαφείς δεσμεύσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Δυτικών Βαλκανίων, με ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στις θεμελιώδεις μεταρρυθμίσεις.

Η επίτευξη αξιόπιστης προόδου στον τομέα του κράτους δικαίου παραμένει ένα σημαντικό ζητούμενο, συχνά λόγω της απουσίας πολιτικής βούλησης. Σε ολόκληρη την περιοχή των Δυτικών Βαλκανίων εξακολουθεί να παρατηρείται βραδύτητα στην αλλαγή της δικαστικής νομοτοπίας, ενώ δεν διαπιστώνεται επαρκής προσήλωση στην αρχή της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης. Ο συνολικός ρυθμός της καταπολέμησης της διαφθοράς επιβρα-

δύνθηκε και το ιστορικό επιδόσεων στους περισσότερους εταίρους πόρρω απέχει από την ικανοποίηση των απαιτήσεων για την προσχώρηση, ενώ η μικρότερη πρόοδος πέρυσι σημειώθηκε στον τομέα της ελευθερίας της έκφρασης και της πολυφωνίας των μέσων επικοινωνίας.

Για πρώτη φορά, η Επιτροπή αξιολογεί τη συνολική ισορροπία στις ενταξιακές διαπραγματεύσεις με το Μαυροβούνιο και τη Σερβία και προτείνει την πορεία που πρέπει να ακολουθηθεί στη συνέχεια. Με τον τρόπο αυτό, οι διακυβερνητικές διασκέψεις, οι οποίες προβλέπεται να πραγματοποιηθούν μετά τη δημοσίευση της ετήσιας δέσμης μέτρων της Επιτροπής, αναμένεται να αποτελέσουν τα φόρουμ για τον πολιτικό διάλογο σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις, να προβούν σε απολογισμό της συνολικής διαδικασίας προσχώρησης και να καθορίσουν τον σχεδιασμό για το επόμενο έτος, συμπεριλαμβανομένου του ανοίγματος και του κλεισίματος κεφαλαίων και πιθανών διορθωτικών μέτρων.

Στην περίπτωση της Αλβανίας και της Βόρειας Μακεδονίας, η Επιτροπή προσβλέπει στις πρώτες διακυβερνητικές διασκέψεις που θα συγκληθούν το συντομότερο δυνατόν μετά την έγκριση των διαπραγματευτικών πλαισίων από το Συμβούλιο. Η Επιτροπή επιβεβαίωσε την περαιτέρω πρόοδο που έχει σημειωθεί στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων στην Αλβανία και τη Βόρεια Μακεδονία. Η Αλβανία έχει ήδη σημειώσει αποφασιστική πρόοδο και πλησιάζει την εκπλήρωση των όρων που έθεσε το Συμβούλιο ενόψει της πρώτης διακυβερνητικής διάσκεψης.

Αναμένεται από τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη να αντιμετωπίσει τις 14 βασικές προτεραιότητες που προσδιορίζονται στη γνώμη της Επιτροπής σχετικά με την αίτηση προσχώρησής της στην ΕΕ, ενώ έχει κάνει μόνο κάποια βήματα προς την κατεύθυνση αυτή μέχρι τώρα. Όσον αφορά το Κοσσυφοπέδιο, σημειώθηκε περιορισμένη πρόοδος στις μεταρρυθμίσεις που σχετίζονται με την ΕΕ, και είναι σημαντικό οι αρχές του Κοσσυφοπεδίου να εντείνουν τις προσπάθειές τους ώστε να σημειωθεί πρόοδος στην ευρωπαϊκή πορεία, μεταξύ άλλων μέσω της εφαρμογής της Συμφωνίας Σταθεροποίησης και Σύνδεσης.

Η Επιτροπή ενέκρινε επίσης σήμερα ένα ολοκληρωμένο Οικονομικό και Επενδυτικό Σχέδιο για τα Δυτικά Βαλκάνια, το οποίο αποσκοπεί στην προώθηση της μακροπρόθεσμης ανάκαμψης της περιοχής, στην πράσινη και την ψηφιακή μετάβαση, στην ενίσχυση της οικονομικής περιφερειακής συνεργασίας, στην τόνωση της οικονομικής ανάπτυξης και στη στήριξη των μεταρρυθμίσεων που απαιτούνται για να σημειωθεί πρόοδος στην πορεία της περιοχής προς την ΕΕ.

Σχετικά με την Τουρκία, παραμένει βασικός εταίρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, η Τουρκία συνέχισε να απομακρύνεται περαιτέρω από την Ευρωπαϊκή Ένωση με σοβαρή οπισθοδρόμηση στους τομείς της δημοκρα-

τίας, του κράτους δικαίου, των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης. Όπως δήλωσε το Συμβούλιο το 2008 και το 2019, οι διαπραγματεύσεις για την προσχώρηση της Τουρκίας έχουν ουσιαστικά αδρανήσει και δεν μπορεί να ξεταστεί το άνοιγμα ή το κλείσιμο άλλων κεφαλαίων. Η έκθεση που παρουσιάστηκε σήμερα επιβεβαιώνει ότι τα γεγονότα που οδήγησαν στην εν λόγω εκτίμηση εξακολουθούν να ισχύουν, παρά την επαναλαμβανόμενη δέσμευση της κυβέρνησης στον στόχο της προσχώρησης στην ΕΕ. Ο διάλογος και η συνεργασία με την Τουρκία συνεχίστηκαν, ιδίως όσον αφορά την αντιμετώπιση προκλήσεων που σχετίζονται με τη μετανάστευση, παρά τις ανησυχίες για τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στα ελληνοτουρκικά σύνορα τον Μάρτιο του 2020. Οι εκθέσεις περιγράφουν επίσης τον τρόπο με τον οποίο η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας έρχεται όλο και περισσότερο σε σύγκρουση με τις προτεραιότητες της ΕΕ στο πλαίσιο της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας.

Όσον αφορά στα επόμενα βήματα, εναπόκειται πλέον στο Συμβούλιο να λάβει υπόψη τις συστάσεις της Επιτροπής και να αποφασίσει σχετικά με αυτά.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_1816

III. ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Έγκριση από την Επιτροπή νέου 10ετούς σχεδίου για τη στήριξη των Ρομά στην ΕΕ (07.10.2020)

Ισότητα – ένταξη – συμμετοχή – εκπαίδευση – απασχόληση – υγεία – στέγαση

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε ένα νέο 10ετές σχέδιο, καθώς και πρόταση σύστασης του Συμβουλίου, για τη στήριξη των Ρομά στην ΕΕ. Δίνεται έμφαση σε επτά βασικούς τομείς: ισότητα, ένταξη, συμμετοχή, εκπαίδευση, απασχόληση, υγεία και στέγαση. Για κάθε τομέα η Επιτροπή έχει θέσει νέους στόχους και συστάσεις προς τα κράτη μέλη σχετικά με τον τρόπο επίτευξής τους. Οι στόχοι και οι συστάσεις θα αποτελέσουν σημαντικά εργαλεία για την παρακολούθηση της προόδου και για να διασφαλιστεί ότι η ΕΕ θα σημειώσει μεγαλύτερη πρόοδο όσον αφορά την παροχή ζωτικής στήριξης που εξακολουθούν να χρειάζονται πολλοί Ρομά που ζουν στην ΕΕ.

Ο σκοπός είναι η πλήρης ισότητα και η Επιτροπή έχει προτείνει ελάχιστους στόχους για το 2030, με βάση την πρόοδο που σημειώθηκε στο προηγούμενο πλαίσιο. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται οι εξής: α) μείωση του ποσοστού των Ρομά που έχουν υποστεί διακρίσεις τουλάχιστον κατά το ήμισυ, β) διπλασιασμός του ποσοστού των Ρομά που προβαίνουν σε καταγγελία όταν αντιμετω-

πίζουν διακρίσεις, γ) μείωση του χάσματος φτώχειας μεταξύ των Ρομά και του γενικού πληθυσμού τουλάχιστον κατά το ήμισυ, δ) μείωση του χάσματος όσον αφορά τη συμμετοχή στην προσχολική εκπαίδευση τουλάχιστον κατά το ήμισυ, ε) μείωση του ποσοστού των παιδιών Ρομά που φοιτούν σε διαχωρισμένα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης τουλάχιστον κατά το ήμισυ στα κράτη μέλη με σημαντικό πληθυσμό Ρομά, στ) μείωση του χάσματος απασχόλησης και του χάσματος μεταξύ των φύλων στην απασχόληση τουλάχιστον κατά το ήμισυ, ζ) μείωση του χάσματος όσον αφορά το προσδόκιμο ζωής τουλάχιστον κατά το ήμισυ, η) μείωση του χάσματος στη στέγηση τουλάχιστον κατά ένα τρίτο, θ) εξασφάλιση ότι τουλάχιστον το 95 % των Ρομά έχουν πρόσβαση σε νερό βρύσης.

Για την επίτευξη αυτών των στόχων, είναι ζωτικής σημασίας τα κράτη μέλη να θεσπίσουν κατάλληλες πολιτικές. Η Επιτροπή παρέχει καθοδήγηση στα κράτη μέλη και έχει καταρτίσει κατάλογο μέτρων που πρέπει να ληφθούν από τα κράτη μέλη προκειμένου να επιταχυνθεί η πρόοδος προς την ισότητα, την ένταξη και τη συμμετοχή των Ρομά. Η καθοδήγηση και τα μέτρα περιλαμβάνουν την ανάπτυξη συστημάτων στήριξης για τους Ρομά που είναι θύματα διακρίσεων, τις εκστρατείες ευαισθητοποίησης στα σχολεία, τη στήριξη των στοιχειωδών χρηματοοικονομικών γνώσεων, την προώθηση της απασχόλησης των Ρομά σε δημόσιους οργανισμούς και τη βελτίωση της πρόσβασης σε ποιοτικές ιατρικές εξετάσεις, προσυμπωματικό έλεγχο και οικογενειακό προγραμματισμό για τις γυναίκες Ρομά.

Η Επιτροπή καλεί τα κράτη μέλη να υποβάλουν τις εθνικές στρατηγικές τους έως τον Σεπτέμβριο του 2021 καθώς και έκθεση σχετικά με την εφαρμογή τους ανά διετία. Η Επιτροπή θα παρακολουθεί την πρόοδο για την επίτευξη των στόχων για το 2030, αντλώντας στοιχεία από έρευνες που διενεργούνται από τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και από τις πληροφορίες της κοινωνίας των πολιτών. Θα υπάρξει επίσης σε βάθος ενδιάμεση αξιολόγηση του νέου 10ετούς σχεδίου στο σύνολό του.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_1813

Υποβολή κοινής πρότασης Κανονισμού σχετικά με την εφαρμογή περιοριστικών μέτρων κατά παραβιάσεων και καταπατήσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων παγκοσμίως (19.10.2020)

κυρώσεις – ανθρωπίνων δικαιωμάτων – παραβιάσεις – κοινό πλαίσιο – παγκόσμιο καθεστώς κυρώσεων

Όπως ανακοίνωσε η Πρόεδρος της ΕΕ στην ομιλία της για την κατάσταση της Ένωσης, η ΕΕ και ο Ύπατος Εκπρόσω-

πος της Ένωσης για θέματα εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας υπέβαλαν κοινή πρόταση Κανονισμού του Συμβουλίου σχετικά με την εφαρμογή περιοριστικών μέτρων (κυρώσεων) κατά σοβαρών παραβιάσεων και καταπατήσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων παγκοσμίως.

Η κοινή πρόταση Κανονισμού του Συμβουλίου αποτελεί μια από τις νομικές πράξεις που απαιτούνται από το Συμβούλιο για τη θέσπιση του νέου οριζόντιου καθεστώτος κυρώσεων. Συμπληρώνει την απόφαση του Συμβουλίου που προτείνεται από τον Ύπατο Εκπρόσωπο και η οποία, μόλις εγκριθεί από το Συμβούλιο, θα θεσπίσει το παγκόσμιο καθεστώς κυρώσεων της ΕΕ για τα ανθρωπίνων δικαιώματα.

Μόλις το νέο παγκόσμιο καθεστώς κυρώσεων της ΕΕ για τα ανθρωπίνων δικαιώματα τεθεί σε ισχύ, θα προσφέρει στην ΕΕ μεγαλύτερη ευελιξία ώστε να αντιμετωπίσει όσους ευθύνονται για σοβαρές παραβιάσεις και καταπατήσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ανά τον κόσμο, ανεξάρτητα από τον τόπο όπου λαμβάνουν χώρα ή από το ποιος ευθύνεται. Αναμένεται ότι το παγκόσμιο καθεστώς κυρώσεων της ΕΕ για τα ανθρωπίνων δικαιώματα θα αποτελείται από μέτρα, όπως η δέσμευση περιουσιακών στοιχείων και οι ταξιδιωτικές απαγορεύσεις. Αναφορικά με το τελευταίο, η κοινή πρόταση θα αναθέσει επίσης για πρώτη φορά στην Επιτροπή την εποπτεία της εφαρμογής των ταξιδιωτικών απαγορεύσεων.

Το νέο καθεστώς δεν θα αντικαταστήσει υφιστάμενα γεωγραφικά καθεστώτα κυρώσεων, ορισμένα από τα οποία αφορούν ήδη παραβιάσεις και καταπατήσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα τα καθεστώτα της Συρίας, της Λευκορωσίας ή της Βενεζουέλας.

Οι προτάσεις αυτές καταδεικνύουν με σαφήνεια τη δέσμευση της ΕΕ να στηρίζει τα ανθρωπίνων δικαιώματα, τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου και τις αρχές του διεθνούς δικαίου σε όλο τον κόσμο. Ανταποκρίνονται στην πολιτική συμφωνία των Υπουργών Εξωτερικών της ΕΕ στο Συμβούλιο Εξωτερικών Υποθέσεων του Δεκεμβρίου του 2019 για την προώθηση της εγκαθίδρυσης ενός τέτοιου καθεστώτος.

Το παγκόσμιο καθεστώς κυρώσεων της ΕΕ για τα ανθρωπίνων δικαιώματα αποτελεί επίσης βασικό παραδοτέο που προτάθηκε από τον Ύπατο Εκπρόσωπο και την Επιτροπή στο σχέδιο δράσης για τα ανθρωπίνων δικαιώματα και τη δημοκρατία 2020-2024 στο πλαίσιο της κοινής Ανακοίνωσης που εκδόθηκε τον Μάρτιο του 2020. Ο προτεινόμενος Κανονισμός του Συμβουλίου θα συζητηθεί από τα κράτη μέλη στο Συμβούλιο παράλληλα με την πρόταση του Ύπατου Εκπροσώπου για Απόφαση του Συμβουλίου.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_1939

IV. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Έγκριση νέας στρατηγικής για τα χημικά προϊόντα για ένα περιβάλλον χωρίς τοξικές ουσίες (14.10.2020)

■ *πράσινη συμφωνία – βιωσιμότητα – ρύπανση – χημικά προϊόντα – υγεία – περιβάλλον*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε τη στρατηγική της ΕΕ για τη βιωσιμότητα των χημικών προϊόντων. Η στρατηγική αποτελεί το πρώτο βήμα προς την υλοποίηση του φιλόδοξου στόχου της μηδενικής ρύπανσης για ένα περιβάλλον χωρίς τοξικές ουσίες, όπως ανακοινώθηκε στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας. Η στρατηγική θα τονώσει την καινοτομία για παραγωγή ασφαλών και βιώσιμων χημικών προϊόντων και θα αυξήσει την προστασία της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος από επικίνδυνα χημικά προϊόντα. Αυτό περιλαμβάνει την απαγόρευση της χρήσης των πλέον επιβλαβών χημικών προϊόντων σε αντικείμενα, όπως παιχνίδια, προϊόντα παιδικής φροντίδας, καλλυντικά, απορρυπαντικά, υλικά που έρχονται σε επαφή με τρόφιμα και υφάσματα, εκτός εάν αποδειχθεί ότι η εν λόγω χρήση είναι ουσιώδης για την κοινωνία, και την εξασφάλιση ότι όλα τα χημικά προϊόντα χρησιμοποιούνται με ασφαλέστερο και πιο βιώσιμο τρόπο.

Η στρατηγική για τα χημικά προϊόντα αναγνωρίζει τον θεμελιώδη ρόλο των χημικών προϊόντων για την ανθρώπινη ευημερία και για την πράσινη και ψηφιακή μετάβαση της ευρωπαϊκής οικονομίας και κοινωνίας. Ταυτόχρονα, αποδέχεται την επείγουσα ανάγκη να αντιμετωπιστούν οι προκλήσεις στον τομέα της υγείας και του περιβάλλοντος που προκαλούνται από τα πλέον επιβλαβή χημικά προϊόντα. Σε αυτό το πνεύμα, η στρατηγική καθορίζει συγκεκριμένες δράσεις για να καταστούν τα χημικά προϊόντα ασφαλή και βιώσιμα εκ σχεδιασμού και να διασφαλιστεί ότι τα χημικά προϊόντα μπορούν να αποφέρουν όλα τα οφέλη χωρίς να επιβαρύνεται ο πλανήτης ή η σημερινή και οι μελλοντικές γενιές. Αυτό περιλαμβάνει τη διασφάλιση ότι αποφεύγεται η μη ουσιώδης για την κοινωνία χρήση των πλέον επιβλαβών χημικών προϊόντων για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον, ιδίως στην παρασκευή καταναλωτικών προϊόντων και όσον αφορά τις πιο ευάλωτες ομάδες, αλλά και ότι όλα τα χημικά προϊόντα χρησιμοποιούνται με ασφαλέστερο και πιο βιώσιμο τρόπο. Θα προβλέπονται διάφορες δράσεις καινοτομίας καθώς και επενδυτικές δράσεις που θα υποστηρίξουν τη χημική βιομηχανία καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της μετάβασης. Η στρατηγική εφιστά επίσης την προσοχή των κρατών μελών στις δυνατότητες που παρέχει ο Μηχανισμός Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας για να επενδύσουν στην πράσινη και ψηφιακή μετάβαση των βιομηχανιών της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένου του τομέα των χημικών προϊόντων.

Η στρατηγική αποσκοπεί στη σημαντική ενίσχυση της προστασίας της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος από επιβλαβή χημικά προϊόντα, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού. Οι επιβλαβείς πρωτοβουλίες περιλαμβάνουν ειδικότερα: α) σταδιακή κατάργηση χρήσης σε καταναλωτικά προϊόντα, όπως παιχνίδια, προϊόντα παιδικής φροντίδας, καλλυντικά, απορρυπαντικά, υλικά που έρχονται σε επαφή με τρόφιμα και υφάσματα, των πλέον επιβλαβών ουσιών, οι οποίες περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, ενδοκρινικούς διαταράκτες, χημικά προϊόντα που επηρεάζουν το ανοσοποιητικό και το αναπνευστικό σύστημα και ανθεκτικές ουσίες, όπως οι υπερφθοριωμένες και πολυφθοριωμένες αλκυλιωμένες ουσίες (PFAS), εκτός εάν αποδειχθεί ότι η χρήση τους είναι ουσιώδης για την κοινωνία, β) ελαχιστοποίηση και υποκατάσταση, στο μέτρο του δυνατού, της παρουσίας ουσιών που προκαλούν ανησυχία σε όλα τα προϊόντα. προτεραιότητα στις κατηγορίες προϊόντων που επηρεάζουν τους ευάλωτους πληθυσμούς και σε εκείνες που διαθέτουν το μεγαλύτερο δυναμικό για την κυκλική οικονομία, γ) αντιμετώπιση των συνδυαστικών επιδράσεων των χημικών προϊόντων με την καλύτερη συνεκτίμηση του κινδύνου που ενέχει για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον η καθημερινή έκθεση σε ευρύ μείγμα χημικών προϊόντων από διάφορες πηγές, δ) εξασφάλιση της πρόσβασης των παραγωγών και των καταναλωτών σε πληροφορίες σχετικά με τη χημική σύσταση και την ασφαλή χρήση, μέσω της εισαγωγής απαιτήσεων πληροφόρησης στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας πολιτικής για βιώσιμα προϊόντα.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_1839

V. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

Παράταση και επέκταση από την Επιτροπή του προσωρινού πλαισίου για την περαιτέρω στήριξη των επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν σημαντικές απώλειες κύκλου εργασιών (13.10.2020)

■ *επιχειρήσεις – στήριξη – ανακεφαλαιοποίηση – κορονοϊός*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αποφάσισε να παρατείνει το προσωρινό πλαίσιο για τις κρατικές ενισχύσεις, το οποίο είχε εγκριθεί στις 19 Μαρτίου 2020, και να επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής του, για τη στήριξη της οικονομίας στο πλαίσιο της έξαρσης του κορονοϊού. Όλα τα τμήματα του προσωρινού πλαισίου παρατείνονται για έξι μήνες, έως τις 30 Ιουνίου 2021, ενώ το τμήμα για την παροχή στήριξης μέσω ανακεφαλαιοποίησης παρατείνεται για τρεις μήνες, έως τις 30 Σεπτεμβρίου 2021.

Το προσωρινό πλαίσιο επρόκειτο αρχικά να λήξει στις 31 Δεκεμβρίου 2020, με εξαίρεση τα μέτρα ανακεφαλαιοποίησης που μπορούσαν να χορηγηθούν έως τις 30 Ιου-

νίου 2021. Με την τροποποίηση παρατείνονται, με βάση τα ισχύοντα κατώτατα όρια, οι διατάξεις του προσωρινού πλαισίου για επιπλέον έξι μήνες, έως τις 30 Ιουνίου 2021, εκτός από τα μέτρα ανακεφαλαιοποίησης, τα οποία παρατείνονται για τρεις μήνες, έως τις 30 Σεπτεμβρίου 2021.

Στόχος είναι να δοθεί στα κράτη μέλη η δυνατότητα να στηρίξουν τις επιχειρήσεις στο πλαίσιο της κρίσης του κορονοϊού, ιδίως στις περιπτώσεις που δεν έχει παρουσιαστεί η ανάγκη ούτε έχει αξιοποιηθεί πλήρως μέχρι στιγμής η ικανότητα χρήσης του προσωρινού πλαισίου, προστατεύοντας παράλληλα τους ισότιμους όρους ανταγωνισμού. Πριν από τις 30 Ιουνίου 2021, η Επιτροπή θα επανεξετάσει κατά πόσο υπάρχει ανάγκη περαιτέρω παράτασης ή προσαρμογής του προσωρινού πλαισίου.

Η εν λόγω τροποποίηση εισάγει επίσης ένα νέο μέτρο που θα επιτρέψει στα κράτη μέλη να στηρίξουν τις επιχειρήσεις που κατά τη διάρκεια της επιλέξιμης περιόδου αντιμετωπίζουν μείωση του κύκλου εργασιών κατά τουλάχιστον 30 % σε σύγκριση με την ίδια περίοδο του 2019, λόγω της έξαρσης του κορονοϊού. Η στήριξη θα συνεισφέρει στην κάλυψη μέρους των πάγιων δαπανών των δικαιούχων που δεν καλύπτονται από τα έσοδά τους, με ανώτατο όριο 3 εκατ. ευρώ ανά επιχείρηση. Η στήριξη των επιχειρήσεων αυτών μέσω της συνεισφοράς στην κάλυψη μέρους των εξόδων τους σε προσωρινή βάση αποσκοπεί στην πρόληψη της επιδείνωσης του κεφαλαίου τους, στη διατήρηση της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας και στην παροχή σε αυτές ενός ισχυρού εφελκυστικού για την ανάκαμψή τους. Με αυτόν τον τρόπο, δίνεται η δυνατότητα για πιο στοχευμένη ενίσχυση των επιχειρήσεων που αποδεδειγμένα την χρειάζονται.

Η Επιτροπή προσαρμοσε επίσης τους όρους για τα μέτρα ανακεφαλαιοποίησης στο πλαίσιο του προσωρινού πλαισίου, ιδίως για την έξοδο του κράτους από την ανακεφαλαιοποίηση επιχειρήσεων στις οποίες ήταν υφιστάμενος μέτοχος πριν από την ανακεφαλαιοποίηση. Η τροποποίηση επιτρέπει στο κράτος να αποχωρήσει από το μετοχικό κεφάλαιο των εν λόγω επιχειρήσεων μέσω ανεξάρτητης αποτίμησης, αποκαθιστώντας παράλληλα τη συμμετοχή του στο μετοχικό κεφάλαιο και διατηρώντας τις διασφαλίσεις για τη διαφύλαξη του αποτελεσματικού ανταγωνισμού στην ενιαία αγορά.

Τέλος, με δεδομένη τη συνεχιζόμενη γενική έλλειψη επαρκούς ιδιωτικής ικανότητας για κάλυψη όλων των οικονομικά δικαιολογημένων κινδύνων για τις εξαγωγές σε χώρες από τον κατάλογο των χωρών με εμπορεύσιμους κινδύνους, η τροποποίηση προβλέπει παράταση έως τις 30 Ιουνίου 2021 της προσωρινής διαγραφής όλων των χωρών από τον κατάλογο των «χωρών με εμπορεύσιμους κινδύνους» στο πλαίσιο της Ανακοίνωσης για τη βραχυπρόθεσμη ασφάλιση των εξαγωγικών πιστώσεων.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_1872

VI. ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ

Σε λειτουργία ο μηχανισμός ελέγχου των ξένων επενδύσεων της ΕΕ (09.10.2020)

■ *άμεσες ξένες επενδύσεις – πλαίσιο συντονισμού – αγορά – συνεργασία*

Το πλαίσιο της ΕΕ για τον έλεγχο των άμεσων ξένων επενδύσεων θα καταστεί πλήρως λειτουργικό από τις 11 Οκτωβρίου 2020. Κατά τους τελευταίους δεκαοκτώ μήνες μετά την έκδοση του πρώτου Κανονισμού της ΕΕ για τον έλεγχο των επενδύσεων, η Επιτροπή και τα κράτη μέλη θέσπισαν ένα αποτελεσματικό πλαίσιο συντονισμού. Το πλαίσιο αυτό θα αποβεί καθοριστικό για τη διαφύλαξη των στρατηγικών συμφερόντων της Ευρώπης, ενώ παράλληλα θα διατηρήσει την αγορά της ΕΕ ανοικτή στις επενδύσεις.

Ο Κανονισμός για τον έλεγχο των άμεσων ξένων επενδύσεων του Μαρτίου 2019 θέσπισε ένα πλαίσιο σε επίπεδο ΕΕ στο οποίο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τα κράτη μέλη μπορούν να συντονίζουν τις δράσεις τους στον τομέα των ξένων επενδύσεων. Μετά την επίσημη έναρξη ισχύος του Κανονισμού για τον έλεγχο των άμεσων ξένων επενδύσεων τον Απρίλιο του 2019, η Επιτροπή και τα κράτη μέλη εργάστηκαν για τη θέσπιση των αναγκαίων επιχειρησιακών απαιτήσεων με στόχο την πλήρη εφαρμογή του Κανονισμού από τις 11 Οκτωβρίου 2020. Μετάξυ άλλων στο έργο αυτό περιλαμβάνονται:

- η κοινοποίηση εκ μέρους των κρατών μελών της ΕΕ των υφιστάμενων εθνικών μηχανισμών ελέγχου των επενδύσεων στην Επιτροπή
- η καθιέρωση επίσημων σημείων επαφής και ασφαλών διαύλων σε κάθε κράτος μέλος και στο εσωτερικό της Επιτροπής για την ανταλλαγή πληροφοριών και την ανάλυση
- η ανάπτυξη διαδικασιών για τα κράτη μέλη και την Επιτροπή ώστε να αντιδρούν ταχέως στις ανησυχίες σχετικά με τις άμεσες ξένες επενδύσεις και να εκδίδουν γνώμες
- η επικαιροποίηση του καταλόγου έργων και προγραμμάτων ενωσιακού ενδιαφέροντος που επισυνάπτεται στον Κανονισμό.

Έπειτα από τις συστάσεις που διατύπωσε η Επιτροπή στις κατευθυντήριες γραμμές του Μαρτίου 2020, τα κράτη μέλη συμφώνησαν επίσης να συνεργάζονται άτυπα για τον έλεγχο των άμεσων ξένων επενδύσεων όταν μια ξένη επένδυση θα μπορούσε να έχει αντίκτυπο στην ενιαία αγορά της ΕΕ. Σε πολλά κράτη μέλη είναι σε εξέλιξη είτε η μεταρρύθμιση των μηχανισμών ελέγχου είτε η έγκριση νέων μηχανισμών.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1867

VII. ΤΕΛΩΝΕΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ

Πρόταση από την Επιτροπή νέας «ενιαίας θυρίδας» για τον εκσυγχρονισμό και εξορθολογισμό των τελωνειακών ελέγχων (28.10.2020)

Τελωνειακοί έλεγχοι – διευκόλυνση εμπορίου – βελτίωση συνεργασίας

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρότεινε μια νέα πρωτοβουλία που θα διευκολύνει τις διάφορες αρχές που εμπλέκονται στη διαδικασία εκτελωνισμού των εμπορευμάτων να ανταλλάσσουν ηλεκτρονικές πληροφορίες που υποβάλλονται από τους εμπόρους, οι οποίοι θα μπορούν στο εξής να υποβάλουν μόνο μία φορά τις απαιτούμενες πληροφορίες για την εισαγωγή ή την εξαγωγή εμπορευμάτων. Το λεγόμενο «περιβάλλον ενιαίας θυρίδας της ΕΕ για τα τελωνεία» αποσκοπεί στην ενίσχυση της συνεργασίας και του συντονισμού μεταξύ των διαφόρων αρχών, προκειμένου να διευκολυνθεί η αυτόματη επαλήθευση των μη τελωνειακών διατυπώσεων για τα εμπορεύματα που εισέρχονται ή εξέρχονται από την ΕΕ.

Η ενιαία θυρίδα αποσκοπεί στην ψηφιοποίηση και στον εξορθολογισμό των διαδικασιών, έτσι ώστε, μελλοντικά, οι επιχειρήσεις να μην υποχρεούνται να υποβάλλουν έγγραφα σε πολλές αρχές, μέσω διαφορετικών δικτυακών πυλών. Η εν λόγω πρόταση αποτελεί το πρώτο από τα αποτελέσματα του πρόσφατα εγκριθέντος σχεδίου δράσης για τη μετάβαση της τελωνειακής ένωσης στο επόμενο στάδιο. Δρομολογεί ένα φιλόδοξο σχέδιο για τον εκσυγχρονισμό των συντοριακών ελέγχων κατά την επόμενη δεκαετία, προκειμένου να διευκολυνθεί το εμπόριο, να βελτιωθούν οι έλεγχοι ασφάλειας και συμμόρφωσης και να μειωθεί η διοικητική επιβάρυνση για τις επιχειρήσεις.

Επί του παρόντος, στις διατυπώσεις που απαιτούνται στα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ συχνά εμπλέκονται πολλές διαφορετικές αρχές, υπεύθυνες για διάφορους τομείς πολιτικής, όπως η υγεία και η ασφάλεια, το περιβάλλον, η γεωργία, η αλιεία, η πολιτιστική κληρονομιά, η εποπτεία της αγοράς και η συμμόρφωση των προϊόντων. Ως εκ τούτου, οι επιχειρήσεις πρέπει να υποβάλλουν πληροφορίες σε πολλές διαφορετικές αρχές, καθεμία με τη δική της πύλη και με τις δικές της διαδικασίες. Αυτό είναι επαχθές και χρονοβόρο για τους εμπόρους και μειώνει την ικανότητα των αρχών να ενεργούν από κοινού για την καταπολέμηση των κινδύνων.

Η πρόταση αποτελεί το πρώτο βήμα για τη δημιουργία ενός ψηφιακού πλαισίου ενισχυμένης συνεργασίας μεταξύ όλων των συντοριακών αρχών, μέσω μίας ενιαίας θυρίδας. Η ενιαία θυρίδα θα δώσει τη δυνατότητα στις επιχειρήσεις και τους εμπόρους να παρέχουν δεδομένα σε μία ενιαία πύλη ενός μεμονωμένου κράτους μέλος, μειώνοντας έτσι τις αλληλεπικαλύψεις, τον χρόνο και το κόστος.

Στη συνέχεια, οι τελωνειακές και άλλες αρχές θα μπορούν να χρησιμοποιούν από κοινού τα δεδομένα αυτά, έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή μια πλήρως συντονισμένη προσέγγιση για τον εκτελωνισμό των εμπορευμάτων και μια σαφέστερη επισκόπηση σε επίπεδο ΕΕ των εμπορευμάτων που εισέρχονται ή εξέρχονται από την ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_1970

VIII. ΥΓΕΙΑ

Πρόταση από την Επιτροπή για την οικοδόμηση μιας Ευρωπαϊκής Ένωσης Υγείας (11.11.2020)

Υγειονομική ασφάλεια – διασυνοριακές υγειονομικές απειλές – αναμόρφωση πλαισίου – ετοιμότητα – συντονισμός

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κάνει τα πρώτα βήματα για την οικοδόμηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης Υγείας που εξήγγειλε η Πρόεδρος στην ομιλία της για την κατάσταση της Ένωσης. Η Επιτροπή υποβάλλει μια σειρά προτάσεων για την ενίσχυση του πλαισίου υγειονομικής ασφάλειας της ΕΕ και για την ενδυνάμωση του ρόλου βασικών οργανισμών της ΕΕ όσον αφορά την ετοιμότητα και την αντιμετώπιση κρίσεων. Για να ενισχυθεί η καταπολέμηση της πανδημίας COVID-19 και μελλοντικών καταστάσεων έκτακτης ανάγκης στον τομέα της υγείας απαιτείται μεγαλύτερος συντονισμός σε επίπεδο ΕΕ. Οι εν λόγω προτάσεις, οι οποίες βασίζονται στα διδάγματα από την τρέχουσα κρίση, θα εξασφαλίσουν ισχυρότερη ετοιμότητα και αντίδραση κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης αλλά και μελλοντικών κρίσεων στον τομέα της υγείας.

Οι προτάσεις επικεντρώνονται στην αναμόρφωση του υφιστάμενου νομικού πλαισίου που διέπει τις σοβαρές διασυνοριακές απειλές κατά της υγείας, καθώς και στην ενίσχυση του ρόλου βασικών οργανισμών της ΕΕ όσον αφορά την ετοιμότητα και την αντιμετώπιση κρίσεων, συγκεκριμένα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Πρόληψης και Ελέγχου Νόσων (ECDC) και του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Φαρμάκων (EMA).

Πιο συγκεκριμένα, η Επιτροπή πρότεινε έναν νέο Κανονισμό για τις σοβαρές διασυνοριακές απειλές κατά της υγείας, προκειμένου να διαμορφώσει μια ισχυρότερη εντολή για συντονισμό από την Επιτροπή και τους οργανισμούς της ΕΕ. Το νέο πλαίσιο θα προβλέπει, ειδικότερα, την ενίσχυση της ετοιμότητας και της επιτήρησης, τη βελτίωση της υποβολής δεδομένων και την κήρυξη έκτακτης ανάγκης στην ΕΕ.

Το Ευρωπαϊκό Κέντρο Πρόληψης και Ελέγχου Νόσων και ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Φαρμάκων βρίσκονται στην πρώτη γραμμή των προσπαθειών της ΕΕ για την αντι-

μετώπιση της νόσου COVID-19 από την εκδήλωση της πανδημίας. Ωστόσο, λόγω της νόσου COVID-19, κατέστη προφανές ότι και οι δύο οργανισμοί πρέπει να ενισχυθούν και να εφοδιαστούν με ισχυρότερες εντολές για την καλύτερη προστασία των πολιτών της ΕΕ και την αντιμετώπιση διασυννοριακών απειλών κατά της υγείας.

Η εντολή του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Φαρμάκων θα ενισχυθεί προκειμένου να μπορεί να διευκολύνει μια συντονισμένη αντιμετώπιση των κρίσεων στον τομέα της υγείας σε ενωσιακό επίπεδο.

Η Επιτροπή παρουσίασε επίσης τα κύρια χαρακτηριστικά της μελλοντικής αρχής για την αντίδραση σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης στον τομέα της υγείας (HERA), για την οποία πρόκειται να υποβληθεί πρόταση έως το τέλος του 2021. Μια τέτοια δομή θα ήταν ένα σημαντικό νέο στοιχείο για την υποστήριξη της καλύτερης αντίδρασης σε διασυννοριακές απειλές κατά της υγείας σε επίπεδο ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2041

Παρουσίαση από την Επιτροπή της Φαρμακευτικής Στρατηγικής για την Ευρώπη (25.11.2020)

Φάρμακα – ασφάλεια – ποιότητα – οικονομία – Ευρωπαϊκή Ένωση Υγείας

Η Επιτροπή ενέκρινε μια φαρμακευτική στρατηγική για την Ευρώπη, η οποία θα διασφαλίσει ότι οι ασθενείς έχουν πρόσβαση σε καινοτόμα και οικονομικώς προσιτά φάρμακα, και θα στηρίξει την ανταγωνιστικότητα, την καινοτόμο ικανότητα και τη βιωσιμότητα της φαρμακευτικής βιομηχανίας της ΕΕ. Η στρατηγική θα επιτρέψει στην Ευρώπη να καλύψει τις φαρμακευτικές της ανάγκες, μεταξύ άλλων σε περιόδους κρίσης, μέσω ισχυρών αλυσίδων εφοδιασμού. Η στρατηγική, η οποία αποτελεί βασική συνιστώσα της οικοδόμησης μιας ισχυρότερης Ευρωπαϊκής Ένωσης Υγείας, θα συμβάλει στη δημιουργία ενός φαρμακευτικού συστήματος της ΕΕ που θα είναι θωρακισμένο έναντι των προκλήσεων του μέλλοντος και ανθεκτικό στις κρίσεις.

Η φαρμακευτική στρατηγική για την Ευρώπη έχει τέσσερις κύριους στόχους:

- Τη διασφάλιση της πρόσβασης των ασθενών σε οικονομικώς προσιτά φάρμακα και την αντιμετώπιση μη καλυπτόμενων ιατρικών αναγκών (π.χ. στους τομείς της μικροβιακής αντοχής, του καρκίνου, των σπάνιων νόσων).
- Τη στήριξη της ανταγωνιστικότητας, της καινοτομίας και της βιωσιμότητας της φαρμακευτικής βιομηχανίας της ΕΕ και την ανάπτυξη υψηλής ποιότητας, ασφαλών, αποτελεσματικών και πιο πράσινων φαρμάκων.
- Την ενίσχυση των μηχανισμών ετοιμότητας και αντιμετώπισης κρίσεων, και την αντιμετώπιση των θεμάτων

ασφάλειας του εφοδιασμού·

- Την εξασφάλιση ισχυρής φωνής της ΕΕ στην παγκόσμια σκηνή, με την προώθηση προτύπων ποιότητας, αποτελεσματικότητας και ασφάλειας υψηλού επιπέδου.

Μολονότι η στρατηγική είναι κάτι πολύ περισσότερο από ένα μέσο αντιμετώπισης κρίσεων, αντλεί διδάγματα από την αρχική αντίδραση στην πανδημία της νόσου COVID-19 και καθιστά τον φαρμακευτικό τομέα της Ευρώπης καλύτερα προετοιμασμένο και ανθεκτικότερο. Η στρατηγική παρουσιάζει συγκεκριμένες δράσεις για τη διασφάλιση της προσβασιμότητας, της διαθεσιμότητας και της οικονομικής προσιτότητας των φαρμάκων. Υποστηρίζει διαφοροποιημένες και ασφαλείς αλυσίδες εφοδιασμού, διασφαλίζοντας την ανοικτή στρατηγική αυτονομία της ΕΕ στον κόσμο, και προωθεί περιβαλλοντικώς βιώσιμα φαρμακευτικά προϊόντα.

Η στρατηγική θα συζητηθεί σε πολιτικό επίπεδο στο πλαίσιο της συνόδου του Συμβουλίου EPSCO στις 2 Δεκεμβρίου 2020.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2173

ΙΧ. ΕΝΙΑΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ

Κίνηση διαδικασίας επί παραβάσει από την Επιτροπή κατά 23 κρατών μελών για μη μεταφορά της Οδηγίας για το οπτικοακουστικό περιεχόμενο (23.11.2020)

Ψηφιακή εποχή – οπτικοακουστικά μέσα – ενιαία ευρωπαϊκή αγορά – συμμόρφωση

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κίνησε διαδικασίες επί παραβάσει κατά 23 κρατών μελών και του Ηνωμένου Βασιλείου λόγω παράλειψης μεταφοράς στο εθνικό τους δίκαιο των νέων κανόνων που διέπουν τον συντονισμό, σε επίπεδο ΕΕ, όλων των οπτικοακουστικών μέσων, ήτοι, τόσο των παραδοσιακών τηλεοπτικών εκπομπών και των υπηρεσιών κατά παραγγελία όσο και των πλατφορμών ανταλλαγής βίντεο. Οι νέοι αυτοί κανόνες της ΕΕ αποσκοπούν στη δημιουργία ενός κανονιστικού πλαισίου κατάλληλου για την ψηφιακή εποχή, το οποίο θα οδηγήσει σε ένα ασφαλέστερο, δικαιότερο και πιο ποικιλόμορφο οπτικοακουστικό τοπίο. Ενισχύουν την προστασία των θεατών, ιδίως όσον αφορά την ασφάλεια των πλέον ευάλωτων ατόμων, όπως οι ανήλικοι, επεκτείνουν τους κανόνες σχετικά με τη ρητορική μίσους στις πλατφόρμες ανταλλαγής βίντεο, και ενισχύουν την πολιτιστική πολυμορφία στα οπτικοακουστικά μέσα, ενώ ταυτόχρονα εισάγουν για πρώτη φορά νέες απαιτήσεις ανεξαρτησίας για τις εθνικές ρυθμιστικές αρχές των οπτικοακουστικών μέσων και διασφαλίζουν την πολυφωνία των μέσων ενημέρωσης.

Η προθεσμία για τη μεταφορά της αναθεωρημένης Οδη-

γίας για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων στην εθνική νομοθεσία ήταν η 19η Σεπτεμβρίου 2020 και μόνο η Δανία, η Ουγγαρία, οι Κάτω Χώρες και η Σουηδία κοινοποίησαν μέτρα μεταφοράς και δήλωσαν ότι η μεταφορά τους ήταν πλήρης.

Ως εκ τούτου, η Επιτροπή απέστειλε προειδοποιητικές επιστολές στο Βέλγιο, τη Βουλγαρία, την Τσεχία, τη Γερμανία, την Εσθονία, την Ιρλανδία, την Ελλάδα, την Ισπανία, τη Γαλλία, την Κροατία, την Ιταλία, την Κύπρο, τη Λετονία, τη Λιθουανία, το Λουξεμβούργο, τη Μάλτα, την Αυστρία, την Πολωνία, την Πορτογαλία, τη Ρουμανία, τη Σλοβενία, τη Σλοβακία, τη Φινλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο, καλώντας τους να παράσχουν περαιτέρω πληροφορίες. Τα εν λόγω κράτη μέλη έχουν πλέον προθεσμία δύο μηνών για να απαντήσουν.

Η ισχύουσα Οδηγία της ΕΕ για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων διέπει τον πανευρωπαϊκό συντονισμό της εθνικής νομοθεσίας για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων, τόσο τις παραδοσιακές τηλεοπτικές εκπομπές και τις υπηρεσίες κατά παραγγελία όσο και τις πλατφόρμες ανταλλαγής βίντεο. Ωστόσο, το τοπίο των μέσων έχει μεταβληθεί ριζικά σε λιγότερο από μία δεκαετία. Εκατομμύρια Ευρωπαίοι, ιδίως νέοι, παρακολουθούν περιεχόμενο στο διαδίκτυο, κατά παραγγελία και σε διάφορες κινητές συσκευές. Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις νέες εξελίξεις, η Επιτροπή πρότεινε μια αναθεωρημένη Οδηγία για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων τον Μάιο του 2016, η οποία περιελάμβανε μια νέα προσέγγιση για τις διαδικτυακές πλατφόρμες διάδοσης οπτικοακουστικού περιεχομένου. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο κατέληξαν σε πολιτική συμφωνία τον Ιούνιο του 2018 σχετικά με τους αναθεωρημένους κανόνες, οι οποίοι εγκρίθηκαν από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης τον Νοέμβριο του 2018.

Κύριος στόχος της Οδηγίας είναι η δημιουργία και η διασφάλιση της ορθής λειτουργίας μιας ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων, με παράλληλη συμβολή στην προώθηση της πολιτιστικής πολυμορφίας, παροχή επαρκούς επιπέδου προστασίας των καταναλωτών και διασφάλιση της πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης.

Τα κράτη μέλη είχαν περιθώριο 21 μήνες για να τη μεταφέρουν στην αντίστοιχη εθνική νομοθεσία τους. Για να διασφαλιστεί η έγκαιρη εφαρμογή των νέων κανόνων, κατά τα τελευταία έτη, η Επιτροπή παρείχε στήριξη στις αρχές των κρατών μελών, μεταξύ άλλων μέσω της επιτροπής επαφών και της ομάδας ευρωπαϊκών ρυθμιστικών αρχών για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων (ERGA) σχετικά με τη μεταφορά της Οδηγίας YOAM. Η Επιτροπή δημοσίευσε επίσης κατευθυντήριες γραμμές για τα ευρωπαϊκά έργα και τις πλατφόρμες ανταλλαγής βίντεο.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2165

Χ. ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

Προώθηση από την Επιτροπή και την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης της καινοτόμου χρήσης των δεδομένων στις δημόσιες συμβάσεις (27.11.2020)

πολιτική συνοχή της ΕΕ – δημόσιοι διαγωνισμοί – ποιότητα – διαφάνεια – ψηφιακή καινοτομία – ανοικτά δεδομένα – δημόσια διοίκηση

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης (ΕΤΑΑ) και η Open Contracting Partnership ενώνουν τις δυνάμεις τους για να βελτιώσουν την ποιότητα και τη διαφάνεια των δημόσιων διαγωνισμών που συγχρηματοδοτούνται από κονδύλια της ΕΕ στην Ελλάδα και την Πολωνία. Χάρη στη στήριξή τους, τα δύο πιλοτικά έργα θα παράσχουν εμπειρογνομοσύνη και πρακτική στήριξη στις δημόσιες αρχές των δύο αυτών χωρών, με έμφαση στην ψηφιακή καινοτομία.

Με την έξυπνη χρήση της καινοτομίας και των ανοικτών δεδομένων, τα δύο πιλοτικά έργα θα βοηθήσουν τις δημόσιες διοικήσεις των δύο χωρών να σχεδιάζουν, να εφαρμόζουν και να παρακολουθούν καλύτερα τις δημόσιες συμβάσεις έργων, αγαθών και υπηρεσιών. Έτσι, θα βελτιωθεί η χρήση των δημόσιων πόρων και θα αυξηθούν οι ευκαιρίες για τις επιχειρήσεις, ιδίως τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ). Επιπλέον, χάρη στη συνεργασία με τις τοπικές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, η πρωτοβουλία αυτή θα προωθήσει επίσης τη διαφάνεια των δημόσιων δαπανών και θα τονώσει τη συμμετοχή των πολιτών στην εποπτεία των επενδύσεων που έχουν άμεσο αντίκτυπο στην κοινότητα, όπως π.χ. οι επενδύσεις που αποσκοπούν στη βιωσιμότητα, την τοπική ανάπτυξη και την κοινωνική ένταξη.

Στην Ελλάδα, το έργο θα έχει ως στόχο την ενοποίηση και την ενσωμάτωση όλων των βάσεων δεδομένων σε ένα ενιαίο έξυπνο μητρώο δημόσιων συμβάσεων. Έτσι, θα μπορούν οι προσφέροντες και οι πολίτες να έχουν διαδικτυακή πρόσβαση στις δημόσιες συμβάσεις, θα βελτιωθεί η ποιότητα των δεδομένων και θα διευκολυνθεί η χρήση εργαλείων ανάλυσης βασισμένων σε δεδομένα για την εποπτεία της διαδικασίας σύναψης συμβάσεων. Στην Πολωνία, η πρωτοβουλία θα στηρίξει τις πολωνικές εθνικές και τοπικές αρχές, ώστε να καθιερώσουν ανοικτά δεδομένα στις δημόσιες συμβάσεις και να προωθήσουν την αυτοματοποιημένη συλλογή, τυποποίηση και ενοποίηση των δεδομένων για τις δημόσιες συμβάσεις σε όλους τους δημόσιους διαγωνισμούς.

Τα δύο πιλοτικά έργα θα διαρκέσουν έως το τέλος του 2021 και τα αποτελέσματά τους θα διαδοθούν προκειμένου να διασφαλιστεί η επιτυχή εφαρμογή τους σε άλλα κράτη μέλη.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2209

ΧΙ. ΑΠΟΝΟΜΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Έγκριση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή δέσμης πρωτοβουλιών για τον εκσυγχρονισμό των συστημάτων απονομής δικαιοσύνης της ΕΕ (02.12.2020)

Ψηφιοποίηση δικαιοσύνης – ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση – διασυνοριακή δικαστική συνεργασία – ευρωπαϊκή δικαστική κουλτούρα

Οι δύο κύριοι πυλώνες της νέας δέσμης μέτρων είναι η Ανακοίνωση για την ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης στην ΕΕ και η νέα στρατηγική για την ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση. Αυτή η εργαλειοθήκη για την ψηφιακή δικαιοσύνη αποσκοπεί στην περαιτέρω στήριξη των κρατών μελών, ώστε τα εθνικά τους συστήματα απονομής δικαιοσύνης να μεταβούν στην ψηφιακή εποχή και να βελτιωθεί η διασυνοριακή δικαστική συνεργασία στην ΕΕ μεταξύ των αρμόδιων αρχών. Όσον αφορά την ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση, η Επιτροπή προετοιμάζει τους δικαστές, τους εισαγγελείς και τους επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύνης για τις προκλήσεις του 21ου αιώνα, όπως η ψηφιοποίηση. Επίσης, αποσκοπεί στην προώθηση κοινής ευρωπαϊκής δικαστικής κουλτούρας με βάση το κράτος δικαίου, τα θεμελιώδη δικαιώματα και την αμοιβαία εμπιστοσύνη.

Η πανδημία της νόσου COVID-19 έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη για επιτάχυνση της ψηφιοποίησης της δικαιοσύνης. Έχει καταστεί σαφές ότι οι επιχειρήσεις και οι πολίτες πρέπει να έχουν πρόσβαση στη δικαιοσύνη και ηλεκτρονικά, από τον φορητό υπολογιστή τους στο σπίτι τους. Η Ανακοίνωση για την ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης στην ΕΕ παρέχει μια εργαλειοθήκη για την προώθηση της χρήσης ψηφιακών εργαλείων από τα κράτη μέλη, σύμφωνα με τις αρχές της αναλογικότητας και της επικουρικότητας.

Τα μέτρα που παρουσιάστηκαν θέτουν σε εφαρμογή την απάντηση της ΕΕ στην ανάγκη περαιτέρω ψηφιοποίησης των συστημάτων μας απονομής δικαιοσύνης. Θα χρηματοδοτηθούν με τους μηχανισμούς που είναι διαθέσιμοι στο πλαίσιο του επόμενου πολυετούς δημοσιονομικού πλαισίου (ΠΔΠ) 2021-2027 και του προγράμματος NextGenerationEU.

Η ετήσια έκθεση του 2020 σχετικά με την ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση δείχνει ότι το 2019 περισσότεροι από 180.000 επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύνης – το 12,9% του συνόλου των επαγγελματιών του τομέα της δικαιοσύνης στην ΕΕ – εκπαιδεύτηκαν στο δίκαιο της ΕΕ ή στο δίκαιο άλλου κράτους μέλους. Συνολικά, από την έγκριση της πρώτης στρατηγικής κατάρτισης των δικαιο

στικών το 2011, έχουν εκπαιδευτεί 1,2 εκατ. επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύνης στο δίκαιο της ΕΕ.

Η εργαλειοθήκη που παρουσιάστηκε στην Ανακοίνωση για την ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης θα συζητηθεί περαιτέρω με τις δημόσιες διοικήσεις, το δικαστικό σώμα, τις επαγγελματικές οργανώσεις του νομικού κλάδου και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη, ώστε να διασφαλιστεί η άμεση και απτή συνέχεια. Η Επιτροπή και η προσεχής Προεδρία του Συμβουλίου της ΕΕ θα διοργανώσουν διάσκεψη της ΕΕ σχετικά με την κατάρτιση των δικαστικών την άνοιξη του 2021.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2246

Έγκριση νέων κανόνων για την καταπολέμηση της απάτης (17.12.2020)

Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης – Ευρωπαϊκή Εισαγγελία

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ενέκρινε νέους κανόνες με τους οποίους ενισχύεται ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Καταπολέμησης της Απάτης (OLAF) και προλαμβάνεται το έδαφος για την ομαλή συνεργασία με τη νέα Ευρωπαϊκή Εισαγγελία.

Η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία αναμένεται να ξεκινήσει τις εργασίες της στις αρχές του 2021, ενώ στο πλαίσιο του αναθεωρημένου Κανονισμού 883/2013 (του λεγόμενου «Κανονισμού για την OLAF») καθορίζεται ο τρόπος με τον οποίο η OLAF θα εργάζεται παράλληλα με τους εισαγγελείς της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας, ώστε να διασφαλίζεται η επαρκής προστασία της χρηματοδότησης της ΕΕ.

Τόσο η OLAF όσο και η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία θα εργάζονται για την προστασία των οικονομικών συμφερόντων της ΕΕ και οι ρόλοι τους θα είναι συμπληρωματικοί μεταξύ τους: η εντολή της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας καλύπτει 22 από τα 27 κράτη μέλη και θα επικεντρωθεί αποκλειστικά σε ποινικές έρευνες και διώξεις. Από την άλλη πλευρά, η OLAF θα συνεχίσει να δρα σε ολόκληρη την ΕΕ, με ευρύτερη εστίαση, η οποία περιλαμβάνει επίσης τη διερεύνηση μη ποινικών υποθέσεων που θίγουν τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης, καθώς και τη διερεύνηση σοβαρών παραπτώματων στα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα.

Οι νέοι κανόνες καθορίζουν ιδίως τον τρόπο με τον οποίο η OLAF και η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία θα συνεργάζονται από την πρώτη ημέρα. Περιλαμβάνουν τα εξής:

- σαφείς κανόνες σχετικά με την αναφορά υποθέσεων, ώστε να μην παραβλέπεται καμία υπόθεση: η OLAF θα αναφέρει στην Ευρωπαϊκή Εισαγγελία κάθε υπόθεση που θεωρείται ότι εμπίπτει στην αρμοδιότητα της Εισαγγελίας, ενώ η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία θα ενημερώνει την OLAF για υποθέσεις σχετικά με παράνομες

δραστηριότητες σε βάρος του προϋπολογισμού της ΕΕ που δεν περιλαμβάνονται στο πλαίσιο της εντολής της·

- σαφή καθορισμό των συμπληρωματικών ρόλων των δύο υπηρεσιών: η OLAF θα επικεντρώνεται στα μέτρα που είναι αναγκαία για την ανάκτηση χρηματικών ποσών που χάθηκαν λόγω απάτης ή σε διοικητικά μέτρα για την προστασία του προϋπολογισμού από την απάτη, ενώ η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία θα επικεντρώνεται στη διεξαγωγή ερευνών για τη διαπίστωση ποινικής ευθύνης.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2431

XII. ΕΝΩΣΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Πρόταση από την Επιτροπή θεματολογίου για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας και την ενίσχυση της Ευρωπόλ με σκοπό την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της ΕΕ (09.10.2020)

Τρομοκρατία – εξτρεμισμός – ανθεκτικότητα – πρόληψη – προστασία – Ευρωπόλ

Η Επιτροπή παρουσίασε ένα νέο θεματολόγιο για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας προκειμένου η ΕΕ να εντείνει τις προσπάθειές της για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας και του βίαιου εξτρεμισμού και να ενισχύσει την ανθεκτικότητά της απέναντι στις τρομοκρατικές απειλές. Με βάση το έργο που επιτελέστηκε τα τελευταία χρόνια, στόχος του θεματολογίου είναι να στηρίξει τα κράτη μέλη ώστε να επιτυγχάνουν καλύτερη πρόβλεψη, πρόληψη, προστασία και αντιμετώπιση των τρομοκρατικών απειλών. Η Ευρωπόλ, ο οργανισμός της ΕΕ για τη συνεργασία στον τομέα της επιβολής του νόμου, θα παράσχει καλύτερη επιχειρησιακή υποστήριξη στις έρευνες που διενεργούν τα κράτη μέλη στο πλαίσιο της αναθεωρημένης εντολής που προτείνεται σήμερα.

Η πρόσφατη σωρεία επιθέσεων σε ευρωπαϊκό έδαφος μάς υπενθύμισε, με οδυνηρό τρόπο, ότι η τρομοκρατία παραμένει πραγματικός και υπαρκτός κίνδυνος. Καθώς πρόκειται για απειλή που εξελίσσεται, πρέπει να εξελιχθεί και η συνεργασία μας για την αντιμετώπισή της.

Το θεματολόγιο για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας έχει τους εξής στόχους: α) εντοπισμός των τρωτών σημείων και ανάπτυξη ικανοτήτων με σκοπό την πρόβλεψη απειλών, β) πρόληψη των επιθέσεων μέσω της αντιμετώπισης της ριζοσπαστικοποίησης, γ) προώθηση της ασφάλειας εκ σχεδιασμού και μείωση των τρωτών σημείων με σκοπό την προστασία των πόλεων και των πολιτών, δ) ενίσχυση της επιχειρησιακής υποστήριξης, της δίωξης και των δικαιωμάτων των θυμάτων με στόχο την αποτελεσματικότερη αντίδραση σε επιθέσεις

Στις εργασίες για την πρόβλεψη, την πρόληψη, την προστασία και την αντιμετώπιση των τρομοκρατικών απειλών θα συμμετέχουν οι χώρες εταίροι, στη γειτονιά της ΕΕ και πέραν αυτής. Οι εργασίες αυτές θα βασίζονται στην ενισχυμένη συνεργασία με διεθνείς οργανισμούς. Η Επιτροπή και ο Ύπατος Εκπρόσωπος / Αντιπρόεδρος, κατά περίπτωση, θα εντείνουν τη συνεργασία με τους εταίρους των Δυτικών Βαλκανίων στον τομέα των πυροβόλων όπλων, θα διαπραγματευθούν διεθνείς συμφωνίες με χώρες της Νότιας Γειτονίας για την ανταλλαγή δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα με την Ευρωπόλ, και θα ενισχύσουν τη στρατηγική και επιχειρησιακή συνεργασία με άλλες περιοχές, όπως η περιοχή του Σαχέλ, το Κέρας της Αφρικής, άλλες αφρικανικές χώρες και βασικές περιοχές της Ασίας.

Η Επιτροπή πρότεινε επιπλέον να ενισχυθεί η εντολή της Ευρωπόλ, του οργανισμού της ΕΕ για τη συνεργασία στον τομέα της επιβολής του νόμου. Δεδομένου ότι οι τρομοκράτες συχνά καταχρώνται υπηρεσίες ιδιωτικών εταιρειών για τη στρατολόγηση οπαδών, τον σχεδιασμό επιθέσεων και τη διάδοση προπαγανδιστικού υλικού με στόχο την υποκίνηση περαιτέρω επιθέσεων, η αναθεωρημένη εντολή θα βοηθήσει την Ευρωπόλ να συνεργαστεί αποτελεσματικά με ιδιωτικούς φορείς και να διαβιβάσει σχετικά αποδεικτικά στοιχεία στα κράτη μέλη. Για παράδειγμα, η Ευρωπόλ θα είναι σε θέση να ενεργεί ως σημείο επαφής σε περίπτωση που δεν είναι σαφές ποιο κράτος μέλος έχει δικαιοδοσία.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2326

Παρουσίαση της νέας στρατηγικής της ΕΕ για την κυβερνοασφάλεια και νέων κανόνων για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας των φυσικών και ψηφιακών κρίσιμων οντοτήτων (16.12.2020)

Ένωση Ασφάλειας – κυβερνοασφάλεια – κυβερνοανθεκτικότητα – μηχανισμός ανάκαμψης και ανθεκτικότητας της ΕΕ

Η Επιτροπή και ο Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης για θέματα εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας παρουσιάζουν μια νέα στρατηγική της ΕΕ για την κυβερνοασφάλεια. Ως βασική συνιστώσα της στρατηγικής για τη διαμόρφωση του ψηφιακού μέλλοντος της Ευρώπης, του σχεδίου ανάκαμψης για την Ευρώπη και της στρατηγικής της ΕΕ για την Ένωση Ασφάλειας, η στρατηγική για την κυβερνοασφάλεια θα ενισχύσει τη συλλογική ανθεκτικότητα της Ευρώπης έναντι των κυβερνοαπειλών και θα διασφαλίσει ότι όλοι οι πολίτες και οι επιχειρήσεις θα μπορούν να επωφεληθούν πλήρως από αξιόπιστες υπηρεσίες και αξιόπιστα ψηφιακά εργαλεία. Είτε πρόκειται για τις συνδεδεμένες συσκευές και το δίκτυο ηλεκτρικής ενέργειας είτε για τις τράπεζες, τα αεροπλάνα, τις δημό-

σιες διοικήσεις και τα νοσοκομεία που χρησιμοποιούν ή από τα οποία εξυπηρετούνται οι Ευρωπαίοι, τους αξίζει να το πράττουν έχοντας τη βεβαιότητα ότι θα προστατεύονται από τις κυβερνοαπειλές.

Η νέα στρατηγική για την κυβερνοασφάλεια δίνει έμφαση στην ΕΕ τη δυνατότητα να ενισχύσει τον ηγετικό της ρόλο όσον αφορά τους διεθνείς κανόνες και τα διεθνή πρότυπα στον κυβερνοχώρο και να εντείνει τη συνεργασία με εταίρους σε ολόκληρο τον κόσμο για την προώθηση ενός παγκόσμιου, ανοικτού, σταθερού και ασφαλούς κυβερνοχώρου, βασισμένου στο κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τις θεμελιώδεις ελευθερίες και τις δημοκρατικές αξίες.

Επιπλέον, η Επιτροπή υποβάλλει προτάσεις για την αντιμετώπιση τόσο της κυβερνοανθεκτικότητας όσο και της φυσικής ανθεκτικότητας των κρίσιμων οντοτήτων και δικτύων: μια Οδηγία σχετικά με μέτρα για υψηλό κοινό επίπεδο κυβερνοασφάλειας σε ολόκληρη την Ένωση (αναθεωρημένη Οδηγία NIS ή «NIS 2») και μια νέα Οδηγία σχετικά με την ανθεκτικότητα των κρίσιμων οντοτήτων. Καλύπτουν ευρύ φάσμα τομέων και αποσκοπούν στην αντιμετώπιση των υφιστάμενων και μελλοντικών διαδικτυακών και μη διαδικτυακών κινδύνων, από τις κυβερνοεπιθέσεις έως το έγκλημα και τις φυσικές καταστροφές, με συνεκτικό και συμπληρωματικό τρόπο.

Η νέα στρατηγική για την κυβερνοασφάλεια έχει ως στόχο να διαφυλάξει ένα παγκόσμιο και ανοικτό διαδίκτυο, παρέχοντας ταυτόχρονα διασφάλισης, όχι μόνο για την εγγύηση της ασφάλειας, αλλά και για την προστασία των ευρωπαϊκών αξιών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων όλων. Βασιζόμενη στα επιτεύγματα των τελευταίων μηνών και ετών, περιέχει συγκεκριμένες προτάσεις για κανονιστικές και επενδυτικές πρωτοβουλίες, καθώς και για πρωτοβουλίες πολιτικής, σε τρεις τομείς δράσης της ΕΕ:

- Ανθεκτικότητα, τεχνολογική κυριαρχία και ηγετική θέση
- Ανάπτυξη επιχειρησιακής ικανότητας πρόληψης, αποτροπής και αντιμετώπισης
- Προώθηση ενός παγκόσμιου και ανοικτού κυβερνοχώρου μέσω αυξημένης συνεργασίας

Η ΕΕ έχει δεσμευτεί να στηρίζει τη νέα στρατηγική για την κυβερνοασφάλεια με πρωτοφανές επίπεδο επενδύσεων στο πλαίσιο της ψηφιακής μετάβασης της ΕΕ κατά την επόμενη επταετία, μέσω του επόμενου μακροπρόθεσμου προϋπολογισμού της ΕΕ, ιδίως του προγράμματος «Ψηφιακή Ευρώπη» και του προγράμματος «Ορίζων Ευρώπη», καθώς και του σχεδίου ανάκαμψης για την Ευρώπη. Ως εκ τούτου, τα κράτη μέλη ενθαρρύνονται να αξιοποιήσουν πλήρως τον Μηχανισμό Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας της ΕΕ για να ενισχύσουν την κυβερνοασφάλεια και να πραγματοποιήσουν ισόποσες επεν-

δύσεις με τις επενδύσεις σε επίπεδο ΕΕ. Στόχος είναι να πραγματοποιηθούν συνδυασμένες επενδύσεις ύψους έως και 4,5 δισ. ευρώ από την ΕΕ, τα κράτη μέλη και τον κλάδο, ιδίως στο πλαίσιο του Κέντρου Ικανοτήτων Κυβερνοασφάλειας και του Δικτύου Κέντρων Συντονισμού, και να διασφαλιστεί ότι σημαντικό μέρος θα διατεθεί στις ΜΜΕ.

Τα υφιστάμενα μέτρα σε επίπεδο ΕΕ που αποσκοπούν στην προστασία των βασικών υπηρεσιών και υποδομών τόσο από κυβερνοκινδύνους όσο και από φυσικούς κινδύνους πρέπει να επικαιροποιηθούν. Οι κίνδυνοι κυβερνοασφάλειας εξακολουθούν να εξελίσσονται με την αυξανόμενη ψηφιοποίηση και διασύνδεση. Οι φυσικοί κίνδυνοι έχουν επίσης καταστεί πιο σύνθετοι μετά την έγκριση των ενωσιακών κανόνων του 2008 για τις υποδομές ζωτικής σημασίας, οι οποίοι επί του παρόντος καλύπτουν μόνο τους τομείς της ενέργειας και των μεταφορών. Οι αναθεωρήσεις έχουν ως στόχο την επικαιροποίηση των κανόνων σύμφωνα με τη λογική της στρατηγικής της ΕΕ για την Ένωση Ασφάλειας, υπερβαίνοντας την εσφαλμένη διάκριση μεταξύ διαδικτυακού και μη διαδικτυακού περιβάλλοντος και εγκαταλείποντας την προσέγγιση βάσει σιλό.

Για την αντιμετώπιση των αυξανόμενων απειλών λόγω της ψηφιοποίησης και της διασύνδεσης, η προτεινόμενη Οδηγία σχετικά με μέτρα για υψηλό κοινό επίπεδο κυβερνοασφάλειας σε ολόκληρη την Ένωση (αναθεωρημένη Οδηγία NIS ή «NIS 2») θα καλύπτει μεσαίες και μεγάλες οντότητες από περισσότερους τομείς με βάση την κρίσιμότητά τους για την οικονομία και την κοινωνία. Η NIS 2 ενισχύει τις απαιτήσεις ασφάλειας που επιβάλλονται στις εταιρείες, αντιμετωπίζει τα ζητήματα της ασφάλειας των αλυσίδων εφοδιασμού και των σχέσεων με τους προμηθευτές, εξορθολογίζει τις υποχρεώσεις υποβολής εκθέσεων, εισάγει αυστηρότερα εποπτικά μέτρα για τις εθνικές αρχές και αυστηρότερες απαιτήσεις επιβολής, και αποσκοπεί στην εναρμόνιση των καθεστώτων κυρώσεων σε όλα τα κράτη μέλη.

Η προτεινόμενη Οδηγία σχετικά με την ανθεκτικότητα των κρίσιμων οντοτήτων διευρύνει τόσο το πεδίο εφαρμογής όσο και το βάθος της Οδηγίας του 2008 για τις ευρωπαϊκές υποδομές ζωτικής σημασίας. Καλύπτονται πλέον δέκα τομείς: ενέργεια, μεταφορές, τράπεζες, υποδομές χρηματοπιστωτικών αγορών, υγεία, πόσιμο νερό, λύματα, ψηφιακή υποδομή, δημόσια διοίκηση και διάστημα.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και ο Ύπατος Εκπρόσωπος δεσμεύονται να εφαρμόσουν τη νέα στρατηγική για την κυβερνοασφάλεια κατά τους προσεχείς μήνες. Θα υποβάλλουν τακτικά εκθέσεις σχετικά με την πρόοδο που σημειώνεται και θα ενημερώνουν πλήρως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και

τα ενδιαφερόμενα μέρη για όλες τις σχετικές δράσεις, ενώ θα ενθαρρύνεται η συμμετοχή τους σε αυτές. Εναπόκειται πλέον στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο να εξετάσουν και να εγκρίνουν την προτεινόμενη Οδηγία NIS 2 και την Οδηγία σχετικά με την ανθεκτικότητα των κρίσιμων οντοτήτων. Μόλις επιτευχθεί συμφωνία

και εγκριθούν οι προτάσεις, τα κράτη μέλη θα πρέπει να τις μεταφέρουν στο εθνικό τους δίκαιο εντός 18 μηνών από την έναρξη ισχύος τους.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_20_2391

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εγκρίνει νέους κανόνες για τις πλατφόρμες crowdfunding

Οι νεοσύστατες και καινοτόμες επιχειρήσεις δυσκολεύονται συχνά να αποκτήσουν πρόσβαση σε πόρους μέσω παραδοσιακών μέσων, όπως είναι τα τραπεζικά δάνεια. Οι λεγόμενοι πάροχοι υπηρεσιών crowdfunding (πληθοχρηματοδότησης) τούς προσφέρουν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή και να αντλήσουν πόρους από πολλούς μικροεπενδυτές, συνήθως μέσω ψηφιακών πλατφορμών. Ένας από τους σημαντικότερους κινδύνους του crowdfunding είναι ότι οι αποφάσεις των επενδυτών συχνά δεν βασίζονται σε δεδομένα αλλά σε συναισθηματικούς παράγοντες. Από τα πιο κοινά προβλήματα που δεν προβλέπουν οι επενδυτές είναι η χρεοκοπία των μικρών εταιρειών ή η καθυστέρηση της παράδοσης των αγαθών που εμπορεύονται. Οι υφιστάμενοι εθνικοί κανόνες για το crowdfunding δεν είναι ομοιόμορφοι, πράγμα που σημαίνει πως υπάρχει νομική αβεβαιότητα. Επιπλέον, αποθαρρύνονται οι επενδύσεις σε έργα σε διαφορετική χώρα, ενώ αποθαρρύνονται και οι πάροχοι υπηρεσιών crowdfunding από το να προσφέρουν διασυνοριακές υπηρεσίες. Το γεγονός αυτό έχει περιορίσει τις ευκαιρίες για τις εταιρείες που θα μπορούσαν να επωφεληθούν από συλλογικές επενδύσεις μιας μεγάλης ομάδας ατόμων – ειδικά όταν αυτές δραστηριοποιούνται σε μικρότερες αγορές.

Στις 5 Οκτωβρίου 2020, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υιοθέτησε νέους κανόνες που θα επιτρέπουν στις πλατφόρμες crowdfunding να παρέχουν εύκολα τις υπηρεσίες τους στην ενιαία αγορά της ΕΕ. Το νέο πλαίσιο αναμένεται να διευρύνει την ομάδα των δυνητικών επενδυτών για τις νεοσύστατες, καινοτόμες και μικρές επιχειρήσεις, παρέχοντας στους επενδυτές καλύτερη προστασία και μεγαλύτερη επιλογή έργων. Οι πλατφόρμες crowdfunding που λειτουργούν σε περισσότερες από μία χώρες της ΕΕ θα πρέπει να συμμορφώνονται με ένα ενιαίο σύνολο βασικών κανόνων – που περιέχονται στον νέο Κανονισμό – αντί για διαφορετικούς κανόνες σε κάθε χώρα. Η συνοδευτική Οδηγία αποσκοπεί στην παροχή ευκολότερης πρόσβασης σε πηγές χρηματοδότησης για τις μικρές εταιρείες. Οι κανόνες θα καλύπτουν εκστρατείες crowdfunding ύψους έως και 5 εκατ. ευρώ ανά έτος. Οι νέοι κανόνες απαιτούν από τους παρόχους υπηρεσιών crowdfunding να παρέχουν στους πελάτες τους σαφείς πληροφορίες σχετικά με τους πιθανούς οικονομικούς κινδύνους κάθε έργου. Οι επενδυτές πρέπει να έχουν στη διάθεσή τους ένα βασικό ενημερωτικό δελτίο για το έργο, το οποίο είτε θα προετοιμάζεται από τον ιδιοκτήτη του έργου είτε θα παρέχεται σε επίπεδο πλατφόρμας.

Σχετικά links:

Σχετική ανακοίνωση:

<https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20201002IPR88439/final-vote-on-eu-rules-for-crowdfunding-platforms>

Ο νέος Κανονισμός:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32020R1503&from=EN>

Η νέα Οδηγία:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32020L1504&from=EN>

Βλ. επίσης:

https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/crowdfunding-guide/what-is/explained_el

<https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-deeper-and-fairer-internal-market-with-a-strengthened-industrial-base-financial-services/file-crowdfunding-service-providers-for-business>

► Συστάσεις του Συνηγόρου του Καταναλωτή για τις ηλεκτρονικές συναλλαγές

Περί τα μέσα Νοεμβρίου 2020, η ανεξάρτητη αρχή «Συνήγορος του Καταναλωτή» απηύθυνε συστάσεις προς τους καταναλωτές με σκοπό την προστασία τους κατά τη διενέργεια ηλεκτρονικών αγορών και τραπεζικών ηλεκτρονικών συναλλαγών. Λαμβανομένων υπόψη των μέτρων για την αντιμετώπιση της πανδημίας της νόσου COVID-19 και ενόψει της αναμενόμενης στροφής των καταναλωτών προς τις συναλλαγές μέσω διαδικτύου, επεσήμανε ότι απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή κατά τις εξ αποστάσεως αγορές καταναλωτικών αγαθών και τη χρήση των υπηρεσιών ηλεκτρονικής τραπεζικής.

Σχετικά με το ηλεκτρονικό εμπόριο, τόνισε ότι υφίστανται πολλά αξιόπιστα ηλεκτρονικά καταστήματα (e-shops), αλλά υπάρχουν και καταστήματα που χρησιμοποιούν αθέμιτες εμπορικές πρακτικές. Έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο καταναλωτές να έχουν προκαταβάλει την αξία της παραγγελίας στα ηλεκτρονικά καταστήματα αλλά ούτε τα προϊόντα τους παραδίδονται ούτε επιστρέφονται τα χρηματικά ποσά που έχουν προεισπραχθεί. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, οι εν λόγω επιχειρήσεις διακόπτουν κάθε επικοινωνία με τους καταναλωτές μετά τη συναλλαγή.

Ο Συνήγορος του Καταναλωτή, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του, ανέδειξε τις ανωτέρω αθέμιτες και παραπλανητικές εμπορικές πρακτικές και σύστησε, μεταξύ άλλων, στους καταναλωτές τα εξής:

- Να προτιμούν την πραγματοποίηση αγορών από αξιόπιστα και γνωστά ηλεκτρονικά καταστήματα. Σημαντική ένδειξη αξιοπιστίας είναι η μακρόχρονη λειτουργία των καταστημάτων στην αγορά και η ύπαρξη φυσικής έδρας τους.
 - Να ελέγχουν πάντοτε τις βασικές πληροφορίες που παρέχονται για το ηλεκτρονικό κατάστημα από τον ιστότοπό του. Να αναζητούν την επωνυμία της εταιρείας και τα πλήρη στοιχεία επικοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης της ταχυδρομικής διεύθυνσης. Η ύπαρξη μόνο ηλεκτρονικής διεύθυνσης και κινητού τηλεφώνου δεν αρκεί και αποτελεί ένδειξη απάτης.
 - Να εντοπίζουν στο διαδίκτυο τυχόν σχόλια, εμπειρίες ή συστάσεις άλλων καταναλωτών που έχουν ήδη συναλλάξει με το συγκεκριμένο κατάστημα. Να προσεγγίζουν τις συστάσεις με κριτικό μάτι, διότι μπορεί να είναι παραπλανητικές ή κατασκευασμένες.
 - Να ελέγχουν, οπωσδήποτε, πριν από την πληρωμή ότι ο ιστότοπος παρέχει ασφαλή σύνδεση για τη μετάδοση ευαίσθητων δεδομένων, όπως στοιχείων πιστωτικών καρτών. Να βεβαιώνονται ότι το σύμβολο ασφαλούς μετάδοσης δεδομένων εμφανίζεται στο πεδίο «διεύθυνση του προγράμματος περιήγησης» με τη μορφή HTTPS. Τα αναγνωρισμένα ηλεκτρονικά καταστήματα διαθέτουν σήματα εμπιστοσύνης των ενώσεων ηλεκτρονικού εμπορίου και των οργανισμών που διαθέτουν πιστοποιητικά ασφαλείας και απορρήτου προσωπικών δεδομένων. Αυτό δείχνει ότι η εταιρεία είναι αξιόπιστη και τηρεί τους βασικούς κανόνες στις ηλεκτρονικές συναλλαγές, οπότε ο καταναλωτής μπορεί να αγοράσει από αυτήν με ασφάλεια.
 - Να προτιμούν την πραγματοποίηση αγορών από ηλεκτρονικά καταστήματα που διαθέτουν την αντικαταβολή ως εναλλακτικό τρόπο πληρωμής.
 - Να λαμβάνουν επιβεβαίωση της παραγγελίας, την οποία να φυλάσσουν μαζί με κάθε άλλο έγγραφο που σχετίζεται με αυτή. Αν χρειάζεται να επικοινωνήσουν με τον έμπορο, να προτιμούν το ηλεκτρονικό μήνυμα. Με αυτόν τον τρόπο, σε περίπτωση προβλήματος, θα έχουν στη διάθεσή τους έμπρακτες αποδείξεις της επικοινωνίας τους, καθώς και όλες τις λεπτομέρειες της συναλλαγής που έχουν συμφωνηθεί.
- Όσον αφορά τις τραπεζικές ηλεκτρονικές συναλλαγές, ο Συνήγορος του Καταναλωτή απηύθυνε τις ακόλουθες συστάσεις προς τους καταναλωτές:
- Να φυλάσσουν τους αυστηρώς προσωπικούς μυστικούς κωδικούς πρόσβασης στις υπηρεσίες e-banking (username, password) με ιδιαίτερη επιμέλεια και να μην τους αποκαλύπτουν σε τρίτα πρόσωπα. Να χρησιμοποιούν σύνθετους κωδικούς ασφαλείας και να τους αλλάζουν ανά τακτά χρονικά διαστήματα.
 - Να φυλάσσουν με αντίστοιχη επιμέλεια όλα τα στοιχεία της χρεωστικής ή πιστωτικής τους κάρτας: αριθμό, όνομα κατόχου, ημερομηνία λήξης, και ιδίως τον τριψήφιο κωδικό επαλήθευσης CVV2, και να τα αποκαλύπτουν μόνο στο πλαίσιο βεβαιωμένα ασφαλών συναλλαγών.
 - Να μην εισάγουν κωδικούς e-banking, καρτών, ούτε στοιχεία ταυτοποίησης, σε ιστοσελίδες στις οποίες μπορεί να τους παραπέμψει μέσω συνδέσμου (link) οποιαδήποτε αμφιβόλου προελεύσεως εισερχόμενη ηλεκτρονική επιστολή (e-mail).
 - Όταν δέχονται τηλεφωνικές κλήσεις από υποτιθέμενους εκπροσώπους τραπεζών ή άλλων φορέων, υπηρεσιών κλπ. που τους ζητούν να αποκαλύψουν προσωπικούς μυστικούς κωδικούς πρόσβασης, να μην ανταποκρίνονται και να τερματίζουν την επικοινωνία. Οι τράπεζες, με τις οποίες συνεργάζονται, δεν θα ζητήσουν ποτέ και με κανέναν τρόπο (email ή τηλεφωνικά) τους προσωπικούς κωδικούς των καταναλωτών.
 - Να ελέγχουν σχολαστικά τις διευθύνσεις των ηλεκτρονικών επιστολών που δέχονται και κυρίως ότι το εμφανιζόμενο όνομα του αποστολέα αντιστοιχεί στη δική του ηλεκτρονική διεύθυνση. Συνήθης πρακτική υποκλοπής στοιχείων είναι το εισερχόμενο e-mail ψευδεπίγραφο να φέρει όνομα πραγματικής επαφής του παραλήπτη, ενώ το e-mail του αποστολέα οφθαλμοφανώς δεν έχει καμία σχέση με αυτήν την επαφή.
 - Για την είσοδο σε ιστοσελίδες τραπεζών και πλατφόρμες e-banking, οι καταναλωτές να πληκτρολογούν απευθείας τη διεύθυνση της ιστοσελίδας και να βεβαιώνονται ότι έχει τεθεί σε εφαρμογή κρυπτογράφηση (ενδεικτικά: να υπάρχει πρόθεμα https, εικονίδιο κλειστού λουκέτου αριστερά από τη διεύθυνση του site ή στην κάτω δεξιά γωνία του παραθύρου).
- Τέλος, τονίζεται εν γένει ότι επί σοβαρών ενδείξεων προβληματικής εμπορικής ή τραπεζικής συναλλαγής ή σε περίπτωση υποψίας διαρροής των προσωπικών και μυστικών κωδικών τους, οι καταναλωτές πρέπει να επικοινωνούν αμέσως με την τράπεζά τους για οδηγίες και να προβαίνουν σε ενέργειες αμφισβήτησης των τυχόν μη εγκεκριμένων από τους ίδιους συναλλαγών.
- Σχετικά links:
Σχετικά δελτία τύπου:
<http://www.synigoroskatanaloti.gr/docs/press/2020-11-11.ΔΤ-Προστασία-διαδικτυακές-αγορές.pdf>
<http://www.synigoroskatanaloti.gr/docs/press/2020-11-16.ΔΤ-Προστασία-τραπεζικές-ηλεκτρονικές-συναλλαγές.pdf>

► Εκσυγχρονισμός των συστημάτων απονομής δικαιουσύννης της ΕΕ

Στις 2 Δεκεμβρίου 2020, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε δέσμη πρωτοβουλιών για τον εκσυγχρονισμό των

συστημάτων απονομής δικαιοσύνης της ΕΕ. Οι δύο κύριοι πυλώνες της νέας δέσμης μέτρων είναι η Ανακοίνωση για την ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης στην ΕΕ και η νέα στρατηγική για την ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση. Αυτή η εργαλειοθήκη για την ψηφιακή δικαιοσύνη αποσκοπεί στην περαιτέρω στήριξη των κρατών μελών, ώστε τα εθνικά τους συστήματα απονομής δικαιοσύνης να μεταβούν στην ψηφιακή εποχή και να βελτιωθεί η διασυνοριακή δικαστική συνεργασία στην ΕΕ μεταξύ των αρμόδιων αρχών. Όσον αφορά την ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση, η Επιτροπή προετοιμάζει τους δικαστές, τους εισαγγελέες και τους επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύνης για τις προκλήσεις του 21ου αιώνα, όπως η ψηφιοποίηση. Επίσης, αποσκοπεί στην προώθηση κοινής ευρωπαϊκής δικαστικής κουλτούρας με βάση το κράτος δικαίου, τα θεμελιώδη δικαιώματα και την αμοιβαία εμπιστοσύνη.

Η πανδημία της νόσου COVID-19 έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη για επιτάχυνση της ψηφιοποίησης της δικαιοσύνης. Έχει καταστεί σαφές ότι οι επιχειρήσεις και οι πολίτες πρέπει να έχουν πρόσβαση στη δικαιοσύνη και ηλεκτρονικά, από τον φορητό υπολογιστή τους στο σπίτι τους. Για τον σκοπό αυτό, η Επιτροπή παρουσίασε τα ακόλουθα τέσσερα βασικά εργαλεία.

– Η ψηφιακή τεχνολογία ως βασική επιλογή στη διασυνοριακή δικαστική συνεργασία: Μέχρι σήμερα, πολλές δικαστικές διαδικασίες, μεταξύ άλλων και διασυνοριακές, εξακολουθούν να διεξάγονται σε έγχαρτη μορφή και μέσω ταχυδρομείου. Η Επιτροπή θα επεξεργαστεί νομοθετική πρόταση για την ψηφιοποίηση των διαδικασιών διασυνοριακής δικαστικής συνεργασίας σε αστικές, εμπορικές και ποινικές υποθέσεις. Η έγκριση έχει προγραμματιστεί για το τέλος του 2021.

– Καταπολέμηση του διασυνοριακού εγκλήματος: Το σύστημα διαχείρισης υποθέσεων της Eurojust, το οποίο επιτρέπει στον εν λόγω οργανισμό να διασταυρώνει διάφορες υποθέσεις για τον συντονισμό της καταπολέμησης του σοβαρού διασυνοριακού εγκλήματος στην ΕΕ, συμπεριλαμβανομένης της τρομοκρατίας, πρέπει να επικαιροποιηθεί. Επιπλέον, οι τροποποιήσεις στην εντολή της Ευρωπόλ θα εισαγάγουν μια σχέση σύμπτωσης/απουσίας σύμπτωσης (hit/no-hit) μεταξύ της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας και της Ευρωπόλ. Χάρη σε αυτές τις «συνδέσεις σύμπτωσης/απουσίας σύμπτωσης» μεταξύ των συστημάτων τους διαχείρισης υποθέσεων, η Eurojust, η Ευρωπόλ και η Ευρωπαϊκή Εισαγγελία θα έχουν επίγνωση των εν εξελίξει ερευνών και διώξεων. Το 2021, η Επιτροπή θα παρουσιάσει επίσης νομοθετικές πρωτοβουλίες για την ψηφιακή ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με διασυνοριακές υποθέσεις τρομοκρατίας και τη δημιουργία πλατφόρμας συνεργασίας κοινών ομάδων έρευνας.

– Καλύτερη πρόσβαση σε πληροφορίες: Οι ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων επιτρέπουν την εύκολη αναζήτηση

πληροφοριών, ελαχιστοποιούν το κόστος για τους χρήστες και είναι ανθεκτικές σε κρίσεις. Συνεπώς, τα κράτη μέλη θα πρέπει να ενεργήσουν ώστε να ψηφιοποιήσουν τα μητρώα τους και να συνεργαστούν για τη μεταξύ τους διασύνδεση.

– Εργαλεία Τεχνολογιών Πληροφορικής για τη διασυνοριακή συνεργασία: Το e-CODEX (Επικοινωνία μέσω διαδικτυακής ανταλλαγής δεδομένων στον τομέα της ηλεκτρονικής δικαιοσύνης) είναι το κύριο εργαλείο για την ασφαλή συνεργασία σε διασυνοριακές αστικές, εμπορικές και ποινικές διαδικασίες. Μέχρι σήμερα, μόνο ορισμένα κράτη μέλη χρησιμοποιούν το e-CODEX. Με την έγκριση της σχετικής νομοθετικής πρότασης, η Επιτροπή έχει ως στόχο να καταστήσει το e-CODEX χρυσό πρότυπο για ασφαλή ψηφιακή επικοινωνία σε διασυνοριακές δικαστικές διαδικασίες σε όλα τα κράτη μέλη. Από την 1η Ιουλίου 2023, η Επιτροπή θα αναθέσει το σύστημα αυτό στον οργανισμό eu-LISA. Ένα άλλο ψηφιακό εργαλείο είναι το eEDES (σύστημα ηλεκτρονικής ανταλλαγής ψηφιακών πειστηρίων), το οποίο ορισμένα κράτη μέλη χρησιμοποιούν για την ταχεία και ασφαλή ανταλλαγή ευρωπαϊκών εντολών έρευνας, αιτημάτων αμοιβαίας δικαστικής συνδρομής και συναφών πειστηρίων σε ψηφιακή μορφή αντί ταχυδρομικώς. Με την εν λόγω νομοθετική πρόταση η Επιτροπή ενθαρρύνει όλα τα κράτη μέλη να συνδεθούν με το eEDES. Αυτά τα εργαλεία Τεχνολογιών Πληροφορικής θα εκσυγχρονίσουν τα συστήματα απονομής δικαιοσύνης της ΕΕ και θα δημιουργήσουν πραγματική ευρωπαϊκή προστιθέμενη αξία.

Όσον αφορά την ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση, η σχετική ετήσια έκθεση του 2020 δείχνει ότι το 2019 περισσότεροι από 180.000 επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύνης – το 12,9% του συνόλου των επαγγελματιών του τομέα της δικαιοσύνης στην ΕΕ – εκπαιδεύτηκαν στο δίκαιο της ΕΕ ή στο δίκαιο άλλου κράτους μέλους. Συνολικά, από την έγκριση της πρώτης στρατηγικής κατάρτισης των δικαστικών το 2011, έχουν εκπαιδευτεί 1,2 εκατ. επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύνης στο δίκαιο της ΕΕ.

Η τρέχουσα δεύτερη έκδοση της στρατηγικής της ΕΕ για τη δικαστική κατάρτιση διευρύνει το πεδίο της κατάρτισης που προσφέρει η ΕΕ στους επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύνης σε νέους τομείς πολιτικής, όπως η ψηφιοποίηση και η τεχνητή νοημοσύνη, παρέχοντάς τους τις γνώσεις και τις δεξιότητες που απαιτούνται για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21ου αιώνα. Θέτει επίσης φιλόδοξους στόχους: έως το 2024 το 65% των δικαστών και εισαγγελέων και το 15% των δικηγόρων θα έχει λάβει, σε ετήσια βάση, κατάρτιση σχετικά με το δίκαιο της ΕΕ. Η στρατηγική στηρίζει επίσης τους επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύνης στα Δυτικά Βαλκάνια και σε άλλες χώρες-εταίρους της ΕΕ στην Αφρική και τη Λατινική Αμερική. Επιπλέον, οι επαγγελματίες του τομέα της δικαιοσύ-

νης θα είναι σε θέση να αναζητήσουν μαθήματα κατάρτισης σχετικά με το δίκαιο της ΕΕ μέσω της ευρωπαϊκής πλατφόρμας κατάρτισης, η οποία εγκαινιάστηκε ήδη για μια πρώτη δοκιμαστική φάση και έχει προγραμματιστεί να είναι πλήρως λειτουργική μέσα στο 2021.

Σχετικά links:

Ιστότοπος για την ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης:

https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/digitalisation-justice_en

Στρατηγική για την ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση 2021-2024: https://ec.europa.eu/info/files/eu-strategy-training-justice-professionals-2021-2024_el

Ευρωπαϊκή πλατφόρμα κατάρτισης:

https://e-justice.europa.eu/content_european_training_platform-37158-el.do?init=true

Σύστημα διαχείρισης υποθέσεων Eurojust:

<https://www.eurojust.europa.eu/judicial-cooperation/tasks-and-tools-eurojust/transmission-information>

Βλ. επίσης:

<https://www.e-codex.eu>

<https://www.eulisa.europa.eu>

<https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2020/10/13/digital-justice-council-adopts-conclusions-on-digitalisation-to-improve-access-to-justice/#>

► Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας 2020-2025

Στις αρχές Δεκεμβρίου 2020, δημοσιεύθηκε η Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας για την περίοδο 2020-2025. Η άμεση αναθεώρηση του στρατηγικού σχεδιασμού για την κυβερνοασφάλεια της χώρας κρίθηκε αναγκαία λόγω των σημαντικών τεχνολογικών εξελίξεων και της αυξημένης χρήσης των νέων τεχνολογιών και ψηφιακών εφαρμογών για την εξυπηρέτηση πολιτών και επιχειρήσεων, ειδικά εν μέσω της πανδημίας.

Η Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας για την περίοδο 2020-2025 είναι ένα αναλυτικό κείμενο, το οποίο συντονίζει τη λήψη μέτρων για τον περιορισμό του εύρους των περιστατικών που μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο την ακεραιότητα κρίσιμων υποδομών και να απειλήσουν την εύρυθμη λειτουργία του Κράτους και την ασφάλεια πολιτών και επιχειρήσεων. Συστηματοποιείται σε πέντε στρατηγικούς πυλώνες παρέμβασης που αναλύονται ως εξής:

- Λειτουργικό σύστημα διακυβέρνησης
- Θωράκιση κρίσιμων υποδομών, ασφάλεια και νέες τεχνολογίες
- Βελτιστοποίηση διαχείρισης περιστατικών, καταπολέμηση του κυβερνοεγκλήματος και προστασία της ιδιωτικότητας
- Σύγχρονο επενδυτικό περιβάλλον με έμφαση στην προαγωγή της έρευνας και ανάπτυξης

– Ανάπτυξη ικανοτήτων, προαγωγή της ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης

Οι εν λόγω στόχοι εξειδικεύονται σε λεπτομερές πλαίσιο δράσεων με 15 ειδικούς στόχους και πάνω από 50 δραστηριότητες. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται παρεμβάσεις για την κυβερνοασφάλεια φορέων του δημοσίου, πλαίσιο προαγωγής αριστείας στον τομέα της κυβερνοασφάλειας, σχεδιασμός αποτίμησης κινδύνου, ενδυνάμωση συνεργασιών σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, μέτρα για τις προκλήσεις των νέων τεχνολογιών, ενισχυμένες απαιτήσεις ασφαλείας, συστήματα πρόληψης και αντιμετώπισης περιστατικών, ενδυναμωμένες συνεργασίες σε επιχειρησιακό επίπεδο, κίνητρα για επενδύσεις σε ασφαλή συστήματα, καθώς και ολοκληρωμένο πλαίσιο ανάπτυξης ικανοτήτων και ευαισθητοποίησης.

Σχετικά links:

Το πλήρες κείμενο της Εθνικής Στρατηγικής Κυβερνοασφάλειας 2020-2025:

<https://mindigital.gr/wp-content/uploads/2020/12/Εθνική-Στρατηγική-Κυβερνοασφάλειας.pdf>

► data.gov.gr: πλατφόρμα για τα ανοιχτά δεδομένα του Δημοσίου

Λίγες ημέρες πριν από τη λήξη του 2020, τέθηκε σε λειτουργία το data.gov.gr για την παροχή των ανοιχτών δεδομένων του ελληνικού Δημοσίου. Πρόκειται για μια πλατφόρμα που ανασχεδιάστηκε ολικά με σκοπό τον εκσυγχρονισμό και τη ριζική ανανέωση της έως τώρα υποδομής ανοιχτών δεδομένων του Δημοσίου, ώστε να παρέχονται με άμεσα αξιοποιήσιμο τρόπο για ερευνητικούς και επιχειρηματικούς σκοπούς.

Η νέα εκδοχή της πλατφόρμας διαθέτει δεδομένα του Δημοσίου από όλο το φάσμα της δημόσιας σφαίρας – από τις μετακινήσεις και τις βροχοπτώσεις μέχρι το δημογραφικό και την εγκληματικότητα – ανοιχτά και δωρεάν, συγκεντρωμένα σε 38 σειρές δεδομένων ενταγμένες σε 9 θεματικές κατηγορίες, στα πρότυπα του gov.gr. Με τον τρόπο αυτό, δημιουργείται για πρώτη φορά ένα σημείο συγκέντρωσης (data lake) των δεδομένων του Δημοσίου που αξιοποιεί τις πλέον σύγχρονες τεχνολογίες, εναρμονίζοντας διαφορετικές κατηγορίες δεδομένων σε μια ενιαία αρχιτεκτονική για διαχείριση και κατανάλωση.

Το data.gov.gr ενθαρρύνει την ευρεία αξιοποίηση δεδομένων τα οποία θα αποτελέσουν βάση ανάπτυξης εφαρμογών. Η πλατφόρμα προσφέρει όλα τα δεδομένα προς τον πολίτη, τον ερευνητή και την επιχείρηση σε ένα ενιαίο πρότυπο, καθώς παρέχονται μέσω API (Application Programming Interface – Διασύνδεση Προγραμματισμού Εφαρμογών). Δίνεται, έτσι, η δυνατότητα σε όποιον ενδιαφέρεται να αναζητήσει στοιχεία και να τα εντάξει εύκολα και αυτόματα σε άλλες πλατφόρμες και εφαρμο-

νομικής πληροφορικής

γές, όπως επιτάσσουν οι βέλτιστες διεθνείς πρακτικές.

Η λειτουργία της πλατφόρμας αναβαθμίζει τις προοπτικές της ψηφιακής θέσης της Ελλάδας, επιλύοντας μία ακόμη ψηφιακή εκκρεμότητα. Τα ανοιχτά δεδομένα συνιστούν παράγοντα βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας, αύξησης του ΑΕΠ και της απασχόλησης και προώθησης της βιώσιμης ανάπτυξης.

Η πρωτοβουλία αυτή έρχεται σε συνέχεια της ενσωμάτωσης στην εθνική νομοθεσία της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/1024, μέσω του Ν. 4727/2020 για την Ψηφιακή Διακυβέρνηση και τις Ηλεκτρονικές Επικοινωνίες. Η Ελλάδα αποτελεί την

πρώτη χώρα που ενσωματώνει τη συγκεκριμένη Οδηγία στο εθνικό της δίκαιο, εκσυγχρονίζοντας το νομοθετικό πλαίσιο που είχε τεθεί με τον Ν. 4305/2014.

Σχετικά links:

Σχετικός ιστότοπος:

<https://data.gov.gr>

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2020)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου

Βουλευτική ασυλία

αίτηση αναίρεσης – θεσμικό δίκαιο – μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου – Πρωτόκολλο περί των προνομίων και ασυλιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 8 – βουλευτική ασυλία – δραστηριότητα μη συνδεδεμένη με τα κοινοβουλευτικά καθήκοντα – δημοσίευση στον λογαριασμό Twitter του βουλευτή – άρθρο 9 – βουλευτικό ακαταδίωκτο – περιεχόμενο – απόφαση άρσης της βουλευτικής ασυλίας

ΔΕΕ C-12/19 P, Troszczynski/Κοινοβούλιο, 17.09.2020, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Μ. Βηλαράς, Εισηγητής: Ν. Ρίζαρρα, Γεν. Εισαγγελέας: Ρ. Πικαμάε, ECLI:EU:C:2020:725 – Αίτηση αναίρεσης

Με την υπό κρίση αίτηση αναίρεσης, η Mylène Troszczynski (στο εξής: ανααιρεσείουσα), γαλλικής υπηκοότητας, ζητεί την αναίρεση της απόφασης του ΓεΔΕΕ, της 8ης Νοεμβρίου 2018, επί της υπόθεσης T-550/17, *Troszczynski/Κοινοβούλιο* (στο εξής: ανααιρεσιβαλλόμενη απόφαση), με την οποία απορρίφθηκε η προσφυγή-αγωγή της με αίτημα την ακύρωση της απόφασης της 14ης Ιουνίου 2017, με την οποία το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ήρε τη βουλευτική ασυλία της (στο εξής: επίδικη απόφαση).

Το 2014, η ανααιρεσείουσα εξελέγη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Στις 23 Σεπτεμβρίου 2015, δημοσιεύθηκε στον λογαριασμό της στο Twitter φωτογραφία στην οποία εμφανιζόταν ομάδα γυναικών με ένδυμα που έκρυβε ολόκληρο το πρόσωπό τους εκτός από τα μάτια, οι οποίες φαίνονταν να αναμένουν ενώπιον ταμείου οικογενειακών επιδομάτων (CAF). Η φωτογραφία συνοδευόταν από το εξής σχόλιο της ανααιρεσείουσας: «CAF στο Rosny-sous-Bois στις 9.12.14. Υποτίθεται ότι ο νόμος απαγορεύει το πέπλο που καλύπτει εξ ολοκλήρου το πρόσωπο...» (στο εξής: επίμαχο tweet). Στις 27 Νοεμβρίου 2015, ο γενικός διευθυντής του CAF στο Rosny-sous-Bois υπέβαλε μήνυση για δυσφήμιση εις βάρος δημόσιας αρχής. Κατόπιν, ο εισαγγελέας Bobigny διέταξε προκαταρκτική εξέταση για την κατηγορία της «πρόκλησης μίσους ή βίας εις βάρος προσώπου ή ομάδας προσώπων λόγω της καταγωγής τους ή της συμμετοχής ή της μη συμμετοχής τους σε συγκεκριμένη εθνοτική, εθνική, φυλετική ή θρησκευτική ομάδα», καθώς και για την κατηγορία της δυσφήμισης. Μετά από άρνηση της ανααιρεσείουσας να παρουσιαστεί ενώπιον ανακριτή επικαλούμενη τη βουλευτική της ασυ-

λία, ο ανακριτής του πρωτοδικείου Bobigny υπέβαλε αίτηση προς το Κοινοβούλιο για την άρση της εν λόγω ασυλίας. Στις 14 Ιουνίου 2017, το Κοινοβούλιο εξέδωσε την επίδικη απόφαση. Ακολούθως, ο αρμόδιος για την ανάκριση αντιπρόεδρος του πρωτοδικείου Bobigny παρέπεμψε την ανααιρεσείουσα ενώπιον του πλημμελειοδικείου.

Με δικόγραφο που κατέθεσε στη Γραμματεία του ΓεΔΕΕ, στις 12 Αυγούστου 2017, η ανααιρεσείουσα άσκησε προσφυγή-αγωγή με αίτημα την ακύρωση της επίδικης απόφασης και την αποκατάσταση της ηθικής βλάβης την οποία ισχυρίστηκε ότι υπέστη εξαιτίας της απόφασης αυτής. Το ΓεΔΕΕ απέρριψε και τους τέσσερις λόγους ακύρωσης που προέβαλε στο σύνολό τους. Με την υπό ανάλυση αίτηση αναίρεσης, η ανααιρεσείουσα ζητεί από το Δικαστήριο: α) να αναιρέσει την ανααιρεσιβαλλόμενη απόφαση, β) να ακυρώσει την επίδικη απόφαση, γ) να αποφανθεί κατά νόμον επί του ποσού που πρέπει να της επιδικαστεί ως δικαστικά έξοδα, δ) να καταδικάσει το Κοινοβούλιο στα δικαστικά έξοδα.

Προς στήριξη της αίτησής της αναίρεσης, η ανααιρεσείουσα προσάπτει στο ΓεΔΕΕ ότι υπέπεσε σε πρόδηλη πλάνη εκτίμησης κατά την εξέταση ορισμένων λόγων ακύρωσης που προβλήθηκαν πρωτοδικώς, πλάνη η οποία είχε «*συνέπειες όσον αφορά τον χαρακτηρισμό, από το Γενικό Δικαστήριο, τόσο των σχολίων για τα οποία είχε ασκηθεί δίωξη όσο και του πλαισίου τους*» και είχε ως αποτέλεσμα να μην εφαρμοστούν υπέρ της ανααιρεσείουσας οι διατάξεις των άρθρων 8 και 9 του Πρωτοκόλλου περί των προνομίων και ασυλιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με τον πρώτο λόγο αναίρεσης, η ανααιρεσείουσα προσάπτει στο ΓεΔΕΕ ότι δεν θεώρησε το επίδικο tweet ως γνώμη δοθείσα κατά την άσκηση των κοινοβουλευτικών καθηκόντων της. Συγκεκριμένα, ισχυρίζεται, πρώτον, ότι το ΓεΔΕΕ εσφαλμένως διαπίστωσε ότι το γεγονός που σχολιάζεται στο επίμαχο tweet, λόγω της γαλλικής τοποθεσίας στην οποία έλαβε χώρα, δεν συγκαταλέγεται στα θέματα του ενδιαφέροντος ενός ευρωβουλευτή. Δεύτερον, υποστηρίζει ότι το ΓεΔΕΕ κακώς έκρινε ότι μια γνώμη συνιστά κατ' ανάγκην γενική θέση, αποκλείοντας οποιαδήποτε αναφορά σε συγκεκριμένο γεγονός. Τρίτον, ισχυρίζεται ότι το ΓεΔΕΕ κακώς έκρινε ότι η επισήμανση από έναν βουλευτή μιας συμπεριφοράς αντίθετης προς τη γαλλική νομοθεσία δεν αποτελεί ζήτημα της τρέχουσας επικαιρότητας.

Αρχικώς, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι το άρθρο 8 του Πρωτοκόλλου αποτελεί ειδική διάταξη, η οποία αποσκοπεί στην προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και της ανεξαρτησίας των ευρωβουλευτών και, επομένως, αποτελεί κώλυμα για οποιαδήποτε ένδικη διαδικασία που θα

μπορούσε να κινηθεί εξαιτίας γνώμης εκφρασθείσας ή ψήφου δοθείσας από τους ευρωβουλευτές αυτούς κατά την άσκηση των βουλευτικών τους καθηκόντων. Το εν λόγω άρθρο προορίζεται να έχει εφαρμογή σε κάθε δήλωση ή άποψη των ευρωβουλευτών, εντός ή εκτός των χώρων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, εφόσον η δήλωση ή η άποψη αυτή αντιστοιχεί, με βάση το περιεχόμενό της, στην έκφραση υποκειμενικών εκτιμήσεων. Εφόσον η προβλεπόμενη από το άρθρο 8 του Πρωτοκόλλου ασυλία ενδέχεται να περιαγάγει τις αρμόδιες δικαστικές αρχές σε οριστική αδυναμία να ασκήσουν τις αντίστοιχες αρμοδιότητές τους για την κίνηση ποινικής δίωξης και την επιβολή ποινών, ο σύνδεσμος μεταξύ της εκφρασθείσας από τον βουλευτή γνώμης και των βουλευτικών καθηκόντων πρέπει να είναι άμεσος και πρόδηλος. Εξάλλου, σε αντίθεση με το προβλεπόμενο στο άρθρο 9 εδάφιο α' στοιχείο α' του Πρωτοκόλλου ακαταδίωκτο του βουλευτή, το οποίο ρυθμίζεται κατά το εθνικό δίκαιο, η έκταση της προβλεπόμενης στο άρθρο 8 του Πρωτοκόλλου ασυλίας πρέπει, ελλείψει παραπομπής στα εθνικά δίκαια, να καθορίζεται αποκλειστικώς με βάση το δίκαιο της Ένωσης. Στην προκειμένη περίπτωση, διαπιστώνεται ότι, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει η αναιρεσείουσα, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι το επίμαχο tweet εξέφραζε μάλλον τη βούληση να δοθεί έμφαση σε συμπεριφορά αντίθετη προς το γαλλικό δίκαιο παρά τη μέριμνα για την προάσπιση των δικαιωμάτων των γυναικών και, συνεπώς, δεν μπορούσε να εξομοιωθεί με γενικότερη θέση επί θεμάτων τρέχουσας επικαιρότητας ή επί θεμάτων τα οποία χειρίζεται το Κοινοβούλιο. Επομένως, το πρώτο επιχείρημα που προβάλλεται προς στήριξη του πρώτου λόγου αναίρεσης στηρίζεται σε εσφαλμένη ερμηνεία της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης και πρέπει να απορριφθεί. Όσον αφορά το δεύτερο επιχείρημα που προβάλλεται προς στήριξη του πρώτου λόγου αναίρεσης, διαπιστώνεται ότι το ΓεΔΕΕ δεν έκρινε ότι γνώμη, κατά την έννοια του άρθρου 8 του Πρωτοκόλλου, μπορεί να αποτελεί μόνον η γενικού χαρακτήρα τοποθέτηση. Αντιθέτως, το ΓεΔΕΕ υπενθύμισε ότι η έννοια αυτή πρέπει να ερμηνεύεται ευρέως, ως καλύπτουσα τις αναφορές ή τις δηλώσεις οι οποίες, λόγω του περιεχομένου τους, αντιστοιχούν σε ισχυρισμούς που συνιστούν υποκειμενικές εκτιμήσεις. Τέλος, όσον αφορά το τρίτο επιχείρημα που προβάλλεται προς στήριξη του πρώτου λόγου αναίρεσης, επισημαίνεται ότι, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει η αναιρεσείουσα, το ΓεΔΕΕ δεν διαπίστωσε ότι η επισήμανση από βουλευτή μιας συμπεριφοράς αντίθετης προς εθνικό νόμο δεν αποτελεί θέμα της τρέχουσας επικαιρότητας. Πράγματι, το ΓεΔΕΕ περιορίστηκε απλώς στη διαπίστωση ότι το επίμαχο tweet εξέφραζε μάλλον τη βούληση να δοθεί έμφαση σε συμπεριφορά αντίθετη προς γαλλικό νόμο παρά τη μέριμνα για την προάσπιση των δικαιωμάτων των γυναικών και ότι, ως εκ τούτου, το γεγονός ότι η αναιρεσείουσα είναι αναπληρωματικό μέλος της επιτροπής δικαιωμάτων

της γυναίκας και ισότητας των φύλων στο Κοινοβούλιο δεν αρκεί ώστε να συνδέσει το επίμαχο tweet με τα κοινοβουλευτικά της καθήκοντα. Επομένως, ο πρώτος λόγος αναίρεσης, με τον οποίον προβάλλεται παράβαση του άρθρου 8 του Πρωτοκόλλου εκ μέρους του ΓεΔΕΕ, απορρίπτεται ως αβάσιμος.

Με τον δεύτερο λόγο αναίρεσης, η αναιρεσείουσα προσάπτει κατ' ουσίαν στο ΓεΔΕΕ ότι επικύρωσε την επίδικη απόφαση κρίνοντας εσφαλμένως, κατά παράβαση του άρθρου 9 του Πρωτοκόλλου, ότι συνέτρεχαν οι απαιτούμενες προϋποθέσεις για την άρση της βουλευτικής ασυλίας της. Προς στήριξη του λόγου αυτού, η αναιρεσείουσα προβάλλει τρία επιχειρήματα. Πρώτον, ισχυρίζεται ότι το ΓεΔΕΕ κακώς διαπίστωσε ότι δεν αποκείται στο Κοινοβούλιο να εξακριβώσει εάν αποδείχθηκαν τα πραγματικά περιστατικά που προσάπτονται στον βουλευτή του οποίου ζητείται η άρση της βουλευτικής ασυλίας, ενώ το Κοινοβούλιο εξέτασε και αναγνώρισε τα εν λόγω πραγματικά περιστατικά. Δεύτερον, υποστηρίζει ότι το ΓεΔΕΕ δεν συνήγαγε τις προσήκουσες έννομες συνέπειες από το άρθρο 42 του Νόμου της 29ης Ιουλίου 1881 περί της ελευθερίας του Τύπου, το οποίο παρέχει στις αρμόδιες εθνικές αρχές τη δυνατότητα να ασκήσουν δίωξη κατά του πραγματικού συντάκτη του επίμαχου tweet, εν προκειμένω του βοηθού της αναιρεσείουσας. Τρίτον, ισχυρίζεται ότι ήταν η μόνη που παραπέμφθηκε ενώπιον του πλημμελειοδικείου παρόλο που δεν ήταν η συντάκτρια του επίμαχου tweet και το απέσυρε αμέσως μόλις πληροφορήθηκε την ύπαρξή του, γεγονός που καταδεικνύει το «*μένος ενός δικαστικού λειτουργού*» εναντίον της και μαρτυρεί «*πρόθεση πρόκλησης βλάβης σε βάρος της σε πολιτικό επίπεδο, συμπεριφορά χαρακτηριστική furtus per secutionis*».

Συναφώς, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι το άρθρο 9 εδάφιο α' στοιχείο α' του Πρωτοκόλλου προβλέπει μεν ότι, κατά τη διάρκεια των συνόδων του Κοινοβουλίου, τα μέλη του απολαύουν, εντός της επικράτειας των κρατών τους, των ασυλιών που αναγνωρίζονται στα μέλη του Κοινοβουλίου της χώρας τους, πλην όμως το ίδιο αυτό άρθρο διευκρινίζει, με το τρίτο εδάφιο του, ότι το Κοινοβούλιο μπορεί να αποφασίσει την άρση της ασυλίας ενός από τα μέλη του. Όσον αφορά το πρώτο επιχείρημα που προβάλλεται προς στήριξη του δεύτερου λόγου αναίρεσης, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι το ΓεΔΕΕ ορθώς έκρινε ότι το ζήτημα εάν πληρούνται, βάσει του άρθρου 9 του Πρωτοκόλλου, οι προϋποθέσεις για την άρση της βουλευτικής ασυλίας κατά τον χρόνο υποβολής της σχετικής αίτησης, είναι διακριτό από το ζήτημα εάν έχουν αποδειχθεί τα προσαπτόμενα στον ενδιαφερόμενο βουλευτή πραγματικά περιστατικά, το οποίο εμπίπτει στην αρμοδιότητα των αρχών του κράτους μέλους. Επομένως, το γεγονός ότι το Κοινοβούλιο αναγνώρισε με την επίδικη απόφαση ότι η προσφεύγουσα δεν ήταν η συντάκτρια

του επίμαχου tweet και ότι το διέγραψε μόλις πληροφορήθηκε την ύπαρξή του δεν μπορεί να εξομοιωθεί με εκτίμηση της ευθύνης της προσφεύγουσας για την ενδεχόμενη χρήση του λογαριασμού της στο Twitter από τον βοηθό της, η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει το Κοινοβούλιο στην απόρριψη της αίτησης άρσης της κοινοβουλευτικής της ασυλίας, βάσει του άρθρου 9 του Πρωτοκόλλου. Επομένως, το ΓεΔΕΕ δεν υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο όταν έκρινε ότι το γεγονός αυτό δεν ασκεί επιρροή στη νομιμότητα της επίδικης απόφασης. Όσον αφορά το δεύτερο επιχείρημα, προβάλλεται αλυσιτελώς, διότι ούτε το Κοινοβούλιο, κατά την έκδοση της επίδικης απόφασης, ούτε το ΓεΔΕΕ, κατά την εξέταση της νομιμότητάς της, ήταν αρμόδιο να εφαρμόσει τον Νόμο της 29ης Ιουλίου 1881. Όσον αφορά το τρίτο επιχείρημα, πρέπει να απορριφθεί ως αλυσιτελής.

Ως εκ τούτου, ο τρίτος λόγος αναίρεσης πρέπει να απορριφθεί ως εν μέρει αβάσιμος και εν μέρει αλυσιτελής.

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι η υπό κρίση αίτηση αναίρεσης πρέπει να απορριφθεί.

II. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Κρατικές ενισχύσεις

Χρηματοδοτικές ενισχύσεις που καταβάλλονται από οργανισμό οικολογικής διαχείρισης, εγκεκριμένο από τις δημόσιες αρχές, στους συμβεβλημένους φορείς διαλογής

προδικαστική παραπομπή – κρατικές ενισχύσεις – άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ – έννοια των «κρατικών πόρων» – διευρυμένη ευθύνη των παραγωγών – οργανισμός οικολογικής διαχείρισης εγκεκριμένος από τις δημόσιες αρχές για να εισπράττει χρηματικές εισφορές από επιχειρήσεις που διαθέτουν συγκεκριμένα προϊόντα στην αγορά, προκειμένου να μεριμνά για λογαριασμό τους για την εκπλήρωση της υποχρέωσης που υπέχουν εκ του νόμου οι εν λόγω επιχειρήσεις για επεξεργασία των αποβλήτων που προέρχονται από τα προϊόντα αυτά – χρηματοδοτικές ενισχύσεις που καταβάλλονται από τον οργανισμό οικολογικής διαχείρισης στους συμβεβλημένους φορείς διαλογής

ΔΕΕ C-556/19, Eco TLC, 21.10.2020, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγήτρια: R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2020:844 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, της Eco TLC και, αφετέρου, του Υπουργού Επικρατείας, Υπουργού Οικολογικής και Αλληλέγγυας Μετάβασης της Γαλλίας και

του Υπουργού Οικονομίας και Οικονομικών της Γαλλίας σχετικά με τη νομιμότητα υπουργικής απόφασης με την οποία προβλέφθηκε η αναπροσαρμογή οικονομικής ενίσχυσης που καταβάλλεται από την Eco TLC στους συμβεβλημένους φορείς που είναι επιφορτισμένοι με την επεξεργασία των αποβλήτων από τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα ένδυσης, τα λευκά είδη οικιακής χρήσης και τα υποδήματα.

Η Eco TLC είναι οργανισμός οικολογικής διαχείρισης, ο οποίος έχει λάβει από τις δημόσιες αρχές την έγκριση να εισπράττει χρηματικές εισφορές από τις επιχειρήσεις που διαθέτουν στην αγορά προϊόντα TLC, ως αντάλλαγμα για υπηρεσία η οποία συνίσταται στο να μεριμνά, για λογαριασμό τους, για την εκπλήρωση της εκ του νόμου υποχρέωσης των εν λόγω επιχειρήσεων για επεξεργασία των αποβλήτων που προέρχονται από τα προϊόντα αυτά. Προς τούτο, η Eco TLC συνάπτει συμβάσεις με τους επιλέξιμους φορείς διαλογής και τους καταβάλλει διάφορα είδη χρηματοδοτικών ενισχύσεων. Με υπουργική απόφαση του 2017, ο συντελεστής για τον υπολογισμό της ενίσχυσης για τη βιωσιμότητα που αφορούσε την ανάκτηση υλικών αναπροσαρμόστηκε στα 82,5 ευρώ ανά τόνο για τα ποσά που καταβάλλονται από 1ης Ιανουαρίου 2018. Η Eco TLC προσέφυγε κατά της εν λόγω υπουργικής απόφασης ενώπιον του Conseil d'État, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι η υπουργική αυτή απόφαση συνιστούσε κρατική ενίσχυση κατά την έννοια του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Το Conseil d'État αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα.

Με το ερώτημα αυτό, το αιτούν δικαστήριο ερωτά, κατ' ουσίαν, εάν το άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι συνιστά κρατική παρέμβαση ή παρέμβαση με κρατικούς πόρους, κατά τη διάταξη αυτή, μηχανισμός με τον οποίο ιδιωτικός μη κερδοσκοπικός οργανισμός οικολογικής διαχείρισης, ο οποίος έχει λάβει έγκριση από τις δημόσιες αρχές, εισπράττει από επιχειρήσεις, οι οποίες διαθέτουν στην αγορά συγκεκριμένη κατηγορία προϊόντων και οι οποίες συνάπτουν με αυτόν σχετική σύμβαση, εισφορές ως αντάλλαγμα για υπηρεσία συνιστάμενη στο να μεριμνά, για λογαριασμό τους, για την επεξεργασία των αποβλήτων των προϊόντων αυτών και καταβάλλει σε φορείς επιφορτισμένους με τη διαλογή και την ανάκτηση των εν λόγω αποβλήτων επιδοτήσεις των οποίων το ύψος καθορίζεται στην εκδιδόμενη έγκριση βάσει περιβαλλοντικών και κοινωνικών στόχων. Το Δικαστήριο αρχικώς παρατηρεί ότι το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις που διαθέτουν προϊόντα TLC στην αγορά επέλεξαν να προσχωρήσουν στην Eco TLC δεν αρκεί από μόνο του προκειμένου να θεωρηθεί ότι οι εισφορές τις οποίες καταβάλλουν οι επιχειρήσεις αυτές στην Eco TLC συνιστούν υποχρεωτικές εισφορές που έχουν επιβληθεί από τη νομοθεσία ενός κράτους. Περαιτέρω, διαπιστώνεται ότι ο επίμαχος στην κύρια δίκη μηχανισμός προβλέπει, αρχικά, τη μεταφορά

χρηματοδοτικών εισφορών που προέρχονται από ιδιωτικές επιχειρήσεις προς εταιρεία ιδιωτικού δικαίου και, στη συνέχεια, την καταβολή από την εν λόγω εταιρεία μέρους των εισφορών αυτών σε άλλες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ο Γεν. Εισαγγελέας, μάλιστα, επισημαίνει ότι οι εισφορές αυτές διατηρούν ιδιωτικό χαρακτήρα καθ' όλη τη διαδρομή τους. Επομένως, ο επίμαχος στην κύρια δίκη μηχανισμός δεν συνεπάγεται άμεση ή έμμεση μεταβίβαση κρατικών πόρων.

Ακολούθως, εξετάζεται εάν τα κεφάλαια που χρησιμοποιούνται από την Eco TLC για την καταβολή χρηματοδοτικών ενισχύσεων στους συμβεβλημένους φορείς διαλογής παραμένουν διαρκώς υπό δημόσιο έλεγχο και, άρα, εμπίπτουν στην έννοια της «ενίσχυσης» του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Συναφώς, κατά πρώτον, τα κεφάλαια αυτά ουδέποτε διέρχονται από τον κρατικό προϋπολογισμό ή από τον προϋπολογισμό άλλου δημόσιου φορέα και ουδέποτε περιέρχονται στις δημόσιες αρχές. Άλλως ειπείν, το κράτος δεν έχει σε κανένα στάδιο πραγματική πρόσβαση στα κεφάλαια αυτά και ο οργανισμός οικολογικής διαχείρισης δεν απολαύει κανενός προνομίου δημόσιας αρχής. Κατά δεύτερον, τα εν λόγω κεφάλαια προορίζονται αποκλειστικά και μόνον για την εκτέλεση της κατά νόμον αποστολής της Eco TLC. Αυτή η προβλεπόμενη στον νόμο αρχή του αποκλειστικού προορισμού των εν λόγω κεφαλαίων αποδεικνύει ακριβώς ότι το κράτος δεν είναι σε θέση να διαθέτει τα εν λόγω κεφάλαια. Κατά τρίτον, μολονότι είναι αληθές ότι η κλίμακα των χρηματοδοτικών ενισχύσεων που καταβάλλονται από τον εγκεκριμένο οργανισμό οικολογικής διαχείρισης στους φορείς διαλογής καθορίζεται από το κράτος, ο ρόλος του εγκεκριμένου οργανισμού οικολογικής διαχείρισης ήταν προεξάρχων για τον καθορισμό και την αναπροσαρμογή της κλίμακας των χρηματοδοτικών ενισχύσεων προς τους φορείς διαλογής, στοιχείο που απόκειται, ωστόσο, στο αιτούν δικαστήριο να επαληθεύσει. Κατά τέταρτον, η Eco TLC ασκεί επιρροή στον καθορισμό των δικαιούχων των χρηματοδοτικών ενισχύσεων που μπορούν να καταβληθούν στο πλαίσιο του επίμαχου στην κύρια δίκη μηχανισμού από τη στιγμή που εισήγαγε με δική της πρωτοβουλία προϋποθέσεις επιλεξιμότητας για τις χρηματοδοτικές ενισχύσεις αυστηρότερες από αυτές που είχαν οριστεί από το κράτος. Τέλος, κατά πέμπτον, μολονότι επιθεωρητής του Δημοσίου παρίσταται στις συνεδριάσεις του διοικητικού συμβουλίου της Eco TLC, δεν έχει δικαίωμα ψήφου και, άρα, δεν ασκεί επιρροή στη διαχείριση των κεφαλαίων που χρησιμοποιεί η εταιρεία αυτή για να καταβάλλει χρηματοδοτικές ενισχύσεις στους φορείς διαλογής. Απεναντίας, η αποστολή του επιθεωρητή συνίσταται αποκλειστικά και μόνο στο να φροντίζει να διασφαλίζονται οι χρηματοδοτικές δυνατότητες της εν λόγω εταιρείας.

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι, με την επιφύλαξη των εξακριβώσεων στις οποίες οφείλει να προβεί το αιτούν

δικαστήριο, τα κεφάλαια που χρησιμοποιεί η Eco TLC για την καταβολή χρηματοδοτικών ενισχύσεων στους φορείς διαλογής δεν παραμένουν διαρκώς υπό δημόσιο έλεγχο και, ως εκ τούτου, δεν αποτελούν κρατικούς πόρους κατά την έννοια του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ.

Το Δικαστήριο επικυρώνει την απόφαση της Επιτροπής περί έγκρισης των βρετανικών ενισχύσεων υπέρ της μονάδας C του πυρηνικού σταθμού ηλεκτροπαραγωγής Hinkley Point

αίτηση αναίρεσης – κρατικές ενισχύσεις – άρθρο 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ – άρθρα 11 και 194 ΣΛΕΕ – άρθρο 1, άρθρο 2 στοιχείο γ' και άρθρο 106α παρ. 3 της Συνθήκης Ευρατόμ – σχεδιαζόμενη ενίσχυση υπέρ της μονάδας C του πυρηνικού σταθμού ηλεκτροπαραγωγής Hinkley Point (Ηνωμένο Βασίλειο) – απόφαση που κηρύσσει την ενίσχυση συμβατή με την εσωτερική αγορά – σκοπός κοινού συμφέροντος – περιβαλλοντικοί στόχοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης – αρχή της προστασίας του περιβάλλοντος, αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» και αρχές της προφύλαξης και της αειφορίας – καθορισμός της οικείας οικονομικής δραστηριότητας – ανεπάρκεια της αγοράς – αναλογικός χαρακτήρας της ενίσχυσης – επενδυτική ή λειτουργική ενίσχυση – προσδιορισμός των στοιχείων της ενίσχυσης – ανακοίνωση περί εγγυήσεων

ΔΕΕ C-594/18 P, Αυστρία/Επιτροπή, 22.09.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: G. Hogan, ECLI:EU:C:2020:742 – Αίτηση αναίρεσης

Στις 22 Οκτωβρίου 2013, το Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας κοινοποίησε τρία μέτρα ενίσχυσης (στο εξής: επίμαχα μέτρα) υπέρ της μονάδας C του πυρηνικού σταθμού ηλεκτροπαραγωγής Hinkley Point (στο εξής: Hinkley Point C). Δικαιούχος των επίμαχων μέτρων είναι η NNB Generation Company Limited (στο εξής: NNBG), θυγατρική εταιρεία της EDF Energy plc (στο εξής: EDF). Σκοπός των επίμαχων μέτρων ήταν η προώθηση της δημιουργίας νέων μονάδων παραγωγής πυρηνικής ενέργειας. Στις 8 Οκτωβρίου 2014, η Επιτροπή, με απόφασή της, χαρακτήρισε τα μέτρα αυτά ως κρατικές ενισχύσεις συμβατές με την εσωτερική αγορά κατ' εφαρμογήν του άρθρου 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ. Ακολούθως, η Δημοκρατία της Αυστρίας άσκησε προσφυγή ενώπιον του ΓεΔΕΕ με αίτημα την ακύρωση της επίμαχης απόφασης. Το ΓεΔΕΕ απέρριψε την προσφυγή με απόφαση της 12ης Ιουλίου 2018. Με την υπό κρίση αίτηση αναίρεσης, η Δημοκρατία της Αυστρίας ζητεί την αναίρεση της εν λόγω απόφασης του ΓεΔΕΕ (στο εξής: αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση) και καλεί, κατ' ουσίαν, το Δικαστήριο να απαντήσει στο ερώτημα εάν η κατασκευή πυρηνικού σταθμού μπορεί να τύχει κρατικής ενίσχυσης εγκριθείσας από την Επιτροπή κατ' εφαρμογήν του άρ-

θρου 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ.

Αρχικώς, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, για να κριθεί μια ενίσχυση συμβατή με την εσωτερική αγορά κατ' άρθρο 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ, πρέπει να πληροί δύο προϋποθέσεις: η πρώτη έγκειται στο ότι η ενίσχυση πρέπει να έχει ως σκοπό την προώθηση της ανάπτυξης ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων ή οικονομικών περιοχών, ενώ η δεύτερη συνίσταται στο ότι η ενίσχυση δεν πρέπει να αλλοιώνει τους όρους των συναλλαγών κατά τρόπο που θα αντέκειτο προς το κοινό συμφέρον. Αντιθέτως, το εν λόγω άρθρο δεν εξαρτά τον συμβατό χαρακτήρα ενίσχυσης από την προϋπόθεση ότι με αυτή επιδιώκεται σκοπός κοινού συμφέροντος. Συνεπώς, απορρίπτονται ως αβάσιμα τα διάφορα επιχειρήματα της Αυστρίας με τα οποία προβαλλόταν ότι η κατασκευή ενός νέου πυρηνικού σταθμού δεν συνιστά σκοπό κοινού συμφέροντος. Εξάλλου, ελλείψει ειδικών κανόνων στη Συνθήκη Ευρατόμ, οι κανόνες της ΣΛΕΕ περί κρατικών ενισχύσεων τυγχάνουν εφαρμογής στον τομέα της πυρηνικής ενέργειας. Δυνάμει, λοιπόν, του άρθρου 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ, κρατική ενίσχυση υπέρ οικονομικής δραστηριότητας του τομέα αυτού, από την εξέταση της οποίας προκύπτει ότι αυτή αντιβαίνει σε κανόνες του δικαίου της Ένωσης σχετικά με το περιβάλλον, δεν δύναται να κηρυχθεί συμβατή με την εσωτερική αγορά κατ' εφαρμογήν της εν λόγω διάταξης. Κατά συνέπεια, κακώς απέρριψε το ΓεΔΕΕ, με την αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση, το επιχειρήμα της Αυστρίας ότι οι αρχές της προστασίας του περιβάλλοντος και της προφύλαξης, η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» και η αρχή της αειφορίας αντιτίθενται στη χορήγηση κρατικών ενισχύσεων για την κατασκευή ή τη λειτουργία πυρηνικού σταθμού. Μολονότι η επιλογή της πυρηνικής ενέργειας απόκειται, κατά τις διατάξεις της ΣΛΕΕ, στα κράτη μέλη, δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ, αφενός, των σκοπών και των αρχών του δικαίου της Ένωσης στον τομέα του περιβάλλοντος και, αφετέρου, των σκοπών που επιδιώκονται με τη Συνθήκη Ευρατόμ. Ως εκ τούτου, η διαπιστωθείσα πλάνη περί το δίκαιο στην οποία υπέπεσε το ΓεΔΕΕ δεν επηρεάζει την ορθότητα της απόρριψης του επιχειρήματος της Αυστρίας.

Στη συνέχεια, η Αυστρία υποστηρίζει ότι το ΓεΔΕΕ όρισε εσφαλμένως, στην αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση, την οικεία οικονομική δραστηριότητα κατά το άρθρο 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ και παρέλειψε να διακριβώσει την ύπαρξη ανεπάρκειας της αγοράς. Συναφώς, το Δικαστήριο κρίνει ότι η κατασκευή του Hinkley Point C είχε ως σκοπό την αντικατάσταση των γηρασκουσών μονάδων παραγωγής πυρηνικής ενέργειας, των οποίων είχε προγραμματιστεί η παύση λειτουργίας, και, γενικότερα, την προώθηση της πυρηνικής ενέργειας. Η Επιτροπή ορθώς εκτίμησε ότι τα επίμαχα μέτρα ήταν ικανά να αναπτύξουν την παραγωγή πυρηνικής ενέργειας, η οποία αποτελεί πράγματι οικονομική δραστηριότητα κατά την έννοια του άρθρου 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ. Επιπλέον, το Δι-

καστήριο εκτιμά ότι ορθώς η Επιτροπή είχε προσδιορίσει την απελευθερωμένη αγορά παραγωγής και προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας ως την αγορά την οποία αφορούν τα επίμαχα μέτρα. Τέλος, το ΓεΔΕΕ δεν υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κρίνοντας ότι, μολονότι η ανεπάρκεια της αγοράς μπορεί να συνιστά κρίσιμο στοιχείο για να κηρυχθεί η ενίσχυση συμβατή με την εσωτερική αγορά, η απουσία ανεπάρκειας της αγοράς δεν έχει κατ' ανάγκη ως συνέπεια ότι δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις του άρθρου 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ.

Όσον αφορά τον έλεγχο της αναλογικότητας της σχεδιαζόμενης ενίσχυσης υπέρ του Hinkley Point C, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι το ΓεΔΕΕ δεν εξέτασε το ζήτημα της αναλογικότητας των επίμαχων μέτρων αποκλειστικώς με γνώμονα τον σκοπό της δημιουργίας νέων μονάδων παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, αλλά με γνώμονα τις ανάγκες εφοδιασμού του Ηνωμένου Βασιλείου σε ηλεκτρική ενέργεια, υπενθυμίζοντας ορθώς παράλληλα ότι το κράτος αυτό είναι ελεύθερο να καθορίζει τη σύνθεση του ενεργειακού μείγματός του. Επιπλέον, η Επιτροπή ορθώς περιόρισε τον έλεγχο της αναλογικότητας των επίμαχων μέτρων αποκλειστικώς στις προκαλούμενες από τα μέτρα στρεβλώσεις του ανταγωνισμού και αλλοιώσεις των συναλλαγών. Τούτο διότι, η εξέταση στην οποία πρέπει να προβεί το συγκεκριμένο θεσμικό όργανο αφορά αποκλειστικώς τα αποτελέσματα της σχεδιαζόμενης ενίσχυσης και δεν μπορεί να βασίζεται σε εικασίες σχετικά με το προηγούμενο που θα δημιουργήσει η απόφαση την οποία καλείται να λάβει ή σε άλλες εκτιμήσεις περί των αποτελεσμάτων που θα έχουν σωρευτικά η ενίσχυση αυτή και άλλα σχέδια ενισχύσεων τα οποία ενδέχεται να υπάρξουν στο μέλλον.

Τέλος, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι, προκειμένου να διακριβωθεί ο συμβατός με την εσωτερική αγορά χαρακτήρας των επίμαχων μέτρων, ούτε η Επιτροπή ούτε το ΓεΔΕΕ όφειλαν να τα χαρακτηρίσουν τυπικώς ως «επενδυτικές ενισχύσεις», οι οποίες μπορούν να πληρούν τις προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 107 παρ. 3 στοιχείο γ' ΣΛΕΕ, ή ως «λειτουργικές ενισχύσεις», των οποίων η έγκριση βάσει της διάταξης αυτής καταρχών αποκλείεται.

III. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Επιμ.: Μάρκος Παπακωνσταντής

► Ιθαγένεια της Ένωσης

Θέσπιση ποινικού αδικήματος που αφορά ειδικά τη διεθνή απαγωγή ανηλίκου

άρθρο 21 ΣΛΕΕ – δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και ελεύθερης διαμονής στο έδαφος των κρατών μελών – περιορισμός – δικαιολόγηση – προστασία του παιδιού – αναλογικότητα

ΔΕΕ C-454/19, ZW, 19.11.2020, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: M. Βηλαράς, Εισηγήτρια: K. Jürimäe, Γεν. Εισαγγελέας: G. Hogan, ECLI:EU:C:2020:947 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά στην ερμηνεία του άρθρου 21 ΣΛΕΕ και της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 29ης Απριλίου 2004, σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας κατά της ZW για το αδίκημα της απαγωγής ανηλίκου. Ως προς τα πραγματικά γεγονότα, η ZW, Ρουμάνα υπήκοος, είναι μητέρα του AW, ανηλίκου παιδιού, το οποίο γεννήθηκε στη Ρουμανία. Η ZW έχει χωρίσει από τον πατέρα του παιδιού, Ρουμάνο υπήκοο, ο οποίος ζει στη Ρουμανία. Κατά το ρουμανικό δίκαιο, αμφότεροι οι γονείς ασκούν από κοινού τη γονική μέριμνα του παιδιού. Το 2009, η ZW εγκαταστάθηκε στη Γερμανία. Το παιδί μετέβη εκεί αργότερα προκειμένου να διαμείνει μαζί της. Τον Μάρτιο του 2013, λόγω διαταραχών συμπεριφοράς, το παιδί τοποθετήθηκε σε ίδρυμα αρωγής εφήβων με τη συγκατάθεση των γονέων του και διορίστηκε κηδεμόνας. Λόγω της προβληματικής συμπεριφοράς του ανηλίκου, η Υπηρεσία Κοινωνικής Μέριμνας Παιδών και Νέων του Heilbronn στη Γερμανία ζήτησε να ανατεθεί και πάλι η γονική μέριμνα στη ZW. Στις αρχές του Δεκεμβρίου 2017, ο πατέρας μετέβη με το παιδί στη Ρουμανία, όπου ζουν πλέον αμφότεροι. Αν και η ZW συμφώνησε με τη μετακίνηση αυτή, δεν ενημερώθηκε η Υπηρεσία Κοινωνικής Μέριμνας Παιδών και Νέων του Heilbronn και ο κηδεμόνας. Κατόπιν έγκλησης που υπέβαλε ο τελευταίος κατά των γονέων του παιδιού λόγω της μετακίνησης αυτής, ασκήθηκε δίωξη κατά της ZW ενώπιον του Amtsgericht Heilbronn (πρωτοβάθμιου δικαστηρίου Heilbronn) για την αξιόποινη πράξη της από κοινού αρπαγής ανηλίκου. Το δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα: «1) Πρέπει το [...] πρωτογενές και/ή παράγωγο δίκαιο [της Ένωσης], και ιδίως η οδηγία [2004/38], το οποίο συνεπάγεται πλήρες δικαίωμα των Ευρωπαίων πολιτών να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στο έδαφος των κρατών μελών, να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι καταλαμβάνει επίσης εθνικούς ποινικούς κανόνες; 2) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο ερώτημα αυτό: εμποδίζει η ερμηνεία του [...] πρωτογενούς και/ή παραγώγου δικαίου [της Ένωσης] την εφαρμογή εθνικού ποινικού κανόνα ο οποίος σκοπό έχει την επιβολή κυρώσεως λόγω του ότι δεν παραδόθηκε στον κηδεμόνα του παιδιού που βρίσκεται στην αλλοδαπή, όταν η σχετική διάταξη δεν διακρίνει ανάλογα με το αν πρόκειται για κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή για τρίτα κράτη;».

Με τα προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία πρέπει να

εξεταστούν από κοινού, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί εάν το δίκαιο της Ένωσης έχει την έννοια ότι αντιτίθεται στην εφαρμογή νομοθεσίας κράτους μέλους, δυνάμει της οποίας το γεγονός ότι γονέας δεν παραδίδει το παιδί του που βρίσκεται σε άλλο κράτος μέλος στον ορισθέντα κηδεμόνα επισύρει ποινικές κυρώσεις, ακόμη και όταν η πράξη δεν τελέσθηκε με άσκηση βίας, απειλή πρόκλησης σοβαρής βλάβης ή με δόλιες ενέργειες, ενώ, σε περίπτωση κατά την οποία το παιδί βρίσκεται εντός του πρώτου κράτους μέλους, η ίδια πράξη τιμωρείται μόνον εφόσον τελέσθηκε με άσκηση βίας, απειλή πρόκλησης σοβαρής βλάβης ή με δόλιες ενέργειες. Επί του τιθέντος ερωτήματος το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, μολονότι, κατ' αρχήν, η ποινική νομοθεσία και οι κανόνες της ποινικής δικονομίας εμπίπτουν στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, εντούτοις, κατά πάγια νομολογία, το δίκαιο της Ένωσης επιβάλλει περιορισμούς στην αρμοδιότητα αυτή καθώς οι εθνικές ποινικές νομοθετικές διατάξεις δεν μπορούν να εισάγουν διακρίσεις σε βάρος προσώπων στα οποία το δίκαιο της Ένωσης παρέχει το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης ούτε να περιορίζουν τις θεμελιώδεις ελευθερίες που εγγυάται το δίκαιο της Ένωσης. Όταν μια τέτοια ποινική διάταξη δεν συνάδει με την αρχή της ίσης μεταχείρισης ή με κάποια από τις θεμελιώδεις ελευθερίες που κατοχυρώνονται από το δίκαιο της Ένωσης, εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο, το οποίο είναι επιφορτισμένο, στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του, να εφαρμόσει τις διατάξεις του δικαίου της Ένωσης και να διασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητά τους, να αφήσει την εθνική ποινική διάταξη ανεφάρμοστη. Σχετικά με την ύπαρξη περιορισμού στην ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών της ΕΕ, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι εθνική ρύθμιση, η οποία περιάγει σε δυσμενή θέση ορισμένους υπηκόους ενός κράτους μέλους απλώς και μόνον επειδή άσκησαν το δικαίωμά τους ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής σε άλλο κράτος μέλος, συνιστά περιορισμό των ελευθεριών που διασφαλίζει σε κάθε πολίτη της Ένωσης το άρθρο 21 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Ο περιορισμός στην ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων, ο οποίος, όπως στην υπόθεση της κύριας δίκης, είναι ανεξάρτητος από την ιθαγένεια των οικείων προσώπων, μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο βάσει αντικειμενικών λόγων γενικού συμφέροντος και εφόσον είναι ανάλογος προς τον θεμιτώς επιδιωκόμενο από το εθνικό δίκαιο σκοπό. Ένα μέτρο έχει αναλογικό χαρακτήρα όταν είναι πρόσφορο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και δεν υπερβαίνει το αναγκαίο για την επίτευξή του μέτρο. Η δε προστασία του παιδιού αποτελεί θεμιτό συμφέρον, δυνάμενο να δικαιολογηθεί, κατ' αρχήν, περιορισμό μιας θεμελιώδους ελευθερίας την οποία εγγυάται η ΣΛΕΕ. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, δεν είναι απαραίτητο τα μέτρα που θεσπίστηκαν από ένα κράτος μέλος για την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού να ανταποκρίνονται σε αντίληψη

την οποία συμμερίζονται όλα τα κράτη μέλη όσον αφορά το επίπεδο και τους τρόπους εφαρμογής της προστασίας αυτής. Δεδομένου ότι η αντίληψη αυτή μπορεί να ποικίλλει μεταξύ των κρατών μελών, για λόγους ιδίως ηθικούς ή πολιτισμικούς, πρέπει να αναγνωρισθεί στα κράτη μέλη ένα ορισμένο περιθώριο εκτίμησης. Μολονότι, βεβαίως, στα κράτη μέλη εναπόκειται, σε περίπτωση μη εναρμόνισης σε επίπεδο Ένωσης, να εκτιμήσουν το επίπεδο στο οποίο προτίθενται να εξασφαλίσουν την προστασία του εν λόγω συμφέροντος, εντούτοις, η εν λόγω εξουσία εκτίμησης πρέπει να ασκείται τηρουμένων των υποχρεώσεων που απορρέουν από το δίκαιο της Ένωσης και, ιδίως, των απαιτήσεων περί πρόσφορου μέτρου για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Το ποινικό αδίκημα το οποίο προβλέπει ότι το γεγονός και μόνον ότι ένας γονέας ή οι δύο γονείς του παιδιού που κατακρατείται σε άλλο κράτος μέλος δεν παραδίδουν το παιδί στον έτερο γονέα, στον επίτροπο ή στον κηδεμόνα συνεπάγεται ποινικές κυρώσεις, ακόμη και σε περίπτωση που οι αυτουργοί δεν μετήλθαν βία, δεν προέβησαν σε απειλή πρόκλησης σοβαρής βλάβης ή σε δόλιες ενέργειες, βαίνει πέραν του αναγκαίου για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, υπό συνθήκες στις οποίες η κατακράτηση παιδιού στο έδαφος του συγκεκριμένου κράτους μέλους επισύρει ποινικές κυρώσεις μόνον όταν γίνεται με άσκηση βίας, απειλή πρόκλησης σοβαρής βλάβης ή με δόλιες ενέργειες. Συνεπώς, καταλήγει το Δικαστήριο, το άρθρο 21 ΣΛΕΕ αντιτίθεται στην εφαρμογή νομοθεσίας κράτους μέλους δυνάμει της οποίας το γεγονός ότι γονέας δεν παραδίδει το παιδί του που βρίσκεται σε άλλο κράτος μέλος στον ορισθέντα κηδεμόνα επισύρει ποινικές κυρώσεις, ακόμη και όταν η πράξη δεν τελέσθηκε με άσκηση βίας, απειλή πρόκλησης σοβαρής βλάβης ή με δόλιες ενέργειες, ενώ, σε περίπτωση κατά την οποία το παιδί βρίσκεται εντός του πρώτου κράτους μέλους, η ίδια πράξη τιμωρείται μόνον εφόσον τελέσθηκε με άσκηση βίας, απειλή πρόκλησης σοβαρής βλάβης ή με δόλιες ενέργειες.

IV. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας

Τα άρθρα 35 και 36 ΣΛΕΕ έχουν την έννοια ότι εθνική νομοθεσία, η οποία επιβάλλει στους ημεδαπούς παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας την υποχρέωση να προσφέρουν προς πώληση το σύνολο της διαθέσιμης ηλεκτρικής ενέργειας στις πλατφόρμες τις οποίες διαχειρίζεται μόνον ο φορέας ο οποίος έχει οριστεί για τις υπηρεσίες συναλλαγών της εθνικής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας, συνιστά μέτρο ισοδυνάμου

αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό επί των εξαγωγών, το οποίο δεν μπορεί να δικαιολογηθεί για λόγους δημόσιας ασφάλειας συνδεόμενος με την ασφάλεια του ενεργειακού εφοδιασμού, στο μέτρο που μια τέτοια νομοθεσία δεν τελεί σε αναλογία προς τον επιδιωκόμενο σκοπό

προδικαστική παραπομπή – εσωτερική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας – ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων – άρθρο 35 ΣΛΕΕ – ποσοτικοί περιορισμοί επί των εξαγωγών – μέτρα ισοδυνάμου αποτελέσματος – εθνικό μέτρο που επιβάλλει στους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας την υποχρέωση να προσφέρουν προς πώληση το σύνολο της ηλεκτρικής ενέργειας που έχουν στη διάθεσή τους αποκλειστικώς σε μια κεντρική ανταγωνιστική αγορά του οικείου κράτους μέλους

ΔΕΕ C-648/18, Hidroelectrica, 17.09.2020, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Μ. Βηλαράς, Εισηγητής: Ν. Ρίζαρρα, Γεν. Εισαγγελέας: Μ. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2020:723 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Autoritatea națională de reglementare în domeniul energiei (ANRE) (ρυθμιστικής αρχής του τομέα της ενέργειας, Ρουμανία) και της Societatea de Producere a Energiei Electrice în Hidrocentrale Hidroelectrica SA, ρουμανικής εταιρείας που δραστηριοποιείται στον τομέα της παραγωγής, της μεταφοράς και της διανομής ηλεκτρικής ενέργειας (στο εξής: Hidroelectrica), για τον λόγο ότι η δεύτερη δεν είχε προσφέρει προς πώληση, στη ρουμανική, ανοιχτή στον ανταγωνισμό, αγορά ηλεκτρικής ενέργειας, το σύνολο της ηλεκτρικής ενέργειας που είχε στη διάθεσή της, αλλά είχε εξαγάγει μέρος αυτής απευθείας στην ουγγρική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας.

Το 2015, η ANRE διαπίστωσε ότι, μεταξύ Δεκεμβρίου 2014 και Φεβρουαρίου 2015, η Hidroelectrica είχε απευθείας συνάψει συμβάσεις πώλησης ηλεκτρικής ενέργειας σε μια ουγγρική ηλεκτρονική πλατφόρμα διαπραγμάτευσης, παρά το γεγονός ότι ήταν υποχρεωμένη να προσφέρει προς πώληση το σύνολο της ηλεκτρικής ενέργειας που είχε στη διάθεσή της κατά τρόπο διαφανή, δημόσιο, συγκεντρωτικό και μη εισάγοντα δυσμενείς διακρίσεις στη ρουμανική κεντρική αγορά ηλεκτρικής ενέργειας, δηλαδή στις πλατφόρμες της OPCOM SA, του μόνου διαχειριστή της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας στη Ρουμανία. Ενόψει αυτής της διαπίστωσης, η ANRE κοινοποίησε στην Hidroelectrica, με το πρακτικό αριθ. 36119 (στο εξής: πρακτικό), την απόφασή της να της επιβάλει πρόστιμο λόγω παράβασης, κατ'εφαρμογή του Νόμου για την ηλεκτρική ενέργεια και το φυσικό αέριο. Το πρωτοβάθμιο δικαστήριο του πρώτου τομέα του Βουκουρεστίου, ενώπιον του οποίου ήχθη η διαφορά, έκρινε ότι η διαπραγμάτευση σε πλαίσιο διαφορετικό από τις κεντρικές πλατφόρμες της

OPCOM δεν συνιστούσε κατ' ανάγκην παράβαση του Νόμου για την ηλεκτρική ενέργεια και το φυσικό αέριο. Έτσι, ακύρωσε το πρακτικό. Ακολούθως, η ANRE άσκησε έφεση κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του πρωτοδικείου του Βουκουρεστίου. Το εν λόγω δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα: Αντιτίθεται το άρθρο 35 ΣΛΕΕ σε ερμηνεία του Νόμου για την ηλεκτρική ενέργεια και το φυσικό αέριο υπό την έννοια ότι οι παραγωγοί ηλεκτρικής ενέργειας της Ρουμανίας υποχρεούνται να διαπραγματεύονται ολόκληρη την παραγόμενη ποσότητα ηλεκτρικής ενέργειας αποκλειστικά μέσω μιας ρουμανικής, ανοιχτής στον ανταγωνισμό, κεντρικής αγοράς, ενώ υπάρχει η δυνατότητα εξαγωγής της ενέργειας, πλην όμως όχι απευθείας, αλλά μέσω εταιρειών διαπραγμάτευσης;

Αρχικώς, επισημαίνεται ότι το άρθρο 35 ΣΛΕΕ έχει εφαρμογή εν προκειμένω, δεδομένου ότι το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η ηλεκτρική ενέργεια εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των κανόνων της ΣΛΕΕ για την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Ακολούθως, προκειμένου να δοθεί απάντηση στο ερώτημα εάν η επίμαχη εθνική νομοθεσία αντίκειται στο άρθρο 35 ΣΛΕΕ, με την έννοια ότι συνιστά μέτρο ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό, υπενθυμίζεται ότι, αφενός, το Δικαστήριο έχει χαρακτηρίσει ως μέτρα ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό τα εθνικά μέτρα τα οποία εφαρμόζονται επί όλων των επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται στην ημεδαπή και τα οποία επηρεάζουν στην πράξη περισσότερο την έξοδο των προϊόντων από την αγορά του κράτους μέλους εξαγωγής παρά την εμπορία των προϊόντων στην εσωτερική αγορά του εν λόγω κράτους μέλους. Αφετέρου, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι κάθε περιορισμός, ακόμα και ήσσονος σημασίας, μίας εκ των θεμελιωδών ελευθεριών που κατοχυρώνει η ΣΛΕΕ απαγορεύεται από τη Συνθήκη, εκτός εάν τα αποτελέσματά του εκληφθούν ως υπερβολικά αβέβαια ή έμμεσα ώστε ο περιορισμός αυτός να δύναται να θεωρηθεί ως περιορισμός κατά την έννοια του άρθρου 35 ΣΛΕΕ. Στην προκειμένη περίπτωση, προκύπτει ότι η επίμαχη εθνική νομοθεσία έχει ως αποτέλεσμα να στερεί από τους Ρουμάνους παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας που έχουν αποκτήσει άδειες εμπορίας σε άλλα κράτη μέλη τη δυνατότητα διμερούς διαπραγμάτευσης της ηλεκτρικής ενέργειας και, ενδεχομένως, απευθείας εξαγωγής της προς τις αγορές αυτές. Εμποδίζοντας, όμως, τις διμερείς διαπραγματεύσεις μεταξύ των παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας και των δυνητικών πελατών τους, η ρουμανική νομοθεσία απαγορεύει έμμεσα τις απευθείας εξαγωγές. Επομένως, η επίμαχη στην κύρια δίκη νομοθεσία πλήττει κυρίως τις εξαγωγές ηλεκτρικής ενέργειας καθόσον απαγορεύει τις απευθείας εξαγωγές των παραγωγών ηλεκτρικής ενέργειας από τη Ρουμανία, προκρίνοντας τη διάθεση της ηλεκτρικής ενέργειας στο πλαίσιο της εθνικής αγοράς.

Μια τέτοια νομοθεσία συνιστά μέτρο ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό, κατά την έννοια του άρθρου 35 ΣΛΕΕ.

Ως προς το ζήτημα εάν το μέτρο ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό μπορεί να δικαιολογηθεί για κάποιον από τους λόγους που απαριθμούνται στο άρθρο 36 ΣΛΕΕ ή για επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι η προστασία της ασφάλειας του ενεργειακού εφοδιασμού, την οποία επικαλέστηκε η Ρουμανική Κυβέρνηση, είναι δυνατόν να περιλαμβάνεται στους λόγους δημόσιας ασφάλειας, κατά την έννοια του άρθρου 36 ΣΛΕΕ. Ωστόσο, από πάγια νομολογία προκύπτει ότι ένα περιοριστικό μέτρο μπορεί να κριθεί πρόσφορο στο πλαίσιο της προσπάθειας επίτευξης του επιδιωκόμενου σκοπού μόνον εφόσον ανταποκρίνεται πράγματι στην προσπάθεια αυτή κατά συνεπή και συστηματικό τρόπο. Εν προκειμένω, όμως, απαγορεύονται μόνον οι απευθείας εξαγωγές ηλεκτρικής ενέργειας από τους παραγωγούς, ενώ οι μεσάζοντες δύνανται να εξάγουν την ηλεκτρική ενέργεια χωρίς ανάλογους περιορισμούς. Επιπλέον, οι εν λόγω επιβαλλόμενοι περιορισμοί, ως μέτρο για την αποτροπή του αρνητικού αντικτύπου που έχουν οι απευθείας εξαγωγές στην εξέλιξη της τιμής της ηλεκτρικής ενέργειας στην εθνική αγορά, βαίνουν πέραν του αναγκαίου μέτρου για τη διασφάλιση του εφοδιασμού με ηλεκτρική ενέργεια. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά το Δικαστήριο, οι αμιγώς οικονομικής και εμπορικής φύσης εκτιμήσεις στις οποίες θεμελιώνεται η επίμαχη στην κύρια δίκη εθνική νομοθεσία δεν εμπίπτουν στους λόγους δημόσιας ασφάλειας, κατά την έννοια του άρθρου 36 ΣΛΕΕ, ούτε στους λόγους γενικού συμφέροντος που δικαιολογούν τους ποσοτικούς περιορισμούς επί των εξαγωγών ή τα μέτρα ισοδυνάμου αποτελέσματος. Τέλος, όσον αφορά τον κίνδυνο τον οποίο, κατά τη Ρουμανική Κυβέρνηση, συνεπάγεται για τον εφοδιασμό της εθνικής αγοράς η αδιαφανής και εισάγουσα δυσμενείς διακρίσεις διαπραγμάτευση της ηλεκτρικής ενέργειας, επισημαίνεται ότι, εν προκειμένω, υφίστανται μέτρα λιγότερο περιοριστικά για την ελεύθερη κυκλοφορία της ηλεκτρικής ενέργειας στην εσωτερική αγορά, όπως είναι, μεταξύ άλλων, τα μέτρα που προβλέπονται στα άρθρα 7 έως 9 του Κανονισμού 1227/2011 και στα άρθρα 36 έως 38 της Οδηγίας 2009/72/EK.

Από όλα τα παραπάνω, προκύπτει ότι τα άρθρα 35 και 36 ΣΛΕΕ έχουν την έννοια ότι εθνική νομοθεσία, η οποία επιβάλλει στους ημεδαπούς παραγωγούς ηλεκτρικής ενέργειας την υποχρέωση να προσφέρουν προς πώληση το σύνολο της ηλεκτρικής ενέργειας που έχουν στη διάθεσή τους στις πλατφόρμες τις οποίες διαχειρίζεται μόνον ο φορέας ο οποίος έχει οριστεί για τις υπηρεσίες συναλλαγών της εθνικής αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας, συνιστά μέτρο ισοδυνάμου αποτελέσματος προς ποσοτικό περιορισμό επί των εξαγωγών, το οποίο δεν μπορεί

να δικαιολογηθεί για λόγους δημόσιας ασφάλειας συνδεδεμένους με την ασφάλεια του ενεργειακού εφοδιασμού, στο μέτρο που μια τέτοια νομοθεσία δεν τελεί σε αναλογία προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

V. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Διαδικτυακή πώληση φαρμάκων για ανθρώπινη χρήση

Κράτος μέλος εντός του οποίου παρέχεται υπηρεσία διαδικτυακής πώλησης φαρμάκων χορηγούμενων χωρίς ιατρική συνταγή δεν δύναται, καταρχήν, να εφαρμόζει επί του εγκατεστημένου σε άλλο κράτος μέλος παρόχου της υπηρεσίας αυτής εθνική ρύθμιση, η οποία απαγορεύει σε φαρμακεία που πωλούν τέτοια φάρμακα να χρησιμοποιούν την υπηρεσία αντιστοίχισης επί πληρωμή σε μηχανές αναζήτησης και σύγκρισης τιμών, εκτός εάν αποδειχθεί δεόντως ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου ότι μια τέτοια ρύθμιση είναι κατάλληλη να εξασφαλίσει την επίτευξη σκοπού προστασίας της δημόσιας υγείας και δεν υπερβαίνει το αναγκαίο για την επίτευξη του σκοπού αυτού μέτρο

προδικαστική παραπομπή – φάρμακα για ανθρώπινη χρήση χορηγούμενα χωρίς ιατρική συνταγή – διαδικτυακή πώληση – διαφήμιση για τον ιστότοπο φαρμακείου – περιορισμοί – απαγόρευση έκπτωσης σε περίπτωση παραγγελίας που υπερβαίνει μια ορισμένη ποσότητα και απαγόρευση χρήσης της υπηρεσίας αντιστοίχισης επί πληρωμή – υποχρέωση συμπλήρωσης ερωτηματολογίου επί θεμάτων υγείας από τον ασθενή πριν από την επικύρωση της πρώτης παραγγελίας του στον ιστότοπο – προστασία της δημόσιας υγείας – Οδηγία 2000/31/EK – ηλεκτρονικό εμπόριο – άρθρο 2 στοιχείο α' – υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας – άρθρο 2 στοιχείο η' – συντονισμένος τομέας – άρθρο 3 – αρχή της χώρας καταγωγής – παρεκκλίσεις – δικαιολόγηση – προστασία της δημόσιας υγείας – προστασία της αξιοπρέπειας του επαγγέλματος του φαρμακοποιού – πρόληψη της κατάχρησης στην κατανάλωση φαρμάκων

ΔΕΕ C-649/18, Α (Διαδικτυακή διαφήμιση και πώληση φαρμάκων), 01.10.2020, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγητής: J. Malenovský, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2020:764 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, της Α, εταιρείας ολλανδικού δικαίου, η οποία εκμεταλλεύεται φαρμα-

κείο εγκατεστημένο στις Κάτω Χώρες καθώς και ιστότοπο που απευθύνεται ειδικά σε πελάτες στη Γαλλία, και, αφετέρου, των Daniel B, UD, AFP, B και L (στο εξής: Daniel B κ.λπ.), οι οποίοι είναι φορείς εκμετάλλευσης φαρμακείων και ενώσεις που εκπροσωπούν τα επαγγελματικά συμφέροντα των εγκατεστημένων στη Γαλλία φαρμακοποιών, με αντικείμενο την εκ μέρους της Α προώθηση του εν λόγω ιστότοπου σε πελάτες στη Γαλλία μέσω πολύμορφης διαφημιστικής εκστρατείας ευρείας εμβέλειας.

Τα ιστορικά της υπόθεσης της κύριας δίκης έχει ως εξής. Η Α είναι νομίμως εγκατεστημένη στις Κάτω Χώρες όσον αφορά την άσκηση δραστηριότητας εκμετάλλευσης φαρμακείου, ενώ παράλληλα πωλεί φάρμακα που χορηγούνται χωρίς ιατρική συνταγή στους Γάλλους καταναλωτές μέσω ηλεκτρονικού εμπορίου. Για την εν λόγω δραστηριότητα διαδικτυακής πώλησης φαρμάκων η Α διεξήγαγε διαφημιστική εκστρατεία, η οποία περιελάμβανε την τοποθέτηση διαφημιστικών φυλλαδίων μέσα σε δέματα αποστέλλόμενα από άλλους φορείς δραστηριοποιούμενους στην εξ αποστάσεως πώληση, καθώς και την ταχυδρομική αποστολή διαφημιστικών επιστολών. Οι Daniel B κ.λπ. ενήγγααν την Α ενώπιον του εμποροδικείου των Παρισίων ζητώντας, μεταξύ άλλων, την αποκατάσταση της ζημίας την οποία φρονούν ότι υπέστησαν λόγω του αθέμιτου ανταγωνισμού που άσκησε η Α αντλώντας αθέμιτο πλεονέκτημα από τη μη τήρηση των γαλλικών ρυθμίσεων στον τομέα της διαφήμισης και της πώλησης φαρμάκων μέσω διαδικτύου. Το επιληφθέν δικαστήριο με απόφασή του έκρινε ότι, πράγματι, η διαφημιστική εκστρατεία της Α συνιστούσε διενέργεια πράξεων αθέμιτου ανταγωνισμού καθόσον της προσπόρισε οικονομικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους λοιπούς φορείς της αγοράς. Ακολούθως, η Α άσκησε έφεση κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του εφετείου των Παρισίων. Υπό τις συνθήκες αυτές, το εν λόγω δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα: Επιτρέπει η ευρωπαϊκή νομοθεσία και, ειδικότερα, το άρθρο 34 ΣΛΕΕ, οι διατάξεις του άρθρου 85γ της Οδηγίας 2001/83/EK και η ρήτρα για την εσωτερική αγορά του άρθρου 3 της Οδηγίας 2000/31/EK σε κράτος μέλος της Ένωσης να επιβάλλει, εντός του εδάφους του, σε φαρμακοποιούς που είναι υπήκοοι άλλου κράτους μέλους της Ένωσης ειδικούς κανόνες σχετικά με α) την απαγόρευση προσέλκυσης πελατών με διαδικασίες και μέσα τα οποία κρίνεται ότι δεν συνάδουν με την αξιοπρέπεια του επαγγέλματος κατά την έννοια της γαλλικής νομοθεσίας, β) την απαγόρευση παρότρυνσης των ασθενών σε κατάχρηση κατανάλωσης φαρμάκων κατά την έννοια της γαλλικής νομοθεσίας, γ) την υποχρέωση τήρησης των βέλτιστων πρακτικών διάθεσης φαρμάκων, όπως ορίζονται από δημόσια αρχή του κράτους μέλους, κατά τις οποίες απαιτείται επιπλέον να συμπεριλαμβάνεται ερωτηματολόγιο επί θεμάτων υγείας στη διαδικασία παραγ-

γελίας φαρμάκων μέσω διαδικτύου και απαγορεύεται η χρησιμοποίηση υπηρεσίας αντιστοίχισης επί πληρωμή;

Αρχικώς, διαπιστώνεται ότι η διαφημιστική δραστηριότητα της Α συνιστά παρεπόμενο και αναπόσπαστο στοιχείο της υπηρεσίας διαδικτυακής πώλησης και εμπίπτει, ως εκ τούτου, στο σύνολό της, στον «συντονισμένο τομέα», κατά την έννοια της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ. Υπό τις συνθήκες αυτές, πρέπει να υπομνησθεί ότι, βάσει του άρθρου 3 παρ. 2 της εν λόγω Οδηγίας, το κράτος μέλος εντός του οποίου παρέχεται υπηρεσία διαδικτυακής πώλησης φαρμάκων χορηγούμενων χωρίς ιατρική συνταγή δεν μπορεί, καταρχήν, όσον αφορά την εν λόγω δραστηριότητα, να περιορίσει την ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας οι οποίες προέρχονται από άλλο κράτος μέλος. Δυνάμει του άρθρου 3 παρ. 4 στοιχείο α' της ίδιας Οδηγίας, τα κράτη μέλη μπορούν, σε σχέση με συγκεκριμένη υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας, να λαμβάνουν μέτρα κατά παρέκκλιση από την παρ. 2 του άρθρου αυτού, υπό την προϋπόθεση ότι τα εν λόγω μέτρα, πρώτον, είναι αναγκαία για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης, την προστασία της δημόσιας υγείας, την προάσπιση της δημόσιας ασφάλειας ή την προστασία των καταναλωτών, δεύτερον, βάλλουν κατά υπηρεσίας της κοινωνίας της πληροφορίας η οποία βλάπτει πράγματι τους ως άνω σκοπούς ή συνιστά σοβαρό κίνδυνο που απειλεί να τους βλάψει και, τρίτον, είναι ανάλογα προς τους εν λόγω σκοπούς. Συναφώς, η προστασία της αξιοπρέπειας του επαγγέλματος του φαρμακοποιού, την οποία επικαλείται η Γαλλική Κυβέρνηση, μπορεί να συνιστά επιτακτικό λόγο γενικού συμφέροντος, ο οποίος εμπίπτει στην προστασία της δημόσιας υγείας και είναι ικανός να δικαιολογήσει περιορισμό της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών. Υπενθυμίζεται, εξάλλου, ότι το Δικαστήριο έχει κρίνει, μεταξύ άλλων, ότι η εντατική χρήση διαφημίσεων ή η επιλογή διαφημιστικών μηνυμάτων με επιθετικό χαρακτήρα είναι ικανές να παραβιάσουν την προστασία της υγείας και να προσβάλουν την αξιοπρέπεια ενός επαγγέλματος του τομέα της υγείας. Παράλληλα, η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης απαγόρευση είναι κατάλληλη να εξασφαλίσει την επίτευξη του ως άνω σκοπού. Όσον αφορά τον αναγκαίο χαρακτήρα μιας τέτοιας απαγόρευσης, υπενθυμίζεται ότι απόκειται στα κράτη μέλη να καθορίζουν το επίπεδο προστασίας της δημόσιας υγείας που επιθυμούν να εξασφαλίσουν και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να επιτευχθεί το επίπεδο αυτό. Δεδομένου ότι το εν λόγω επίπεδο προστασίας ενδέχεται να ποικίλλει μεταξύ των κρατών μελών, πρέπει να αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη περιθώριο εκτίμησης. Τούτου δοθέντος, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι, παρά το εν λόγω περιθώριο εκτίμησης, ο περιορισμός που συνεπάγεται η εφαρμογή εθνικής νομοθεσίας η οποία απαγορεύει γενικώς και απολύτως κάθε μορφή διαφήμισης χρησιμοποιούμενης από επαγγελματίες του τομέα της υγείας για την προώθηση των δραστηριοτήτων πε-

ρίθαλψης που παρέχουν υπερβαίνει το μέτρο που είναι αναγκαίο για την προστασία της δημόσιας υγείας. Κατόπιν τούτων, προκύπτει ότι εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει εάν η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης απαγόρευση έχει ως αποτέλεσμα να εμποδίζεται η Α να πραγματοποιήσει οποιαδήποτε διαφήμιση, ανεξαρτήτως του μέσου ή της εμβέλειάς της, εκτός του φαρμακείου της. Εάν συντρέχει τέτοια περίπτωση, η απαγόρευση αυτή βαίνει πέραν του μέτρου που είναι αναγκαίο για την εξασφάλιση της επίτευξης των επιδιωκόμενων σκοπών.

Ακολούθως, εξετάζεται εάν εθνικό μέτρο που απαγορεύει σε φαρμακεία να προβαίνουν σε διαφημιστικές προσφορές συνιστάμενες στη χορήγηση έκπτωσης επί της συνολικής τιμής της παραγγελίας φαρμάκων, όταν η τιμή αυτή υπερβαίνει ένα ορισμένο ποσό, αντιβαίνει στην Οδηγία 2000/31/ΕΚ. Συναφώς, ο σκοπός πρόληψης της υπερβολικής ή ακατάλληλης κατανάλωσης φαρμάκων, τον οποίο επικαλείται η Γαλλική Κυβέρνηση, θεωρείται ότι συμβάλλει στην επίτευξη υψηλού επιπέδου προστασίας της δημόσιας υγείας. Παράλληλα, η απαγόρευση διαφημιστικών προσφορών είναι κατάλληλη για την εξασφάλιση του σκοπού της προστασίας της δημόσιας υγείας. Τέλος, όσον αφορά τον αναγκαίο χαρακτήρα της απαγόρευσης αυτής, εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει με ποιον συγκεκριμένο τρόπο εφαρμόζεται η επίμαχη απαγόρευση και εάν η εφαρμογή αυτή υπερβαίνει, ενδεχομένως, το αναγκαίο για την προστασία της δημόσιας υγείας μέτρο. Προϋπόθεση, πάντως, είναι ότι μια τέτοια απαγόρευση αφορά μόνον τα φάρμακα και όχι τα απλά παραφαρμακευτικά προϊόντα.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξετάζει εάν εθνική ρύθμιση κράτους μέλους που επιβάλλει σε φαρμακεία εγκατεστημένα σε άλλο κράτος μέλος την υποχρέωση να περιλαμβάνουν ερωτηματολόγιο επί θεμάτων υγείας στη διαδικασία παραγγελίας φαρμάκων μέσω διαδικτύου αντιβαίνει στην Οδηγία 2000/31/ΕΚ. Επισημαίνεται ότι, μια τέτοια πρακτική συνιστά περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας οι οποίες προέρχονται από άλλο κράτος μέλος. Για να δικαιολογήσει το εν λόγω μέτρο, η Γαλλική Κυβέρνηση επικαλείται τον σκοπό διασφάλισης της παροχής προσωπικών συμβουλών στον ασθενή προκειμένου αυτός να προστατευθεί από την ακατάλληλη χρήση φαρμάκων. Το Δικαστήριο θεωρεί ότι ο εν λόγω σκοπός είναι θεμιτός και ότι το επίμαχο εθνικό μέτρο είναι κατάλληλο για την προστασία της υγείας του ασθενούς. Όσον αφορά τον αναγκαίο χαρακτήρα ενός τέτοιου μέτρου, πρέπει να θεωρηθεί ότι η επίμαχη στην υπόθεση της κύριας δίκης εθνική ρύθμιση δεν βαίνει πέραν του μέτρου που είναι αναγκαίο για την εξασφάλιση της επίτευξης του επιδιωκόμενου σκοπού, ιδίως εάν ληφθεί υπόψη το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη.

Τέλος, εξετάζεται εάν εθνική ρύθμιση κράτους μέλους που απαγορεύει σε φαρμακεία εγκατεστημένα σε άλλο κράτος μέλος να χρησιμοποιούν την υπηρεσία αντιστοίχισης επί πληρωμή σε μηχανές αναζήτησης και σύγκρισης τιμών αντιβαίνει στην Οδηγία 2000/31/ΕΚ. Μια τέτοια απαγόρευση συνιστά εξίσου περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας οι οποίες προέρχονται από άλλο κράτος μέλος. Η Γαλλική Κυβέρνηση δικαιολογεί την εν λόγω απαγόρευση με το επιχείρημα ότι η αντιστοίχιση επί πληρωμή σε μηχανές αναζήτησης και σύγκρισης τιμών ενέχει τον κίνδυνο να επηρεάσει την ισόρροπη κατανομή των φαρμακείων στο σύνολο της εθνικής επικράτειας, καθώς, με την εν λόγω αντιστοίχιση, η εμπορία των φαρμάκων ενδέχεται να συγκεντρωθεί στα χέρια των μεγάλων φαρμακείων. Συναφώς, το Δικαστήριο έχει δεχθεί ότι ο σκοπός διασφάλισης του ασφαλούς και με ποιοτικά εχέγγυα εφοδιασμού του πληθυσμού με φάρμακα στην εθνική επικράτεια δύναται να δικαιολογήσει περιορισμό του εμπορίου μεταξύ των κρατών μελών, στο μέτρο που συμβάλλει στην προστασία της υγείας και της ζωής των ανθρώπων. Επομένως, ο σκοπός που επιδιώκει η επίμαχη απαγόρευση είναι θεμιτός. Επομένως, η Οδηγία 2000/31/ΕΚ θεωρείται ότι αντιτίθεται στην εφαρμογή μιας τέτοιας απαγόρευσης μόνον εάν αποδειχθεί δεόντως ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου ότι η εν λόγω απαγόρευση δεν είναι κατάλληλη και αναγκαία για την επίτευξη σκοπού προστασίας της δημόσιας υγείας.

► Τηλεπικοινωνίες

Ισότιμη και χωρίς διακρίσεις μεταχείριση της κίνησης κατά την παροχή υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο

προδικαστική παραπομπή – ηλεκτρονικές επικοινωνίες – Κανονισμός (ΕΕ) 2015/2120 – άρθρο 3 – πρόσβαση στο ανοικτό διαδίκτυο – άρθρο 3 παρ. 1 – δικαιώματα των τελικών χρηστών – δικαίωμα πρόσβασης σε εφαρμογές και σε υπηρεσίες καθώς και δικαίωμα χρήσης τους – δικαίωμα παροχής εφαρμογών και υπηρεσιών – άρθρο 3 παρ. 2 – απαγόρευση συμφωνιών και εμπορικών πρακτικών που περιορίζουν την άσκηση των δικαιωμάτων των τελικών χρηστών – έννοια των «συμφωνιών», των «εμπορικών πρακτικών», των «τελικών χρηστών» και των «καταναλωτών» – εκτίμηση της ύπαρξης περιορισμού στην άσκηση των δικαιωμάτων των τελικών χρηστών – σχετικές λεπτομέρειες – άρθρο 3 παρ. 3 – υποχρέωση ισότιμης και χωρίς διακρίσεις μεταχείρισης της κίνησης – δυνατότητα εφαρμογής εύλογων μέτρων διαχείρισης της κίνησης – απαγόρευση μέτρων που παρεμποδίζουν ή επιβραδύνουν την κίνηση – εξαιρέσεις – εμπορικές πρακτικές στο πλαίσιο των οποίων προτείνονται πακέτα υπηρεσιών που προβλέπουν ότι οι πελάτες που τα επιλέγουν αγοράζουν ένα

πακέτο που τους παρέχει το δικαίωμα να χρησιμοποιούν άνευ περιορισμών συγκεκριμένο όγκο δεδομένων, χωρίς να αφαιρείται από αυτόν η χρήση ορισμένων συγκεκριμένων εφαρμογών και υπηρεσιών που υπόκεινται σε «μηδενικό τέλος», και ότι οι πελάτες αυτοί μπορούν, άπαξ και εξαντληθεί ο όγκος αυτός δεδομένων, να συνεχίσουν να χρησιμοποιούν άνευ περιορισμών τις συγκεκριμένες αυτές εφαρμογές και υπηρεσίες, ενώ η κίνηση δεδομένων παρεμποδίζεται ή επιβραδύνεται όσον αφορά τις λοιπές διαθέσιμες εφαρμογές και υπηρεσίες

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-807/18 και C-39/19, Telenor Magyarország, 15.09.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: J. Malenovský, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2020:708 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκαν στο πλαίσιο δύο ένδικων διαφορών μεταξύ της Telenor Magyarország Zrt. (στο εξής: Telenor) και του Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Elnöke (Προέδρου του Εθνικού Φορέα Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, Ουγγαρία) (στο εξής: Πρόεδρος του ΕΦΜΕΕ), με αντικείμενο δύο αποφάσεις με τις οποίες ο Πρόεδρος του ΕΦΜΕΕ διέταξε την εταιρεία αυτή να παύσει να παρέχει ορισμένες υπηρεσίες πρόσβασης στο διαδίκτυο.

Η Telenor είναι συγγική εταιρεία παροχής υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο. Μεταξύ των υπηρεσιών που προτείνει στους δυνητικούς πελάτες της περιλαμβάνονται δύο πακέτα υπηρεσιών που ονομάζονται, αντιστοίχως, «MyChat» και «MyMusic». Και τα δύο αυτά πακέτα υπηρεσιών παρέχουν τη δυνατότητα στους πελάτες που τα επιλέγουν να αγοράζουν ορισμένο όγκο δεδομένων και να τον χρησιμοποιούν μέχρι την εξάντλησή του, έχοντας ελεύθερη πρόσβαση στις διαθέσιμες εφαρμογές και υπηρεσίες, χωρίς να αφαιρείται από τον εν λόγω όγκο δεδομένων η χρήση συγκεκριμένων εφαρμογών και υπηρεσιών, οι οποίες υπόκεινται σε «μηδενικό τέλος». Επιπλέον, τα δύο αυτά πακέτα υπηρεσιών προβλέπουν ότι, άπαξ και εξαντληθεί ο όγκος δεδομένων, οι πελάτες που τα έχουν επιλέξει μπορούν να συνεχίσουν να χρησιμοποιούν άνευ περιορισμών τις συγκεκριμένες αυτές εφαρμογές και υπηρεσίες, ενώ η κίνηση δεδομένων επιβραδύνεται ή παρεμποδίζεται όσον αφορά τις λοιπές διαθέσιμες εφαρμογές και υπηρεσίες. Η Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (Εθνικός Φορέας Μέσων Ενημέρωσης και Επικοινωνίας, Ουγγαρία), με δύο αποφάσεις της, διαπίστωσε ότι τα εν λόγω πακέτα υπηρεσιών προέβλεπαν μέτρα διαχείρισης της κίνησης που δεν συμβιβάζονταν με την υποχρέωση περί ισότιμης και χωρίς διακρίσεις μεταχείρισης, την οποία επιβάλλει η παρ. 3 του άρθρου 3 του Κανονισμού 2015/2120 για τη θέσπιση μέτρων σχετικά με την πρόσβαση στο ανοικτό διαδίκτυο, και ότι η

Telenor όφειλε να παύσει να τα διαθέτει. Οι δύο αυτές αποφάσεις επικυρώθηκαν ακολούθως με δύο αποφάσεις του Προέδρου του ΕΦΜΕΕ. Η Telenor προσέβαλε τις εν λόγω αποφάσεις ενώπιον του πρωτοδικείου περιφέρειας πρωτεύουσας. Το δικαστήριο αυτό αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τέσσερα προδικαστικά ερωτήματα με τα οποία ζητεί κατ' ουσίαν να διευκρινισθεί εάν το άρθρο 3 του Κανονισμού 2015/2120 έχει την έννοια ότι πακέτα υπηρεσιών διατιθέμενα από τον πάροχο υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο μέσω συμφωνιών συναφθεισών με τελικούς χρήστες δυνάμει των οποίων οι τελευταίοι μπορούν να αγοράζουν πακέτο υπηρεσιών που τους παρέχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν άνευ περιορισμών συγκεκριμένο όγκο δεδομένων, χωρίς να αφαιρείται από αυτόν η χρήση συγκεκριμένων εφαρμογών και υπηρεσιών που υπόκεινται σε «μηδενικό τέλος», μετά δε την εξάντληση του εν λόγω όγκου δεδομένων οι τελικοί χρήστες μπορούν να συνεχίζουν να χρησιμοποιούν άνευ περιορισμών τις συγκεκριμένες αυτές εφαρμογές και υπηρεσίες, ενώ η κίνηση δεδομένων παρεμποδίζεται ή επιβραδύνεται όσον αφορά τις λοιπές διαθέσιμες εφαρμογές και υπηρεσίες, δεν είναι συμβατά με την παρ. 2 του άρθρου αυτού, σε συνδυασμό με την παρ. 1 και, εναλλακτικώς ή σωρευτικώς, με την παρ. 3 του προμνησθέντος άρθρου.

Αρχικώς, παρατηρείται ότι, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 2 του Κανονισμού 2015/2120, αφενός, οι συμφωνίες μεταξύ των παρόχων υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο και των τελικών χρηστών και, αφετέρου, οι εμπορικές πρακτικές που εφαρμόζουν οι πάροχοι αυτοί δεν πρέπει να περιορίζουν την άσκηση των δικαιωμάτων των τελικών χρηστών, όπως αυτά καθορίζονται στην παρ. 1 του εν λόγω άρθρου. Η τελευταία αυτή παράγραφος αναφέρεται στο δικαίωμα των τελικών χρηστών στην πρόσβαση σε πληροφορίες και σε περιεχόμενο, καθώς και στη χρήση εφαρμογών και υπηρεσιών, αλλά και στη μετάδοση πληροφοριών και περιεχομένου, καθώς και στην παροχή εφαρμογών και υπηρεσιών. Η δε αιτιολογική σκ. 7 του ίδιου Κανονισμού ορίζει ότι οι συμφωνίες και οι εμπορικές πρακτικές των παρόχων δεν πρέπει να περιορίζουν την άσκηση των δικαιωμάτων των τελικών χρηστών ούτε, κατά συνέπεια, να καθιστούν δυνατή την καταστρατήγηση των διατάξεων του εν λόγω Κανονισμού που διασφαλίζουν την πρόσβαση στο ανοικτό διαδίκτυο. Επιπλέον, προβλέπει ότι, για να εκτιμηθεί ενδεχόμενη ύπαρξη απαγορευόμενου περιορισμού στην άσκηση των δικαιωμάτων των τελικών χρηστών, λαμβάνεται υπόψη ο αντίκτυπος που έχουν οι συμφωνίες ή οι εμπορικές πρακτικές ενός συγκεκριμένου παρόχου υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο επί των δικαιωμάτων αυτών. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι συμφωνίες, όπως αυτές στις υποθέσεις των κυρίων δικών, μπορεί να επιφέρουν

περιορισμό στην άσκηση των δικαιωμάτων που προβλέπονται στο άρθρο 3 παρ. 1 του Κανονισμού 2015/2120. Η συμβατότητα τέτοιας συμφωνίας με το άρθρο 3 παρ. 2 του Κανονισμού αυτού πρέπει να εκτιμάται κατά περίπτωση, υπό το πρίσμα των παραμέτρων που μνημονεύονται στην αιτιολογική σκ. 7 του εν λόγω Κανονισμού. Περαιτέρω, τέτοια πακέτα υπηρεσιών, τα οποία συνιστούν εμπορική πρακτική κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 2 του Κανονισμού 2015/2120, είναι ικανά να ευνοούν τη χρήση κάποιων συγκεκριμένων εφαρμογών και υπηρεσιών και, από την άλλη πλευρά, να καθιστούν τη χρήση άλλων τεχνικά δυσχερέστερη ή ακόμη και αδύνατη. Τέλος, όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των πελατών που συνάπτουν συμφωνίες με τις οποίες επιλέγουν τέτοια πακέτα υπηρεσιών, τόσο ο σωρευτικός αντίκτυπος των συμφωνιών αυτών είναι δυνατόν να προκαλέσει σημαντικό περιορισμό στην άσκηση των δικαιωμάτων των τελικών χρηστών. Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι η σύναψη τέτοιων συμφωνιών σε σημαντικό τμήμα της αγοράς είναι δυνατόν να περιορίζει την άσκηση των δικαιωμάτων των τελικών χρηστών, κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 2 του Κανονισμού 2015/2120.

Όσον αφορά το άρθρο 3 παρ. 3 του Κανονισμού 2015/2120, οι πάροχοι υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο υπέχουν γενική υποχρέωση ίσης μεταχείρισης, άνευ διακρίσεων, περιορισμού της κίνησης ή παρέμβασης σε αυτήν, από την οποία δεν χωρεί σε καμία περίπτωση παρέκκλιση μέσω εμπορικών πρακτικών ή συμφωνιών με τους τελικούς χρήστες. Παρόλα αυτά, διατηρούν τη δυνατότητα να εφαρμόζουν εύλογα μέτρα διαχείρισης της κίνησης, εφόσον τα μέτρα αυτά βασίζονται σε «αντικειμενικά διαφορετικές απαιτήσεις τεχνικής ποιότητας των υπηρεσιών για συγκεκριμένες κατηγορίες κίνησης» και όχι σε «εμπορικά κριτήρια». Εν προκειμένω, προκύπτει ότι οι επίμαχες στις κύριες δίκες συμπεριφορές δεν βασίζονται σε αντικειμενικά διαφορετικές απαιτήσεις τεχνικής ποιότητας των υπηρεσιών για συγκεκριμένες κατηγορίες κίνησης, αλλά σε εμπορικούς λόγους. Παράλληλα, από κανένα στοιχείο της δικογραφίας δεν προκύπτει ότι οι εν λόγω συμπεριφορές εμπίπτουν σε μία από τις τρεις εξαιρέσεις που απαριθμούνται περιοριστικώς στο άρθρο 3 παρ. 3 εδάφιο γ' του Κανονισμού 2015/2120.

Συνεπώς, τα πακέτα υπηρεσιών των υποθέσεων των κυρίων δικών είναι ασύμβατα προς την παρ. 2 σε συνδυασμό με την παρ. 1 του άρθρου 3 του Κανονισμού 2015/2120, δεδομένου ότι τα εν λόγω πακέτα υπηρεσιών, οι εν λόγω συμφωνίες και τα εν λόγω μέτρα παρεμπόδισης ή επιβράδυνσης περιορίζουν την άσκηση των δικαιωμάτων των τελικών χρηστών, και είναι ασύμβατα προς την παρ. 3 του ίδιου άρθρου, δεδομένου ότι τα εν λόγω μέτρα παρεμπόδισης ή επιβράδυνσης βασίζονται σε εμπορικούς λόγους.

VI. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Προσδιορισμός των φορολογητέων εσόδων των εταιρειών

Το άρθρο 49 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται, καταρχήν, σε ρύθμιση κράτους μέλους σύμφωνα με την οποία η μεταφορά κεφαλαίων από εγκατεστημένο στην ημεδαπή υποκατάστημα προς τη μητρική του εταιρεία, η οποία είναι εγκατεστημένη σε άλλο κράτος μέλος, μπορεί να επαναχαρακτηρισθεί ως «πράξη που παράγει έσοδα», με αποτέλεσμα να εφαρμόζονται υποχρεωτικώς οι κανόνες περί ενδοομιλικής τιμολόγησης

προδικαστική παραπομπή – άρθρα 49 και 63 ΣΛΕΕ – ελευθερία εγκατάστασης – ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων – προσδιορισμός των φορολογητέων εσόδων των εταιρειών – πρόσωπα που τελούν σε σχέση αλληλεξάρτησης – υπερβολικό όφελος παρεχόμενο από υποκατάστημα εγκατεστημένο στην ημεδαπή σε εταιρεία εγκατεστημένη στην αλλοδαπή – διόρθωση των φορολογητέων εσόδων του υποκαταστήματος εταιρείας εγκατεστημένης στην αλλοδαπή – μη διόρθωση των φορολογητέων εσόδων σε περίπτωση παροχής του ίδιου οφέλους σε ημεδαπή εταιρεία από το υποκατάστημά της – αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού – περιορισμός της ελευθερίας εγκατάστασης – δικαιολόγηση – ισόρροπη κατανομή της εξουσίας φορολόγησης μεταξύ των κρατών μελών – αναλογικότητα

ΔΕΕ C-558/19, Impresa Pizzarotti (Avantage anormal consenti à une société non-résidente), 08.10.2020, Τμήμα έκτο, Πρόεδρος: L. Bay Larsen, Εισηγητής: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2020:806 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ της Impresa Pizzarotti & C SPA Italia Sucursala Cluj (στο εξής: Impresa Pizzarotti) και της εθνικής φορολογικής αρχής – γενικής διεύθυνσης φορολογουμένων υψηλού εισοδήματος της Ρουμανίας (στο εξής: φορολογική αρχή), με αντικείμενο την ακύρωση φορολογικής διοικητικής πράξης την οποία εξέδωσε η αρχή αυτή, καθώς και της πράξης προσδιορισμού του φόρου που εκδόθηκε βάσει της εν λόγω πρώτης πράξης.

Η Impresa Pizzarotti αποτελεί το υποκατάστημα στη Ρουμανία εταιρείας που βρίσκεται εγκατεστημένη στην Ιταλία (στο εξής: μητρική εταιρεία). Μετά από έλεγχο, διαπιστώθηκε ότι το εν λόγω υποκατάστημα είχε συνάψει με την ιδιότητα του δανειστή δύο συμβάσεις δανείου με τη μητρική του εταιρεία. Σύμφωνα με τον ρουμανικό

φορολογικό κώδικα, οι συναλλαγές μεταξύ προσώπων εγκατεστημένων στη Ρουμανία και συνδεδεμένων με αυτά προσώπων εγκατεστημένων στην αλλοδαπή υπόκεινται στους κανόνες περί ενδοομιλικής τιμολόγησης. Για τον λόγο αυτό, η αρμόδια φορολογική αρχή έκρινε ότι η Impresa Pizzarotti έπρεπε να θεωρηθεί ως πρόσωπο συνδεδεμένο με τη μητρική εταιρεία και ότι το επίτοκιο των εν λόγω δανείων έπρεπε να καθοριστεί στα επίπεδα της αγοραίας τιμής, σύμφωνα με τους κανόνες ενδοομιλικής τιμολόγησης, όπως θα συνέβαινε εάν τα δάνεια αυτά είχαν συναφθεί υπό τις συνήθεις συνθήκες ανταγωνισμού. Έτσι, εξέδωσε πράξη προσδιορισμού φόρου σε βάρος της Impresa Pizzarotti. Υπό αυτά τα δεδομένα, το αιτούν δικαστήριο ερωτά εάν τα άρθρα 49 και 63 ΣΛΕΕ αντίκεινται σε εθνική ρύθμιση, όπως οι επίμαχες στην υπόθεση της κύριας δίκης, η οποία προβλέπει τη δυνατότητα επαναχαρακτηρισμού τραπεζικής μεταβίβασης κεφαλαίων από υποκατάστημα εγκατεστημένο σε κράτος μέλος προς την εγκατεστημένη σε άλλο κράτος μέλος μητρική του εταιρεία ως «πράξης που παράγει έσοδα», με αποτέλεσμα να εφαρμόζονται υποχρεωτικώς οι κανόνες περί ενδοομιλικής τιμολόγησης, ενώ, εάν η ίδια πράξη είχε διενεργηθεί μεταξύ υποκαταστήματος και μητρικής εταιρείας εγκατεστημένων αμοτέρως στο ίδιο κράτος μέλος, η πράξη αυτή δεν θα μπορούσε να επαναχαρακτηρισθεί κατά τον ίδιο τρόπο και δεν θα είχαν εφαρμογή σε αυτήν οι κανόνες περί ενδοομιλικής τιμολόγησης.

Εν προκειμένω, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι ο ρουμανικός φορολογικός κώδικας αντιμετωπίζει τα υποκαταστήματα ως διακριτά πρόσωπα μόνον όταν αυτά αποτελούν μόνιμη εγκατάσταση αλλοδαπού νομικού προσώπου, με αποτέλεσμα τα έσοδα ενός υποκαταστήματος να υπόκεινται σε διόρθωση, σύμφωνα με τους κανόνες της ενδοομιλικής τιμολόγησης, μόνον εάν η μητρική εταιρεία είναι εγκατεστημένη σε άλλο κράτος μέλος. Επομένως, ένα υποκατάστημα εγκατεστημένης στην αλλοδαπή εταιρείας, όπως η Impresa Pizzarotti, τυγχάνει λιγότερο ευνοϊκής μεταχείρισης απ' ό,τι το υποκατάστημα ημεδαπής εταιρείας που πραγματοποιεί παρόμοιες συναλλαγές με τη μητρική του εταιρεία. Μια τέτοια διαφορετική φορολογική μεταχείριση των υποκαταστημάτων αναλόγως του τόπου της έδρας των μητρικών τους εταιρειών μπορεί να συνιστά περιορισμό της ελευθερίας εγκατάστασης, κατά την έννοια του άρθρου 49 ΣΛΕΕ. Από τη δικογραφία που υποβλήθηκε στο Δικαστήριο προκύπτει ότι οι κανόνες περί ενδοομιλικής τιμολόγησης που προβλέπει ο φορολογικός κώδικας έχουν ως σκοπό να αποφευχθεί η μείωση της φορολογητέας βάσης στο κράτος εγκατάστασης της μόνιμης εγκατάστασης μιας αλλοδαπής εταιρείας, λόγω πράξεων μεταξύ της μόνιμης αυτής εγκατάστασης και της μητρικής της εταιρείας, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στις συνθήκες της αγο-

ράς. Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι η ανάγκη να διαφυλαχθεί η ισόρροπη κατανομή της εξουσίας φορολόγησης μεταξύ των κρατών μελών μπορεί να δικαιολογήσει διαφορετική μεταχείριση όταν το υπό εξέταση σύστημα σκοπεί να αποτρέψει συμπεριφορές δυνάμενες να υπονομεύσουν το δικαίωμα κράτους μέλους να ασκεί τη φορολογική του αρμοδιότητα σε σχέση με τις δραστηριότητες που ασκούνται στο έδαφός του. Ενόψει τούτων, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι η δυνατότητα των υποκαταστημάτων των αλλοδαπών εταιρειών να μεταφέρουν τα κέρδη τους υπό μορφή υπερβολικών ή εκ χαρακτηριστικής αιτίας οφελών προς τις μητρικές τους εταιρείες θα έθετε σε κίνδυνο την ισόρροπη κατανομή της εξουσίας φορολόγησης μεταξύ των κρατών μελών. Η ρουμανική ρύθμιση, η οποία επιδιώκει να εμποδίσει τη μεταφορά των πραγματοποιηθέντων στο οικείο κράτος μέλος κερδών εκτός της φορολογικής αρμοδιότητας του κράτους αυτού μέσω συναλλαγών που δεν ανταποκρίνονται στις συνθήκες της αγοράς, χωρίς αυτά να έχουν φορολογηθεί, είναι, συνεπώς, πρόσφορη για να διασφαλίσει τη διαφύλαξη της κατανομής της εξουσίας φορολόγησης μεταξύ των κρατών μελών. Επιπλέον, υπό την επιφύλαξη της επαλήθευσης από το αιτούν δικαστήριο, προκύπτει ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρουμανική ρύθμιση δεν υπερβαίνει το μέτρο που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του θεμιτού σκοπού τον οποίον εξυπηρετεί.

Συνεπώς, το άρθρο 49 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται, καταρχήν, σε ρύθμιση κράτους μέλους σύμφωνα με την οποία η μεταφορά κεφαλαίων από εγκατεστημένο στην ημεδαπή υποκατάστημα προς τη μητρική του εταιρεία, η οποία είναι εγκατεστημένη σε άλλο κράτος μέλος, μπορεί να επαναχαρακτηριστεί ως «πράξη που παράγει έσοδα», με αποτέλεσμα να εφαρμόζονται υποχρεωτικώς οι κανόνες περί ενδοομιλικής τιμολόγησης, ενώ, εάν η ίδια πράξη είχε διενεργηθεί μεταξύ υποκαταστήματος και μητρικής εταιρείας εγκατεστημένων αμοτέρων στο ίδιο κράτος μέλος, δεν θα είχε χαρακτηριστεί κατ' αυτόν τον τρόπο και δεν θα είχαν εφαρμογή οι εν λόγω κανόνες.

► Τηλεπικοινωνίες

Το άρθρο 49 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι είναι αντίθετη προς αυτό ρύθμιση κράτους μέλους, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να εμποδίζεται εταιρεία καταχωρισμένη σε άλλο κράτος μέλος, της οποίας τα έσοδα στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών υπερβαίνουν το 40% των συνολικών εσόδων που πραγματοποιούνται στον τομέα αυτόν, να πραγματοποιεί εντός του ολοκληρωμένου συστήματος επικοινωνιών έσοδα που υπερβαίνουν το 10% των πραγματοποιούμενων στο σύστημα αυτό εσόδων

προδικαστική παραπομπή – ηλεκτρονικές επικοινωνίες – άρθρο 11 παρ. 2 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ελευθερία και πολυφωνία των μέσων ενημέρωσης – ελευθερία εγκατάστασης – άρθρο 49 ΣΛΕΕ – Οδηγία 2002/21/ΕΚ – άρθρα 15 και 16 – εθνική ρύθμιση η οποία απαγορεύει σε επιχείρηση με σημαντική ισχύ στην αγορά ενός τομέα να έχει «σημαντική οικονομική διάσταση» σε άλλον τομέα – υπολογισμός των εσόδων που πραγματοποιούνται στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών και στον τομέα των μέσων ενημέρωσης – ορισμός του τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών – περιορισμός στις αγορές που έχουν αποτελέσει αντικείμενο προηγούμενης ρύθμισης – συνυπολογισμός των εσόδων των συνδεδεμένων εταιρειών – καθορισμός διαφορετικού ορίου εσόδων για τις εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών

ΔΕΕ C-719/18, Vivendi, 03.09.2020, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2020:627 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, της Vivendi SA και, αφετέρου, της εποπτεύουσας αρχής επικοινωνιών της Ιταλίας (στο εξής: AGCOM) και της Mediaset SpA, σχετικά με διάταξη του ιταλικού δικαίου που απαγορεύει σε μια επιχείρηση να έχει έσοδα τα οποία υπερβαίνουν το 10% των συνολικών εσόδων που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο του ολοκληρωμένου συστήματος επικοινωνιών (στο εξής: ΟΣΕ), όταν η επιχείρηση αυτή κατέχει μερίδιο μεγαλύτερο του 40% των συνολικών εσόδων που πραγματοποιούνται στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών.

Η Vivendi, εταιρεία γαλλικού δικαίου, είναι η μητρική εταιρεία ενός ομίλου που δραστηριοποιείται στον τομέα των μέσων μαζικής ενημέρωσης, καθώς και στον τομέα της δημιουργίας και διανομής οπτικοακουστικού περιεχομένου. Το 2016, η Vivendi άρχισε εκστρατεία επιθετικής εξαγοράς μετοχών της Mediaset, μιας ιταλικής εταιρείας που δραστηριοποιούνταν στον ίδιο τομέα υπό τον έλεγχο του ομίλου Fininvest. Στις 22 Δεκεμβρίου 2016, η Vivendi κατείχε ήδη 28,8% του εταιρικού κεφαλαίου της Mediaset, το οποίο αντιστοιχούσε στο 29,94% των δικαιωμάτων ψήφου της τελευταίας. Ακολούθως, η Mediaset υπέβαλε καταγγελία στην AGCOM, ισχυριζόμενη ότι η Vivendi είχε παραβεί ιταλική διάταξη, η οποία, προς τον σκοπό της διασφάλισης της ελευθερίας και της πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης, ορίζει ότι οι επιχειρήσεις που είτε απευθείας είτε μέσω ελεγχόμενων ή συνδεδεμένων με αυτές εταιρειών πραγματοποιούν στον τομέα των ηλεκτρονικών τηλεπικοινωνιών έσοδα που υπερβαίνουν το 40% των συνολικών εσόδων που πραγματοποιούνται στο τομέα αυτόν, δεν μπορούν να έχουν, στο πλαίσιο του ΟΣΕ, έσοδα που υπερβαίνουν το 10% των πραγματοποιούμενων

ούμενων στο σύστημα αυτό εσόδων. Με απόφαση της 18ης Απριλίου 2017 (στο εξής: απόφαση της AGCOM), η AGCOM έκρινε ότι η Vivendi είχε παραβεί την επίμαχη ιταλική διάταξη, διότι η τελευταία ήταν εταιρεία συνδεδεμένη με την Telecom Italia και τη Mediaset και μέσω αυτών είχε αποκτήσει σημαντική ισχύ στην αγορά του τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών. Έτσι, με την απόφαση αυτή, η AGCOM διέταξε τη Vivendi να παύσει την κατοχή συμμετοχών στο κεφάλαιο της Mediaset ή της Telecom Italia εντός δώδεκα μηνών. Στις 6 Απριλίου 2018, η Vivendi συμμορφώθηκε προς τη διαταγή που της απηύθυνε η AGCOM, μεταβιβάζοντας σε τρίτη εταιρεία το 19,19% των μετοχών της Mediaset. Παρά ταύτα, άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης της AGCOM ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, το οποίο υπέβαλε στο Δικαστήριο τρία προδικαστικά ερωτήματα.

Με τα τρία προδικαστικά του ερωτήματα, τα οποία πρέπει να εξεταστούν από κοινού, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί εάν το άρθρο 49 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι είναι αντίθετη προς αυτό ρύθμιση κράτους μέλους, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να εμποδίζει εταιρεία καταχωρισμένη σε άλλο κράτος μέλος να πραγματοποιεί εντός του ΟΣΕ έσοδα τα οποία υπερβαίνουν το 10% των εσόδων που πραγματοποιούνται εντός του συστήματος αυτού, όταν τα έσοδά της στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, όπως αυτός ορίζεται για τους σκοπούς της εν λόγω εθνικής ρύθμισης, συμπεριλαμβανομένων των εσόδων που πραγματοποιεί μέσω ελεγχόμενων ή συνδεδεμένων εταιρειών, υπερβαίνουν το 40% των συνολικών εσόδων που πραγματοποιούνται στον τομέα αυτόν. Αρχικώς, υπενθυμίζεται συναφώς ότι το άρθρο 49 ΣΛΕΕ αποκλείει κάθε εθνικό μέτρο το οποίο δύναται να θίξει ή να καταστήσει λιγότερο ελκυστική την εκ μέρους των υπηκόων της Ένωσης άσκηση της ελευθερίας εγκατάστασης που διασφαλίζει η ΣΛΕΕ. Τούτο ισχύει στην περίπτωση της επίμαχης στην κύρια δίκη διάταξης με βάση την οποία η AGCOM απαγόρευσε στη Vivendi να διατηρήσει τις συμμετοχές που είχε αποκτήσει στη Mediaset ή κατείχε στην Telecom Italia και τη διέταξε να παύσει τις συμμετοχές αυτές σε μία από τις δύο αυτές επιχειρήσεις, κατά το μέτρο που υπερέβαιναν τα προβλεπόμενα από την ίδια διάταξη όρια. Μια τέτοια διάταξη συνιστά, επομένως, περιορισμό της ελευθερίας εγκατάστασης κατά την έννοια του άρθρου 49 ΣΛΕΕ. Όπως προκύπτει από πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, περιορισμός της ελευθερίας εγκατάστασης επιτρέπεται μόνον εφόσον δικαιολογείται από επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος, όπως η προστασία της πολυφωνίας της πληροφόρησης και των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Ωστόσο, η επίμαχη ιταλική διάταξη δεν μπορεί να θεωρηθεί πρόσφορη για την επίτευξη του σκοπού που επιδιώκει, καθόσον θέτει όρια τα οποία δεν έχουν σχέση με τον υφιστάμενο κίνδυνο για την πολυφωνία των μέσων μαζικής ενημέρωσης, δεδομένου ότι δεν παρέχουν

τη δυνατότητα να εξακριβωθεί εάν και σε ποιον βαθμό μια επιχείρηση είναι πράγματι σε θέση να επηρεάσει το περιεχόμενο των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι οι διάφορες Οδηγίες που αποτελούν το νέο κανονιστικό πλαίσιο το οποίο εφαρμόζεται επί των υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών καθιερώνουν σαφή διάκριση μεταξύ της παραγωγής περιεχομένου και της διακίνησης του περιεχομένου. Οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, οι οποίες ασκούν έλεγχο επί της διακίνησης και της μετάδοσης περιεχομένου, δεν ασκούν κατ' ανάγκη έλεγχο επί της παραγωγής του. Εν προκειμένω, η επίμαχη στην κύρια δίκη διάταξη δεν αναφέρεται στους δεσμούς αυτούς μεταξύ της παραγωγής περιεχομένου και της διακίνησης του περιεχομένου, ούτε είναι διατυπωμένη κατά τρόπον ώστε να εφαρμόζεται ειδικώς σε σχέση με τους εν λόγω δεσμούς. Επιπλέον, η AGCOM περιορίζει τον ορισμό του τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών στις αγορές που μπορούν να υπαχθούν σε εκ των προτέρων ρύθμιση, αποκλείοντας από τον εν λόγω τομέα αγορές αυξανόμενης σημασίας για τη μετάδοση πληροφοριών, όπως είναι οι υπηρεσίες λιανικής κινητής τηλεφωνίας. Τέλος, η εξομοίωση της κατάστασης μιας «ελεγχόμενης εταιρείας» με εκείνη μιας «συνδεδεμένης εταιρείας», στο πλαίσιο του υπολογισμού των εσόδων που πραγματοποιεί μια επιχείρηση στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών ή στο ΟΣΕ, δεν συμβιβάζεται με τον σκοπό που επιδιώκει η επίμαχη στην κύρια δίκη διάταξη.

Από όλα τα παραπάνω προκύπτει ότι το άρθρο 49 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι είναι αντίθετη προς αυτό ρύθμιση κράτους μέλους, η οποία έχει ως αποτέλεσμα να εμποδίζεται εταιρεία καταχωρισμένη σε άλλο κράτος μέλος, της οποίας τα έσοδα στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, όπως αυτός ορίζεται για τους σκοπούς της ρύθμισης αυτής, υπερβαίνουν το 40% των συνολικών εσόδων που πραγματοποιούνται στον τομέα αυτόν, να πραγματοποιεί εντός του ολοκληρωμένου συστήματος επικοινωνιών έσοδα που υπερβαίνουν το 10% των πραγματοποιούμενων στο σύστημα αυτό εσόδων.

► Βραχυχρόνια εκμίσθωση επιπλωμένων καταλυμάτων σε περιστασιακή πελατεία

Εθνική ρύθμιση που εξαρτά από τη λήψη άδειας την κατ' επανάληψη βραχυχρόνια εκμίσθωση οικιακού ακινήτου σε περιστασιακή πελατεία, η οποία δεν εγκαθιστά σε αυτό την κατοικία της, είναι σύμφωνη προς το δίκαιο της Ένωσης

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 2006/123/EK – πεδίο εφαρμογής – κατ' επανάληψη βραχυχρόνια εκμίσθωση επιπλωμένων ακινήτων σε περιστασιακή πελατεία η οποία

δεν εγκαθιστά σε αυτά την κατοικία της – εθνική ρύθμιση που προβλέπει σύστημα προηγούμενης άδειας για συγκεκριμένους δήμους και αναθέτει στους δήμους αυτούς το καθήκον να καθορίσουν τις προϋποθέσεις χορήγησης των προβλεπόμενων από το εν λόγω σύστημα αδειών – άρθρο 4 παρ. 6 – έννοια του «συστήματος χορήγησης άδειας» – άρθρο 9 – δικαιολόγηση – ανεπαρκής προσφορά οικημάτων προς μακροχρόνια εκμίσθωση έναντι προσιτών τιμών – αναλογικότητα – άρθρο 10 – απαιτήσεις σχετικές με τις προϋποθέσεις χορήγησης των αδειών

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-724/18 και C-727/18, Cali Apartments, 22.09.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: D. Šváby, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2020:743 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκαν στο πλαίσιο ενδίκων διαφορών μεταξύ, αφενός, της Cali Apartments SCI και της ΗΧ και, αφετέρου, του γενικού εισαγγελέα εφετείου Παρισίων και του Δήμου Παρισίων, με αντικείμενο την εκ μέρους των πρώτων παράβαση εθνικής ρύθμισης που επιβάλλει τη χορήγηση προηγούμενης άδειας για την άσκηση δραστηριοτήτων κατ'επανάληψη βραχυχρόνιας εκμίσθωσης επιπλωμένων οικιακών ακινήτων σε περιστασιακή πελατεία, η οποία δεν εγκαθιστά σε αυτά την κατοικία της.

Η Cali Apartments και η ΗΧ έχουν, εκάστη, στην ιδιοκτησία τους μια γκαρσονιέρα στο Παρίσι. Οι επίμαχες γκαρσονιέρες είχαν προταθεί προς εκμίσθωση μέσω ιστοτόπου και είχαν αποτελέσει αντικείμενο, χωρίς προηγούμενη άδεια και κατ'επανάληψη, βραχυχρόνιων εκμισθώσεων σε περιστασιακή πελατεία. Ο δικαστής ασφαλιστικών μέτρων του πολυμελούς πρωτοδικείου Παρισίων και, εν συνεχεία, το εφετείο Παρισίων υποχρέωσαν, βάσει του γαλλικού κώδικα κατασκευών και κατοικιών, τις δύο ιδιοκτήτριες στην καταβολή προστίμου και διέταξαν την επαναφορά της χρήσης, ως κατοικίας, των επίμαχων ακινήτων. Σύμφωνα με τον εν λόγω κώδικα, στους γαλλικούς δήμους με πληθυσμό άνω των 200.000 κατοίκων, καθώς και στους δήμους τριών όμορων με το Παρίσι νομών, η αλλαγή χρήσης των οικιακών ακινήτων υπόκειται σε προηγούμενη άδεια και η κατ'επανάληψη βραχυχρόνια εκμίσθωση επιπλωμένων οικιακών ακινήτων σε περιστασιακή πελατεία, η οποία δεν εγκαθιστά σε αυτά την κατοικία της, συνιστά αλλαγή χρήσης. Η Cali Apartments και η ΗΧ άσκησαν αναίρεση κατά των ως άνω αποφάσεων ενώπιον του Cour de cassation. Το δικαστήριο αυτό αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο ερώτημα περί του εάν οι επίμαχες εθνικές ρυθμίσεις του κώδικα κατασκευών και κατοικιών συμβιβάζονται με την Οδηγία 2006/123/ΕΚ σχετικά με τις υπηρεσίες στην εσωτερική αγορά.

Αρχικώς, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι ρύθμιση κράτους μέλους, η οποία αφορά δραστηριότητες κατ'επα-

νάληψη βραχυχρόνιας εκμίσθωσης, έναντι αμοιβής, επιπλωμένων οικιακών ακινήτων σε περιστασιακή πελατεία που δεν εγκαθιστά σε αυτά την κατοικία της, οι οποίες ασκούνται τόσο κατ'επάγγελμα όσο και εκτός πλαισίου επαγγελματικής δραστηριότητας, εμπίπτει στην Οδηγία 2006/123/ΕΚ. Εξάλλου, η επίμαχη στις υποθέσεις των κύριων δικών ρύθμιση δεν συνιστά ρύθμιση εφαρμοζόμενη αδιακρίτως στον τομέα του χωροταξικού σχεδιασμού ή της χωροταξικής ανάπτυξης ή στον τομέα της χωροταξίας των αστικών και αγροτικών περιοχών. Ως εκ τούτου, δεν εκφεύγει του πεδίου εφαρμογής της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ.

Δεύτερον, το Δικαστήριο κρίνει ότι εθνική ρύθμιση, η οποία εξαρτά από προηγούμενη άδεια την άσκηση ορισμένων δραστηριοτήτων εκμίσθωσης οικιακών ακινήτων, εμπίπτει στην έννοια του «συστήματος χορήγησης άδειας», κατά το σημείο 6 του άρθρου 4 της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ, και δεν συνιστά «απαίτηση», κατά την έννοια του σημείου 7 του ίδιου άρθρου. Πράγματι, από τον κώδικα κατασκευών και κατοικιών προκύπτει ότι οι ιδιοκτήτες ακινήτου ευρισκόμενου σε δήμο με πληθυσμό άνω των 200.000 κατοίκων και στους δήμους τριών όμορων με το Παρίσι νομών, οι οποίοι επιθυμούν να παράσχουν υπηρεσία βραχυχρόνιας εκμίσθωσης ακινήτων σε περιστασιακή πελατεία, υποχρεούνται στην τήρηση ορισμένης διαδικασίας, προκειμένου να λάβουν εκ μέρους της αρμόδιας αρχής επίσημη πράξη που τους επιτρέπει την πρόσβαση στην εν λόγω δραστηριότητα παροχής υπηρεσιών και την άσκησή της.

Τρίτον, το Δικαστήριο εξετάζει εάν το «σύστημα χορήγησης άδειας» που καθιερώνει ο γαλλικός κώδικας κατασκευών και κατοικιών είναι σύμφωνο προς το τμήμα 1 του κεφαλαίου ΙΙΙ της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ, ειδικότερα δε το άρθρο 9 παρ. 1 στοιχείο β', καθώς και το άρθρο 10 παρ. 2 στοιχεία δ' έως ζ' της Οδηγίας αυτής. Συναφώς, από το τμήμα 1 του κεφαλαίου ΙΙΙ της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ προκύπτει ότι, για να θεωρηθεί ότι εθνικό σύστημα χορήγησης άδειας είναι σύμφωνο προς τις απαιτήσεις που προβλέπει η Οδηγία αυτή, θα πρέπει, μεταξύ άλλων, το σύστημα αυτό να πληροί τις προϋποθέσεις του άρθρου 9 παρ. 1 της Οδηγίας αυτής: να μην εισάγει διακρίσεις, να δικαιολογείται από επιτακτικό λόγο δημοσίου συμφέροντος και να είναι αναλογικό. Επιπλέον, τα κριτήρια χορήγησης των προβλεπόμενων από το εν λόγω σύστημα αδειών θα πρέπει να είναι σύμφωνα προς το άρθρο 10 παρ. 2 της εν λόγω Οδηγίας: να μην εισάγουν διακρίσεις, να δικαιολογούνται από επιτακτικό λόγο δημοσίου συμφέροντος, να τελούν σε αναλογία προς τον επιδιωκόμενο σκοπό δημοσίου συμφέροντος, να είναι σαφή, να μην επιδέχονται αμφισβήτηση, να είναι αντικειμενικά, να έχουν δημοσιοποιηθεί εκ των προτέρων, να είναι διαφανή και προσβάσιμα. Στην προκειμένη περίπτωση, επομένως, πρέπει να εξεταστεί αρχικά το ζήτημα του εάν η

θέσπιση του εν λόγω συστήματος είναι, αυτή καθεαυτήν, δικαιολογημένη και, στη συνέχεια, τα κριτήρια χορήγησης των προβλεπόμενων από το σύστημα αυτό αδειών.

Ως προς το πρώτο ζήτημα, επισημαίνεται ότι οι επίμαχες διατάξεις του κώδικα κατασκευών και κατοικιών επιδιώκουν τη θέσπιση μηχανισμού για την καταπολέμηση του προβλήματος της ανεπάρκειας οικημάτων προοριζόμενων για μίσθωση, οι δε σκοποί τους είναι η αντιμετώπιση της επιδείνωσης των συνθηκών πρόσβασης στη στέγαση και της έξαρσης των πιέσεων στις αγορές ακινήτων, η προστασία των ιδιοκτητών και των μισθωτών και η αύξηση της προσφοράς οικημάτων υπό όρους που λαμβάνουν υπόψη την ισόρροπη ανάπτυξη των περιοχών. Οι εν λόγω σκοποί συνιστούν επιτακτικό λόγο δημοσίου συμφέροντος κατά την έννοια της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ. Παράλληλα, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι οι επίμαχες εθνικές ρυθμίσεις τελούν σε αναλογία προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Πράγματι, οι εν λόγω ρυθμίσεις περιορίζονται, από άποψης περιεχομένου, σε μια ειδική δραστηριότητα εκμίσθωσης οικιακών ακινήτων, ενώ το σύστημα χορήγησης άδειας που καθιερώνεται δεν είναι γενικής εφαρμογής, αλλά περιορισμένης γεωγραφικής εμβέλειας, καθόσον αφορά περιορισμένο αριθμό πυκνοκατοικημένων δήμων στους οποίους υφίστανται ανοδικές πιέσεις στην αγορά εκμίσθωσης οικιακών ακινήτων συνεπεία της ανάπτυξης της κατ' επανάληψη βραχυχρόνιας μίσθωσης επιπλωμένων οικιακών ακινήτων σε περιστασιακή πελατεία. Τέλος, ο σκοπός της καταπολέμησης του προβλήματος της ανεπάρκειας οικημάτων προοριζόμενων για μίσθωση δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με λιγότερο περιοριστικά μέτρα, ιδίως επειδή τυχόν εκ των υστέρων έλεγχος θα διενεργούνταν με πολύ μεγάλη καθυστέρηση για να είναι πραγματικά αποτελεσματικός.

Ως προς το δεύτερο ζήτημα, επισημαίνεται ότι τα κριτήρια χορήγησης άδειας, κατά το μέρος που θέτουν το πλαίσιο για τον λεπτομερή καθορισμό, σε τοπικό επίπεδο, των προϋποθέσεων χορήγησης των αδειών που προβλέπονται από σύστημα δικαιολογούμενο αποδεδειγμένα από επιτακτικό λόγο δημοσίου συμφέροντος, πρέπει, καταρχήν, να θεωρούνται ως δικαιολογούμενα από τον ίδιο επιτακτικό λόγο. Όσον αφορά την προβλεπόμενη με το άρθρο 10 παρ. 2 στοιχείο γ' της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ απαίτηση περί αναλογικότητας, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι η επίμαχη εθνική ρύθμιση του κώδικα κατασκευών και κατοικιών προβλέπει τη δυνατότητα να συναρτάται η χορήγηση της ζητούμενης άδειας προς υποχρέωση λήψης αντισταθμιστικών μέτρων υπό τη μορφή παρεπόμενης και ταυτόχρονης μετατροπής ακινήτων που έχουν διαφορετική χρήση σε οικήματα, η έκταση της οποίας καθορίζεται από το δημοτικό συμβούλιο των ενδιαφερόμενων δήμων. Όπως επεσήμανε ο Γεν. Εισαγγελέας στο σημ. 133 των Προτάσεών του, η θέσπιση τέτοιας υποχρέωσης προς λήψη αντισταθμιστικών μέτρων συνιστά, καταρχήν, κατάλληλο μέσο για την επίτευξη των σκοπών που συνίστανται στη διασφάλιση της κοινωνικής ανάμειξης του πληθυσμού που κατοικεί εντός των εδαφικών ορίων εκάστου εκ των δήμων αυτών, στην επαρκή προσφορά οικημάτων και στη διατήρηση των μισθωμάτων σε προσιτά επίπεδα. Στο εθνικό δικαστήριο εναπόκειται να εξακριβώσει, υπό το πρίσμα του συνόλου των στοιχείων που έχει στη διάθεσή του, καταρχάς, εάν η δυνατότητα που αναγνωρίζει η εθνική ρύθμιση στις ενδιαφερόμενες τοπικές αρχές να θεσπίζουν, πέραν του συστήματος χορήγησης προηγούμενης άδειας, υποχρέωση προς λήψη αντισταθμιστικών μέτρων (και την έκταση των εν λόγω μέτρων) εξυπηρετεί, πράγματι, την αντιμετώπιση προβλήματος ανεπάρκειας οικημάτων προοριζόμενων για μακροχρόνια μίσθωση. Εν συνεχεία, το εθνικό δικαστήριο θα πρέπει να βεβαιωθεί ότι η ως άνω δυνατότητα όχι μόνον είναι προσαρμοσμένη στην κατάσταση της αγοράς μίσθωσης ακινήτων εντός των οικείων δήμων, αλλά και συμβατή με την άσκηση της δραστηριότητας της κατ' επανάληψη βραχυχρόνιας εκμίσθωσης επιπλωμένων οικιακών ακινήτων σε περιστασιακή πελατεία.

Τρίτον, όσον αφορά τις προβλεπόμενες με το άρθρο 10 παρ. 2 στοιχεία δ' και ε' της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ απαιτήσεις περί σαφήνειας, μη αμφισβητίας και αντικειμενικότητας, το γεγονός ότι η επίμαχη ρύθμιση του κώδικα κατασκευών και κατοικιών δεν ορίζει την έννοια της «κατ' επανάληψη βραχυχρόνιας εκμίσθωσης επιπλωμένων οικιακών ακινήτων σε περιστασιακή πελατεία η οποία δεν εγκαθιστά σε αυτά την κατοικία της», προσδιορίζοντας, μεταξύ άλλων, αριθμητικά όρια, δεν συνιστά, αυτό καθεαυτό, στοιχείο ικανό να αποδείξει μη τήρηση των απαιτήσεων περί σαφήνειας, μη αμφισβητίας και αντικειμενικότητας, εφόσον οι οικείες τοπικές αρχές έχουν διευκρινίσει τους όρους που αντιστοιχούν στην έννοια αυτή κατά τρόπο σαφή, μη επιδεχόμενο αμφισβήτηση και αντικειμενικό. Επισημαίνεται συναφώς ότι το γεγονός ότι ο εθνικός νομοθέτης περιορίζεται στην οριοθέτηση των λεπτομερειών καθορισμού, από μια τοπική αρχή, των προϋποθέσεων χορήγησης των προβλεπόμενων αδειών, παραπέμποντας στους σκοπούς που πρέπει να λαμβάνει υπόψη η αρχή αυτή, δεν μπορεί, καταρχήν, να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι εν λόγω προϋποθέσεις δεν είναι αρκούντως σαφείς και αντικειμενικές. Τέταρτον και τελευταίο, όσον αφορά τις προβλεπόμενες με το άρθρο 10 παρ. 2 στοιχεία στ' και ζ' της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ απαιτήσεις περί προηγούμενης δημοσιότητας, διαφάνειας και προσβασιμότητας των προϋποθέσεων χορήγησης των αδειών, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι, κατά τον γενικό κώδικα οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, τα πρακτικά των συνεδριάσεων του δημοτικού συμβουλίου εκτίθενται στο δημοτικό κατάστημα και αναρτώνται στον ιστότοπο του οικείου δήμου. Το μέτρο αυτό δημοσιότητας αρκεί για την τήρηση των απαιτήσεων περί

προηγούμενης δημοσιότητας, διαφάνειας και προσβασιμότητας στο μέτρο που παρέχει αποτελεσματικά σε κάθε ενδιαφερόμενο τη δυνατότητα να ενημερώνεται αμέσως για την ύπαρξη ρύθμισης δυνάμενης να επηρεάσει την πρόσβαση στην οικεία δραστηριότητα ή την άσκηση της. Κατόπιν των ανωτέρω, συμπεραίνεται ότι το άρθρο 10 παρ. 2 της Οδηγίας 2006/123/ΕΚ δεν αντιτίθεται στο σύστημα χορήγησης αδειών που θεσπίζουν οι επίμαχες στις υποθέσεις των κυρίων δικών εθνικές ρυθμίσεις, οι οποίες αναθέτουν στις τοπικές αρχές την εξουσία να ορίζουν περαιτέρω τις προϋποθέσεις χορήγησης των προβλεπόμενων από το σύστημα αυτό αδειών υπό το πρίσμα σκοπών κοινωνικής ανάμειξης και με γνώμονα τα χαρακτηριστικά των τοπικών αγορών κατοικίας και την ανάγκη να μην επιταθεί η ανεπάρκεια στέγης, συναρτώντας, εν ανάγκη, τις προϋποθέσεις αυτές προς υποχρέωση λήψης αντισταθμιστικών μέτρων υπό τη μορφή παρεπόμενης και ταυτόχρονης μετατροπής ακινήτων που έχουν διαφορετική χρήση σε οικήματα, εφόσον οι εν λόγω προϋποθέσεις χορήγησης είναι σύμφωνες προς τις απαιτήσεις που θέτουν οι ως άνω ρυθμίσεις και εφόσον η εν λόγω υποχρέωση μπορεί να τηρηθεί υπό διαφανείς και προσβάσιμους όρους.

VII. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Αθηνά Γαϊτανίδου

► Κοινωνική ασφάλιση

Έγκριση για διασυνοριακή νοσοκομειακή περίθαλψη από το κράτος ασφάλισης και κάλυψη των συναφών εξόδων

προδικαστική παραπομπή – κοινωνική ασφάλιση – Κανονισμός (ΕΚ) 883/2004 – άρθρο 20 παρ. 2 – Οδηγία 2011/24/ΕΕ – άρθρο 8 παρ. 1 και 5, καθώς και παρ. 6 στοιχείο δ' – υγειονομική ασφάλιση – νοσοκομειακή περίθαλψη παρεχόμενη σε κράτος μέλος διαφορετικό από το κράτος μέλος ασφάλισης – άρνηση χορήγησης προηγούμενης έγκρισης – νοσοκομειακή περίθαλψη η οποία μπορεί να παρασχεθεί αποτελεσματικά στο κράτος μέλος ασφάλισης – άρθρο 21 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – διαφορετική μεταχείριση λόγω θρησκείας

ΔΕΕ C-243/19, Veselības ministrija, 29.10.2020, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος (Εισηγητής): A. Arabadžiev, Γεν. Εισαγγελέας: G. Hogan, ECLI:EU:C:2020:872 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 20 παρ. 2 του Κανονισμού (ΕΚ) 883/2004 για τον συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας (στο εξής: Κανονισμός), του άρθρου 8 παρ. 5 της Οδηγίας

2011/24/ΕΕ περί εφαρμογής των δικαιωμάτων των ασθενών στο πλαίσιο της διασυνοριακής υγειονομικής περίθαλψης (στο εξής: Οδηγία), του άρθρου 56 ΣΛΕΕ καθώς και του άρθρου 21 παρ. 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του Α και του Veselības ministrija (Υπουργείου Υγείας, Λεττονία) σχετικά με την άρνηση χορήγησης έγκρισης όσον αφορά την παροχή στον υιό του Α, σε άλλο κράτος μέλος, υγειονομικής περίθαλψης, καλυπτόμενης από τον κρατικό προϋπολογισμό της Λεττονίας.

Το υπό ερμηνεία άρθρο 20 παρ. 2 του Κανονισμού προβλέπει τις προϋποθέσεις έγκρισης για την υποβολή σε κατάλληλη θεραπεία εκτός του κράτους ασφάλισης καθώς και τη χορήγηση παροχών σε είδος από τον οικείο φορέα στον ασφαλισμένο. Στο πλαίσιο της Οδηγίας ερμηνεύεται το άρθρο 8 παρ. 5 και παρ. 6 στοιχείο δ'. Οι δύο παράγραφοι ρυθμίζουν δύο διαφορετικές περιπτώσεις ως προς το ζήτημα της έγκρισης: αφενός, την απαγόρευση άρνησης της έγκρισης βάσει της παρ. 5, αφετέρου, τη δυνατότητα άρνησης της έγκρισης βάσει της παρ. 6 στοιχείο δ'.

Τα πραγματικά περιστατικά αφορούν στην υποβολή ανηλίκου σε καρδιοχειρουργική επέμβαση, την οποία ο πατέρας του αρνήθηκε στο κράτος κατοικίας του, τη Λεττονία, λόγω μη αποδεκτής χρησιμοποιούμενης μεθόδου, εν προκειμένω λόγω μετάγγισης αίματος, αντίθετης στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις: ήταν μάρτυρας του Ιεχωβά. Αποδεκτή ιατρική αγωγή βρήκε στην Πολωνία, για την οποία όμως δεν χορήγησε η αρμόδια λεττονική αρχή έγκριση. Μετά τη διενέργεια δικαστικού αγώνα στο αρμόδιο λεττονικό δικαστήριο για το θέμα άρνησης της έγκρισης, η υπόθεση παραπέμφθηκε στο ΔΕΕ, στο οποίο υποβλήθηκαν δύο προδικαστικά ερωτήματα.

Πρώτον, ερωτήθηκε εάν απαγορεύεται σε κράτος μέλος να αρνείται την έγκριση διασυνοριακής περίθαλψης, όταν ο ενδιαφερόμενος εναντιώνεται στην εγχώρια περίθαλψη λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων, βάσει του άρθρου 20 παρ. 2 του Κανονισμού, υπό το πρίσμα του άρθρου 21 παρ. 1 του Χάρτη. Το ΔΕΕ αρχικά παρατηρεί ότι η λεττονική νομοθεσία είναι συμβατή με τις απαιτήσεις του άρθρου 20 παρ. 2, γιατί προβλέπει παροχή σε είδος στον ασφαλισμένο που μεταβαίνει σε άλλο κράτος μέλος για ιατρική περίθαλψη καθώς και τις προϋποθέσεις έγκρισης αυτής της μετάβασης. Ωστόσο, συνέτρεχε μόνο η πρώτη αλλά όχι η δεύτερη προϋπόθεση, δηλαδή η εν λόγω καρδιοχειρουργική επέμβαση να μην περιλαμβάνονταν στις προβλεπόμενες παροχές, όμως δεν υπήρχε πρόβλημα μη έγκαιρης διενέργειάς της για να δικαιολογήσει τη μετάβαση σε άλλο κράτος μέλος. Συνεπώς, μπορούσε να παρασχεθεί εγκαίρως. Κατά το ΔΕΕ, η εκτίμηση της αποτελεσματικότητας της συγκεκριμένης θεραπευτικής αγωγής στο λεττονικό σύστημα υγείας εναπόκειται στην ιατρική επιστήμη και όχι στην άποψη ή τις προσωπικές επιλογές του ασθενούς. Συνεπώς, ορθώς οι αρμόδιες αρ-

χές στη Λεττονία δεν ενέκριναν τον προγραμματισμό της εγχείρησης στην Πολωνία, αποκλειστικά και μόνο επειδή οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του πατέρα έρχονταν σε αντίθεση με τη λεττονική ιατρική μέθοδο. Υπό το πρίσμα του άρθρου 21 παρ. 1 του Χάρτη, εξετάζεται εάν η άρνηση της έγκρισης εισάγει αδικαιολόγητη άνιση μεταχείριση λόγω θρησκείας. Κατά το ΔΕΕ, άμεση διάκριση δεν προκύπτει από τη διατύπωση της λεττονικής ρύθμισης. Προκύπτει, όμως, έμμεση στον βαθμό που τα έξοδα των μαρτύρων του Ιεχωβά για θεραπεία χωρίς μετάγγιση αίματος, την οποία θα λάβουν σε άλλο κράτος μέλος, δεν καλύπτονται, ενώ τα έξοδα άλλων ασθενών που υποβάλλονται στην ίδια θεραπεία με μετάγγιση στο κράτος κατοικίας τους καλύπτονται. Ωστόσο, η έμμεση διάκριση δικαιολογείται από λόγους οικονομικής σταθερότητας του συστήματος ασφάλισης της υγείας. Συνεπώς, το ΔΕΕ στο πρώτο ερώτημα απαντά ότι επιτρέπεται ένα κράτος μέλος να αρνηθεί σε ασφαλισμένο του, ο οποίος λόγω θρησκείας εναντιώνεται στη χρησιμοποιούμενη μέθοδο θεραπείας, έγκριση για νοσοκομειακή περίθαλψη σε άλλο κράτος μέλος.

Το δεύτερο ερώτημα είναι ίδιο με το πρώτο, με τη διαφορά ότι εδώ τίθενται υπό ερμηνεία τα άρθρα 8 παρ. 5 και παρ. 6 στοιχείο δ' της Οδηγίας, υπό το πρίσμα του άρθρου 21 παρ. 1 του Χάρτη. Στο άρθρο 8 διευκρινίζεται ότι το σύστημα της προηγούμενης έγκρισης πρέπει να περιορίζεται μόνο σε ό,τι είναι απολύτως αναγκαίο και αναλογικό προς τον επιδιωκόμενο στόχο και να μην συνιστά μέσο αυθαίρετων διακρίσεων ή αδικαιολόγητο εμπόδιο στην ελεύθερη κυκλοφορία των ασθενών. Η άρνηση έγκρισης για διασυννοιακή υγειονομική περίθαλψη πρέπει να δικαιολογείται από επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος, όπως η προστασία της οικονομικής σταθερότητας του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης ή ο σχεδιασμός της νοσοκομειακής περίθαλψης, ιδίως μέσω της διαφύλαξης των δυνατοτήτων του συστήματος υγείας ή της διατήρησης ικανού ιατρικού δυναμικού. Ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει επίκληση του λόγου περί οικονομικής σταθερότητας για την άρνηση της έγκρισης, διότι, σε αντίθεση με το άρθρο 20 παρ. 2 του Κανονισμού, στο άρθρο 7 της Οδηγίας προβλέπεται ότι τα έξοδα της διασυννοιακής νοσηλείας καταβάλλονται απευθείας από το κράτος ασφάλισης, ενώ το επιστρεφόμενο ποσό υπολογίζεται βάσει των ισχυουσών στο κράτος ασφάλισης τιμών και δεν μπορεί να υπερβεί το πραγματικό κόστος της περίθαλψης που έλαβε ο ασθενής στο κράτος παροχής της διασυννοιακής περίθαλψης. Συνεπώς, το κράτος ασφάλισης δεν κινδυνεύει από επιπλέον δαπάνες. Ο λόγος του ισόρροπου σχεδιασμού της νοσοκομειακής περίθαλψης εισάγει διαφορετική μεταχείριση στηριζόμενη εμμέσως στη θρησκεία. Εφόσον, όμως, η άνιση μεταχείριση είναι ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, τότε είναι επιτρεπτή. Στο αιτούν δικαστήριο εναπόκειται να εξετάσει εάν η συνεκτίμηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων μπορεί να ενέχει κίνδυνο για τον σχεδιασμό της

νοσοκομειακής περίθαλψης. Επομένως, το ΔΕΕ απαντά ότι ένα κράτος μέλος απαγορεύεται να αρνηθεί σε ασφαλισμένο του, ο οποίος λόγω θρησκείας εναντιώνεται στην εγχώρια μέθοδο θεραπείας, έγκριση για νοσοκομειακή περίθαλψη σε άλλο κράτος μέλος, εκτός και εάν η άρνηση αυτή δικαιολογείται από θεμιτό σκοπό, όπως η ισορροπία του συστήματος υγείας, τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας.

► Κοινωνικές παροχές

Το δικαίωμα διακινούμενου εργαζομένου και των τέκνων του σε ειδικές, μη ανταποδοτικές, χρηματικές παροχές στο κράτος μέλος υποδοχής

προδικαστική παραπομπή – ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων – εργαζόμενοι – Κανονισμός (ΕΕ) 492/2011 – άρθρο 7 παρ. 2 – ίση μεταχείριση – κοινωνικά πλεονεκτήματα – άρθρο 10 – τέκνα που φοιτούν σε σχολείο – Οδηγία 2004/38/ΕΚ – άρθρο 24 – κοινωνικές παροχές – Κανονισμός (ΕΚ) 883/2004 – άρθρο 4 – άρθρο 70 – ειδικές μη ανταποδοτικού τύπου παροχές σε χρήμα – διακινούμενος εργαζόμενος ο οποίος συντηρεί τέκνα που φοιτούν σε σχολείο στο κράτος μέλος υποδοχής

ΔΕΕ C-181/19, Jobcenter Krefeld, 06.10.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Α. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: Γ. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2020:794 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Α. Γαϊτανίδου, σ. 542.

► Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία

Παρακράτηση ενός ποσού και μη εφαρμογή της ρήτρας τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των επαγγελματικών συντάξεων στελεχών επιχειρήσεων

προδικαστική παραπομπή – ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – Οδηγίες 2000/78/ΕΚ και 2006/54/ΕΚ – πεδίο εφαρμογής – απαγόρευση των έμμεσων δυσμενών διακρίσεων λόγω ηλικίας ή φύλου – δικαιολογητικοί λόγοι – εθνική νομοθεσία που προβλέπει παρακράτηση επί των συντάξεων που καταβάλλονται απευθείας στους δικαιούχους από επιχειρήσεις ελεγχόμενες κατά πλειοψηφία από το κράτος, καθώς και κατάργηση της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των συντάξεων – άρθρα 16, 17, 20 και 21 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – δυνατότητα εφαρμογής – δυσμενής διάκριση λόγω περιουσίας – προσβολή της συμβατικής ελευθερίας – προσβολή του δικαιώματος ιδιοκτησίας – άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων – δικαίωμα πραγματικής προσφυγής

ΔΕΕ C-223/19, YS (Επαγγελματικές συντάξεις στελεχών επιχειρήσεων), 24.09.2020, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγητής: F. Biltgen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2020:753 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία της Οδηγίας 2000/78/EK για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, της Οδηγίας 2006/54/EK για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης, καθώς και των άρθρων 16, 17, 20, 21 και 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης). Ειδικότερα, η Οδηγία 2000/78/EK αφορά στην καταπολέμηση των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού, ενώ η Οδηγία 2006/54/EK καλύπτει την ίση μεταχείριση των δύο φύλων. Εν προκειμένω, αντικείμενο ενδιαφέροντος είναι η τήρηση των ανωτέρω αρχών στους όρους απασχόλησης, συμπεριλαμβανομένων των αμοιβών, και στα επαγγελματικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης. Στο αυστριακό δίκαιο, προβλέφθηκε περιορισμός των ειδικών συντάξεων πρώην υπαλλήλων επιχειρήσεων, επί των οποίων ασκείται κρατικός έλεγχος ή καθοριστική κρατική επιρροή. Τέτοια ειδική σύνταξη στην υπόθεση είναι η επαγγελματική σύνταξη επιχείρησης, χρηματοδοτούμενη από αποθεματικά του εργοδότη.

Στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ του YS και της κρατικά ελεγχόμενης εταιρείας NKAG, σχετικά με την παρακράτηση ενός ποσού από την επαγγελματική του σύνταξη που χορηγείται απευθείας από την εταιρεία σε αυτόν, καθώς και με την κατάργηση της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής που είχε συμφωνηθεί συμβατικώς για την εν λόγω σύνταξη για το έτος 2018, υποβλήθηκε αίτηση και οκτώ προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία ομαδοποίησε το ΔΕΕ σε πέντε ομάδες.

Πρώτον, ερωτήθηκε εάν εμπίπτουν στις Οδηγίες 79/7/ΕΟΚ, 2000/78/EK και 2006/54/EK οι επίμαχες εθνικές διατάξεις με τις οποίες περιορίστηκε η επαγγελματική σύνταξη μέσω παρακράτησης στην πηγή από την NKAG και μη εφαρμογής της ρήτρας τιμαριθμικής αναπροσαρμογής, με την οποία η σύνταξη θα ακολουθούσε ποσοστιαία αύξηση ίση με αυτή των μισθών υψηλότερης μισθολογικής κλάσης. Συνεπώς, ερωτήθηκε ποιο είναι το εφαρμοστέο ευρωπαϊκό δίκαιο. Το ΔΕΕ απαντά ότι εφαρμογή έχουν μόνο οι Οδηγίες 2000/78/EK και 2006/54/EK, διότι η σύνταξη συναρτάται με τη σχέση εργασίας και όχι με την προστασία από κινδύνους γήρατος βάσει της Οδηγίας 79/7/ΕΟΚ. Επίσης, τόσο η παρακράτηση όσο και η παύση ισχύος της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής επηρεάζουν τους όρους αμοιβής (άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο γ' της Οδηγίας 2000/78/EK) και το επαγγελματικό σύστημα

κοινωνικής ασφάλισης (άρθρο 5 στοιχείο γ' της Οδηγίας 2006/54/EK).

Δεύτερον, το αιτούν δικαστήριο διερωτήθηκε εάν η παρακράτηση και η μη εφαρμογή της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής συνεπάγεται πράγματι έμμεση διάκριση εις βάρος των ανδρών παρά των γυναικών δικαιούχων, βάσει επίσημων αυστριακών στατιστικών. Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να λάβει υπόψη του τα αποδεικτικά στοιχεία και ότι η δυσμενής διάκριση αποδεικνύεται εφόσον αφορά σε ένα σημαντικό μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων του ενός φύλου. Η δε διάκριση είναι επιτρεπτή εφόσον δικαιολογείται από αντικειμενικούς παράγοντες, τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας, όπως κάθε θεμιτός σκοπός κοινωνικής πολιτικής, εν προκειμένω η βιώσιμη χρηματοδότηση των συντάξεων και η μείωση της διαφοράς μεταξύ των κρατικά χρηματοδοτούμενων συντάξεων, αλλά όχι λόγοι αναγόμενοι στον κρατικό προϋπολογισμό. Εδώ, λοιπόν, τα μέτρα περιορισμού της σύνταξης κρίνονται από το ΔΕΕ αναλογικά, διότι συναρτώνται με τη φοροδοτική ικανότητα των ενδιαφερομένων. Συνεπώς, εφόσον αντικειμενικοί λόγοι δικαιολογούν τη δυσμενή διάκριση των ανδρών δικαιούχων, η εθνική ρύθμιση είναι συμβατή με το άρθρο 5 στοιχείο γ' και το άρθρο 7 στοιχείο α' σημείο iii της Οδηγίας 2006/54/EK.

Το τρίτο ερώτημα συνοψίστηκε στο εάν υφίστανται δυσμενή διάκριση κατά αντίθεση με την Οδηγία 2000/78/EK οι δικαιούχοι που έχουν υπερβεί μια ορισμένη ηλικία, λόγω του ότι από το 2000 και μετά δεν συνήφθη καμία επαγγελματική συνταξιοδοτική σύμβαση. Όπως και παραπάνω, η έμμεση διάκριση πρέπει να αφορά σε σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων ορισμένης ηλικίας και να είναι αδικαιολόγητη. Ωστόσο, η εφαρμογή μεταγενέστερου νομικού καθεστώτος σε άτομα που δεν έχουν συμπληρώσει ορισμένη ηλικία δεν συνεπάγεται έμμεση διάκριση εις βάρος άλλων ατόμων, τα οποία εμπίπτουν σε προγενέστερο νομικό καθεστώς, και βασικά δεν πρόκειται για συγκρίσιμα μεγέθη, ώστε να τίθεται ζήτημα άνισης μεταχείρισης. Επομένως, δεν προκύπτει δυσμενής διάκριση, άρα ούτε αντίθεση με το άρθρο 2 παρ. 1 και παρ. 2 στοιχείο β' της Οδηγίας 2000/78/EK.

Τέταρτον, ερωτήθηκε εάν τα περιοριστικά του ποσού της σύνταξης μέτρα έρχονται σε αντίθεση με το άρθρο 16 περί επιχειρηματικής ελευθερίας, 17 περί του δικαιώματος ιδιοκτησίας, 20 περί αρχής της ισότητας και 21 περί απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω, μεταξύ άλλων, φύλου, ηλικίας ή περιουσίας του Χάρτη. Η διάκριση λόγω ηλικίας και φύλου εξετάστηκε υπό το πρίσμα των Οδηγιών 2000/78/EK και 2006/54/EK, αντίστοιχα. Η διάκριση λόγω περιουσίας κατά το ΔΕΕ, ακόμα και εάν υποτεθεί ότι υφίσταται, δικαιολογείται από τους προαναφερόμενους λόγους της βιώσιμης χρηματοδότησης των συντάξεων

και της μείωσης της διαφοράς των κρατικά χρηματοδοτούμενων συντάξεων. Εξάλλου, οι λόγοι αυτοί δικαιολογούν τον περιορισμό της επιχειρηματικής ελευθερίας, η οποία εν προκειμένω εκδηλώνεται ως συμβατική ελευθερία λόγω της συνταξιοδοτικής σύμβασης και δεν συνιστά απόλυτο προνόμιο, αλλά μπορεί να περιορίζεται από τη δημόσια εξουσία χάριν του γενικού συμφέροντος, τηρουμένων των προϋποθέσεων του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη. Το δικαίωμα ιδιοκτησίας επίσης δεν είναι απόλυτο, επομένως είναι δυνατός ο περιορισμός του χάριν του γενικού συμφέροντος, τηρουμένων των απαιτήσεων του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη. Επομένως, το ΔΕΕ απαντά ότι ο περιορισμός της σύνταξης δεν αντιτίθεται στα προαναφερόμενα άρθρα του Χάρτη.

Τέλος, το αιτούν δικαστήριο διερωτήθηκε εάν, βάσει του άρθρου 47 του Χάρτη, απαγορεύεται ένα κράτος μέλος να μην προβλέπει αυτοτελές ένδικο βοήθημα με κύριο αίτημα την εξέταση της συμφωνίας εθνικών διατάξεων με το δίκαιο της ΕΕ. Το ΔΕΕ, προτάσσοντας προηγούμενη νομολογία του, απαντά ότι δεν απαιτείται η ύπαρξη αυτοτελούς μέσου ένδικης προστασίας, εφόσον υφίστανται ένδικα βοηθήματα/μέσα, με τα οποία εξετάζεται παρεμπιπτόντως το αίτημα της συμφωνίας καθώς και η προστασία των κατοχυρωμένων στο δίκαιο της ΕΕ δικαιωμάτων.

► Προσωρινή απασχόληση

Αποτροπή της καταχρηστικής προσφυγής στην προσωρινή απασχόληση και των διαδοχικών τοποθετήσεων των προσωρινά απασχολούμενων

προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – Οδηγία 2008/104/ΕΚ – εργασία μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης – άρθρο 5 παρ. 5 – ίση μεταχείριση – αναγκαία μέτρα για την αποτροπή της καταχρηστικής προσφυγής στην προσωρινή απασχόληση – υποχρέωση των κρατών μελών να αποτρέπουν τις διαδοχικές τοποθετήσεις – εθνική νομοθεσία η οποία δεν προβλέπει όρια – απαίτηση σύμφωνης ερμηνείας

ΔΕΕ C-681/18, KG (Missions successives dans le cadre du travail interimaire), 14.10.2020, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: A. Kumin, Γεν. Εισαγγελέας: E. Sharpston, ECLI:EU:C:2020:823 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 5 παρ. 5 της Οδηγίας 2008/104/ΕΚ περί της εργασίας μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης (στο εξής: Οδηγία). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του JH και της KG, με αντικείμενο το αίτημα του JH, εργαζομένου ο οποίος τέθηκε στη διάθεση της KG ως προσωρινά απασχολούμενος, να αναγνωρισθεί ότι μεταξύ τους υπάρχει σχέση εργασίας

αορίστου χρόνου λόγω, μεταξύ άλλων, της υπέρβασης του μέγιστου επιτρεπόμενου από την εθνική νομοθεσία αριθμού παρατάσεων των συμβάσεων προσωρινής απασχόλησης.

Στο ρυθμιστικό πεδίο της Οδηγίας εμπίπτουν οι προσωρινά απασχολούμενοι, δηλαδή οι εργαζόμενοι που συμβάλλονται με εταιρείες προσωρινής απασχόλησης και τοποθετούνται σε έμμεσους εργοδότες, μέσω των προηγούμενων εταιρειών. Προβλέπεται δε μόνο η θέσπιση στοιχειωδών απαιτήσεων, ώστε να διασφαλίζεται η αρχή της ίσης μεταχείρισης των προσωρινώς απασχολούμενων και να διατηρούνται μόνο εκείνοι οι περιορισμοί της προσωρινής εργασίας, οι οποίοι δικαιολογούνται από λόγους γενικού συμφέροντος. Το υπό ερμηνεία άρθρο 5 αναφέρεται στην κατ' αρχήν τήρηση των βασικών όρων εργασίας και σε κατ' εξαίρεση ρυθμίσεις κατόπιν διαβουλεύσεων των κρατών μελών με τους κοινωνικούς εταίρους. Ωστόσο, απαγορεύει την καταχρηστική εφαρμογή των εξαιρετικών ρυθμίσεων και τις διαδοχικές τοποθετήσεις των εργαζομένων, με τις οποίες καταστρατηγείται ο προστατευτικός σκοπός της Οδηγίας. Το ιταλικό δίκαιο δεν περιόριζε τον αριθμό των διαδοχικών τοποθετήσεων στον ίδιο έμμεσο εργοδότη, ούτε εξαρτούσε τη διάθεση προσωπικού για ορισμένο χρόνο από τεχνικούς μόνο λόγους ή λόγους σχετικούς με την παραγωγή, οργάνωση ή αντικατάσταση εργαζομένων.

Η διαφορά ανέκυψε μεταξύ του εργαζομένου JH και του έμμεσου εργοδότη του KG, με αίτημα την αναγνώριση των διαδοχικών τοποθετήσεων ορισμένου χρόνου ως σχέσης εργασίας αορίστου χρόνου και την κήρυξη της παρανομίας ή και ακυρότητας των συμβάσεων προσωρινής απασχόλησης. Ωστόσο, η δικαιοδοτική διαδικασία ανεστάλη και παραπέμφθηκε στο ΔΕΕ. Το προδικαστικό ερώτημα έγκειται στο εάν η παράλειψη εθνικών ρυθμίσεων σχετικών με τον ποσοτικό περιορισμό των διαδοχικών τοποθετήσεων του ίδιου απασχολούμενου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη καθώς και σχετικών με την καθιέρωση νομιμοποιητικών της προσωρινής απασχόλησης λόγων, εν προκειμένω τεχνικών ή λόγων συνδεδεμένων με την παραγωγή, την οργάνωση ή την αντικατάσταση των εργαζομένων, αντιτίθεται στο άρθρο 5 παρ. 5, πρώτη περίοδος της Οδηγίας. Συνοπτικά, εάν η έλλειψη των συγκεκριμένων μέτρων έρχεται σε αντίθεση με την Οδηγία.

Κατά το ΔΕΕ, το ανωτέρω άρθρο της Οδηγίας πράγματι επιτάσσει να αποτρέπονται οι διαδοχικές τοποθετήσεις, όμως δεν υποχρεώνει τα κράτη μέλη να περιορίζουν ειδικά τις διαδοχικές τοποθετήσεις του ίδιου εργαζομένου στον ίδιο έμμεσο εργοδότη, ούτε να εξαρτούν τη νομιμότητα της προσωρινής απασχόλησης από δικαιολογητικούς τεχνικούς λόγους ή λόγους αναγόμενους σε ανάγκες της επιχείρησης. Άλλωστε, όπως παρατηρεί το Δικαστήριο στο άρθρο 4 παρ. 1 της Οδηγίας, οποιοσδήποτε περιορισμός της προσωρινής απασχόλησης πρέπει

να δικαιολογείται από λόγους γενικού συμφέροντος, όπως η προστασία των προσωρινώς απασχολούμενων, οι απαιτήσεις υγείας και ασφάλειας στην εργασία ή η εύρυθμη λειτουργία της αγοράς εργασίας και η αποφυγή καταχρήσεων. Επομένως, το ΔΕΕ απαντά ότι η Οδηγία απλώς χαράσσει όρια στην άσκηση της κανονιστικής αρμοδιότητας των κρατών μελών, αλλά δεν τα υποχρεώνει να προβλέπουν συγκεκριμένες ρυθμίσεις, όπως αυτές που περιλαμβάνονται στο προδικαστικό ερώτημα.

Πέρα από το ανωτέρω ειδικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται γενικότερα εάν το απεριόριστο και ανέλεγκτο των διαδοχικών τοποθετήσεων, εν προκειμένω του ίδιου εργαζόμενου στον ίδιο εργοδότη, οδηγεί στην καταστράτηγηση των διατάξεων της Οδηγίας. Κατ' ουσίαν το ερώτημα είναι εάν υφίσταται υποχρέωση των κρατών μελών να διατηρούν τον χρονικά περιορισμένο χαρακτήρα της προσωρινής απασχόλησης. Το ΔΕΕ απαντά καταφατικά, ότι, δηλαδή, υφίσταται τέτοια υποχρέωση εκ μέρους των κρατών μελών. Δικαιολογεί δε την απάντησή του βασιζόμενο στο ότι οι βασικοί όροι εργασίας και απασχόλησης, όπως εν προκειμένω η διάρκεια του χρόνου εργασίας, ερμηνεύονται υπό το φως του άρθρου 31 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ήτοι πρέπει να σέβονται την υγεία, ασφάλεια και αξιοπρέπεια του εργαζόμενου. Μάλιστα, ως προς τους όρους εργασίας, οι προσωρινώς και εμμέσως απασχολούμενοι πρέπει να τυγχάνουν ίσης μεταχείρισης με τους άμεσα προσληφθέντες απασχολούμενους, βάσει του άρθρου 5 παρ. 1 της Οδηγίας. Διαφορετικά, οι διαδοχικές τοποθετήσεις στον ίδιο εργοδότη μπορούν να οδηγήσουν σε μια μόνιμη κατάσταση, στην οποία θα «εγκλωβίζονται» οι προσωρινά απασχολούμενοι, κάτι που δεν συνάδει με τον σκοπό της ασφάλειας και αξιοπρέπειας των εργαζομένων, το πνεύμα της Οδηγίας και την προσωρινότητα της προσωρινής εργασίας. Εξάλλου, το άρθρο 5 παρ. 5 της Οδηγίας καθιερώνει δύο διακριτές υποχρεώσεις, μεταξύ των οποίων την υποχρέωση αποτροπής των διαδοχικών τοποθετήσεων που αποσκοπούν σε καταστράτηγηση οποιασδήποτε διάταξης της Οδηγίας. Επομένως, προς εκπλήρωση της προηγούμενης υποχρέωσης, τα κράτη μέλη υποχρεούνται να λαμβάνουν μέτρα για τη διασφάλιση της προσωρινότητας της προσωρινής απασχόλησης και την αποτροπή των καταχρηστικών διαδοχικών τοποθετήσεων, οι οποίες θίγουν την ασφάλεια και αξιοπρέπεια των προσωρινώς απασχολούμενων.

► Μεταβίβαση επιχείρησης

Θεμελιωθέντα δικαιώματα για παροχή επαγγελματικής ασφάλισης γήρατος σε περίπτωση μεταβίβασης εγκατάστασης που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας αφερεγγυότητας

προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – μεταβιβάσεις επιχειρήσεων – Οδηγία 2001/23/ΕΚ – άρθρα 3 και 5 – διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων – προστασία των εργαζομένων σε περίπτωση αφερεγγυότητας του εργοδότη – μεταβίβαση πραγματοποιηθείσα από τον σύνδικο πτώχευσης της μεταβιβάζουσας επιχείρησης η οποία υπήχθη σε διαδικασία αφερεγγυότητας – παροχές επαγγελματικής ασφάλισης γήρατος – περιορισμός των υποχρεώσεων του μεταβιβάζοντος – ποσό της οφειλόμενης βάσει επαγγελματικού συμπληρωματικού συνταξιοδοτικού συστήματος παροχής υπολογιζόμενο σε συνάρτηση με τις αποδοχές του εργαζομένου κατά τον χρόνο της κίνησης της διαδικασίας αφερεγγυότητας – Οδηγία 2008/94/ΕΚ – άρθρο 8 – άμεσο αποτέλεσμα – προϋποθέσεις

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-674/18 και C-675/2018, TMD Friction, 09.09.2020, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: E. Juhász, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2020:682 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης αφορούν την ερμηνεία των άρθρων 3 και 5 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ περί προσέγγισης των νομοθεσιών των κρατών μελών, σχετικά με τη διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περίπτωση μεταβιβάσεων επιχειρήσεων, εγκαταστάσεων ή τμημάτων εγκαταστάσεων ή επιχειρήσεων, καθώς και του άρθρου 8 της Οδηγίας 2008/94/ΕΚ περί προστασίας των μισθωτών σε περίπτωση αφερεγγυότητας του εργοδότη τους. Τα προδικαστικά ερωτήματα ανέκυψαν στο πλαίσιο δύο διαφορών μεταξύ, πρώτον, του EM και της TMD Friction GmbH (υπόθεση C-674/18) και, δεύτερον, του FL και της TMD Friction GmbH (υπόθεση C-675/2018), όσον αφορά θεμελιωθέντα δικαιώματα για παροχή επαγγελματικής ασφάλισης γήρατος σε περίπτωση μεταβίβασης εγκατάστασης που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας αφερεγγυότητας.

Στο άρθρο 3 παρ. 1 και παρ. 3 της Οδηγίας 2001/23/ΕΚ ρυθμίζεται το ζήτημα της διατήρησης των εργασιακών δικαιωμάτων και εργοδοτικών υποχρεώσεων σε περίπτωση μεταβίβασης επιχείρησης, ενώ εξαιρετικές προβλέψεις ισχύουν για τις παροχές σύνταξης βάσει συμπληρωματικού συστήματος επαγγελματικής συνταξιοδότησης σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 4, καθώς και για τις μεταβιβάσεις επιχειρήσεων, οι οποίες έχουν υπαχθεί σε διαδικασία πτώχευσης ή αφερεγγυότητας σύμφωνα με το άρθρο 5. Για την προστασία των μισθωτών σε περίπτωση αφερεγγυότητας εργοδότη, ειδικότερα όσον αφορά κεκτημένα δικαιώματα ή δικαιώματα προσδοκίας τους για παροχές γήρατος στο πλαίσιο προγράμματος επαγγελματικής επικουρικής πρόνοιας, ισχύει η Οδηγία 2008/94/ΕΚ.

Οι δύο κύριες δίκες αφορούν σε μεταβιβάσεις αφερέγγυων επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα, επικεντρώνονται στο εάν η διάδοχη εταιρεία έχει ή όχι υποχρέωση καταβολής

σύνταξης γήρατος στους δύο διαδίκους-εργαζομένους, για το διάστημα απασχόλησής τους πριν την έναρξη της διαδικασίας αφερεγγυότητας, στο μέτρο που ο αρμόδιος για την καταβολή συντάξεων σε περίπτωση αφερεγγυού εργοδότη φορέας ιδιωτικού δικαίου (Pensions-Sicherungs-Verein, στο εξής: PSV) δεν υπείχε ή υπείχε περιορισμένη αντίστοιχη υποχρέωση. Το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο αποφάσισε την αναστολή των δύο υποθέσεων και την αποστολή εννέα συνολικά προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ, το οποίο με τη σειρά του αποφάσισε τη συνεκδικασή τους.

Με βάση την ομαδοποίηση του ΔΕΕ, στο πρώτο, δεύτερο και τέταρτο ερώτημα ερωτάται εάν είναι σύμφωνο με την Οδηγία 2001/23/ΕΚ να μην ευθύνεται η διάδοχη εταιρεία για τα δικαιώματα προσδοκίας των εργαζομένων σε σύνταξη γήρατος βάσει συμπληρωματικού επαγγελματικού συνταξιοδοτικού προγράμματος, τα οποία αποκτήθηκαν πριν τη διαδικασία αφερεγγυότητας και πριν τη μεταβίβαση της επιχείρησης. Το ΔΕΕ, αρχικά, υπενθυμίζει ότι σκοπός της Οδηγίας είναι, αφενός, η προστασία των εργαζομένων, αφετέρου, η εξισορρόπηση των εργοδοτικών και εργασιακών συμφερόντων μέσω της μείωσης των διαφορών μεταξύ των κρατών μελών και όχι μέσω της πλήρους εναρμόνισης των νομοθεσιών τους. Μεταξύ των προβλεπόμενων στην Οδηγία εξαιρέσεων και με σκοπό τη διευκόλυνση της μεταβίβασης επιχειρήσεων, οι οποίες έχουν υπαχθεί σε διαδικασία πτώχευσης ή αφερεγγυότητας, επιτρέπεται η μερική μεταβίβαση στη διάδοχη εταιρεία της υποχρέωσης καταβολής σύνταξης γήρατος βάσει συμπληρωματικού επαγγελματικού συνταξιοδοτικού προγράμματος. Τούτο προβλέπεται και στο άρθρο 613α του γερμανικού Αστικού Κώδικα. Βάσει αυτού, η υποχρέωση της διάδοχης εταιρείας εκτείνεται μόνο σε δικαιώματα προσδοκίας σύνταξης, τα οποία θεμελιώνονται σε περιόδους απασχόλησης μεταγενέστερες, και όχι προγενέστερες, της διαδικασίας αφερεγγυότητας. Ωστόσο, τέτοιες εθνικές ρυθμίσεις πρέπει να συνοδεύονται από μέτρα προστατευτικά υπέρ των εργαζομένων και δη ισοδύναμα με εκείνα της Οδηγίας 2008/94/ΕΚ, ως αντιστάθμισμα στην αφερεγγυότητα του εργοδότη τους. Συνεπώς, βάσει των προηγούμενων, το ΔΕΕ απαντά στο πρώτο ερώτημα ότι επιτρέπεται το ανεύθυνο της διάδοχης επιχείρησης ως προς δικαιώματα προσδοκίας σύνταξης των εργαζομένων, τα οποία θεμελιώνονται σε περιόδους απασχόλησης πριν την έναρξη της διαδικασίας αφερεγγυότητας, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι λαμβάνεται ισοδύναμη έννομη προστασία για τους τελευταίους με εκείνη του άρθρου 8 της Οδηγίας 2008/94/ΕΚ.

Το τρίτο, πέμπτο και έκτο ερώτημα, συνοψίζονται στο εάν η μη υποχρέωση παρέμβασης του PSV για μη οριστικά δικαιώματα προσδοκίας σύνταξης, τα οποία δεν βαρύνουν τη διάδοχη εταιρεία, συνάδει με τις Οδηγίες 2001/23/ΕΚ και 2008/94/ΕΚ, ενώ, όσον αφορά το ποσό που βαρύνει

τον εν λόγω φορέα, εάν επιτρέπεται να υπολογίζεται βάσει των ακαθάριστων μηνιαίων αποδοχών. Το ΔΕΕ υποστηρίζει ότι τα κράτη μέλη διαθέτουν ευρεία διακριτική ευχέρεια ως προς τον καθορισμό του μηχανισμού και του επιπέδου προστασίας των κεκτημένων δικαιωμάτων των εργαζομένων σε παροχές γήρατος βάσει συμπληρωματικού συνταξιοδοτικού προγράμματος. Εν προκειμένω, δεν απαγορεύεται η διαφορετική αντιμετώπιση των μη οριστικών δικαιωμάτων σύνταξης και ο υπολογισμός του ποσού της σύνταξης βάσει ακαθάριστων μηνιαίων αποδοχών. Ωστόσο, ακραίο όριο της διακριτικής ευχέρειας των κρατών είναι η εξασφάλιση του ελάχιστου βαθμού προστασίας των εργαζομένων βάσει του άρθρου 8 της Οδηγίας 2008/94/ΕΚ. Κατά τη νομολογία του ΔΕΕ, η ελάχιστη προστασία σε περίπτωση αφερεγγυού εργοδότη ορίζεται τουλάχιστον στο ήμισυ των συμπληρωματικών επαγγελματικών παροχών γήρατος, ενώ, σε κάθε άλλη περίπτωση, ορίζεται σε αποζημίωση ίση τουλάχιστον με το ήμισυ της αξίας των συμπληρωματικών συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων. Η αξίωση της ελάχιστης προστασίας του πρώην μισθωτού απαγορεύει, επίσης, οποιαδήποτε μείωση των παροχών γήρατος σε βαθμό που το βιοτικό του επίπεδο να οδηγείται κάτω από το όριο της φτώχειας και απαιτεί από τα κράτη μέλη να προβλέπουν καταβολή αποζημίωσης για την αποκατάσταση των απωλειών. Συνεπώς, το ΔΕΕ απαντά ότι είναι επιτρεπτή η μη παρέμβαση του PSV για μη οριστικά δικαιώματα σύνταξης, τα οποία δεν βαρύνουν τη διάδοχη επιχείρηση, όπως και ο υπολογισμός βάσει ακαθάριστων μηνιαίων αποδοχών, εφόσον, όμως, δεν θίγεται το ελάχιστο επίπεδο προστασίας των πρώην εργαζομένων.

Τέλος, με το έβδομο, όγδοο και ένατο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται εάν το άρθρο 8 της Οδηγίας 2008/94/ΕΚ σχετικά με την ελάχιστη προστασία των κεκτημένων δικαιωμάτων ή δικαιωμάτων προσδοκίας των εργαζομένων σε παροχές γήρατος έχει άμεσο αποτέλεσμα, το οποίο μπορεί να επικαλεστεί ο ενδιαφερόμενος έναντι του PSV. Σύμφωνα και με προηγούμενη νομολογία του, το ΔΕΕ απαντά ότι το άρθρο 8 της Οδηγίας 2008/94/ΕΚ μπορεί να έχει άμεσο αποτέλεσμα, άρα μπορεί να γίνει επίκλησή του έναντι του PSV, καθώς αυτός μπορεί να εξομοιωθεί προς το κράτος με κριτήριο τις υποχρεώσεις του.

VIII. ΕΝΕΡΓΕΙΑ – ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Επιμ.: Αθηνά Γαϊτανίδου

► Παραβίαση του δικαίου της Ένωσης όσον αφορά την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα

Υπήρξε συστηματική και διαρκής υπέρβαση των οριακών τιμών για τις συγκεντρώσεις σωματιδίων ΑΣ10 μεταξύ των ετών 2008 και 2017

παράβαση κράτους μέλους – περιβάλλον – Οδηγία 2008/50/ΕΚ – ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα – άρθρο 13 παρ. 1 και παράρτημα XI – συστηματική και διαρκής υπέρβαση των οριακών τιμών για τα μικροσωματίδια (ΑΣ10) σε ορισμένες ζώνες και οικισμούς της Ιταλίας – άρθρο 23 παρ. 1 – παράρτημα XV – περίοδος υπέρβασης “όσο το δυνατόν συντομότερη” – κατάλληλα μέτρα

ΔΕΕ C-644/18, Επιτροπή/Ιταλία (Valeurs limites – PM10), 10.11.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: A. Kumin, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2020:895 – Προσφυγή κατά κράτους μέλους

Το 2014, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κίνησε διαδικασία λόγω παράβασης κατά της Ιταλίας εξαιτίας της συστηματικής και διαρκούς υπέρβασης, σε ορισμένες ζώνες της ιταλικής επικράτειας, των οριακών τιμών για τα σωματίδια ΑΣ10, τις οποίες καθορίζει το άρθρο 13 παρ. 1 σε συνδυασμό με το παράρτημα XI της Οδηγίας 2008/50/ΕΚ για την ποιότητα του αέρα (στο εξής: Οδηγία). Επίσης, καταλόγισε παράβαση της υποχρέωσης θέσπισης κατάλληλων μέτρων για τη συμμόρφωση προς τις οριακές τιμές βάσει του άρθρου 23 παρ. 1 σε συνδυασμό με το παράρτημα XV της Οδηγίας. Εν συνεχεία, λόγω ανεπαρκών επεξηγήσεων της Ιταλίας, η Επιτροπή άσκησε, στις 13 Οκτωβρίου 2018, ενώπιον του Δικαστηρίου προσφυγή λόγω παράβασης.

Πρώτον, ως προς την αιτίαση περί συστηματικής και διαρκούς παράβασης των διατάξεων του άρθρου 13 παρ. 1 και του παραρτήματος XI της Οδηγίας, το Δικαστήριο την κρίνει βάσιμη υπό το πρίσμα των στοιχείων που επικαλέστηκε η Επιτροπή σχετικά με τις περιόδους και τις ζώνες που αποτελούν αντικείμενο της διαδικασίας. Συναφώς, το Δικαστήριο υπενθυμίζει εκ προοιμίου ότι η υπέρβαση των οριακών τιμών για τα σωματίδια ΑΣ10 αρκεί αφ' εαυτής για τη στοιχειοθέτηση της παράβασης των προαναφερθεισών διατάξεων της Οδηγίας. Εν προκειμένω, αποδεικνύεται ότι, από το 2008 έως και το 2017, σημειώθηκαν πολύ συχνές υπερβάσεις των ημερήσιων και ετήσιων οριακών τιμών για τα σωματίδια ΑΣ10 στις οικείες ζώνες. Το γεγονός δε ότι δεν υπήρξε υπέρβαση κατά τη διάρκεια ορισμένων ετών της υπό εξέταση περιόδου δεν αποκλείει τη στοιχειοθέτηση συστηματικής και διαρκούς παράβασης των επίμαχων διατάξεων. Πράγματι, σύμφωνα με τον ορισμό της «οριακής τιμής» που περιλαμβάνεται στην Οδηγία, η οριακή τιμή πρέπει, προκειμένου να αποφεύγονται, να προλαμβάνονται ή να μειώνονται οι επιβλαβείς συνέπειες για την ανθρώπινη υγεία και/ή το περιβάλλον στο σύνολό του, να επιτυγχάνεται εντός συγκεκριμένης προθεσμίας, χωρίς να σημειώνονται στη συνέχεια υπερβάσεις της τιμής αυτής. Επιπλέον, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι δεν έχει σημασία αν η παράβαση που προσάπτεται στο κράτος μέλος οφείλεται στη βούλησή του, σε αμέλειά του ή ακόμη σε τεχνικές ή διαρθρω-

τικές δυσχέρειες, τις οποίες αντιμετώπισε, εκτός αν αποδείξει την ύπαρξη εξαιρετικών περιστάσεων, οι συνέπειες των οποίων δεν θα μπορούσαν να αποφευχθούν παρά την επιδειχθείσα επιμέλεια. Η Ιταλική Δημοκρατία, καθόσον δεν κατόρθωσε να προσκομίσει τέτοιες αποδείξεις, αλυσιτελώς στηρίχθηκε στην ποικιλομορφία των πηγών ατμοσφαιρικής ρύπανσης, προκειμένου να απαλλαγεί από την ευθύνη για ορισμένες από τις πηγές αυτές, όπως για παράδειγμα για τις πηγές που επηρεάζονται από τις τομιακές ευρωπαϊκές πολιτικές, ή στις τοπογραφικές και κλιματικές ιδιαιτερότητες ορισμένων από τις οικείες ζώνες. Τέλος, το Δικαστήριο θεωρεί άνευ σημασίας την εκ μέρους της Ιταλικής Δημοκρατίας επίκληση της περίπτωσης περί περιορισμένης έκτασης των ζωνών, τις οποίες αφορούν οι αιτιάσεις της Επιτροπής σε σχέση με το σύνολο της εθνικής επικράτειας. Διευκρινίζει συναφώς ότι η υπέρβαση των οριακών τιμών, ακόμη και εντός μίας μόνο ζώνης, αρκεί αφ' εαυτής για τη στοιχειοθέτηση παράβασης των ανωτέρω διατάξεων.

Δεύτερον, ως προς την αιτίαση περί μη θέσπισης των κατάλληλων μέτρων για την τήρηση των οριακών τιμών για τα σωματίδια ΑΣ10, σύμφωνα με τις απαιτήσεις του άρθρου 23 παρ. 1, εξεταζόμενου μεμονωμένα και σε συνδυασμό με το τμήμα Α του παραρτήματος XV της Οδηγίας, το Δικαστήριο κρίνει ότι και αυτή είναι βάσιμη. Υπενθυμίζει συναφώς ότι, σύμφωνα με τις διατάξεις αυτές, σε περίπτωση υπέρβασης των οριακών τιμών μετά την προβλεπόμενη για την εφαρμογή τους προθεσμία, το οικείο κράτος μέλος υποχρεούται να εκπονήσει σχέδιο για την ποιότητα του αέρα, το οποίο πρέπει να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της Οδηγίας, και δη στην απαίτηση πρόβλεψης των κατάλληλων μέτρων, ώστε η περίοδος υπέρβασης αυτών των οριακών τιμών να είναι όσο το δυνατόν συντομότερη. Το Δικαστήριο τονίζει, στο πλαίσιο αυτό, ότι μια τέτοια υπέρβαση δεν αρκεί μεν αφ' εαυτής για τη στοιχειοθέτηση της παράβασης των υποχρεώσεων που υπέχουν τα κράτη μέλη και διαθέτουν βεβαίως ορισμένο περιθώριο εκτίμησης όταν αποφασίζουν ποια μέτρα θα λάβουν, πλην όμως τα μέτρα αυτά πρέπει, εν πάση περιπτώσει, να εξασφαλίζουν ότι η περίοδος υπέρβασης θα είναι όσο το δυνατόν συντομότερη.

Εν προκειμένω, διαπιστώνεται ότι η Ιταλική Δημοκρατία δεν θέσπισε εγκαίρως τα ούτως απαιτούμενα μέτρα, καθώς από τα στοιχεία της δικογραφίας προκύπτει ότι η υπέρβαση των ημερήσιων και ετήσιων οριακών τιμών για τα σωματίδια ΑΣ10 ήταν συστηματική και διαρκής επί τουλάχιστον οκτώ έτη στις οικείες ζώνες. Ως προς τα μέτρα που προβλέπονται στα προσκομισθέντα στο Δικαστήριο σχέδια, ιδίως εκείνα που αποβλέπουν σε διαρθρωτικές αλλαγές για τους κύριους παράγοντες ρύπανσης, θεσπίστηκαν, ως επί το πλείστον, πολύ πρόσφατα και πολλά από αυτά προβλέπουν ότι για την επίτευξη των περιβαλλοντικών στόχων μπορεί να απαιτηθεί διάστημα

πολλών ετών, έως και δύο δεκαετίες, από την έναρξη ισχύος των εν λόγω οριακών τιμών. Συνεπώς, η Ιταλική Δημοκρατία δεν εφάρμοσε κατάλληλα και αποτελεσματικά μέτρα, ώστε η περίοδος υπέρβασης των οριακών τιμών να είναι όσο το δυνατόν συντομότερη. Εξάλλου, ενώ κατά την εκτίμηση της Ιταλικής Δημοκρατίας ήταν απαραίτητο, ιδίως βάσει των αρχών της αναλογικότητας, της επικουρικότητας και της ισορροπίας μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών συμφερόντων, να έχει στη διάθεση της μακρές προθεσμίες, ώστε τα μέτρα για την ποιότητα του αέρα να μπορούν να παραγάγουν τα αποτελέσματά τους, το Δικαστήριο παρατηρεί, αντιθέτως, ότι μια τέτοια προσέγγιση προσκρούει τόσο στα χρονικά όρια που προβλέπει η Οδηγία για την εκπλήρωση των τασσόμενων υποχρεώσεων όσο και στη βαρύτητα των σκοπών της προστασίας της υγείας και του περιβάλλοντος. Πράγματι, κατά το ΔΕΕ, το άρθρο 23 παρ. 1 της Οδηγίας δεν μπορεί να απαιτεί τα εθνικά μέτρα να διασφαλίζουν την άμεση τήρηση αυτών των οριακών τιμών προκειμένου να θεωρηθούν κατάλληλα, πλην όμως η προσέγγιση της Ιταλικής Δημοκρατίας θα ισοδυναμούσε με αποδοχή μιας γενικής, ενδεχομένως επ' αόριστον, παράτασης της προθεσμίας για τη συμμόρφωση προς τις τιμές αυτές, ο καθορισμός των οποίων αποβλέπει, ωστόσο, στην επίτευξη ακριβώς των συγκεκριμένων σκοπών.

► Σχέδια/έργα δυνητικά επικίνδυνα για το περιβάλλον

Σχέδια/έργα δυνητικά επικίνδυνα για το περιβάλλον υπόκεινται σε καθεστώς αδειοδότησης

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 92/43/ΕΟΚ – διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας – άρθρο 6 παρ. 3 – πεδίο εφαρμογής – έννοια των όρων «σχέδιο» (project) και «συμφωνούν» – δέουσα εκτίμηση των επιπτώσεων ενός έργου σε προστατευόμενο τόπο – απόφαση περί παράτασης της διάρκειας ισχύος άδειας για την κατασκευή τερματικού σταθμού επαναεριοποίησης υγροποιημένου φυσικού αερίου – αρχική απόφαση που βασίζεται σε εθνική ρύθμιση με την οποία δεν έγινε ορθή μεταφορά της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ στο εσωτερικό δίκαιο

ΔΕΕ C-254/19, Friends of the Irish Environment, 09.09.2020, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): J.-C. Bonichot, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2020:680 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 6 παρ. 3 της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας (στο εξής: Οδηγία). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Friends of the Irish Environment Ltd και του An Bord

Pleanála (συμβουλίου χωροταξικού σχεδιασμού, Ιρλανδία, στο εξής: συμβούλιο χωροταξίας), σχετικά με την απόφαση του τελευταίου να χορηγήσει πρόσθετη πενταετή προθεσμία για την κατασκευή τερματικού σταθμού επαναεριοποίησης υγροποιημένου φυσικού αερίου, πλέον της δεκαετούς προθεσμίας που είχε αρχικώς ορισθεί με προγενέστερη απόφαση. Το άρθρο 6 παρ. 3 της Οδηγίας προβλέπει διαδικασία προηγούμενης έγκρισης, δηλαδή αδειοδότηση για την έναρξη σχεδίου ή έργου δυνάμενου να απειλήσει προστατευόμενο οικοτόπο. Προϋποθέσεις για την έγκριση είναι η προηγούμενη εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων του έργου, από την οποία πρέπει να συμπεραίνεται η αναμφισβήτητη διατήρηση του περιβάλλοντος.

Το 2008, το συμβούλιο χωροταξίας χορήγησε άδεια για έργο κατασκευής τερματικού σταθμού επαναεριοποίησης υγροποιημένου φυσικού αερίου σε όχθη της εκβολής ποταμού. Η άδεια αυτή προέβλεπε δεκαετή κατ' ανώτατο όριο προθεσμία για την ολοκλήρωση του έργου (στο εξής: αρχική άδεια). Είχε δε χορηγηθεί δυνάμει εθνικής νομοθεσίας, με την οποία δεν έγινε ορθή μεταφορά στο εσωτερικό δίκαιο της Οδηγίας, δεν περιείχε καμία αναφορά σε αυτήν, ούτε πλήρη, ακριβή και οριστικά συμπεράσματα και διαπιστώσεις, ώστε να αίρεται κάθε εύλογη αμφιβολία, από επιστημονικής άποψης, όσον αφορά στις επιπτώσεις των προβλεπόμενων εργασιών στον οικοτόπο. Η αρχική άδεια έληξε χωρίς να έχουν πραγματοποιηθεί εργασίες. Κατόπιν το συμβούλιο χωροταξίας, αφού προέβη σε εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, χορήγησε στον κύριο του έργου πρόσθετη προθεσμία πέντε ετών. Η Friends of the Irish Environment προσέφυγε κατά της επίμαχης νέας άδειας και η υπόθεση παραπέμφθηκε στο ΔΕΕ.

Πρώτον, ερωτάται εάν η απόφαση περί παράτασης της προθεσμίας πρέπει να θεωρηθεί ότι συνιστά «συμφωνία για ένα σχέδιο», κατά την έννοια του άρθρου 6 παρ. 3 της Οδηγίας. Κατά το ΔΕΕ, σχέδιο το οποίο δεν βρίσκεται εντός των οικείων ζωνών Natura 2000, αλλά εκτός αυτών, όπως συμβαίνει στην υπόθεση της κύριας δίκης, ουδόλως αποκλείει την εφαρμογή των απαιτήσεων του άρθρου 6 παρ. 3. Η άδεια χορηγείται, εφόσον έχει προηγηθεί εκτίμηση των επιπτώσεων των εργασιών σε προστατευόμενο τόπο και προκύψει ότι δεν παραβιάζεται η ακεραιότητά του. Εν συνεχεία, το ΔΕΕ εξετάζει κατά πόσο συντρέχει η έννοια του «σχεδίου» ή «έργου» καθώς και η έννοια της «συμφωνίας» για το σχέδιο. Διαπιστώνει ότι αν μια δραστηριότητα θεωρείται «έργο» (project) κατά την έννοια της Οδηγίας 2011/92/ΕΕ για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον (στο εξής: Οδηγία ΕΠΕ), κατά μείζονα λόγο συνιστά «σχέδιο» (project) κατά την έννοια της Οδηγίας. Κατά τη νομολογία, ο όρος «έργο» (project), ιδίως υπό το πρίσμα του άρθρου 1 παρ. 2 στοιχείο α' περι-

πτωση 1 της Οδηγίας ΕΠΕ, αφορά εργασίες ή επεμβάσεις που τροποποιούν, υπό την έννοια της υλικής μεταβολής, τα πράγματα στον συγκεκριμένο χώρο. Πράγματι, η απόφαση παράτασης της αρχικής προθεσμίας πληροί τα κριτήρια αυτά και πρέπει, ως εκ τούτου, να θεωρηθεί ότι αφορά «έργο» (project) κατά την έννοια της Οδηγίας ΕΠΕ. Ως προς το ζήτημα της «συμφωνίας» της αρμόδιας αρχής, το άρθρο 1 παρ. 2 στοιχείο γ' της Οδηγίας ΕΠΕ ορίζει τον όρο «άδεια» ως την απόφαση των αρμόδιων αρχών που δίνει το δικαίωμα στον κύριο του έργου να πραγματοποιήσει το έργο. Η αρχική άδεια έπαυσε να ισχύει με την άπρακτη παρέλευση της δεκαετούς προθεσμίας και, επομένως, δεν τροποποιήθηκε από τη μεταγενέστερη, αλλά αντικαταστάθηκε από αυτήν. Συνεπώς, το ΔΕΕ απαντά ότι η απόφαση παράτασης της προθεσμίας θεωρείται ότι συνιστά συμφωνία για ένα σχέδιο, εφόσον η αρχική άδεια έπαυσε να παράγει έννομα αποτελέσματα.

Δεύτερον, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινιστεί εάν η αρμόδια αρχή υποχρεούται να λαμβάνει υπόψη τυχόν τροποποιήσεις στις εργασίες και στην προβλεπόμενη χρήση, καθώς και τις επιστημονικές εξελίξεις στον τομέα του περιβάλλοντος, που σημειώνονται μετά τη χορήγηση της αρχικής άδειας. Διερωτάται επιπλέον αν οφείλει να προβεί σε εκτίμηση των επιπτώσεων του συνόλου του έργου στον οικότοπο. Κατά το Δικαστήριο, ο κίνδυνος για το περιβάλλον υφίσταται, εφόσον δεν μπορεί να αποκλειστεί κάποια περιβαλλοντική επίπτωση στον προστατευόμενο τόπο εξαιτίας του σχεδίου ή έργου. Η δε εκτίμηση του κινδύνου αυτού πρέπει να γίνεται, μεταξύ άλλων, υπό το πρίσμα των ειδικών περιβαλλοντικών χαρακτηριστικών του υπό προστασία τόπου, ενώ επίσης πρέπει να εντοπίζονται όλες εκείνες οι πτυχές του σχεδίου ή έργου που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τους επιδιωκόμενους περιβαλλοντικούς σκοπούς. Να σημειωθεί ότι, στο πλαίσιο προηγηθεισών αδειών, είναι απαραίτητη η συνεκτίμηση των προγενέστερων εκτιμήσεων που τυχόν πραγματοποιήθηκαν. Συνεπώς, δεν είναι δέουσα μια εκτίμηση που δεν πληροί τις προαναφερθείσες απαιτήσεις, ιδίως αν παρουσιάζει κενά, δεν περιέχει πλήρη, ακριβή, οριστικά συμπεράσματα και διαπιστώσεις σχετικά με την ασφάλεια του έργου για το περιβάλλον. Ούτε μπορεί να συνιστάται σε απλή επικαιροποίηση τυχόν προηγούμενης εκτίμησης. Εν προκειμένω, πριν χορηγηθεί η αρχική άδεια, δεν εκπονήθηκε εκτίμηση με πλήρη, ακριβή και οριστικά συμπεράσματα, ώστε να αίρεται κάθε εύλογη αμφιβολία περιβαλλοντικής επιβάρυνσης. Βάσει των παραπάνω, το ΔΕΕ απαντά ότι εναπόκειται στην αρμόδια αρχή να κρίνει εάν απόφαση παράτασης πρέπει να υποβληθεί σε δέουσα εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, και εάν πρέπει να αφορά το σύνολο ή τμήμα του έργου. Είναι, όμως, απαραίτητο να πραγματοποιείται όταν υπάρχει ενδεχόμενο διακινδύνευσης του προστατευόμενου οικότοπου. Πάντως, εφόσον υφί-

σταται προγενέστερη προσήκουσα εκτίμηση των κινδύνων, και υπό τον όρο ότι δεν έχουν μεταβληθεί τα κρίσιμα περιβαλλοντικά και επιστημονικά δεδομένα και είναι αναμφίβολη η προστασία του οικότοπου, δεν χρειάζεται να μεσολαβήσει νέα εκτίμηση για τη χορήγηση άδειας.

► Απόβλητα και ζωικά υποπροϊόντα

Το καθεστώς έγγραφης κοινοποίησης και συγκατάθεσης των αρμόδιων αρχών αφορά μόνο στη μεταφορά αποβλήτων, όχι στη μεταφορά ζωικών υποπροϊόντων

προδικαστική παραπομπή – απόβλητα – μεταφορές – Κανονισμός (ΕΚ) 1013/2006 – απόβλητα που υπόκεινται σε προηγούμενη έγγραφη διαδικασία κοινοποίησης και συγκατάθεσης – άρθρο 1 παρ. 3 – μεταφορές που υπόκεινται σε απαιτήσεις έγκρισης – Οδηγία 2008/98/ΕΚ – άρθρο 5 παρ. 1 – έννοια «υποπροϊόντων» – Κανονισμός (ΕΚ) 1069/2009 – άρθρο 3 σημείο 1 – έννοια «ζωικών υποπροϊόντων» – μεταφορές μείγματος ζωικών υποπροϊόντων και άλλων υλικών

ΔΕΕ C-21/19, P.F. Kamstra Recycling κ.λπ., 03.09.2020, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: K. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2020:636 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 3 στοιχείο δ' του Κανονισμού (ΕΚ) 1013/2006 για τις μεταφορές αποβλήτων, όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό (ΕΕ) 135/2012, του άρθρου 5 παρ. 1 της Οδηγίας 2008/98/ΕΚ για τα απόβλητα και την κατάργηση ορισμένων Οδηγιών (στο εξής: Οδηγία), καθώς και του Κανονισμού (ΕΚ) 1069/2009 περί υγειονομικών κανόνων για ζωικά υποπροϊόντα και παράγωγα προϊόντα που δεν προορίζονται για κατανάλωση από τον άνθρωπο και για την κατάργηση του Κανονισμού (ΕΚ) 1774/2002 (Κανονισμός για τα ζωικά υποπροϊόντα). Οι αιτήσεις αυτές υποβλήθηκαν στο πλαίσιο ποινικών δικών κατά των ΧΝ, ΥΟ και P.F. Kamstra Recycling BV σχετικά με τη μεταφορά μειγμάτων ζωικών υποπροϊόντων και άλλων υλικών από τις Κάτω Χώρες στη Γερμανία.

Το επίμαχο νομικό πλαίσιο αποσκοπεί στην προστασία του περιβάλλοντος. Ο Κανονισμός 1013/2006 ρυθμίζει τις διαδικασίες ελέγχου για τις μεταφορές αποβλήτων, ενώ δεν εφαρμόζεται σε μεταφορές ζωικών υποπροϊόντων, μη προορισμένων για ανθρώπινη κατανάλωση. Οι υγειονομικοί κανόνες για την τελευταία κατηγορία, δηλαδή αυτή των ζωικών υποπροϊόντων, προβλέπονται στον Κανονισμό 1069/2009, ο οποίος κατήργησε τον 1774/2002. Τέλος η Οδηγία καθορίζει το νομικό πλαίσιο για τον χειρισμό των αποβλήτων στην Κοινότητα, διατυπώνει ορισμούς, θεσπίζει βασικές αρχές για τη διαχείριση των αποβλήτων και αποσαφηνίζει τη σχέση της με τον Κανονισμό

1069/2009, ώστε να αποφευχθεί η επικάλυψη κανόνων και να διαχωριστεί η έννοια του «αποβλήτου» από αυτή του «υποπροϊόντος» και του «ζωικού υποπροϊόντος». Αντίστοιχα, ο ολλανδικός νόμος περί προστασίας του περιβάλλοντος προβαίνει σε σαφή διάκριση των «αποβλήτων» από τα «υποπροϊόντα» του άρθρου 5 της Οδηγίας.

Ως προς την κύρια δίκη, η εισαγγελία των Κάτω Χωρών, Openbaar Ministerie, κατηγόρησε την εταιρεία P.F. Kamstra Recycling BV και δύο εργαζομένους της, τους ΧΝ και ΥΟ, για παράνομη μεταφορά, λόγω μη προηγούμενης κοινοποίησης ή/και συγκατάθεσης στις αρμόδιες αρχές, επικίνδυνων περιβαλλοντικά μειγμάτων προς τη Γερμανία. Μετά από σειρά διαδικαστικών πράξεων, η δίκη αναστάλη και υπεβλήθησαν τρία προδικαστικά ερωτήματα, όπως θα αναφερθούν στη συνέχεια. Να σημειωθεί ότι και τα τρία ερωτήματα αφορούν στον χαρακτηρισμό των μειγμάτων, ο οποίος είναι καθοριστικός για την κρίση του παράνομου ή νόμιμου της μεταφοράς. Η απαίτηση της λήψης άδειας για τη μεταφορά υφίσταται στην περίπτωση των «αποβλήτων» και την εφαρμογή του Κανονισμού 1013/2006, και όχι στην περίπτωση των «ζωικών υποπροϊόντων» του Κανονισμού 1069/2009.

Δεδομένης της θέσης της εισαγγελίας περί αλληλοαποκλεισμού των εννοιών του «υποπροϊόντος» και του «αποβλήτου», το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν ένα υλικό, το οποίο δεν χαρακτηρίζεται ως «υποπροϊόν» κατά το άρθρο 5 παρ. 1 της Οδηγίας, μπορεί παρά ταύτα να χαρακτηριστεί ως «ζωικό υποπροϊόν» κατά το άρθρο 3 σημείο 1 του Κανονισμού 1069/2009. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, από τους ορισμούς που διατυπώνουν τα δύο άρθρα δεν προκύπτει σύμπτωση των δύο εννοιών, δηλαδή σύμπτωση «υποπροϊόντος» και «ζωικού υποπροϊόντος», ούτε παραπομπή της μίας στην άλλη. Συνεπώς, το Δικαστήριο απαντά ότι πρόκειται για δύο διακριτές και αλληλοαποκλειόμενες έννοιες, άρα αν ένα υλικό δεν αποτελεί «υποπροϊόν», μπορεί να θεωρηθεί «ζωικό υποπροϊόν».

Δεύτερον, ερωτάται αν, βάσει του άρθρου 1 παρ. 3 στοιχείο δ' του Κανονισμού 1013/2006, εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής του όλες οι μεταφορές ζωικών υποπροϊόντων του Κανονισμού 1069/2009 ή μόνο μερικές. Σύμφωνα με προηγούμενη νομολογία του ΔΕΕ, όλες οι μεταφορές που εμπίπτουν στον Κανονισμό 1069/2009 εξαιρούνται από το ρυθμιστικό πεδίο του Κανονισμού 1013/2006, εκτός από όσες ο Κανονισμός 1069/2009 ρητώς υπάγει στον Κανονισμό 1013/2006. Οι εξαιρετικές αυτές περιπτώσεις εφαρμογής του Κανονισμού 1013/2006 προβλέπονται στα άρθρα 41 παρ. 2 στοιχείο β', 43 παρ. 5 στοιχείο β' και 48 παρ. 6 του Κανονισμού 1069/2009 και αφορούν σε ζωικά υποπροϊόντα αναμειγμένα με επικίνδυνα απόβλητα.

Το τρίτο και τελευταίο ερώτημα συνοψίζεται στο εάν για τη μεταφορά ζωικών υποπροϊόντων της κατηγορίας 3 του άρθρου 10 του Κανονισμού 1069/2009 αναμειγμένων με μη επικίνδυνα απόβλητα εφαρμόζεται το άρθρο

1 παρ. 3 στοιχείο δ' του Κανονισμού 1013/2006, το οποίο ουσιαστικά παραπέμπει στην εφαρμογή του πρώτου Κανονισμού. Κατ' ουσίαν, ερωτάται εάν εφαρμόζεται ο Κανονισμός 1069/2009 στη μεταφορά τέτοιων μειγμάτων και, επίσης, εάν η αναλογία των ζωικών υποπροϊόντων στο μείγμα έχει σημασία. Το στοιχείο του επικίνδυνου ή ακίνδυνου αποβλήτου είναι το κρίσιμο για την υπαγωγή στον Κανονισμό 1013/2006 ή 1069/2009, αντίστοιχα. Κατά το ΔΕΕ, στη μεταφορά μειγμάτων ζωικών υποπροϊόντων και μη επικίνδυνων αποβλήτων εφαρμόζεται ο Κανονισμός 1069/2009. Τούτο συνάγεται εξ αντιδιαστολής από τις ειδικές διατάξεις του τελευταίου, οι οποίες ρητά προβλέπουν την κατάρχηση του Κανονισμού 1013/2006 όσον αφορά σε μείγματα ζωικών υποπροϊόντων με επικίνδυνα απόβλητα. Η εφαρμογή του Κανονισμού 1069/2009 σε μείγματα ζωικών υποπροϊόντων με ακίνδυνα απόβλητα μνημονεύεται επίσης ρητά στον Κανονισμό (ΕΕ) 142/2011, ο οποίος περιέχει υπόδειγμα εμπορικού εγγράφου για τη μεταφορά τέτοιων εμπορευμάτων. Εξάλλου, τα μείγματα με ακίνδυνα απόβλητα δεν αποτελούν, σύμφωνα με τον Κανονισμό 1069/2009, εξαιρετική περίπτωση ρητής εφαρμογής του Κανονισμού 1013/2006. Ως προς το ποσοστό των ζωικών υποπροϊόντων στο μείγμα, δεν υπάρχει σχετική πρόβλεψη σε κανέναν από τους δύο Κανονισμούς, συνεπώς δεν έχει σημασία. Ωστόσο, οι αρμόδιες εθνικές αρχές οφείλουν να εντοπίζουν δόλιες ενέργειες που αποσκοπούν στην τεχνητή πρόκληση των όρων εφαρμογής του Κανονισμού 1069/2009 και την αποφυγή του αυστηρότερου Κανονισμού 1013/2006, όπως εάν ένας επιχειρηματίας προβεί σε νόθευση των αποβλήτων με ποσότητα ζωικών υποπροϊόντων για να τύχει της εφαρμογής των ελαστικότερων διαδικασιών του Κανονισμού 1069/2009.

ΙΧ. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

Εφαρμογή του κανόνα της ειδικότητας και ενδεχόμενη δίωξη για άλλες αξιόποινες πράξεις

προδικαστική παραπομπή – επείγουσα προδικαστική διαδικασία – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – αποτελέσματα της παράδοσης – άρθρο 27 – ενδεχόμενη δίωξη για άλλες αξιόποινες πράξεις – κανόνας της ειδικότητας

ΔΕΕ C-195/20 PPU, Generalbundesanwalt beim Bundesgerichtshof (Αρχή της ειδικότητας), 24.09.2020, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Μ. Βηλαράς, Εισηγητής: S. Rodin, Γεν. Εισαγγελέας: Μ. Bobek, ECLI:EU:C:2020:749 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 27 παρ. 2 και 3, της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ του Συμβουλίου, για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (στο εξής: ΕΕΣ) και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών, όπως τροποποιήθηκε με την Απόφαση-πλαίσιο 2009/299/ΔΕΥ, και υποβλήθηκε από το Bundesgerichtshof (Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, Γερμανία) στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας κατά του ΧC, ο οποίος έχει καταδικαστεί στη Γερμανία σε στερητική της ελευθερίας ποινή για τις αξιόποινες πράξεις του βιασμού διακεκριμένης μορφής και της ληστρικής εκβίασης, οι οποίες τελέστηκαν στην Πορτογαλία το 2005.

Το άρθρο 27 παρ. 2 της Απόφασης-πλαίσιο για το ΕΕΣ προβλέπει τον κανόνα της ειδικότητας, σύμφωνα με τον οποίο ο παραδοθείς δεν διώκεται, καταδικάζεται ή άλλως πως στερείται της ελευθερίας του για αξιόποινη πράξη διαπραχθείσα πριν από την παράδοσή του πέραν εκείνης για την οποία παραδόθηκε. Εξάιρεση από τον κανόνα αυτόν προβλέπει η παρ. 3 στοιχείο ζ' του ίδιου άρθρου, όταν υφίσταται σχετική συγκατάθεση της δικαστικής αρχής εκτέλεσης, η οποία παρέδωσε τον εκζητούμενο.

Η απόφαση αφορά τον ΧC, ο οποίος, τον Οκτώβριο του 2011, καταδικάστηκε στη Γερμανία σε στερητική της ελευθερίας ποινή ενός έτους και εννέα μηνών, η εκτέλεση της οποίας αναστάλη. Το 2016, κινήθηκε από τις γερμανικές αρχές ποινική δίωξη σε βάρος του και, με δεδομένο ότι αυτός βρισκόταν στην Πορτογαλία, εκδόθηκε ΕΕΣ με σκοπό την παράδοσή του για την άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του. Η αρμόδια πορτογαλική αρχή προχώρησε στην εκτέλεση του ΕΕΣ και ο ΧC παραδόθηκε στη Γερμανία, όπου και καταδικάστηκε σε ποινή διάρκειας ενός έτους και τριών μηνών, ενώ ταυτόχρονα ήρθη η αναστολή της ποινής που του είχε επιβληθεί το 2011. Ωστόσο, για την εκτέλεση της συγκεκριμένης ποινής απαιτούνταν η συγκατάθεση της πορτογαλικής αρχής που παρέδωσε τον ΧC, η οποία, όμως, δεν απάντησε στο σχετικό αίτημα που της απηύθυνε η γερμανική αρχή, με αποτέλεσμα ο ενδιαφερόμενος να αφεθεί ελεύθερος στις 31 Αυγούστου 2018 και να μεταβεί στην Ιταλία. Οι γερμανικές αρχές προέβησαν στην έκδοση νέου εντάλματος σύλληψης τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους για την εκτέλεση της ποινής που του είχε επιβληθεί το 2011, με βάση το οποίο συνελήφθη από τις ιταλικές αρχές και στη συνέχεια παραδόθηκε στις γερμανικές αρχές. Τον Νοέμβριο του 2018, γερμανικό δικαστήριο εξέδωσε νέο ΕΕΣ κατά του ενδιαφερόμενου, για τις πράξεις του βιασμού διακεκριμένης μορφής και της ληστρικής εκβίασης, οι οποίες είχαν τελεσθεί στην Πορτογαλία το 2005. Η ιταλική αρχή που προέβη στην εκτέλεση του ΕΕΣ και παρέδωσε τον ΧC, έδωσε τη συγκατάθεσή της για την άσκηση σε βάρος του ποινικής δίωξης και για τις πράξεις αυτές, και ο κατηγορούμενος καταδικάστηκε σε συνολική στερητική της ελευθερίας ποινή επτά ετών, στην οποία συνυπολογί-

στηκε και η ποινή που του είχε επιβληθεί το 2011. Ο ενδιαφερόμενος άσκησε αναίρεση κατά της καταδικαστικής απόφασης, προβάλλοντας ότι το ΕΕΣ που εκδόθηκε σε βάρος του τον Νοέμβριο του 2018 είναι άκυρο, καθώς δεν είχε προηγηθεί συγκατάθεση των πορτογαλικών αρχών, με αποτέλεσμα οι γερμανικές αρχές να μην έχουν την εξουσία να ασκήσουν ποινική δίωξη για τις πράξεις του βιασμού διακεκριμένης μορφής και της ληστρικής εκβίασης που τελέστηκαν το 2005 στην Πορτογαλία. Το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, διρωτώμενο, επί της ουσίας, αν ο κανόνας της ειδικότητας, τον οποίο προβλέπει η παρ. 2, δεν αντιτίθεται σε περιοριστικό της ελευθερίας μέτρο που λαμβάνεται κατά προσώπου, εις βάρος του οποίου έχει εκδοθεί ένα πρώτο ΕΕΣ, για πράξεις διαφορετικές και προγενέστερες από εκείνες οι οποίες δικαιολόγησαν την παράδοσή του κατ' εκτέλεση του εν λόγω εντάλματος, στην περίπτωση που το πρόσωπο αυτό εγκατέλειψε εκουσίως το έδαφος του κράτους μέλους έκδοσης του πρώτου ΕΕΣ και παραδόθηκε σε αυτό κατ' εκτέλεση δεύτερου ΕΕΣ που εκδόθηκε μετά από την ως άνω αναχώρηση προς εκτέλεση στερητικής της ελευθερίας ποινής, εφόσον, στο πλαίσιο του δεύτερου ΕΕΣ, η δικαστική αρχή εκτέλεσής του συμφώνησε για την επέκταση της δίωξης και στις πράξεις για τις οποίες λήφθηκε το ως άνω περιοριστικό της ελευθερίας μέτρο.

Στην παρούσα απόφαση, η οποία εκδόθηκε κατά την επείγουσα διαδικασία, το Δικαστήριο απάντησε στο συγκεκριμένο ερώτημα καταφατικά. Πιο συγκεκριμένα, προβαίνοντας σε γραμματική ερμηνεία της επίμαχης διάταξης, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι η εφαρμογή του κανόνα της ειδικότητας συνδέεται στενά με την εκτέλεση ενός συγκεκριμένου ΕΕΣ και την παράδοση του εκζητούμενου με βάση αυτό, συμπέρασμα που ενισχύεται και από τη συστηματική ερμηνεία της εν λόγω διάταξης. Το Δικαστήριο επισημαίνει σχετικά ότι θα διακυβεύονταν σημαντικά η αποτελεσματικότητα του μηχανισμού της Απόφασης-πλαίσιο για το ΕΕΣ αν γινόταν δεκτό ότι απαιτείται, στο πλαίσιο της εξαίρεσης από τον κανόνα της ειδικότητας, η συγκατάθεση των δικαστικών αρχών εκτέλεσης τόσο του πρώτου όσο και του δεύτερου ΕΕΣ που εκδόθηκαν κατά του εκζητούμενου. Επομένως, εν προκειμένω απαιτούνταν μόνον η συγκατάθεση της ιταλικής αρχής, η οποία παρέδωσε τον ΧC στις γερμανικές αρχές κατ' εκτέλεση του δεύτερου ΕΕΣ που εκδόθηκε τον Νοέμβριο του 2018.

► Μεταναστευτική πολιτική

Εγγυήσεις ενόψει της επιστροφής υπηκόων τρίτων χωρών και κάλυψη των βασικών αναγκών ενήλικου τέκνου που πάσχει από σοβαρή ασθένεια

προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – Οδηγία 2008/115/ΕΚ – επιστροφή παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών – γονέας ενήλικου τέκνου το οποίο πάσχει από σοβαρή ασθένεια – απόφαση επιστροφής – ένδικη προσφυγή – αυτοδίκαιο ανασταλτικό αποτέλεσμα – εγγυήσεις ενόψει της επιστροφής – βασικές ανάγκες – άρθρα 7, 19 και 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΕ C-402/19, CPAS de Seraing, 30.09.2020, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: P. Pikamäe, ECLI:EU:C:2020:759 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία των άρθρων 5 και 13 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών, και υποβλήθηκε από το Cour du travail de Liège (δευτεροβάθμιο δικαστήριο εργατικών διαφορών Λιέγης, Βέλγιο) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του LM, υπηκόου τρίτης χώρας, και του Centre public d'action sociale de Seraing (δημοσίου κέντρου κοινωνικής δράσεως του Seraing, Βέλγιο) (στο εξής: CPAS), σχετικά με αποφάσεις του CPAS με τις οποίες ανακλήθηκε το ευεργέτημα της κοινωνικής αρωγής προς τον LM.

Το άρθρο 5 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ προβλέπει ότι κατά την εφαρμογή της τα κράτη μέλη λαμβάνουν δεόντως υπόψη την κατάσταση της υγείας του συγκεκριμένου υπηκόου τρίτης χώρας, τηρώντας την αρχή της μη επαναπροώθησης, ενώ σύμφωνα με το άρθρο 13 της ίδιας Οδηγίας, στον ενδιαφερόμενο υπήκοο τρίτης χώρας διατίθεται αποτελεσματικό ένδικο μέσο, το οποίο του επιτρέπει να προσφεύγει κατά των αποφάσεων που αφορούν την επιστροφή ή να ζητεί την επανεξέτασή τους [...] ενώπιον αρμόδιας δικαστικής ή διοικητικής αρχής ή αρμόδιου οργάνου που απαρτίζεται από μέλη αμερόληπτα και απολαμβάντα εχέγγυα ανεξαρτησίας. Το αρμόδιο αυτό όργανο έχει, σύμφωνα με τη δεύτερη παράγραφο του ίδιου άρθρου, τη δυνατότητα να αναστείλει προσωρινά την εφαρμογή της απόφασης επιστροφής, εκτός αν η αναστολή εφαρμογής προβλέπεται ήδη από την εθνική νομοθεσία.

Η υπό κρίση υπόθεση αφορά τον LM, ο οποίος, τον Αύγουστο του 2012, υπέβαλε αιτήσεις χορήγησης άδειας διαμονής για τον ίδιο και την ανήλικη κόρη του, επικαλούμενος σοβαρές ασθένειες από τις οποίες έπασχε η κόρη του. Οι αιτήσεις αυτές κρίθηκαν παραδεκτές τον Μάρτιο του 2013 και ο ενδιαφερόμενος κατέστη δικαιούχος κοινωνικής αρωγής, η οποία θα επιβάρυνε το CPAS. Με απόφαση που εκδόθηκε τον Φεβρουάριο του 2016 οι αιτήσεις του LM απορρίφθηκαν και εκδόθηκε διαταγή εγκατάλειψης της βελγικής επικράτειας. Το CPAS προέβη

σε ανάκληση των δικαιωμάτων κοινωνικής αρωγής του LM και της κόρης του, η οποία ενηλικιώθηκε τον Απρίλιο του 2017. Ο ενδιαφερόμενος προσέφυγε κατά των αποφάσεων επιστροφής σε βάρος του ίδιου και της κόρης του, αλλά και κατά αυτών με τις οποίες ανακλήθηκαν τα δικαιώματα κοινωνικής αρωγής. Το κατ' έφεση επιληφθέν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, διερωτώμενο, επί της ουσίας, εάν οι διατάξεις της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ, ερμηνευόμενες υπό το πρίσμα του Χάρτη, έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε εθνική νομοθεσία η οποία δεν προβλέπει την κάλυψη, στο μέτρο του δυνατού, των βασικών αναγκών υπηκόου τρίτης χώρας, όταν ο τελευταίος άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης επιστροφής που εκδόθηκε σε βάρος του, το ενήλικο τέκνο του εν λόγω υπηκόου τρίτης χώρας πάσχει από σοβαρή ασθένεια, η παρουσία του εν λόγω υπηκόου τρίτης χώρας στο πλευρό του ενήλικου τέκνου είναι απαραίτητη για το τέκνο αυτό, και για λογαριασμό του εν λόγω ενήλικου τέκνου ασκήθηκε προσφυγή κατά της εις βάρος του ληφθείσας απόφασης επιστροφής, η εκτέλεση της οποίας θα μπορούσε να εκθέσει το τέκνο αυτό σε σημαντικό κίνδυνο οξείας και μη αναστρέψιμης επιδείνωσης της κατάστασης της υγείας του.

Το Δικαστήριο εκκινεί την ανάλυσή του επισημαίνοντας ότι το άρθρο 14 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ προβλέπει ορισμένες εγγυήσεις υπέρ του υπηκόου τρίτης χώρας ενόψει της επιστροφής του για το διάστημα κατά το οποίο έχει αναβληθεί η εκτέλεση της απόφασης επιστροφής, ενώ υποχρέωση αναβολής της απομάκρυνσης του ενδιαφερομένου υφίσταται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο τελευταίος ασκεί προσφυγή κατά της απόφασης επιστροφής που εκδόθηκε σε βάρος του και η άσκηση της προσφυγής αυτής έχει ανασταλτικό αποτέλεσμα. Συναφώς, το δικαίωμα προσφυγής κατά της απόφασης επιστροφής που προβλέπεται στο άρθρο 13 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ θα πρέπει να συνοδεύεται από την τήρηση των απαιτήσεων που απορρέουν από την αρχή της μη επαναπροώθησης και το άρθρο 47 του Χάρτη και, επομένως, θα πρέπει να έχει αυτοδικαίως ανασταλτικό αποτέλεσμα. Σε αντίθετη περίπτωση, ο ενδιαφερόμενος θα διέτρεχε τον κίνδυνο να υποστεί μεταχείριση αντίθετη με το άρθρο 19 παρ. 2 του Χάρτη, το οποίο θεμελιώνει την αρχή της μη επαναπροώθησης. Τέτοιος κίνδυνος υφίσταται, ειδικότερα, σε περίπτωση όπως αυτή της κόρης του LM, η υγεία της οποίας δύναται να επιδεινωθεί μη αναστρέψιμα σε περίπτωση εκτέλεσης της απόφασης επιστροφής κατά αυτής, όχι όμως για τον LM, ο οποίος δεν εκτίθεται άμεσα σε τέτοιο κίνδυνο εκ μόνου του γεγονότος ότι είναι γονέας υπηκόου τρίτης χώρας πάσχοντος από σοβαρή ασθένεια.

Ωστόσο, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, σε περίπτωση κατά την οποία ο σοβαρά ασθενής υπήκοος τρίτης χώ-

ρας εξαρτάται εκ ολοκλήρου από τον γονέα του, ακόμη και αν έχει ενηλικιωθεί, η εκτέλεση της απόφασης επιστροφής κατά του συγκεκριμένου γονέα επιφέρει στην πράξη τον κίνδυνο να υποστεί συμπεριφορά αντίθετη με τις επιταγές του Χάρτη και των άρθρων 5 και 13 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ. Συνεπώς, η προσφυγή κατά τις απόφασης επιστροφής που ασκεί ο συγκεκριμένος γονέας έχει αυτοδικαίως ανασταλτικό αποτέλεσμα και παρέχονται σε αυτόν οι εγγυήσεις του άρθρου 14 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ ενόψει της επιστροφής του. Με βάση το τελευταίο αυτό άρθρο θα πρέπει να εξασφαλίζεται στον ενδιαφερόμενο η οικογενειακή ενότητα με μέλη της οικογένειας που βρίσκονται στο έδαφος του κράτους μέλους, να παρέχεται επείγουσα υγειονομική περίθαλψη καθώς και κάθε απαραίτητη θεραπευτική αγωγή και να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαίτερες ανάγκες των ευάλωτων ατόμων. Θα πρέπει, λοιπόν, να καλύπτονται οι βασικές ανάγκες του υπηκόου τρίτης χώρας, εφόσον δεν διαθέτει ο ίδιος τα απαραίτητα μέσα, ενώ εναπόκειται στο κάθε κράτος μέλος να καθορίσει τη μορφή κάλυψης των αναγκών αυτών, η οποία μπορεί να λάβει και τη μορφή κοινωνικής αρωγής που παρέχεται στο ενήλικο τέκνο, εφόσον είναι επαρκής για την κάλυψη των βασικών αναγκών των ενδιαφερομένων.

Ποινή φυλάκισης κατά υπηκόου τρίτης χώρας στον οποίον έχει επιβληθεί απαγόρευση εισόδου σε κράτος μέλος το έδαφος του οποίου δεν εγκατέλειψε ποτέ

προδικαστική παραπομπή – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – επιστροφή παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών – Οδηγία 2008/115/ΕΚ – άρθρο 11 – απαγόρευση εισόδου – υπήκοος τρίτης χώρας στον οποίον έχει επιβληθεί απαγόρευση εισόδου, αλλά ο οποίος ουδέποτε εγκατέλειψε το οικείο κράτος μέλος – εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει ποινή φυλάκισης λόγω διαμονής του εν λόγω υπηκόου εντός του κράτους μέλους καίτοι αυτός γνωρίζει την εις βάρος του επιβληθείσα απαγόρευση εισόδου

ΔΕΕ C-806/18, JZ (Peine de prison en cas d'interdiction d'entrée), 17.09.2020, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: M. Ilešič, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2020:724 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών και υποβλήθηκε από το Hoge Raad der Nederlanden (Ανώτατο Δικαστήριο των Κάτω Χωρών) στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας που κινήθηκε κατά του JZ, ο οποίος γεννήθηκε στην Αλγερία το 1969 και φέρεται να είναι υπήκοος της

τρίτης αυτής χώρας, λόγω του ότι διέμεινε στις Κάτω Χώρες στις 21 Οκτωβρίου 2015 καίτοι γνώριζε ότι του είχε επιβληθεί απαγόρευση εισόδου με απόφαση της 19ης Μαρτίου 2013.

Το άρθρο 11 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ προβλέπει ότι οι αποφάσεις επιστροφής μπορούν να συνοδεύονται από απαγόρευση εισόδου, η οποία δεν υπερβαίνει τα πέντε έτη, εκτός αν ο ενδιαφερόμενος αποτελεί σοβαρή απειλή για τη δημόσια τάξη, τη δημόσια ασφάλεια ή την εθνική ασφάλεια. Εφόσον ο ενδιαφερόμενος συμμορφώθηκε με την απόφαση επιστροφής και αναχώρησε από το έδαφος του οικείου κράτους μέλους, υπάρχει η δυνατότητα ανάκλησης ή αναστολής της απαγόρευσης εισόδου. Επιπλέον, το ολλανδικό δίκαιο προβλέπει ότι υπήκοος τρίτης χώρας, ο οποίος διαμένει στο Βασίλειο των Κάτω Χωρών καίτοι γνωρίζει ή έχει σοβαρό λόγο να πιστεύει ότι έχει κηρυχθεί «ανεπιθύμητος» δυνάμει κανονιστικής πράξης ή ότι του έχει επιβληθεί απαγόρευση εισόδου δυνάμει του άρθρου 66a παρ. 7, αντιμετωπίζει, μεταξύ άλλων, ποινή φυλάκισης, η οποία δεν δύναται να υπερβαίνει τους έξι μήνες.

Η απόφαση αφορά τον JZ, ο οποίος τον Απρίλιο του 2000 χαρακτηρίστηκε ως «ανεπιθύμητος», χαρακτηρισμός ο οποίος ήρθη με απόφαση του Υφυπουργού Ασφάλειας και Δικαιοσύνης τον Μάρτιο του 2013, κατόπιν μεταφοράς των διατάξεων της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ στο ολλανδικό δίκαιο. Με την ίδια απόφαση διατάχθηκε στον ενδιαφερόμενο να εγκαταλείψει το ολλανδικό έδαφος και επιβλήθηκε απαγόρευση εισόδου για χρονικό διάστημα πέντε ετών, εξαιτίας πλειόνων ποινικών καταδικών του JZ. Ο τελευταίος δεν εγκατέλειψε ποτέ το ολλανδικό έδαφος και με απόφαση του εφετείου του Άμστερνταμ καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης δύο ετών λόγω της παράνομης διαμονής του στις Κάτω Χώρες. Ο ενδιαφερόμενος άσκησε αναίρεση κατά της εν λόγω απόφασης και το επιληφθέν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, διερωτώμενο, επί της ουσίας, εάν το άρθρο 11 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ έχει την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει ότι μπορεί να επιβληθεί ποινή φυλάκισης σε παρανόμως διαμένοντα υπήκοο τρίτης χώρας για τον οποίο ολοκληρώθηκε η προβλεπόμενη από την Οδηγία αυτή διαδικασία επιστροφής, χωρίς, ωστόσο, το εν λόγω πρόσωπο να έχει πράγματι εγκαταλείψει το έδαφος των κρατών μελών, όταν ορίζεται ότι η συγκεκριμένη ποινικώς κολάσιμη συμπεριφορά συνίσταται στην παράνομη διαμονή προσώπου, το οποίο γνωρίζει ότι του έχει επιβληθεί απαγόρευση εισόδου.

Το Δικαστήριο επισημαίνει, αρχικά, ότι η Οδηγία 2008/115/ΕΚ έχει ως σκοπό τη θέσπιση κοινών κανόνων και διαδικασιών για την επιστροφή των παρανόμως δια-

μενόντων υπηκόων τρίτων χωρών, χωρίς να αποσκοπεί στην εναρμόνιση του συνόλου των σχετικών με τη διαμονή των αλλοδαπών στα κράτη μέλη διατάξεων. Στο πλαίσιο αυτό, ένα κράτος μέλος δύναται να χαρακτηρίσει ως πλημμέλημα την παράνομη διαμονή αλλοδαπών στο έδαφός του και να προβλέψει σχετικές κυρώσεις, υπό την προϋπόθεση ότι διασφαλίζεται η πρακτική αποτελεσματικότητα και η επίτευξη των σκοπών που επιδιώκει η Οδηγία 2008/115/ΕΚ. Επομένως, τα κράτη μέλη πρέπει να διαμορφώνουν την ποινική τους νομοθεσία στον τομέα της παράνομης μετανάστευσης κατά τρόπον ώστε να διασφαλίζεται η τήρηση του δικαίου της Ένωσης. Το Δικαστήριο καταλήγει ότι μπορεί, καταρχήν, να προβλεφθεί στη νομοθεσία κράτους μέλους η δυνατότητα επιβολής σε υπήκοο τρίτης χώρας ποινής φυλάκισης σε περίπτωση όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, στην οποία, σύμφωνα με τα στοιχεία που περιλαμβάνονται στην αίτηση προδικαστικής απόφασης, η διαδικασία επιστροφής που καθιερώνει η Οδηγία 2008/115/ΕΚ ολοκληρώθηκε, αλλά ο ενδιαφερόμενος εξακολουθεί να διαμένει παράνομα στο έδαφός του χωρίς να συντρέχει λόγος που να δικαιολογεί τη μη επιστροφή του.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η απαγόρευση εισόδου θεωρείται ότι συμπληρώνει μια απόφαση επιστροφής και αποτελεί μέσο αύξησης της αποτελεσματικότητας της πολιτικής της Ένωσης στον τομέα των επιστροφών. Κατά συνέπεια, για την ενεργοποίηση της απαγόρευσης εισόδου προϋποτίθεται ότι ο ενδιαφερόμενος έχει εγκαταλείψει πράγματι το έδαφος του οικείου κράτους μέλους, και, επομένως, εκπληρώθηκε η απόφαση περί επιστροφής. Επομένως, σε περίπτωση όπως αυτή του ενδιαφερομένου στο πλαίσιο της κύριας δίκης, δεν μπορεί να επιβληθεί ποινή για παράβαση της απαγόρευσης εισόδου, από τη στιγμή που δεν έχει ενεργοποιηθεί ακόμη η συγκεκριμένη απαγόρευση και δεν υφίσταται σχετική παραβίαση.

► Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις

Διεθνής δικαιοδοσία σε διαφορές απορρέουσες από οριζόντια ιδιοκτησία

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις – Κανονισμός (ΕΕ) 1215/2012 – διεθνής δικαιοδοσία, αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις – άρθρο 24 σημείο 1 – αποκλειστική διεθνής δικαιοδοσία σε υποθέσεις εμπραγμάτων δικαιωμάτων επί ακινήτων – άρθρο 7 σημείο 1 στοιχείο α' – ειδική βάση διεθνούς δικαιοδοσίας σε διαφορές εκ συμβάσεως – αγωγή κυρίου οριζοντίου ιδιοκτησίας με αίτημα να παύσει ο κύριος άλλης οριζοντίου ιδιοκτησίας στην ίδια πολυκατοικία να τη χρησιμοποιεί ως τουριστικό κατάλυμα

ΔΕΕ C-433/19, Aktiva Finants, 11.11.2020, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγήτρια: R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2020:900 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 24 παρ. 1 και του άρθρου 7 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού (ΕΕ) 1215/2012 για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, και υποβλήθηκε από το Oberster Gerichtshof (Ανώτατο Δικαστήριο, Αυστρία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Ellmes Property Services Limited και του SP σχετικά με τη χρήση οριζοντίου ιδιοκτησίας.

Το άρθρο 7 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού 1215/2012 προβλέπει ότι πρόσωπο που έχει την κατοικία του σε κράτος μέλος μπορεί να εναχθεί σε άλλο κράτος μέλος ως προς διαφορές εκ συμβάσεως, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου εκπληρώθηκε ή οφείλει να εκπληρωθεί η παροχή, ενώ, σύμφωνα με το άρθρο 24 παρ. 1 του ίδιου Κανονισμού, τα δικαστήρια του κράτους μέλους της τοποθεσίας του ακινήτου έχουν αποκλειστική διεθνή δικαιοδοσία χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κατοικία των διαδίκων σε υποθέσεις εμπραγμάτων δικαιωμάτων επί ακινήτων και μισθώσεων ακινήτων.

Η Ellmes Property Services, εταιρεία με έδρα το Ηνωμένο Βασίλειο, αποφάσισε να εκμισθώνει τακτικά σε παραθεριστές διαμέρισμα αρχικά προοριζόμενο για κατοικία, του οποίου είναι κυρία και το οποίο βρίσκεται σε πολυκατοικία στην οποία διατηρεί και ο SP διαμέρισμα κυριότητάς του. Ο τελευταίος άσκησε αγωγή παράλειψης κατά της Ellmes Property Services ενώπιον των αυστριακών δικαστηρίων, υποστηρίζοντας ότι η χρήση του διαμερίσματος ως τουριστικού καταλύματος είναι αντίθετη προς τη χρήση για την οποία προορίζεται το ακίνητο και προσβάλλεται το δικαίωμά του οριζόντιας ιδιοκτησίας. Η εναγόμενη προέβαλε ένσταση έλλειψης διεθνούς δικαιοδοσίας, την οποία δέχθηκε το επιληφθέν δικαστήριο, κρίνοντας ότι το άρθρο 24 παρ. 1 δεν έχει εφαρμογή στην συγκεκριμένη υπόθεση. Κατόπιν έφεσης του ενάγοντος, η ένσταση έλλειψης διεθνούς δικαιοδοσίας απορρίφθηκε και η Ellmes Property Services άσκησε αναίρεση ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου. Το επιληφθέν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο με αντικείμενο την ερμηνεία των άρθρων 24 παρ. 1 στοιχείο α' και 7 παρ. 1 του Κανονισμού 1215/2012.

Με το πρώτο ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο ζητά, επί της ουσίας, να διευκρινιστεί εάν το άρθρο 24 παρ. 1 του Κανονισμού 1215/2012 έχει την έννοια ότι αγωγή με την οποία ο κύριος οριζοντίου ιδιοκτησίας ζητεί να απαγορευθεί σε άλλον κύριο οριζοντίου ιδιοκτησίας στο

ίδιο ακίνητο να μεταβάλει, μονομερώς και χωρίς τη συναίνεση των λοιπών κυρίων οριζοντίων ιδιοκτησιών, τη χρήση της οριζοντίου ιδιοκτησίας του πρέπει να θεωρηθεί ως αγωγή σε υπόθεση «εμπραγμάτων δικαιωμάτων επί ακινήτων» κατά την έννοια της διάταξης αυτής.

Το Δικαστήριο, αρχικά, επισημαίνει ότι ο όρος «σε υποθέσεις εμπράγματων δικαιωμάτων επί ακινήτων» θα πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο αυτοτελή, προκειμένου να διασφαλίζεται η ομοιόμορφη εφαρμογή της σε όλα τα κράτη μέλη. Για τη θεμελίωση αποκλειστικής δικαιοδοσίας με βάση το συγκεκριμένο άρθρο δεν αρκεί απλώς η αγωγή να αφορά εμπράγματο δικαίωμα ή να σχετίζεται με ακίνητο, αλλά να στηρίζεται σε εμπράγματο και όχι ενοχικό δικαίωμα. Προκειμένου να κριθεί εν προκειμένω αν η ασκηθείσα αγωγή στηρίζεται σε εμπράγματο δικαίωμα, θα πρέπει να εξεταστεί αν η προβλεπόμενη στην πράξη σύστασης οριζοντίου ιδιοκτησίας χρήση αντικειμένου οριζοντίου ιδιοκτησίας, εν προκειμένω ως κατοικίας, παράγει τα αποτελέσματά της έναντι πάντων, κάτι που εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να το διαπιστώσει.

Με το δεύτερο ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 7 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού 1215/2012 έχει την έννοια ότι, σε περίπτωση κατά την οποία η προβλεπόμενη από την πράξη σύστασης οριζοντίου ιδιοκτησίας χρήση του αντικειμένου επί του οποίου έχει συσταθεί οριζόντια ιδιοκτησία δεν μπορεί να αντιταχθεί έναντι πάντων, αγωγή με την οποία ο κύριος οριζοντίου ιδιοκτησίας επιδιώκει να απαγορευθεί σε άλλον κύριο οριζοντίου ιδιοκτησίας επί του ιδίου ακινήτου να μεταβάλει, μονομερώς και χωρίς τη συναίνεση των υπολοίπων κυρίων οριζοντίων ιδιοκτησιών, τη χρήση αυτήν πρέπει να θεωρηθεί ως αγωγή που αφορά «διαφορά εκ συμβάσεως» κατά την έννοια της ως άνω διάταξης. Σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν ο τόπος εκπλήρωσης της παροχής που αποτελεί τη βάση της αγωγής είναι ο τόπος όπου βρίσκεται η εν λόγω οριζόντιος ιδιοκτησία.

Το Δικαστήριο διευκρινίζει, αρχικά, ότι για την εφαρμογή της συγκεκριμένης διάταξης είναι αναγκαίος ο προσδιορισμός μια παροχής, άλλως μια νόμιμης υποχρέωσης την οποία ανέλαβε ελεύθερα ένα πρόσωπο έναντι ενός άλλου προσώπου και στην οποία στηρίζεται η αγωγή. Η προσχώρηση σε συνιδιοκτησία που αφορά πολυκατοικία για την οποία έχει συσταθεί οριζόντια ιδιοκτησία συνεπάγεται για τους επιμέρους συνιδιοκτήτες την ανάληψη νομικών υποχρεώσεων ελευθέρως αναληφθεισών, ακόμη και αν ο κύριος οριζόντιος ιδιοκτησίας δεν συμπεριλαμβανόταν στους αρχικούς κυρίους και δεν ήταν συμβαλλόμενο μέρος στην πράξη σύστασης οριζόντιας ιδιοκτησίας. Επομένως, το Δικαστήριο καταλήγει ότι

αγωγή όπως αυτή της κύριας δίκης, με την οποία ζητείται να απαγορευθεί σε έναν κύριο οριζόντιος ιδιοκτησίας να μεταβάλει μονομερώς τη χρήση του ακινήτου του, πρέπει να θεωρηθεί ότι συνιστά αγωγή που αφορά «διαφορά εκ συμβάσεως», ενώ ο τόπος εκπλήρωσης της παροχής που αποτελεί τη βάση της αγωγής είναι ο τόπος όπου κείται η εν λόγω οριζόντιος ιδιοκτησία.

Ένδικες διαφορές σχετικές με την εκτέλεση αποφάσεων και ασυλία εκτέλεσης διεθνούς οργανισμού

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις – Κανονισμός (ΕΕ) 1215/2012 – άρθρο 1 παρ. 1 – πεδίο εφαρμογής – αστικές και εμπορικές υποθέσεις – διεθνής δικαιοδοσία – αποκλειστική διεθνής δικαιοδοσία – άρθρο 24 σημείο 5 – ένδικες διαφορές σχετικές με την εκτέλεση αποφάσεων – αίτηση διεθνούς οργανισμού, στηριζόμενη στην ασυλία εκτέλεσης, για την άρση συντηρητικής κατάσχεσης εις χείρας τρίτου καθώς και για την απαγόρευση της εκ νέου επιβολής συντηρητικής κατάσχεσης

ΔΕΕ C-186/19, Supreme Site Services κ.λπ., 03.09.2020, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγήτρια: C. Toader, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2020:638 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 1 και του άρθρου 24 παρ. 5 του Κανονισμού (ΕΕ) 1215/2012 για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, και υποβλήθηκε από το Hoge Raad Nederlanden (Ανώτατο Δικαστήριο των Κάτω Χωρών) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, της Supreme Site Services GmbH, με έδρα την Ελβετία, της Supreme Fuels GmbH & Co KG, με έδρα τη Γερμανία, και της Supreme Fuels Trading Fze, με έδρα τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα (στο εξής, από κοινού: εταιρείες Supreme), και, αφετέρου, του Supreme Headquarters Allied Powers Europe (στο εξής: SHAPE), με έδρα το Βέλγιο, με αντικείμενο την άρση συντηρητικής κατάσχεσης εις χείρας τρίτου.

Το άρθρο 1 παρ. 1 του Κανονισμού 1215/2012 προβλέπει ότι ο Κανονισμός αυτός δεν καλύπτει, ιδίως, φορολογικές, τελωνειακές ή διοικητικές υποθέσεις ή την ευθύνη κράτους για πράξεις ή παραλείψεις κατά την άσκηση της κρατικής εξουσίας (*acta jure imperii*), ενώ το άρθρο 24 παρ. 5 αυτού προβλέπει ότι σε δίκης που έχουν ως αντικείμενο την αναγκαστική εκτέλεση αποφάσεων, τα δικαστήρια του κράτους μέλους εκτέλεσης της απόφασης έχουν αποκλειστική διεθνή δικαιοδοσία χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η κατοικία των διαδίκων.

Η υπόθεση της κύριας δίκης αφορά το SHAPE, διεθνή οργανισμό με έδρα τη Μονς (Βέλγιο) δυνάμει του πρω-

τοκόλλου του Παρισιού, στο οποίο υπάγεται το περιφερειακό γενικό στρατιωτικό αρχηγείο, ήτοι η Allied Joint Force Command Brunssum (Διακλαδική Διοίκηση Συμμαχικών Δυνάμεων Brunssum, στο εξής: JFCB). Οι εταιρείες Supreme προμήθευαν στο SHAPE καύσιμα επί τη βάσει συμβάσεων που υπεγράφησαν το 2006 και το 2007, ενώ προς εξασφάλιση της καταβολής του συνόλου των δαπανών που απέρρεαν από τις εν λόγω συμφωνίες, η JFCB και οι εταιρείες Supreme συνήψαν σύμβαση μεσεγγύησης, στο πλαίσιο της οποίας οι εταιρείες αυτές ορίζονται ως «προμηθευτής». Τον Δεκέμβριο του 2015, οι εταιρείες Supreme ενήγαγαν ενώπιον του πρωτοδικείου Λιμβούργου (Κάτω Χώρες) το SHAPE και την JFCB με αίτημα την ανάληψη των ζητούμενων ποσών από τα κατατεθειμένα στον εν λόγω λογαριασμό μεσεγγύησης κεφάλαια, προβάλλοντας αθέτηση των υποχρεώσεων πληρωμής που απέρρεαν από τις συμβάσεις προμήθειας καυσίμων. Παράλληλα, κινήθηκαν και δύο άλλες διαδικασίες ενώπιον του ίδιου δικαστηρίου, με την πρώτη να οδηγεί στην επιβολή συντηρητικής κατάσχεσης εις χείρας της τράπεζας BNP Paribas, στις Βρυξέλλες, στην οποία τηρούνταν ο λογαριασμός μεσεγγύησης, ενώ στο πλαίσιο της δεύτερης ζητήθηκε από το SHAPE η άρση της συντηρητικής κατάσχεσης εις χείρας τρίτου που είχε επιβληθεί. Το SHAPE επικαλέστηκε ασυλία εκτέλεσης και ζήτησε επιπλέον να απαγορευθεί στις εταιρείες Supreme να προβούν στην εκ νέου επιβολή συντηρητικής κατάσχεσης εις χείρας τρίτου βάσει πανομοιότυπων πραγματικών περιστατικών. Το επιληφθέν δικαστήριο δέχθηκε τα αιτήματα αυτά, ενώ η πρωτόδικη απόφαση επικυρώθηκε και από το εφετείο 's-Hertogenbosch, το οποίο έκρινε ότι το συμφέρον του SHAPE για διατήρηση της ασυλίας εκτέλεσης υπερίσχυε του συμφέροντος των εταιρειών Supreme για την είσπραξη της απαίτησής τους. Επιληφθέν αναίρεσης ασκηθείσας από τις εταιρείες Supreme, το Ανώτατο Δικαστήριο των Κάτω Χωρών αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο.

Με το πρώτο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν, με βάση το άρθρο 1 παρ. 1 του Κανονισμού 1215/2012, εμπίπτει στις κατά τη διάταξη αυτή «αστικές και εμπορικές υποθέσεις» η αίτηση ασφαλιστικών μέτρων ενώπιον δικαστηρίου κράτους μέλους, στο πλαίσιο της οποίας ένας διεθνής οργανισμός επικαλείται την ασυλία εκτέλεσης της οποίας απολαύει προκειμένου να επιτύχει τόσο την άρση συντηρητικής κατάσχεσης εις χείρας τρίτου, επιβληθείσας εντός κράτους μέλους διαφορετικού από εκείνο του δικάζοντος δικαστηρίου, όσο και την απαγόρευση εκ νέου επιβολής τέτοιας κατάσχεσης με βάση τα ίδια πραγματικά περιστατικά. Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι το εάν τα ασφαλιστικά μέτρα εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού

1215/2012 εξαρτάται από τη φύση των δικαιωμάτων στη διασφάλιση των οποίων αποβλέπουν επί της ουσίας, ενώ, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν εμπίπτει ένα ένδικο βοήθημα στην έννοια των αστικών και εμπορικών υποθέσεων θα πρέπει να εξεταστούν τα στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν τη φύση των εννόμων σχέσεων μεταξύ των αντιδίκων ή το αντικείμενο της διαφοράς. Συναφώς, διαφορές μεταξύ ιδιώτη και δημόσιας αρχής δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού 1215/2012 όταν τελούνται στο πλαίσιο άσκησης δημόσιας εξουσίας. Επιπλέον, σύμφωνα με νομολογία του Δικαστηρίου, η ετεροδικία των οργανισμών ιδιωτικού δικαίου δεν αποκλείει την εφαρμογή του Κανονισμού 1215/2012, όταν το επιληφθέν δικαστήριο διαπιστώνει ότι οι οργανισμοί αυτοί δεν άσκησαν προνομίες δημόσιας εξουσίας, με αποτέλεσμα το προνόμιο της ασυλίας, το οποίο επικαλείται εν προκειμένω το SHAPE δυνάμει του διεθνούς δικαίου, να μην εμποδίζει αυτοδικαίως την εφαρμογή του Κανονισμού 1215/2015. Το Δικαστήριο καταλήγει ότι η αίτηση ασφαλιστικών μέτρων εν προκειμένω εμπίπτει στην έννοια των «αστικών και εμπορικών υποθέσεων», εφόσον η ως άνω αίτηση δεν ασκείται βάσει προνομίων δημόσιας εξουσίας, υπό την έννοια του δικαίου της Ένωσης, πράγμα που εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εκτιμήσει.

Με το δεύτερο ερώτημά του το αιτούν δικαστήριο ζητεί, επί της ουσίας, να διευκρινιστεί εάν το άρθρο 24 παρ. 5 του Κανονισμού 1215/2012 έχει την έννοια ότι η αίτηση ασφαλιστικών μέτρων, όπως αυτή της κύριας δίκης, εμπίπτει στην αποκλειστική διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων του κράτους μέλους εντός του οποίου επιβλήθηκε η συντηρητική κατάσχεση εις χείρας τρίτου. Το Δικαστήριο διευκρινίζει σχετικά ότι στο εν λόγω άρθρο εμπίπτουν τα ένδικα βοηθήματα που αποβλέπουν στην επίλυση αμφισβήτησης σχετικής με την προσφυγή στη βία, τον καταναγκασμό ή την αφαίρεση κινητών ή ακίνητων πραγμάτων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η υλική εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων και δημοσίων εγγράφων, στοιχεία που δεν εντοπίζονται στη διαφορά της κύριας δίκης, με αποτέλεσμα το άρθρο 24 παρ. 5 του Κανονισμού 1215/2012 να μην τυγχάνει εφαρμογής.

Χ. ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟ – ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Μαρία Κρίκα

► **Προληπτική εποπτεία πιστωτικών ιδρυμάτων**
Εισφορά στο σύστημα εγγύησης των καταθέσεων και στο ενιαίο ταμείο εξυγίανσης μέσω αμετάκλητων δεσμεύσεων πληρωμής

οικονομική και νομισματική πολιτική – προληπτική εποπτεία πιστωτικών ιδρυμάτων – εισφορά στο σύστημα εγγύησης των καταθέσεων ή στο ενιαίο ταμείο εξυγίανσης μέσω αμετάκλητων δεσμεύσεων πληρωμής – ειδικές εποπτικές εξουσίες της ΕΚΤ – άρθρο 4 παρ. 1 στοιχείο στ' και άρθρο 16 παρ. 1 στοιχείο γ' και παρ. 2 στοιχείο δ' του Κανονισμού (ΕΕ) 1024/2013 – μέτρο που επιβάλλει την αφαίρεση του συνολικού ποσού των εκκρεμών αμετάκλητων δεσμεύσεων πληρωμής από τα βασικά ίδια κεφάλαια της κατηγορίας 1 – απουσία εξατομικευμένης εξέτασης

ΓεΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-150/18 και T-345/18, BNP Paribas/EKT, 09.09.2020, Τμήμα δεύτερο πενταμελές, Πρόεδρος: E. Buttigieg, Εισηγητής: F. Schalin, ECLI:EU:T:2020:394 – Αίτηση ακυρώσεως

Εισαγωγικά, σημειώνεται ότι ο ενιαίος μηχανισμός εξυγίανσης, όπως θεσπίστηκε με τον Κανονισμό (ΕΕ) 806/2014, προβλέπει τη σύσταση ενιαίου ταμείου εξυγίανσης στο οποίο τα πιστωτικά ιδρύματα πρέπει να συνεισφέρουν, ενώ η Οδηγία 2014/49/ΕΕ, η οποία αποσκοπεί στην ενίσχυση της προστασίας των καταθετών, προβλέπει την καθιέρωση ενός συστήματος εγγύησης που χρηματοδοτείται εκ των προτέρων σε κάθε κράτος μέλος και εξασφαλίζει σε κάθε καταθέτη ότι οι αποταμιεύσεις του θα διαφυλάσσονται πλήρως μέχρι το ποσό των 100.000 ευρώ κατ' ανώτατο όριο.

Όσον αφορά τη χρηματοδότηση του ενιαίου ταμείου εξυγίανσης και των συστημάτων εγγύησης καταθέσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω, οι υποχρεωτικές εισφορές των πιστωτικών ιδρυμάτων μπορούν να καταβληθούν είτε μέσω άμεσης καταβολής είτε μέσω αμετάκλητης δέσμευσης πληρωμής (ΑΔΠ).

Στο πλαίσιο των ειδικών καθηκόντων προληπτικής εποπτείας τα οποία ανατέθηκαν στην ΕΚΤ με τον Κανονισμό (ΕΕ) 1024/2013, και μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας προληπτικού ελέγχου και εκτίμησης (Supervisory Review and Evaluation Process, ΔΕΕΑ), η ΕΚΤ εξέδωσε τρεις κατά σειρά αποφάσεις με τις οποίες υποχρέωνε την BNP Paribas, «σημαντική» οντότητα υπαγόμενη στην προληπτική εποπτεία που ασκεί η ΕΚΤ κατά το άρθρο 6 του Κανονισμού (ΕΕ) 1024/2013, να αφαιρέσει από τα βασικά ίδια κεφάλαια της κατηγορίας 1 (όπως αυτή ορίζεται στον Κανονισμό (ΕΕ) 575/2013) ποσό αντίστοιχο με αυτό των ΑΔΠ έναντι των συστημάτων εγγύησης καταθέσεων ή των κεφαλαίων εξυγίανσης.

Κατά των πράξεων αυτών, η BNP Paribas προσέφυγε ενώπιον του ΓεΔΕΕ με αίτημα την ακύρωσή τους προβάλλοντας τέσσερις λόγους ακύρωσης: την έλλειψη νομικής βάσης, στο μέτρο που η ΕΚΤ επέβαλε απαίτηση για προληπτική εποπτεία γενικής ισχύος, ενώ η εξουσία αυτή ανήκει αποκλειστικά στον νομοθέτη, την πλάνη περί το δίκαιο, απορρέουσα από εσφαλμένη ερμηνεία των διατάξεων του δικαίου της Ένωσης, οι οποίες επιτρέπουν την χρησιμοποίηση ΑΔΠ, και στέρηση της πρακτικής

αποτελεσματικότητας των διατάξεων αυτών, την παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας και, τέλος, το σφάλμα εκτίμησης και παραβίαση της αρχής της χρηστής διοίκησης.

Το ΓεΔΕΕ απέρριψε τον πρώτο λόγο ακύρωσης της προσφεύγουσας, κρίνοντας ότι η ενέργεια της ΕΚΤ εντάσσεται στο πλαίσιο των εξουσιών προληπτικής εποπτείας που εμπίπτουν στον δεύτερο πυλώνα της τραπεζικής ένωσης, ήτοι τον ενιαίο μηχανισμό εξυγίανσης. Ωστόσο, κατά την εξέταση του δεύτερου λόγου ακύρωσης, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι η ΕΚΤ, περιορίζοντας την εξέτασή της στην απλή διαπίστωση του δυνητικού κινδύνου που θα προκαλούσε η ΑΔΠ λόγω της λογιστικής μεταχείρισής της ως στοιχείου εκτός ισολογισμού, χωρίς να προβεί στην εξέταση της συγκεκριμένης κατάστασης της προσφεύγουσας και ιδίως του προφίλ κινδύνου της, καθώς και του επιπέδου της ρευστότητάς της, και μη λαμβάνοντας υπόψη τυχόν παράγοντες που μετριάζουν τον δυνητικό κίνδυνο, δεν προέβη σε εξατομικευμένη προληπτική εξέταση της προσφεύγουσας, όπως επιβάλλει το άρθρο 4 παρ. 1 στοιχείο στ' και το άρθρο 16 παρ. 1 στοιχείο γ' και παρ. 2 στοιχείο δ' του Κανονισμού (ΕΕ) 1024/2013.

Κατόπιν τούτου, το ΓεΔΕΕ δεν προχώρησε στην εξέταση των λοιπών λόγων ακύρωσης και προέβη στην ακύρωση των επίμαχων σημείων των προσβαλλόμενων αποφάσεων της ΕΚΤ.

ΧΙ. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Επιμ.: Αθανάσιος Μπερέτσος

► Προστασία έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα

Ο πάροχος υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας οφείλει να αποδείξει ότι ο πελάτης εκδήλωσε, με ενεργή συμπεριφορά, τη συγκατάθεσή του για την επεξεργασία των δεδομένων του και ότι ο ίδιος του παρέσχε προηγουμένως ενημέρωση για τις συνθήκες της επεξεργασίας στο σύνολό τους – Πότε δεν αρκεί συμβατική ρήτρα

Οδηγία 95/46/ΕΚ – άρθρο 2 στοιχείο η' και άρθρο 7 στοιχείο α' – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρο 4 σημείο 11 και άρθρο 6 παρ. 1 στοιχείο α' – επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και προστασία της ιδιωτικής ζωής – συλλογή και αποθήκευση αντιγράφων εγγράφων ταυτότητας από πάροχο υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας – έννοια της «συγκατάθεσης» του υποκειμένου των δεδομένων – ελεύθερη, ρητή και εν πλήρει επιγνώσει δήλωση βούλησης – δήλωση της συγκατάθεσης μέσω της συμπλήρωσης τετραγωνιδίου – υπογραφή της σύμβασης από το υποκείμενο των δεδομένων – βάρος απόδειξης

ΔΕΕ C-61/19, Orange Romania, 11.11.2020, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2020:901 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά στην ερμηνεία του άρθρου 2 στοιχείο η' της Οδηγίας 95/46/EK και του άρθρου 4 σημείο 11 του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της Οδηγίας 95/46/EK (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων).

Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Orange România SA και της Autoritatea Națională de Supraveghere a Prelucrării Datelor cu Caracter Personal (στο εξής: ANSPDCP) (εθνικής εποπτικής αρχής της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, Ρουμανία). Αντικείμενο της κύριας δίκης ήταν η προσφυγή την οποία άσκησε η πρώτη κατά της απόφασης της ANSPDCP με την οποία, αφενός, της επιβλήθηκε πρόστιμο λόγω της εκ μέρους της συλλογής και αποθήκευσης αντιγράφων των εγγράφων ταυτότητας των πελατών της, χωρίς την έγκυρη συγκατάθεσή τους, και, αφετέρου, υποχρεώθηκε να καταστρέψει τα αντίγραφα αυτά.

Κατά το άρθρο 2 στοιχείο η' της Οδηγίας 95/46/EK, ως «συγκατάθεση του προσώπου στο οποίο αναφέρονται τα δεδομένα» νοείται κάθε δήλωση βούλησης, ελεύθερας, ρητής και εν πλήρει επιγνώσει, με την οποία το πρόσωπο στο οποίο αναφέρονται τα δεδομένα δέχεται να αποτελέσουν αντικείμενο επεξεργασίας τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν. Παρόμοια παρουσιάζεται και η διατύπωση του άρθρου 4 σημείο 11 του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679.

Η Orange România είναι πάροχος υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας στη ρουμανική αγορά, η οποία υποχρεώθηκε από την ANSPDCP, με απόφαση της 28ης Μαρτίου 2018, σε καταβολή προστίμου και καταστροφή των αντιγράφων των εγγράφων ταυτότητας των πελατών της, τα οποία και αποθήκευε μαζί με τις συμβάσεις στις οποίες ήταν συννημένα. Κατά την ANSPDCP, η Orange România δεν απέδειξε ότι οι πελάτες είχαν παράσχει έγκυρη συγκατάθεση για τη συλλογή και αποθήκευση των αντιγράφων αυτών. Η Orange România άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης ενώπιον του πρωτοδικείου του Βουκουρεστίου, το οποίο αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία ενώπιόν του και να ζητήσει διευκρινίσεις από το ΔΕΕ.

Αξίζει να σημειωθεί πως στις συμβάσεις τις οποίες συνήπτε η συγκεκριμένη εταιρεία με τους πελάτες της συμπεριλαμβανόταν ρήτρα κατά την οποία «ο πελάτης δηλώνει [ότι] έχει ενημερωθεί και έχει παράσχει τη συγκατάθεσή του σχετικά με τα εξής: (...) την αποθήκευση αντιγράφων εγ-

γράφων που περιέχουν δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, για λόγους ταυτοποίησης» και της οποίας το ανάλογο τετραγωνίδιο σε μερικές συμβάσεις είχε συμπληρωθεί, ενώ σε άλλες όχι. Η Orange România, μάλιστα, δεν αρνήθηκε να συνάψει σύμβαση παροχής υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας με τους πελάτες που αρνήθηκαν να παράσχουν τη συγκατάθεσή τους. Επισημαίνεται, επίσης, ότι η άρνηση παροχής της συγκατάθεσης απαιτείτο να τεκμηριωθεί με ειδικό έντυπο, το οποίο οι πελάτες αυτοί έπρεπε να υπογράψουν πριν από τη σύναψη της σύμβασης.

Ενόψει τούτων, τα προδικαστικά ερωτήματα τα οποία υπεβλήθησαν αφορούν στο πότε μια δήλωση βούλησης είναι ρητή, εν πλήρει επιγνώσει γενομένη και ελεύθερη, ώστε να λειτουργήσει ως συγκατάθεση κατά τους όρους του άρθρου 2 στοιχείο η' της Οδηγίας 95/46/EK. Αναλυτικότερα, το βασικό νομικό ζήτημα έγκειται στο εάν, υπό τις περιστάσεις αυτές, μπορεί να γίνει δεκτό ότι οι συγκεκριμένοι πελάτες συγκατατέθηκαν εγκύτως, ώστε να καταστεί νόμιμη (κατά το άρθρο 7 στοιχείο α' της Οδηγίας 95/46/EK) η συλλογή και επισύναψη αντιγράφου του εγγράφου ταυτότητάς τους στις συμβάσεις. Επιπρόσθετα, ανακύπτει και το ζήτημα αν μπορεί να αποδειχθεί τέτοια συγκατάθεση από την υπογραφή της σύμβασης στην οποία περιλαμβάνεται η εν λόγω ρήτρα.

Το Δικαστήριο ξεκινά από την παραδοχή πως το άρθρο 7 στοιχείο α' της Οδηγίας 95/46/EK ορίζει ότι το υποκείμενο των δεδομένων πρέπει να «έχει δώσει τη ρητή συγκατάθεσή του». Συνεπώς, μπορεί να ληφθεί υπόψη μόνον η ενεργή συμπεριφορά του υποκειμένου των δεδομένων με σκοπό τη δήλωση της συγκατάθεσής του. Καμία αμφιβολία δεν καταλείπεται ως προς αυτό έπειτα από τον Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679, ο οποίος προσέθεσε με το άρθρο 4 σημείο 11 την πρόβλεψη η συγκατάθεση να παρέχεται με θετική ενέργεια. Το Δικαστήριο εφαρμόζει μάλιστα (και) τον τελευταίο, επειδή η Orange România δεν έχει συμμορφωθεί ακόμη με το διατακτικό της απόφασης της ANSPDCP και δεν έχει καταστρέψει τα αντίγραφα των εγγράφων ταυτότητας των πελατών. Προστίθεται, επάλληλα, πως η αιτιολογική σκ. 32 του Κανονισμού εξαιρεί ρητώς τη «σιωπή, τα προσυμπληρωμένα τετραγωνίδια ή [την] αδράνεια» από τις περιπτώσεις παροχής συγκατάθεσης, διότι δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να μην διαβάστηκαν οι πληροφορίες που συνοδεύουν το προσυμπληρωμένο τετραγωνίδιο.

Αξιοποιώντας συνδυαστικά τα δύο σχετικά νομοθετήματα, εξάγεται από το Δικαστήριο η πρόσθετη προϋπόθεση του «συγκεκριμένου» της συγκατάθεσης, με την έννοια ότι εάν η συγκατάθεση του υποκειμένου των δεδομένων παρέχεται στο πλαίσιο γραπτής δήλωσης η οποία αφορά και άλλα θέματα, το αίτημα για συγκατάθεση πρέπει να υποβάλλεται κατά τρόπο ώστε να είναι σαφώς διακριτό από τα υπόλοιπα. Παράλληλα, για να θεωρηθεί από το ίδιο πως μια δήλωση έχει γίνει «εν πλήρει επιγνώσει», ο

υπεύθυνος επεξεργασίας πρέπει να παρέχει στο υποκείμενο των δεδομένων ενημέρωση για τις συνθήκες της επεξεργασίας στο σύνολό τους, σε κατανοητή και εύκολα προσβάσιμη μορφή και με τη χρήση σαφούς και απλής διατύπωσης, ώστε να μπορούν να προσδιοριστούν ευχερώς οι συνέπειες της συγκατάθεσης. Τέλος, ως προς την προϋπόθεση του «ελευθέρου», το Δικαστήριο συντάσσεται με την άποψη της Επιτροπής και παραδέχεται πως οι συμβατικοί όροι δεν πρέπει να παραπλανούν το υποκείμενο των δεδομένων ως προς τη δυνατότητα σύναψης της σύμβασης, στην περίπτωση που αρνηθεί να παράσχει τη συγκατάθεσή του για την επεξεργασία των δεδομένων του.

Το ζήτημα το οποίο μένει να λυθεί είναι η δυνατότητα της Orange România να αποδείξει – γιατί αυτή φέρει κατά τον Κανονισμό το βάρος απόδειξης – το ως άνω έγκυρο της συγκατάθεσης μέσω των σχετικών συμβατικών ρητών. Πιο συγκεκριμένα, η Orange România διατείνεται ότι οι πωλητές της ενημέρωναν τους ενδιαφερόμενους πελάτες, πριν από τη σύναψη των συμβάσεων, για τους σκοπούς που εξυπηρετούσε η συλλογή και η αποθήκευση των αντιγράφων των εγγράφων ταυτότητας, καθώς και σχετικά με τη δυνατότητα επιλογής που είχαν ως προς την αποδοχή της συλλογής και αποθήκευσης, τούτο δε προτού λάβουν προφορικώς τη συγκατάθεση των πελατών αυτών για την ως άνω συλλογή και αποθήκευση, ώστε το τετραγωνίδιο που αφορούσε την αποθήκευση των αντιγράφων των εγγράφων ταυτότητας να συμπληρωνόταν μόνον βάσει της ελεύθερα εκφρασθείσας κατά τη σύναψη της σύμβασης συμφωνίας των ενδιαφερομένων προς τούτο.

Το πρόβλημα ανιχνεύεται στο γεγονός ότι το τετραγωνίδιο που αντιστοιχούσε στη ρήτρα συγκατάθεσης είχε ήδη συμπληρωθεί από τους πωλητές της Orange România πριν ο πελάτης αποδεχθεί, υπογράφοντας, όλες τις συμβατικές ρήτρες. Δικαστήριο και Γεν. Εισαγγελέας συγκλίνουν πως το γεγονός ότι οι εν λόγω πελάτες υπέγραψαν τις συμβάσεις με προσυμπληρωμένο το τετραγωνίδιο δεν αποδεικνύει, αυτό και μόνο, την παροχή συγκατάθεσης, ελλείψει ενδείξεων που να επιβεβαιώνουν ότι αυτοί όντως ανέγνωσαν την ως άνω ρήτρα και αντιλήφθηκαν

το περιεχόμενό της. Άλλωστε, η ελεύθερη παροχή της ως άνω συγκατάθεσης τίθεται εν αμφιβόλω και από το γεγονός ότι, σε περίπτωση που δεν δινόταν συγκατάθεση, η Orange România απαιτούσε, αποκλίνοντας από τη συνήθη διαδικασία σύναψης συμβάσεων, να δηλώνει ο ενδιαφερόμενος πελάτης εγγράφως ότι δεν συγκατατίθεται ούτε στη συλλογή ούτε στην αποθήκευση του αντιγράφου του εγγράφου ταυτότητάς του, δημιουργώντας έτσι το ενδεχόμενο αποθάρρυνσής του να αρνηθεί. Κατόπιν όλων αυτών και έχοντας λάβει αυθεντική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, το αιτούν δικαστήριο είναι αυτό το οποίο θα κρίνει τελικώς την ύπαρξη έγκυρης, ελεύθερης και ρητής συγκατάθεσης, εν πλήρει επιγνώσει γενομένης, ενόψει και της έλλειψης διευκρίνισης για τη δυνατότητα σύναψης της σύμβασης παρά την άρνηση της παροχής συγκατάθεσης.

Συνοψίζοντας, το Δικαστήριο καταλήγει ότι το άρθρο 2 στοιχείο η' και το άρθρο 7 στοιχείο α' της Οδηγίας 95/46/EK, καθώς και το άρθρο 4 σημείο 11 και το άρθρο 6 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679 έχουν την έννοια ότι ο υπεύθυνος επεξεργασίας των δεδομένων οφείλει να αποδείξει ότι το υποκείμενο των δεδομένων εκδήλωσε, με ενεργή συμπεριφορά, τη συγκατάθεσή του για την επεξεργασία των προσωπικού χαρακτήρα δεδομένων του, σύμφωνα και με τις ανωτέρω παραδοχές του. Δεν αρκεί για την απόδειξη συμβατική ρήτρα συγκατάθεσης στη συλλογή και αποθήκευση αντιγράφου του εγγράφου ταυτότητάς του, για λόγους ταυτοποίησης, όταν το τετραγωνίδιο που αντιστοιχεί στη ρήτρα αυτή έχει συμπληρωθεί από τον υπεύθυνο της επεξεργασίας των δεδομένων πριν από την υπογραφή της σύμβασης, ή όταν οι συμβατικοί όροι της εν λόγω σύμβασης ενδέχεται να παραπλανήσουν το υποκείμενο των δεδομένων ως προς τη δυνατότητα σύναψης της επίμαχης σύμβασης στην περίπτωση που αρνηθεί να συγκατατεθεί, ή όταν ο υπεύθυνος επεξεργασίας θίγει αδικαιολόγητα την ελευθερία του υποκειμένου των δεδομένων να επιλέξει εάν θα εναντιωθεί στη συλλογή και αποθήκευση, απαιτώντας τη συμπλήρωση πρόσθετου εντύπου στο οποίο δηλώνεται η άρνηση παροχής της συγκατάθεσης.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών

Διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας

Οδηγία 2002/58/ΕΚ – πεδίο εφαρμογής – άρθρο 1 παρ. 3 – άρθρο 15 παρ. 3 – άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρα 6, 7, 8, 11, 47 και 52 παρ. 1 – γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων συνδέσεως καθώς και των δεδομένων που καθιστούν δυνατή την ταυτοποίηση των δημιουργών περιεχομένου – συλλογή δεδομένων κίνησης και θέσης – πρόσβαση στα δεδομένα

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-511/18, C-512/18 και C-520/18, La Quadrature du Net κ.λπ., 06.10.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2020:791 – Προδικαστική παραπομπή

ΔΕΕ C-623/17, Privacy International, 06.10.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: T. von Danwitz, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2020:790 – Προδικαστική παραπομπή

Στις 6 Οκτωβρίου 2020, το Δικαστήριο της ΕΕ (Τμήμα μείζονος συνθέσεως) εξέδωσε δύο πολυαναμενόμενες αποφάσεις επί των υποθέσεων C-511/18, C-512/18 και C-520/18 (συνεκδίκαση) και C-623/17 σχετικά με τη νομιμότητα των νομοθετικών ρυθμίσεων της Γαλλίας, του Βελγίου και του Ηνωμένου Βασιλείου, οι οποίες απαιτούσαν από τους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών να διαβιβάζουν σε δημόσια αρχή ή να διατηρούν γενικώς και αδιακρίτως τα δεδομένα κίνησης και θέσης για λόγους εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, αποφάνθηκε, αφενός, επί της ερμηνείας του άρθρου 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ σχετικά με την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες¹, αφετέ-

ρου, επί των άρθρων 12 έως 15 της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ σχετικά με το ηλεκτρονικό εμπόριο² υπό το πρίσμα των άρθρων 4, 6 έως 8, 11 και 52 παρ. 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ.

Ως προς τα πραγματικά γεγονότα, στην υπόθεση C-511/18, οι προσφεύγουσες La Quadrature du Net, French Data Network, Igwan.net και Fédération des fournisseurs d'accès à Internet associatifs ζήτησαν από το Conseil d'État (Γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας) την ακύρωση των διαταγμάτων εφαρμογής (2015-1185, 2015-1211, 2015-1639, 2016-67) ορισμένων διατάξεων του κώδικα εσωτερικής ασφάλειας, υποστηρίζοντας ότι τόσο τα προσβληθέντα διατάγματα όσο και οι διατάξεις του κώδικα προσέβαλλαν τα δικαιώματα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και της πραγματικής προσφυγής, όπως αυτά κατοχυρώνονται, αντιστοίχως, στα άρθρα 7, 8 και 47 του Χάρτη. Στην υπόθεση C-512/18, οι προσφεύγουσες French Data Network, La Quadrature du Net και Fédération des fournisseurs d'accès à Internet associatifs ζήτησαν από το Conseil d'État την ακύρωση της σιωπηρής απορριπτικής απόφασης του Πρωθυπουργού που συνίστατο στην παράλειψή του να εκδώσει απόφαση επί της αίτησής τους για την κατάργηση του άρθρου R. 10-13 του κώδικα ταχυδρομείων και ηλεκτρονικών επικοινωνιών, καθώς και του διατάγματος 2011-219, για τον λόγο, μεταξύ άλλων, ότι οι νομοθετικές αυτές πράξεις επιβάλλουν υποχρέωση διατήρησης των δεδομένων κίνησης, θέσης και σύνδεσης που, λόγω του γενικού χαρακτήρα τους, συνιστούν δυσανάλογη προσβολή των δικαιωμάτων σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και της ελεύθερης έκφρασης, τα οποία προστατεύονται από τα άρθρα 7, 8 και 11 του Χάρτη, κατά παράβαση του άρθρου 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ. Στην υπόθεση C-520/18, οι προσφεύγουσες Ordre des barreaux francophones et germanophones (Ένωσης γαλλόφωνων και γερμανόφωνων δικηγορικών συλλόγων, Βέλγιο), Académie Fiscale ASBL, UA, Ligavoor Mensenrechten ASBL, Ligue des droits de l'Homme ASBL και VZ, WY και XX ζήτησαν την ακύρωση του νόμου της 29ης Μαΐου 2016, για τον λόγο ότι παραβιάζει τα άρθρα 10 και 11 του Βελγικού Συντάγματος, σε συνδυασμό με τα άρθρα

1. Οδηγία 2002/58/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12ης Ιουλίου 2002, σχετικά με την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και την προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών (Οδηγία για την προστασία ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες), ΕΕ 2002 L 201/37. Η Οδηγία αυτή τροποποιήθηκε με την Οδηγία 2009/136/ΕΚ. Βλ. Οδηγία 2009/136/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Νοεμβρίου 2009, για τροποποίηση της Οδηγίας 2002/22/ΕΚ για την καθολική υπηρεσία και τα δικαιώματα των χρηστών όσον αφορά δίκτυα και υπηρεσίες ηλεκτρονικών επικοινωνιών, της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ σχετικά με την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και την προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών και του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 2006/2004 για τη συνεργασία μεταξύ των εθνικών αρχών που εί-

van αρμόδιες για την επιβολή της νομοθεσίας για την προστασία των καταναλωτών (Κείμενο που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον ΕΟΧ), ΕΕ 2009 L 337/11.

2. Οδηγία 2000/31/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 8ης Ιουνίου 2000, για ορισμένες νομικές πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως του ηλεκτρονικού εμπορίου, στην εσωτερική αγορά («Οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο»), ΕΕ 2000 L 178/1.

5, 6 έως 11, 14, 15, 17 και 18 της ΕΣΔΑ, τα άρθρα 7, 8, 11, 47 και 52 παρ. 1 του Χάρτη, το άρθρο 17 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα, τις γενικές αρχές της ασφάλειας δικαίου, της αναλογικότητας και του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού, καθώς και το άρθρο 5 παρ. 4 ΣΕΕ. Στην υπόθεση C-623/2017, η προσφεύγουσα Privacy International άσκησε προσφυγή ισχυριζόμενη ότι η απόκτηση και χρήση δεδομένων επικοινωνίας από τις υπηρεσίες ασφαλείας και πληροφοριών (Security and Intelligence Agencies) του Ηνωμένου Βασιλείου προσβάλλει το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή κατά το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ και είναι αντίθετη προς το δικαίωμα της Ένωσης.

Επί των ανωτέρω υποθέσεων το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί επί των ακόλουθων προδικαστικών ερωτημάτων: α) το άρθρο 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/EK αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών υποχρέωση γενικής και χωρίς διάκριση διατήρησης των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης; β) το άρθρο 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/EK, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα των άρθρων 7, 8 και 11 καθώς και του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη, αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών την υποχρέωση να εφαρμόζουν στα δίκτυά τους μέτρα τα οποία καθιστούν δυνατή, αφενός, την αυτοματοποιημένη ανάλυση καθώς και τη συλλογή, σε πραγματικό χρόνο, των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης και, αφετέρου, τη συλλογή, σε πραγματικό χρόνο, των τεχνικών δεδομένων σχετικά με τον γεωγραφικό εντοπισμό του χρησιμοποιούμενου τερματικού εξοπλισμού, χωρίς να προβλέπεται σχετική ενημέρωση των προσώπων τα οποία αφορούν η εν λόγω επεξεργασία και συλλογή; γ) οι διατάξεις της Οδηγίας 2000/31/EK, ερμηνευόμενες υπό το πρίσμα των άρθρων 6 έως 8 και 11, καθώς και του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη, αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει στους παρόχους πρόσβασης σε υπηρεσίες ηλεκτρονικής επικοινωνίας προς το κοινό και στους παρόχους υπηρεσιών αποθήκευσης την υποχρέωση γενικής και χωρίς διάκριση διατήρησης, μεταξύ άλλων, των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που σχετίζονται με τις υπηρεσίες αυτές; δ) ένα εθνικό δικαστήριο μπορεί να εφαρμόσει διάταξη του εθνικού του δικαίου η οποία του παρέχει την εξουσία να περιορίζει χρονικώς τα αποτελέσματα μιας απόφασης την οποία εκδίδει το εν λόγω δικαστήριο δυνάμει του δικαίου αυτού και με την οποία διαπιστώνεται η έλλειψη νομιμότητας εθνικής νομοθεσίας που επιβάλλει στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, ενόψει, μεταξύ άλλων, της επίτευξης των σκοπών διαφύλαξης της εθνικής ασφάλειας και καταπολέμησης της εγκληματικότητας, την υποχρέωση γενικής και χωρίς διάκριση διατήρησης των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης, λόγω αντίθεσης της νομοθεσίας αυτής προς το άρθρο 15 παρ. 1 της Οδηγίας

2002/58/EK, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα των άρθρων 7, 8 και 11, καθώς και του άρθρου 52 παρ. 1 του Χάρτη;

Το γεγονός που καθιστά τις αποφάσεις της 6ης Οκτωβρίου 2020 σημαντικές είναι όχι μόνο ότι το Δικαστήριο επιβεβαίωσε εκ νέου την πρόσφατη νομολογία του στις υποθέσεις *Tele2 Sverige και Watson* (C-203/15 και C-698/15)³ και *Ministerio Fiscal* (C-207/16)⁴, όταν και έκρινε, μεταξύ άλλων, ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να επιβάλουν στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών γενική και χωρίς διάκριση υποχρέωση διατήρησης των δεδομένων κίνησης και θέσης όλων των συνδρομητών και των εγγεγραμμένων χρηστών αφορώσα όλα τα μέσα ηλεκτρονικής επικοινωνίας, αλλά και ότι παρέχει διευκρινίσεις, μεταξύ άλλων, ως προς την έκταση των εξουσιών που αναγνωρίζει η Οδηγία αυτή στα κράτη μέλη όσον αφορά τη διατήρηση τέτοιων δεδομένων για τους προαναφερθέντες σκοπούς. Οι περισσότερες, ρητές ή συγκεκαλυμμένες, επικρίσεις, οι οποίες είχαν διατυπωθεί την επομένη της απόφασης *Tele2 Sverige και Watson*, επαναλήφθηκαν εν αναμονή των αποφάσεων από αρκετά κράτη μέλη. Τα τελευταία υποστήριξαν ότι το άρθρο 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/EK δεν εφαρμόζεται στην περίπτωση εθνικής νομοθεσίας σκοπός της οποίας είναι η διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας, καθώς ως αρμοδιότητα εμπίπτει στο πεδίο της αποκλειστικής ευθύνης των κρατών μελών (άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ). Συμπλήρωναν το επιχειρήμα τους επικαλούμενα ότι θα αρκούσαν ορισμένοι αυστηροί κανόνες σχετικά με την πρόσβαση στα δεδομένα που κατέχουν οι πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών προκειμένου να αντισταθμιστεί η σοβαρότητα της επέμβασης που συνεπάγεται η γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και θέσης. Αυτό που τα κράτη μέλη απεύχονταν να συμβεί ήταν η επανάληψη μιας απόφασης η οποία θα στερούσε από τις εθνικές αρχές ένα μέσο για να διαφυλάττουν την εθνική τους ασφάλεια και να καταπολεμούν το οργανωμένο έγκλημα. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι με τις παρατηρήσεις που κατέθεσαν ενόψει της εκδίκασης της υπόθεσης υποστήριξαν τη μεταστροφή της νομολογίας που διαμορφώθηκε με την *Tele2 Sverige και Watson* ή την αποσαφήνισή της.

Παρατηρήσεις

Μάρκος Παπακωνσταντής*

Οι τέσσερις υποθέσεις επί των οποίων αποφάνθηκε το Δικαστήριο εγείρουν, καταρχάς, το ζήτημα της εφαρμο-

3. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-203/15 και C-698/15, *Tele2 Sverige και Watson κ.λπ.*, 21.12.2016, ECLI:EU:C:2016:970.

4. ΔΕΕ C-207/16, *Ministerio Fiscal*, 02.10.2018, ECLI:EU:C:2018:788.

* ΔΝ, Δικηγόρος

γής της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ σε δραστηριότητες οι οποίες σχετίζονται με την εθνική ασφάλεια και την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Εάν οι δραστηριότητες αυτές δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας, οι εξεταζόμενες υποθέσεις δεν αφορούν το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης αλλά το εθνικό δίκαιο, με αποτέλεσμα και ο Χάρτης να μην έχει εφαρμογή⁵. Αντιθέτως, εάν η ως άνω Οδηγία έχει εφαρμογή, θα πρέπει, ευθύς αμέσως, να αποσαφηνιστεί σε ποιον βαθμό η γαλλική, η βελγική και η βρετανική νομοθεσία δύνανται να περιορίζουν τα προστατευόμενα από αυτήν δικαιώματα στην ιδιωτική ζωή. Να σημειωθεί ότι η εθνική ασφάλεια αποτελεί αντικείμενο δύο ρυθμίσεων στην Οδηγία 2002/58/ΕΚ. Αφενός, αποτελεί λόγο εξαίρεσης εφαρμογής της Οδηγίας και συνάμα λόγο περιορισμού του πεδίου αυτής. Πρόκειται για τα άρθρα 1 παρ. 3 και 15 παρ. 1, αντίστοιχα, της Οδηγίας.

I. Η αρχή της προστασίας της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων στις τηλεπικοινωνίες

Η ανάγκη υποστήριξης του ανοίγματος της ενωσιακής αγοράς των τηλεπικοινωνιών στον ανταγωνισμό επέβαλε την υιοθέτηση ενός ευέλικτου κανονιστικού πλαισίου ικανού να ανταποκρίνεται στην τεχνολογική πρόοδο και τις απαιτήσεις της αγοράς. Για τον λόγο αυτό, το 2002 υιοθετήθηκαν πέντε Οδηγίες⁶. Σκοπός του νομοθετικού αυτού πακέτου ήταν η ενίσχυση του ανταγωνισμού στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, η ενθάρρυνση των επενδύσεων και η ενίσχυση της ελευθερίας επιλογής των καταναλωτών χωρίς, όμως, να τίθενται σε κίνδυνο συναφή θέματα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών που συνδέονται με τις δραστηριότητες του τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών. Μεταξύ των Οδηγιών του προαναφερόμενου πακέτου περιλαμβάνονταν και η Οδηγία 2002/58/ΕΚ σχετικά με την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες.

Προτού αναφερθούμε στο περιεχόμενο της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι όταν δημοσιεύθηκε υπήρχε ήδη σε εφαρμογή η Οδηγία 95/46/ΕΚ για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών⁷.

5. Η αιτιολογική σκ. 11 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ αναφέρει ότι η Οδηγία «δεν υπεισέρχεται σε θέματα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών που συνδέονται με δραστηριότητες οι οποίες δεν διέπονται από το κοινοτικό δίκαιο».

6. Πρόκειται για τις Οδηγίες 2002/19/ΕΚ (Οδηγία για την πρόσβαση), 2002/20/ΕΚ (Οδηγία για την αδειοδότηση), 2002/21/ΕΚ (Οδηγία πλαίσιο), 2002/22/ΕΚ (Οδηγία καθολικής υπηρεσίας) και 2002/58/ΕΚ (Οδηγία για την προστασία ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες).

7. Οδηγία 95/46/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 24ης Οκτωβρίου 1995, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χα-

Η σχέση μεταξύ των δύο νομοθετημάτων προσδιορίζεται στο άρθρο 1 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ και στις αιτιολογικές σκ. 10 και 12 αυτής. Πιο συγκεκριμένα, τα εν λόγω άρθρα αναφέρουν ότι οι διατάξεις της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ εξειδικεύουν και συμπληρώνουν την Οδηγία 95/46/ΕΚ αποβλέποντας στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των φυσικών προσώπων, και ειδικότερα του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή, καθώς επίσης και των έννομων συμφερόντων των νομικών προσώπων. Σε αντίθεση με την Οδηγία 95/46/ΕΚ, η Οδηγία 2002/58/ΕΚ εφαρμόζεται στις υπηρεσίες που απευθύνονται στο ευρύ κοινό. Η Οδηγία 95/46/ΕΚ καταργήθηκε από τον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων (ΓΚΠΔ)⁸. Η σχέση του τελευταίου με την Οδηγία 2002/58/ΕΚ περιγράφεται στο άρθρο 95 του Κανονισμού. Το τελευταίο αναφέρει ότι ο Κανονισμός δεν επιβάλλει πρόσθετες υποχρεώσεις σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα σε σχέση με την επεξεργασία όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών ηλεκτρονικών διαθέσιμων στο κοινό σε δημόσια δίκτυα επικοινωνίας στην ΕΕ σε σχέση με θέματα τα οποία υπόκεινται στις ειδικές υποχρεώσεις με τον ίδιο στόχο που ορίζεται στην Οδηγία 2002/58/ΕΚ. Να αναφερθεί ότι σήμερα η Οδηγία 2002/58/ΕΚ για την προστασία ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες μαζί με τον ΓΚΠΔ αποτελούν τους κύριους πυλώνες της ενωσιακής νομοθεσίας για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

Η Οδηγία 2002/58/ΕΚ ρυθμίζει την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο πλαίσιο της παροχής διαθέσιμων στο κοινό υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών σε δημόσια δίκτυα επικοινωνίας στην Ένωση, περιλαμβανομένων των δημοσίων δικτύων επικοινωνιών που υποστηρίζουν συσκευές συλλογής δεδομένων και ταυτοποίησης⁹. Καθώς οι προηγμένες ψηφιακές τεχνολογίες στα δημόσια δίκτυα επικοινωνίας σε οικονομικά προσιτές τιμές και οι αυξανόμενες δυνατότητες αυτόματης αποθήκευσης και επεξεργασίας δημιουργούν κινδύνους σχετικά με τη δυνατότητα παραβίασης δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και της ιδιωτικής ζωής του χρήστη, η εν λόγω Οδηγία περιέχει ένα σύνολο κανόνων που διασφαλίζουν ένα ισοδύναμο επίπεδο προστασίας κατά το στάδιο της αυτόματης αποθήκευσης

ρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών, ΕΕ 1995 L 281/31.

8. Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Απριλίου 2016, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της Οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων) (Κείμενο που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον ΕΟΧ), ΕΕ 2016 L 119/1.

9. ΔΕΕ C-207/16, ό.π., σκ. 33· ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-203/15 και C-698/15, ό.π., σκ. 70.

και επεξεργασίας των προαναφερόμενων δεδομένων, διασφαλίζοντας, κατά τον τρόπο αυτό, τον πλήρη σεβασμό των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη, δηλαδή του σεβασμού της ιδιωτικής ζωής και της προστασίας των προσωπικών δεδομένων, αντιστοίχως. Προς εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού, αρχικά το άρθρο 5 παρ. 1 της Οδηγίας καθιερώνει την αρχή του απορρήτου τόσο των ηλεκτρονικών επικοινωνιών όσο και των συναφών δεδομένων κίνησης. Η καθιέρωση αυτής της αρχής συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, την απαγόρευση, καταρχήν, της ακρόασης, υποκλοπής, αποθήκευσης ή άλλου είδους παρακολούθησης ή επιτήρησης των εν λόγω επικοινωνιών και των συναφών δεδομένων κίνησης από πρόσωπα πλην των χρηστών, χωρίς τη συγκατάθεση των τελευταίων. Η προστασία του απορρήτου έχει εφαρμογή στα μέτρα που λαμβάνονται από άλλα πρόσωπα πλην των χρηστών, είτε πρόκειται για ιδιώτες ή οντότητες ιδιωτικού δικαίου είτε πρόκειται για κρατικούς φορείς¹⁰. Εν συνεχεία, όπως προκύπτει από το άρθρο 6 καθώς και από τις αιτιολογικές σκ. 22 και 26 της Οδηγίας 2002/58/EK, η επεξεργασία και αποθήκευση των δεδομένων κίνησης από τους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών επιτρέπεται μόνο στο μέτρο και για το χρονικό διάστημα που είναι αναγκαία για την εμπορική προώθηση των υπηρεσιών, την τιμολόγησή τους και την παροχή υπηρεσιών προστιθέμενης αξίας¹¹. Μόλις λήξει η περίοδος αυτή, τα συγκεκριμένα δεδομένα πρέπει να απαλείφονται ή να καθίστανται ανώνυμα. Τέλος, το άρθρο 9 παρ. 1 της Οδηγίας προβλέπει ότι η επεξεργασία των δεδομένων θέσης επιτρέπεται μόνον υπό ορισμένες προϋποθέσεις και αφού καταστούν ανώνυμα ή κατόπιν συγκατάθεσης των χρηστών ή των συνδρομητών. Το πλέγμα αυτό των διατάξεων των άρθρων 5 και 6 και του άρθρου 9 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/EK, που σκοπούν στη διασφάλιση του απορρήτου των επικοινωνιών και των συναφών δεδομένων και στην ελαχιστοποίηση των κινδύνων καταχρήσεων, πρέπει, κατά τον ενωσιακό νομοθέτη, να εκτιμάται υπό το πρίσμα της αιτιολογικής σκ. 30 της Οδηγίας αυτής, κατά την οποία «[τ]α συστήματα για την παροχή ηλεκτρονικών επικοινωνιακών δικτύων και υπηρεσιών θα πρέπει να σχεδιάζονται έτσι ώστε να περιορίζουν την ποσότητα των απαιτούμενων δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο ελάχιστο δυνατό».

Σύμφωνα με τα προλεχθέντα, μέσα από την Οδηγία 2002/58/EK ο νομοθέτης της Ένωσης μερίμνησε για την προστασία των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη σχετικά με τον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, της κατοικίας και των επικοινωνιών και της προστασίας των δεδομένων προσω-

πικού χαρακτήρα, με αποτέλεσμα οι χρήστες των μέσων ηλεκτρονικών επικοινωνιών να έχουν, καταρχήν, νόμιμη προσδοκία ότι, εφόσον δεν έχουν δώσει συγκατάθεση για το αντίθετο, οι επικοινωνίες τους και τα σχετικά δεδομένα παραμένουν ανώνυμα και δεν καταχωρίζονται. Κατά τον τρόπο αυτόν, δίνεται στο υποκείμενο των δεδομένων η δυνατότητα να κινήσει τη δικαστική διαδικασία, λόγος για τον οποίον είναι αναγκαίο να ενημερώνεται επίσημα, ότι τα προσωπικά του δεδομένα έχουν αποτελέσει αντικείμενο συγκεκριμένης επεξεργασίας.

II. Ρήτρα εξαίρεσης της αρχής περί προστασίας της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων στις τηλεπικοινωνίες

Το άρθρο 1 παρ. 3 της Οδηγίας 2002/58/EK προβλέπει ότι δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας οι δραστηριότητες που καλύπτονται από τους τίτλους V και VI της Συνθήκης για την ΕΕ¹², οι δραστηριότητες που αφορούν τη δημόσια ασφάλεια, την εθνική άμυνα, την ασφάλεια του κράτους (συμπεριλαμβανομένης της οικονομικής ευημερίας του κράτους εφόσον οι δραστηριότητες συνδέονται με θέματα ασφάλειας του κράτους), καθώς και οι δραστηριότητες του κράτους σε τομείς του ποινικού δικαίου. Σχετικά με την εξαίρεση στα θέματα ασφάλειας του κράτους, το άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ προβλέπει ρητά ότι η εθνική ασφάλεια παραμένει αποκλειστική αρμοδιότητα κάθε κράτους μέλους. Η ευθύνη αυτή ανταποκρίνεται στο πρωταρχικό συμφέρον της προστασίας των βασικών λειτουργιών του κράτους και των θεμελιωδών συμφερόντων της κοινωνίας και περιλαμβάνει την πρόληψη και την καταστολή δραστηριοτήτων ικανών να αποσταθεροποιήσουν σοβαρά τις θεμελιώδεις συνταγματικές, πολιτικές, οικονομικές ή κοινωνικές δομές μιας χώρας και, ειδικότερα, να απειλήσουν άμεσα την κοινωνία, τον πληθυσμό ή το ίδιο το κράτος, όπως είναι, μεταξύ άλλων, οι τρομοκρατικές δραστηριότητες.

Οι απαριθμούμενες στο άρθρο 1 παρ. 3 της Οδηγίας 2002/58/EK δραστηριότητες είναι, σε όλες τις περιπτώσεις, δραστηριότητες οι οποίες ασκούνται από τα ίδια τα κράτη ή από τις κρατικές αρχές και δεν αφορούν τους τομείς δραστηριότητας των ιδιωτών ή δραστηριότητες που διεξάγονται από τις δημόσιες αρχές με τη συνδρομή των ιδιωτών. Οι δραστηριότητες της συγκεκριμένης διάταξης δεν μπορούν να είναι νομοθετικής φύσης, αλλά αυστηρές υλικές ενέργειες των δημοσίων αρχών.

III. Ρήτρα περιορισμού από το πεδίο εφαρμογής της καταρχήν υποχρέωσης διασφάλισης του απορρήτου των επικοινωνιών και των συναφών δεδομένων κίνησης

Το άρθρο 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/EK εξουσιοδοτεί τα κράτη μέλη να λαμβάνουν, υπό τους όρους που

10. Ibid, ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-203/15 και C-698/15, σκ. 77.

11. ΔΕΚ C-275/06, *Promusicae*, 29.01.2008, ECLI:EU:C:2008:54, σκ. 47-48.

12. Πρόκειται για τον τίτλο σχετικά με την ΚΕΠΠΑ (τίτλος V) και για την αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις (τίτλος VI).

αυτό θεσπίζει, νομοθετικά μέτρα ικανά να περιορίζουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που προβλέπονται στα άρθρα 5 και 6, στο άρθρο 8 παρ. 1 έως 4 και στο άρθρο 9 της εν λόγω νομοθετικής πράξης. Τα νομοθετικά μέτρα στα οποία αναφέρεται και τα οποία εισάγουν παρέκκλιση από την αρχή του απορρήτου των επικοινωνιών και των συναφών δεδομένων δύνανται να ληφθούν υπό δύο προϋποθέσεις: Πρώτον, θα πρέπει να αποτελούν μέτρο αναγκαίο και κατάλληλο σε μια δημοκρατική κοινωνία, καθώς και, σύμφωνα με την αιτιολογική σκ. 11 της εν λόγω Οδηγίας, «αυστηρώς» ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Δεύτερον, θα πρέπει να λαμβάνουν χώρα μόνο για ορισμένο χρονικό διάστημα, πάντοτε στο πλαίσιο μιας συστατικής ερμηνείας¹³, και αυστηρά για έναν από τους περιοριστικά απαριθμούμενους λόγους¹⁴: διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας, της εθνικής άμυνας και της δημόσιας ασφάλειας, πρόληψη, διερεύνηση, διαπίστωση και δίωξη ποινικών αδικημάτων ή της άνευ αδείας χρησιμοποίησης του συστήματος ηλεκτρονικών επικοινωνιών ή επιδίωξη ενός από τους λοιπούς σκοπούς που παρατίθενται στο άρθρο 13 παρ. 1 της Οδηγίας 95/46/ΕΚ. Δηλαδή διαφύλαξη ενός σημαντικού οικονομικού ή χρηματοοικονομικού συμφέροντος κράτους μέλους ή της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων των νομισματικών, δημοσιονομικών και φορολογικών θεμάτων, αποστολή ελέγχου, επιθεώρησης ή ρυθμιστικών καθηκόντων που συνδέονται, έστω και ευκαιριακά, με την άσκηση δημόσιας εξουσίας και, τέλος, προστασία του προσώπου στο οποίο αναφέρονται τα δεδομένα ή των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων προσώπων.

Αναφορικά με την αρχή της αναλογικότητας, την οποία οφείλει να σέβεται κάθε νομοθετικό μέτρο, από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι για την εκτίμηση της δυνατότητας των κρατών μελών να δικαιολογήσουν περιορισμό των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που προβλέπονται, μεταξύ άλλων, στα άρθρα 5, 6 και 9 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η σοβαρότητα της επέμβασης που συνεπάγεται ο περιορισμός αυτός και να ελέγχεται αν η σημασία του σκοπού γενικού συμφέροντος που επιδιώκεται με τον εν λόγω περιορισμό τελεί σε συνάρτηση με τη σοβαρότητα αυτή¹⁵. Σύμφωνα με το Δικαστήριο στις υπό ανάλυση υποθέσεις, μια νομοθετική ρύθμιση για να πληροί την απαίτηση αναλογικότητας οφείλει, αφενός, να προβλέπει σαφείς και ακριβείς κανόνες που να διέπουν την έκταση και την εφαρμογή του οικείου μέτρου, αφετέρου, να επιβάλλει έναν ελάχιστο αριθμό απαιτήσεων, έτσι ώστε τα πρόσωπα των οποίων τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα αποτελούν αντικείμενο του μέτρου αυτού να έχουν

επαρκείς εγγυήσεις δυνάμενες να προστατεύσουν αποτελεσματικά τα δεδομένα αυτά από κινδύνους κατάχρησης. Επιπλέον, συμπληρώνει, η ρύθμιση αυτή θα πρέπει να είναι νομικώς δεσμευτική στο εσωτερικό δίκαιο και, ειδικότερα, να ορίζει υπό ποιες περιστάσεις και υπό ποιες συνθήκες μπορεί να ληφθεί μέτρο το οποίο προβλέπει την επεξεργασία τέτοιων δεδομένων, προκειμένου να διασφαλίζεται ότι η επέμβαση θα περιορίζεται στο απολύτως αναγκαίο. Συνεπώς, καταλήγει, μια ρύθμιση που προβλέπει τη διατήρηση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα πρέπει πάντοτε να ανταποκρίνεται σε αντικειμενικά κριτήρια βάσει των οποίων να τεκμηριώνεται η σχέση μεταξύ των προς διατήρηση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και του επιδιωκόμενου σκοπού¹⁶.

Τα νομοθετικά μέτρα που προβλέπονται στο άρθρο 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ αφορούν δραστηριότητες που ασκούνται από τα κράτη ή από τις κρατικές αρχές και δεν αφορούν τους τομείς δραστηριότητας των ιδιωτών. Η ως άνω διάταξη προϋποθέτει κατ' ανάγκη ότι τα εθνικά μέτρα στα οποία αυτή αναφέρεται εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της εν λόγω Οδηγίας, δεδομένου ότι εξουσιοδοτεί ρητώς τα κράτη μέλη να λαμβάνουν τέτοια μέτρα μόνον υπό τους όρους που αυτή θεσπίζει.

Τα νομοθετικά μέτρα στα οποία αναφέρεται το άρθρο 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ διέπουν, για τους σκοπούς που ορίζονται στην εν λόγω διάταξη, τη δραστηριότητα των παρόχων υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών. Δηλαδή η διάταξη αυτή προϋποθέτει κατ' ανάγκη ότι κάθε νομοθετικό μέτρο το οποίο αφορά την πρόσβαση των εθνικών αρχών στα δεδομένα που διατηρούν οι πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της εν λόγω Οδηγίας¹⁷. Κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ εμπίπτουν όχι μόνο νομοθετικά μέτρα τα οποία επιβάλλουν στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών την υποχρέωση διατήρησης των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης, αλλά και νομοθετικά μέτρα που τους επιβάλλουν την υποχρέωση παροχής στις αρμόδιες εθνικές αρχές της δυνατότητας πρόσβασης στα δεδομένα αυτά.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο στις υπό εξέταση υποθέσεις, η σημασία του σκοπού της διαφύλαξης της εθνικής ασφάλειας, υπό το πρίσμα του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ, υπερβαίνει τη σημασία των λοιπών σκοπών του άρθρου 15 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ, ιδίως των σκοπών της καταπολέμησης της εγκληματικότητας εν γένει, έστω και σοβαρής, καθώς και της προστασίας της δημόσιας ασφάλειας. Οι απειλές κατά της εθνικής ασφάλειας διακρίνονται, ως εκ της φύσεως και της ιδιαίτερης σοβαρότητάς τους, από τον γενικό κίνδυνο πρόκλησης εντάσεων ή

13. ΔΕΕ C-119/12, *Probst*, 22.11.2012, ECLI:EU:C:2012:748, σκ. 23.

14. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-203/15 και C-698/15, ό.π., σκ. 90- ΔΕΕ C-207/16, ό.π., σκ. 52.

15. *Ibid*, ΔΕΕ C-207/16, σκ. 55.

16. Βλ. σκ. 132-133.

17. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-203/15 και C-698/15, ό.π., σκ. 75-76.

έστω σοβαρών διαταράξεων της δημόσιας ασφάλειας και, συνεπώς, μπορούν να δικαιολογήσουν μέτρα που συνεπάγονται επεμβάσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα.

IV. Η σχέση μεταξύ ρήτρας περιορισμού και προστασίας της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες

Το Δικαστήριο, με τις αποφάσεις της 6ης Οκτωβρίου 2020, επαναλαμβάνοντας τη σχετική νομολογία του υπενθυμίζει ότι η Οδηγία 2002/58/EK δεν επιτρέπει να καταστεί κανόνας η παρέκκλιση από την καταρχήν υποχρέωση διασφάλισης του απορρήτου των ηλεκτρονικών επικοινωνιών και των συναφών δεδομένων και από την απαγόρευση αποθήκευσης των δεδομένων αυτών. Επισημαίνει ότι η Οδηγία επιτρέπει μεν στα κράτη μέλη να λαμβάνουν, μεταξύ άλλων για σκοπούς εθνικής ασφάλειας, νομοθετικά μέτρα για τον περιορισμό της εμβέλειας των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που η ίδια προβλέπει, ιδίως της υποχρέωσης διασφάλισης του απορρήτου των επικοινωνιών και των δεδομένων κίνησης, αλλά μόνον εφόσον τηρούνται οι γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης, στις οποίες συγκαταλέγεται η αρχή της αναλογικότητας, και γίνονται σεβαστά τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Χάρτη.

Στις υπό παρουσίαση αποφάσεις το Δικαστήριο έκρινε ότι η Οδηγία για την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του Χάρτη, αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία επιβάλλει στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών, για τη διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας, υποχρέωση γενικής και χωρίς διάκριση διαβίβασης των δεδομένων κίνησης και θέσης στις υπηρεσίες ασφαλείας και πληροφοριών. Η ίδια Οδηγία, προσέθεσε, αντιτίθεται σε νομοθετικά μέτρα που επιβάλλουν προληπτικούς στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών την υποχρέωση γενικής και χωρίς διάκριση διατήρησης των δεδομένων κίνησης και θέσης. Οι εν λόγω υποχρεώσεις γενικής και χωρίς διάκριση διαβίβασης και διατήρησης των δεδομένων αυτών συνιστούν ιδιαιτέρως σοβαρές επεμβάσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνει ο Χάρτης, χωρίς η συμπεριφορά των υποκειμένων των δεδομένων να συνδέεται με τον σκοπό που επιδιώκει η επίμαχη ρύθμιση. Το Δικαστήριο αποφάσισε ότι σε περιπτώσεις στις οποίες το οικείο κράτος μέλος αντιμετωπίζει σοβαρή απειλή για την εθνική ασφάλεια, η οποία είναι πραγματική και ενεστώσα ή προβλέψιμη, η Οδηγία 2002/58/EK, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του Χάρτη, δεν αποκλείει τη δυνατότητα να διατάσσονται οι πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών να προβαίνουν σε γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των δεδομένων κίνησης και θέσης. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η απόφαση που προβλέπει τη σχετική διαταγή, για χρονικό διάστημα περιοριζόμενο στο απολύτως αναγκαίο, πρέπει να μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αποτελεσματικού ελέγχου είτε από δικαστήριο είτε από ανεξάρτητη διοικητική αρχή της οποίας η απόφαση έχει δεσμευτικό αποτέ-

λεσμα, προκειμένου να εξακριβωθεί αν συντρέχει κάποια από τις περιπτώσεις αυτές καθώς και αν τηρούνται οι σχετικές προϋποθέσεις και εγγυήσεις που πρέπει να έχουν θεσπιστεί.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η Οδηγία για την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του Χάρτη, δεν αντιτίθεται σε νομοθετικά μέτρα που επιτρέπουν τη στοχευμένη διατήρηση των δεδομένων κίνησης και θέσης, η οποία πρέπει να περιορίζεται χρονικώς στο απολύτως αναγκαίο και να οριοθετείται βάσει αντικειμενικών στοιχείων που δεν εισάγουν διακρίσεις, ανάλογα με τις κατηγορίες των υποκειμένων των διατηρούμενων δεδομένων ή με τη χρήση γεωγραφικού κριτηρίου. Ομοίως, η Οδηγία αυτή δεν αντιτίθεται σε νομοθετικά μέτρα τα οποία προβλέπουν γενική και χωρίς διάκριση διατήρηση των διευθύνσεων IP που εκχωρούνται στην πηγή μιας επικοινωνίας, εφόσον η διάρκεια διατήρησης περιορίζεται στο απολύτως αναγκαίο, ούτε σε μέτρα που προβλέπουν τέτοια διατήρηση των δεδομένων σχετικά με την ταυτότητα των χρηστών των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, και μάλιστα στην τελευταία αυτή περίπτωση τα κράτη μέλη δεν υποχρεούνται να περιορίζουν χρονικώς τη διατήρηση. Επιπλέον, η εν λόγω Οδηγία δεν αντιτίθεται σε νομοθετικό μέτρο το οποίο επιτρέπει την κατεπίγουσα διατήρηση των δεδομένων που έχουν στη διάθεσή τους οι πάροχοι υπηρεσιών, εφόσον ανακύπτουν καταστάσεις στις οποίες παρίσταται ανάγκη διατήρησης των εν λόγω δεδομένων πέραν των νόμιμων προθεσμιών διατήρησης των δεδομένων, προκειμένου να διαλευκανθούν σοβαρά ποινικά αδικήματα ή προσβολές της εθνικής ασφάλειας, όταν τα εν λόγω αδικήματα ή προσβολές έχουν ήδη διαπιστωθεί ή όταν μπορεί ευλόγως να πιθανολογηθεί η ύπαρξή τους.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι η Οδηγία για την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του Χάρτη, δεν αντιτίθεται σε εθνική κανονιστική ρύθμιση η οποία επιβάλλει στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών την υποχρέωση να συλλέγουν σε πραγματικό χρόνο, μεταξύ άλλων, δεδομένα κίνησης και θέσης, εφόσον η συλλογή τέτοιων δεδομένων περιορίζεται στα πρόσωπα για τα οποία υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες ότι εμπλέκονται καθ' οιονδήποτε τρόπο σε τρομοκρατικές δραστηριότητες και εφόσον υπόκειται σε προηγούμενο έλεγχο είτε από δικαστήριο είτε από ανεξάρτητη διοικητική αρχή, η απόφαση της οποίας έχει δεσμευτικό αποτέλεσμα, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι η εν λόγω συλλογή σε πραγματικό χρόνο επιτρέπεται μόνον εντός των ορίων του απολύτως αναγκαίου. Σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, ο έλεγχος πρέπει να διενεργείται το ταχύτερο δυνατό.

Τέλος, το Δικαστήριο εξέτασε το ζήτημα της διατήρησης των διαχρονικών αποτελεσμάτων εθνικής ρύθμισης η οποία κρίθηκε ασύμβατη με το δίκαιο της Ένωσης. Επ' αυτού, το Δικαστήριο έκρινε ότι ένα εθνικό δικαστήριο δεν

μπορεί να εφαρμόσει διάταξη του εθνικού του δικαίου η οποία του παρέχει την εξουσία να περιορίζει χρονικά τα αποτελέσματα απόφασης εκδιδόμενης από το εν λόγω δικαστήριο δυνάμει του δικαίου αυτού, με την οποία διαπιστώνεται η έλλειψη νομιμότητας εθνικής νομοθεσίας που επιβάλλει στους παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών υποχρέωση γενικής και χωρίς διάκριση διατήρησης των δεδομένων κίνησης και των δεδομένων θέσης, η οποία κρίθηκε αντίθετη προς την Οδηγία για την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα του Χάρτη. Προκειμένου δε να δώσει χρήσιμη απάντηση στο εθνικό δικαστήριο, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι, στο παρόν στάδιο εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης, το παραδεκτό και η αξία των αποδεικτικών στοιχείων που αποκτήθηκαν μέσω διατήρησης δεδομένων αντίθετης προς το δίκαιο της Ένωσης, στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας κινήσεως κατά υπόπτων για πράξεις σοβαρού εγκλήματος, μπορεί να εκτιμηθεί αποκλειστικά βάσει του εθνικού δικαίου. Εντούτοις, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η Οδηγία για την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, ερμηνευόμενη υπό το πρίσμα της αρχής της αποτελεσματικότητας, επιβάλλει στο εθνικό ποινικό δικαστήριο να μην λαμβάνει υπόψη αποδεικτικά στοιχεία αποκτηθέντα μέσω γενικής και χωρίς διάκριση διατήρησης των δεδομένων κίνησης και θέσης μη συνάδουσας με το δίκαιο της Ένωσης, στο πλαίσιο τέτοιας ποινικής διαδικασίας, εφόσον οι ύποπτοι για εγκληματικές πράξεις δεν έχουν δυνατότητα αποτελεσματικής υποβολής παρατηρήσεων επί των εν λόγω αποδεικτικών στοιχείων.

V. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Παρότι οι αρχές και οι βασικές διατάξεις της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ παραμένουν σε γενικές γραμμές ορθές, η συγκεκριμένη Οδηγία δεν κατάφερε να συμβαδίσει πλήρως με τις τεχνολογικές εξελίξεις και την κατάσταση στην αγορά, με αποτέλεσμα η προστασία της ιδιωτικής ζωής και του απορρήτου σε σχέση με τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες να στερείται συνοχής ή να είναι ανεπαρκής. Οι εξελίξεις αυτές περιλαμβάνουν την είσοδο στην αγορά υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών που, από τη σκοπιά των καταναλωτών, υποκαθιστούν παραδοσιακές υπηρεσίες χωρίς, ωστόσο, να υπόκεινται στους ίδιους κανόνες. Μια άλλη εξέλιξη αφορά τις νέες τεχνικές που επιτρέπουν την παρακολούθηση της συμπεριφοράς των τελικών χρηστών στο διαδίκτυο, οι οποίες δεν καλύπτονται από την Οδηγία 2002/58/ΕΚ.

Τα κράτη μέλη έχουν θεσμικό συμφέρον να διατηρούν τα θέματα εθνικής ασφάλειας αποκλειστικό τους προνόμιο αντιλαμβανόμενα, όμως, ότι δεν μπορούν να αποφύγουν την αυξανόμενη ανάγκη για συνεργασία στο πλαίσιο της ΕΕ. Οι αποφάσεις του Δικαστηρίου λαμβάνονται σε μια στιγμή όπου το ζήτημα της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα έχει επανέλθει στην ατζέντα των κρατών μελών και των ενωσιακών θεσμικών οργάνων. Σε

αξιολόγηση REFIT κρίθηκε ότι η Οδηγία 2002/58/ΕΚ δεν έχει επιτύχει πλήρως τους στόχους της. Η ασαφής διατύπωση ορισμένων διατάξεων και η ασάφεια των νομικών εννοιών είχαν ως συνέπεια να διακυβευτεί η εναρμόνιση, με αποτέλεσμα τη δημιουργία δυσκολιών για τη διασυνοριακή λειτουργία των επιχειρήσεων. Επιπλέον, από την αξιολόγηση προέκυψε ότι ορισμένες διατάξεις δημιούργησαν περιττές επιβαρύνσεις στις επιχειρήσεις και τους καταναλωτές. Για παράδειγμα, ο κανόνας συγκατάθεσης για την προστασία του απορρήτου του τερματικού εξοπλισμού δεν πέτυχε τους στόχους του, καθώς οι τελικοί χρήστες έρχονται αντιμέτωποι με αιτήματα αποδοχής cookies παρακολούθησης χωρίς να κατανοούν τη σημασία τους και, σε ορισμένες περιπτώσεις, εκτίθενται ακόμη και σε cookies που εγκαθίστανται χωρίς τη συγκατάθεσή τους. Προκειμένου να καλυφθούν τα προαναφερόμενα ελλείμματα, στις αρχές του 2017 κατατέθηκε μία πρόταση Κανονισμού για τον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες¹⁸. Σκοπός της πρότασης είναι να αυξήσει την προστασία της ιδιωτικής ζωής και των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που υποβάλλονται σε επεξεργασία στο πλαίσιο ηλεκτρονικών επικοινωνιών, σύμφωνα με τα άρθρα 7 και 8 του Χάρτη, και να διασφαλίσει αυξημένη ασφάλεια δικαίου. Η πρόταση αυτή δεν περιέχει ειδικές διατάξεις για τη διατήρηση των δεδομένων. Διατηρεί την ουσία του άρθρου 15 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ και την ευθυγραμμίζει με τη συγκεκριμένη διατύπωση του άρθρου 23 της ΓΚΠΔ, βάσει της οποίας παρέχεται στα κράτη μέλη η δυνατότητα να περιορίζουν την εμβέλεια των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που προβλέπονται σε συγκεκριμένα άρθρα της εν λόγω Οδηγίας. Τον Μάιο του 2019, το Συμβούλιο της ΕΕ ολοκλήρωσε τη διαδικασία προβληματισμού για τη διατήρηση δεδομένων και κάλεσε την Επιτροπή της ΕΕ να εξετάσει ένα μελλοντικό καθεστώς της ΕΕ για τη διατήρηση δεδομένων, τονίζοντας ότι ο κατακερματισμός των εθνικών πρακτικών διατήρησης δεδομένων μπορεί να εμποδίσει τις προσπάθειες επιβολής του νόμου, ιδίως σε συνοριακές περιπτώσεις. Εν αναμονή, λοιπόν, των νομοθετικών εξελίξεων, οι αποφάσεις της Ολομέλειας του Δικαστηρίου φρόντισαν να τονίσουν την ανάγκη ύπαρξης αντικειμενικών κριτηρίων βάσει των οποίων οφείλει να τεκμηριώνεται η σχέση μεταξύ των προς διατήρηση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και του επιδιωκόμενου σκοπού της εθνικής ασφάλειας, αποτρέποντας το ενδεχόμενο να δημιουργηθεί ένα «κενό ασφαλείας» που θα εκμεταλλευθούν οι εθνικές νομοθεσίες θέτοντας σε κίνδυνο θεμελιώδεις ελευθερίες και δικαιώματα.

18. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Πρόταση Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες και την κατάργηση της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ (Κανονισμός για την ιδιωτική ζωή και τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες), 10.01.2017, COM(2017) 10 final.

► **Ίση μεταχείριση στη χορήγηση κοινωνικών παροχών**

Διακινούμενος εργαζόμενος και τα τέκνα του δικαιούνται τις ειδικές, μη ανταποδοτικές, χρηματικές παροχές του κράτους μέλους υποδοχής εφόσον θεμελιώνουν δικαίωμα διαμονής σε αυτό

προδικαστική παραπομπή – ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων – εργαζόμενοι – Κανονισμός (ΕΕ) 492/2011 – άρθρο 7 παρ. 2 – ίση μεταχείριση – κοινωνικά πλεονεκτήματα – άρθρο 10 – τέκνα που φοιτούν σε σχολείο – Οδηγία 2004/38/ΕΚ – άρθρο 24 – κοινωνικές παροχές – Κανονισμός (ΕΚ) 883/2004 – άρθρο 4 – άρθρο 70 – ειδικές μη ανταποδοτικού τύπου παροχές σε χρήμα – διακινούμενος εργαζόμενος ο οποίος συντηρεί τέκνα που φοιτούν σε σχολείο στο κράτος μέλος υποδοχής

ΔΕΕ C-181/19, Jobcenter Krefeld, 06.10.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2020:794 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 18 ΣΛΕΕ, των άρθρων 7 και 10 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στο εσωτερικό της Ένωσης, του άρθρου 24 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών (στο εξής: Οδηγία), καθώς και του άρθρου 4 του Κανονισμού (ΕΚ) 883/2004 για τον συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας.

Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του Jobcenter Krefeld - Widerspruchsstelle (οργανισμού απασχόλησης του Krefeld – Επιτροπή προσφυγών, Γερμανία) (στο εξής: Jobcenter) και του JD, σχετικά με την άρνηση του εν λόγω οργανισμού να χορηγήσει στον JD και τις δύο του θυγατέρες βασικές παροχές κοινωνικής προστασίας που προβλέπονται από τη γερμανική νομοθεσία, ειδικότερα «επικουρικό επίδομα ανεργίας» και «κοινωνικό επίδομα» για τη διασφάλιση της διαβίωσής τους κατά τη χρονική περίοδο που ο JD ήταν ανίκανος προς εργασία. Κατόπιν αναστολής της κύριας δίκης, υπεβλήθησαν στο ΔΕΕ δύο προδικαστικά ερωτήματα.

Πρώτον, ερωτήθηκε εάν επιτρέπεται υπήκοοι άλλου κράτους μέλους, όπως εν προκειμένω ο JD και οι κόρες του, οι οποίοι θεμελιώνουν δικαίωμα διαμονής στη Γερμανία λόγω της φοίτησης των τέκνων σε γερμανικό σχολείο, να αποκλείονται από το δικαίωμα παροχών για την κάλυψη των εξόδων διαβίωσής τους, βάσει των άρθρων 18 εδάφιο α' ΣΛΕΕ, 7 παρ. 2 και 10 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011, υπό το πρίσμα του άρθρου 24 παρ. 2 της Οδηγίας. Το Δικαστήριο απάντησε ότι μια τέτοια εθνική

ρύθμιση έρχεται σε αντίθεση με τις προαναφερόμενες ενωσιακές διατάξεις, άρα οι υπήκοοι άλλων κρατών μελών με δικαίωμα διαμονής στο κράτος μέλος υποδοχής δικαιούνται τέτοιου είδους παροχές. Ο σκοπός του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 περί ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων επιτάσσει την ενσωμάτωση της οικογένειας του εργαζομένου στο κράτος μέλος υποδοχής. Τούτο επιτυγχάνεται με το δικαίωμα διαμονής λόγω φοίτησης των τέκνων σε σχολείο του κράτους υποδοχής βάσει του άρθρου 10 του Κανονισμού, καθώς και με το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης κατά τη χορήγηση κοινωνικών πλεονεκτημάτων του άρθρου 7 παρ. 2 του Κανονισμού. Το δικαίωμα διαμονής στο κράτος μέλος υποδοχής βάσει του άρθρου 10 είναι αυτοτελές και ανεξάρτητο από την ιδιότητα του γονέα ως εργαζομένου στο κράτος υποδοχής και αναγνωρίζεται τόσο στα τέκνα όσο και στον γονέα που ασκεί την πραγματική τους επιμέλεια, όπως εδώ ο JD. Επίσης, δεν εξαρτάται από τις προϋποθέσεις της διάθεσης επαρκών πόρων και της πλήρους ασφάλισης υγείας στο κράτος υποδοχής, όπως απαιτεί η Οδηγία. Τα πρόσωπα δε που θεμελιώνουν δικαίωμα διαμονής στο ανωτέρω άρθρο 10 απολαμβάνουν και το δικαίωμα στα κοινωνικά πλεονεκτήματα, το οποίο δεν αφορά μόνο σε ενεργούς εργασιακά πολίτες αλλά και σε ανέργους. Επίσης, αφορά σε ήδη ενταγμένους εργαζομένους και όχι σε υπηκόους κρατών μελών που είναι σε αναζήτηση εργασίας για πρώτη φορά, ερμηνεία η οποία ευθυγραμμίζεται με το άρθρο 45 παρ. 2 ΣΛΕΕ. Άρνηση χορήγησης κοινωνικών παροχών προβλέπεται στο άρθρο 24 παρ. 2 της Οδηγίας και συνιστά παρέκκλιση από την ίση μεταχείριση σε κοινωνικές παροχές, η οποία πρέπει να ερμηνεύεται στενά κατά το ΔΕΕ. Ειδικότερα, η παρέκκλιση, δεδομένης και της αυτοτέλειας των καθεστώτων που θεσπίζονται με την Οδηγία και τον Κανονισμό (ΕΕ) 492/2011, εφαρμόζεται μόνο σε πολίτες της Ένωσης, οι οποίοι θεμελιώνουν δικαίωμα διαμονής αποκλειστικά και μόνο στο άρθρο 14 παρ. 4 στοιχείο β' της Οδηγίας και όχι στο άρθρο 10 του Κανονισμού. Τέλος, το ΔΕΕ δεν ερμήνευσε το άρθρο 18 εδάφιο α' ΣΛΕΕ, διότι πρόκειται για γενική διάταξη, εφαρμοζόμενη όταν δεν υπάρχει ειδικότερη, όπως εδώ του άρθρου 45 ΣΛΕΕ. Συνεπώς, η ερμηνεία των ενωσιακών διατάξεων προέκρινε τη λήψη των ζητούμενων κοινωνικών παροχών από την οικογένεια του Πολωνού JD.

Δεύτερον, ερωτήθηκε εάν ο αποκλεισμός του JD και των τέκνων του από τη λήψη ειδικών, μη ανταποδοτικών, χρηματικών παροχών είναι συμβατός με τα άρθρα 4, 3 παρ. 3 και 70 παρ. 2 του Κανονισμού (ΕΚ) 883/2004, υπό το πρίσμα του άρθρου 24 παρ. 2 της Οδηγίας. Σημειώνεται συναφώς ότι οι ζητούμενες παροχές αποτελούν ειδικές, μη ανταποδοτικού τύπου, παροχές σε χρήμα κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 3 και του άρθρου 70 παρ. 2 του εν λόγω Κανονισμού. Εν προκειμένω, ο αποκλεισμός των ενδιαφερομένων από τη λήψη τους κρίθηκε αντίθετος στη διάταξη του άρθρου 4 του ως άνω Κανονισμού, καθώς αποτελεί διαφορετική μεταχείριση στον τομέα

της κοινωνικής ασφάλισης σε σχέση με τους ημεδαπούς υπηκόους, δεδομένου ότι η οικογένεια του JD θεμελιώνει δικαίωμα διαμονής στη Γερμανία βάσει του άρθρου 10 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011. Κατά το ΔΕΕ, η παρέκκλιση του άρθρου 24 παρ. 2 της Οδηγίας δεν εφαρμόζεται εδώ γιατί, όπως αναφέρθηκε, το δικαίωμα διαμονής των ενδιαφερομένων στηρίζεται σε άλλο δικαιοκείμενο από αυτό της Οδηγίας. Συνεπώς, το ΔΕΕ απάντησε ότι ο αποκλεισμός από τις ειδικές, μη ανταποδοτικές, χρηματικές παροχές, είναι αντίθετος στις προηγούμενες διατάξεις του Κανονισμού (ΕΚ) 883/2004.

Παρατηρήσεις

Αθηνά Γαϊτανίδου*

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η παρούσα απόφαση εντάσσεται στη θεματική της κοινωνικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης. Πρόκειται για τομείς οι οποίοι εμπίπτουν στην εθνική αρμοδιότητα των κρατών μελών¹. Η Συνθήκη της Λισσαβώνας του 2007 προσέδωσε νέα δυναμική στους κοινωνικούς στόχους της ΕΕ, μεταξύ των οποίων η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, η κοινωνική δικαιοσύνη και προστασία στο άρθρο 3 ΣΕΕ, η ενσωμάτωση μιας οριζόντιας κοινωνικής ρήτρας στο άρθρο 9 ΣΛΕΕ για την εκπλήρωση των προαναφερθέντων στόχων, καθώς και η αναγνώριση από τον Χάρτη των λεγόμενων «δικαιωμάτων αλληλεγγύης»². Πρόσφατα η Επιτροπή παρουσίασε στο πλαίσιο της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», με την από 26.04.2017 Ανακοίνωσή της³, τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων.

Απέναντι στην ενίσχυση της κοινωνικής διάστασης της Ένωσης βρίσκεται ο φόβος των εθνικών κρατών σχετικά με τους κινδύνους που εγκυμονεί ο κοινωνικός τουρισμός, ο οποίος ορίζεται ως η μετακίνηση πολιτών της Ένωσης προς ένα κράτος μέλος με αποκλειστικό σκοπό την άντληση οφέλους από την κοινωνική του νομοθεσία⁴. Ο φόβος αυτός εκφράστηκε με την περιορισμένη

και υπό όρους χορήγηση κοινωνικών παροχών στους πολίτες άλλων κρατών μελών. Αναζωπυρώθηκε δε κατά τη δημοσιονομική κρίση με τον διαχωρισμό της Ευρώπης σε πλούσιο βορρά και φτωχό νότο.

Οι κρατικοί περιορισμοί ως προς την πρόσβαση των κοινοτικών αλλοδαπών σε κοινωνικά δικαιώματα υποβαθμίζουν, κατά μια άποψη, την έννοια της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Όλοι οι πολίτες της Ένωσης διαθέτουν την ευρωπαϊκή ιθαγένεια και εξ' αυτής αντλούν δικαιώματα, μεταξύ των οποίων θα έπρεπε να περιλαμβάνονται τα κοινωνικά⁵. Αυτό τουλάχιστον επιβάλλει το πρότυπο της αλληλεγγύης ΕΕ και η προοπτική της «διαρκώς στενότερης Ένωσης» την οποία διακηρύσσει το άρθρο 1 ΣΕΕ. Συνεπώς, η άποψη αυτή προκρίνει την έννοια της ευρωπαϊκής κοινωνικής ιθαγένειας.

II. Το δικαίωμα διαμονής ως λόγος επίκλησης της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω ιθαγένειας

Ακρογωνιαίος λίθος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι η γενική αρχή της ισότητας και το θεσμικό της ισοδύναμο, η αρχή της μη διάκρισης⁶. Εν προκειμένω, γίνεται λόγος για την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας του άρθρου 18 εδάφιο α' ΣΛΕΕ. Η απαγόρευση αυτή, μαζί με την καθιερωθείσα στο άρθρο 20 ΣΛΕΕ ευρωπαϊκή ιθαγένεια, εγγυώνται το θεμελιώδες δικαίωμα κάθε πολίτη να κυκλοφορεί και να διαμένει ελεύθερα στο έδαφος των κρατών μελών σύμφωνα με το άρθρο 21 παρ. 1 ΣΛΕΕ.

Ειδικότερη έκφραση της αρχής ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας αποτελεί το δικαίωμα της ίσης μεταχείρισης κατά τη χορήγηση κοινωνικών παροχών, το οποίο προβλέπεται στο άρθρο 7 παρ. 2 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 και συνιστά το αντικείμενο της παρούσας απόφασης⁷. Το ΔΕΕ επισημαί-

μο στο: https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2014/05/2014_EDKA_Stergiou_europaiki-koinoniki-ithageneia.pdf.

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

1. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, Ενίσχυση της κοινωνικής διάστασης της οικονομικής και νομισματικής ένωσης, 02.10.2013, COM(2013) 690 final.
2. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, Κοινωνική πολιτική και πολιτική απασχόλησης: γενικές αρχές, Μάρτιος 2020, διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/el/FTU_2.3.1.pdf.
3. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή Περιφερειών, Δημιουργία ενός ευρωπαϊκού πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων, 26.04.2017, COM(2017) 250 final.
4. Α. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Ευρωπαϊκή κοινωνική ιθαγένεια, 2014, σ. 6, διαθέσι-

5. Από την ιθαγένεια της Ένωσης πηγάζει το γενικό δικαίωμα εισόδου, κυκλοφορίας και παραμονής στα κράτη μέλη, τα πολιτικά δικαιώματα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, η διπλωματική και προξενική προστασία και το δικαίωμα αναφοράς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και στον Ευρωπαϊό Διαμεσολαβητή, βλ. Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό δίκαιο, 2η εκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 286 επ. Σημειώνεται συναφώς ότι το ΔΕΚ χρησιμοποίησε την ευρωπαϊκή ιθαγένεια ως μέσο επέκτασης διαφόρων κοινωνικών επιδομάτων και βοηθημάτων σε κοινοτικούς αλλοδαπούς, βλ. ΔΕΚ C-184/99, *Grzelczyk*, 20.09.2001, ECLI:EU:C:2001:458 και ΔΕΚ C-209/03, *Bidar*, 15.03.2005, ECLI:EU:C:2005:169.
6. Π. ΣΤΑΓΚΟΣ, Από την τυπική ισότητα στο πραιτωρικό Ευρωπαϊκό Δίκαιο των δικαιωμάτων των ομάδων. Δυνατότητες και τάσεις στη Νομολογία Κοινωνικού Δικαίου του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε: Α. Παπαδοπούλου / Ε. Πρεβεδούρου / Κ. Γώγος (επιμ.), Το Δικαστήριο της ΕΕ, Εγγυητής της εύρυθμης λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων των πολιτών, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 163.
7. Βλ. σκ. 74 της σχολιαζόμενης απόφασης.

νει ότι το ως άνω άρθρο μπορούν να επικαλεστούν όσα πρόσωπα θεμελιώνουν δικαίωμα διαμονής στο άρθρο 10 του ίδιου Κανονισμού⁸.

Κατά αυτόν τον τρόπο, η νόμιμη διαμονή τίθεται ως προϋπόθεση για την απόλαυση κοινωνικών παροχών από τους πολίτες της Ένωσης. Συνεπώς, από μόνη της η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη δεν αναγνωρίζει κοινωνικά δικαιώματα. Το ΔΕΕ απαιτεί τη συνδρομή του πρόσθετου όρου της νόμιμης διαμονής στο κράτος μέλος υποδοχής. Μέσω δε της νόμιμης διαμονής αποδεικνύεται εκείνος ο βαθμός ενσωμάτωσης στην κοινωνία του κράτους μέλους υποδοχής, ο οποίος αποτελεί το έρεισμα για την πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές. Τούτο σημαίνει ότι ορισμένοι πολίτες μπορεί να υφίστανται άνιση μεταχείριση ως προς την πρόσβασή τους σε κοινωνικές παροχές, όχι όμως λόγω της ιθαγένειάς τους, αλλά λόγω έλλειψης πραγματικού δεσμού με το κράτος μέλος υποδοχής⁹. Με την απαίτηση αυτή το ΔΕΕ φαίνεται ότι αποδέχεται τις έμμεσες δυσμενείς διακρίσεις.

Η κατηγοριακή επίσης κατανομή των πολιτών της ΕΕ από το ΔΕΕ σε α) εργαζομένους, β) οικονομικά ανενεργούς και γ) πολίτες που αναζητούν για πρώτη φορά εργασία σε ένα κράτος μέλος υποδοχής, και η επιφύλαξη ίσης κοινωνικής μεταχείρισης των εργαζομένων και των ήδη ενταγμένων στην αγορά εργασίας οικονομικά ανενεργών πολιτών, αλλά η επιφύλαξη διαφορετικής μεταχείρισης σε όσους αναζητούν το πρώτον εργασία, αποδεικνύει ότι το κριτήριο που διαχωρίζει τους δικαιούχους από τους μη δικαιούχους των κοινωνικών παροχών είναι η προηγούμενη ένταξη στην αγορά εργασίας του κράτους μέλους υποδοχής. Όσοι έχουν ενταχθεί, ακόμα και αν έχουν χάσει την ιδιότητα του εργαζομένου, δικαιούνται τα κοινωνικά πλεονεκτήματα, ενώ όσοι τελούν σε κατάσταση εύρεσης εργασίας όχι.

Η υπό προϋποθέσεις απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων θέτει περιορισμούς στην ελεύθερη κυκλοφορία και διαμονή των πολιτών, τους οποίους το ΔΕΕ κρίνει αντικειμενικά δικαιολογημένους για δημοσιονομικούς λόγους, ειδικότερα με σκοπό τον μετριασμό της δημοσιονομικής επιβάρυνσης των κρατών μελών. Τούτο, βέβαια, αντιφάσκει με την πάγια νομολογία του, κατά την οποία λόγοι οικονομικής και δημοσιονομικής φύσης δεν μπορούν να δικαιολογήσουν τον περιορισμό θεμελιώδους ελευθερίας¹⁰.

III. Ίση μεταχείριση στα κοινωνικά πλεονεκτήματα

Στην παρούσα, το ΔΕΕ αποσαφηνίζει και ενισχύει το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης σε κοινωνικές παροχές του άρθρου 7 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 υπό το πρίσμα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στην ΕΕ. Κα-

θώς η υπόθεση αφορά σε διακινούμενο εργαζόμενο, εν προκειμένω τον Πολωνό υπήκοο JD και τα τέκνα του, εξετάστηκε κατά πόσον τηρείται η επιταγή του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 για την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στην ΕΕ. Η τελευταία διασφαλίζεται με το δικαίωμα διαμονής της οικογένειας στο κράτος υποδοχής, το οποίο στηρίζεται στο άρθρο 10 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 περί του δικαιώματος πρόσβασης των τέκνων στην εκπαίδευση.

Σύμφωνα με προηγούμενη νομολογία, το δικαίωμα για ίση πρόσβαση στην εκπαίδευση αναλύεται σε τρία αλληλένδετα μεταξύ τους δικαιώματα: το δικαίωμα περί ίσης πρόσβασης στην εκπαίδευση των τέκνων του διακινούμενου εργαζομένου στο κράτος υποδοχής, το δικαίωμα διαμονής των μαθητευόμενων τέκνων στο κράτος υποδοχής και το δικαίωμα διαμονής του γονέα που ασκεί την πραγματική επιμέλεια των τέκνων στο κράτος υποδοχής¹¹. Τα ανωτέρω δικαιώματα διαμονής είναι αυτοτελή, υπό την έννοια ότι δεν εξαρτώνται από την ιδιότητα του γονέα ως διακινούμενου εργαζομένου. Συνεπώς, και μετά την απώλεια αυτής της ιδιότητας του γονέα, το δικαίωμα διαμονής εξακολουθεί να υφίσταται τόσο για τα τέκνα όσο και για τον γονέα¹². Ωστόσο, σημειώνεται συναφώς ότι η ύπαρξη του αυτοτελούς δικαιώματος διαμονής στο κράτος μέλος υποδοχής προϋποθέτει ότι ο γονέας έχει ήδη κατά το παρελθόν ενταχθεί στην οικεία αγορά εργασίας.

Εν προκειμένω, το ΔΕΕ προσθέτει στο ως άνω πλέγμα δικαιωμάτων ένα τέταρτο, το δικαίωμα της ίσης πρόσβασης στις κοινωνικές παροχές του άρθρου 7 παρ. 2 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011, το οποίο θεωρεί ως άρρηκτα συνδεδεμένο με το δικαίωμα πρόσβασης στην εκπαίδευση του άρθρου 10 του ίδιου Κανονισμού. Ειδικότερα, επισημαίνει ότι τα πρόσωπα που θεμελιώνουν δικαίωμα διαμονής στο άρθρο 10 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 απολαμβάνουν επίσης το δικαίωμα περί ίσης μεταχείρισης στα κοινωνικά πλεονεκτήματα¹³.

Σύμφωνα με το ΔΕΕ, στο προσωπικό πεδίο εφαρμογής του άρθρου 7 παρ. 2 του ως άνω Κανονισμού εμπίπτουν οι πολίτες της Ένωσης, οι οποίοι είτε έχουν την αντικειμενική ιδιότητα του εργαζομένου είτε την κατοικία τους στην επικράτεια του οικείου κράτους μέλους. Έτσι, διευκολύνεται η κινητικότητα και η ελεύθερη κυκλοφορία στην ΕΕ, καθώς και η ενσωμάτωση των διακινούμενων εργαζομένων και των οικογενειών τους στο κράτος μέλος υποδοχής¹⁴.

11. Βλ. σκ. 35 της σχολιαζόμενης απόφασης.

12. Ibid, σκ. 37-39.

13. M. HAAG, Former EU workers, school children, and the limits of social solidarity in the EU – Case C-181/19 Jobcenter Krefeld v JD, 16.10.2020, διαθέσιμο στο: <https://europeanlawblog.eu/2020/10/16/former-eu-workers-school-children-and-the-limits-of-social-solidarity-in-the-eu-case-c-181-19-jobcenter-krefeld-v-jd/>.

14. Βλ. σκ. 41, 43 της σχολιαζόμενης απόφασης.

8. Ibid, σκ. 72.

9. A. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, ό.π., σ. 10.

10. Ibid, σ. 18.

Το ΔΕΕ στην παρούσα εισάγει μια νέα κρίση, με την οποία επεκτείνει το προσωπικό πεδίο εφαρμογής του άρθρου 7 παρ. 2 του ανωτέρω Κανονισμού, όπως ακριβώς και για το άρθρο 10 του ίδιου Κανονισμού. Συγκεκριμένα, επισημαίνει ότι είναι δυνατόν να μην συντρέχει το κριτήριο της εργασιακής ιδιότητας για τη χορήγηση των κοινωνικών πλεονεκτημάτων, άρα ο δικαιούχος να είναι οικονομικά ανενεργός. Τούτο σημαίνει ότι η προστατευτική εμβέλεια του άρθρου βαίνει πέραν της διάρκειας απασχόλησης του δικαιούχου των κοινωνικών παροχών¹⁵. Ωστόσο, βάσει προηγούμενης νομολογίας, στο ρυθμιστικό πεδίο αυτής της διάταξης δεν εμπίπτουν, συνεπώς δεν είναι δικαιούχοι, όσοι πολίτες της Ένωσης μετακινούνται προς εύρεση εργασίας, επομένως όσοι δεν έχουν ενταχθεί ήδη στην αγορά εργασίας του κράτους μέλους υποδοχής¹⁶.

IV. Συμπερασματικές κρίσεις

Πρόκειται για μια σαφή απόφαση με την οποία σχετικοποιείται η προηγούμενη αυστηρή ερμηνευτική προσέγγιση περί του δικαιώματος πρόσβασης στην κοινωνική προστασία του κράτους μέλους υποδοχής. Κατά το ΔΕΕ, το δικαίωμα ίσης μεταχείρισης σε κοινωνικές παροχές διασφαλίζεται εν προκειμένω με το δικαίωμα διαμονής του άρθρου 10 του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 και δεν μπορεί να αποκλειστεί βάσει της παρέκκλισης του άρθρου 24 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, δεδωμένης της αυτοτέλειας των δύο δικαιοκινήσεων καθεστώτων. Επομένως, διασαφηνίζοντας τη σχέση μεταξύ του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 και της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, εξασφαλίζει την απόλαυση των κοινωνικών πλεονεκτημάτων από τους ενδιαφερομένους.

Λόγω, λοιπόν, της εφαρμογής διαφορετικού νομικού πλαισίου, διαφοροποιείται από τη νομολογία στις υποθέσεις *Dano*¹⁷ και *Alimanovic*¹⁸, στις οποίες δεν αναγνώρισε το δικαίωμα πρόσβασης σε κοινωνικές παροχές. Η διαφορά της παρούσας με την υπόθεση *Dano* είναι ότι η τελευταία αφορούσε σε οικονομικά ανενεργούς πολίτες, οι οποίοι μετακινήθηκαν προς κράτος μέλος υποδοχής με αποκλειστικό σκοπό τη λήψη κοινωνικών παροχών και δεν θεμελιώναν δικαίωμα διαμονής σε κάποια διάταξη του δικαίου της Ένωσης. Πρόκειται για χαρακτηριστική περίπτωση κοινωνικού τουρισμού, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Στην υπόθεση *Alimanovic*, το ΔΕΕ έκρινε ότι τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα είχαν δικαίωμα διαμονής λόγω αναζήτησης εργασίας βάσει του άρθρου 14 παρ. 4 στοιχείο β' της Οδηγίας. Ωστόσο, μπορούσαν να αποκλειστούν από τις κοινωνικές παροχές σύμφωνα με την παρέκκλιση του άρθρου 24 παρ. 2 της Οδηγίας.

Το ΔΕΕ, λαμβάνοντας υπόψη τις συνεχείς ανησυχίες των

κρατών μελών για τους δημοσιονομικούς κινδύνους του κοινωνικού τουρισμού, αναγνωρίζει στα τέκνα και τον γονέα το δικαίωμα διαμονής, υπό την προϋπόθεση της προηγούμενης ένταξης του γονέα στην αγορά εργασίας του κράτους μέλους υποδοχής. Με αυτόν τον τρόπο αποκλείει όσους αναζητούν για πρώτη φορά εργασία καθώς και τα τέκνα τους από το δικαίωμα διαμονής και, κατά συνέπεια, από το δικαίωμα απόλαυσης κοινωνικών πλεονεκτημάτων¹⁹.

Η νομολογία του ΔΕΕ στον τομέα της κοινωνικής προστασίας συνοψίζεται στη συγκρατημένη αναγνώριση κοινωνικών δικαιωμάτων σε ένα μέρος των πολιτών της Ένωσης. Προνομιακά αντιμετωπίζονται κυρίως οι πολίτες που έχουν την ιδιότητα του εργαζομένου ή γενικότερα του ενσωματωμένου στην αγορά εργασίας του κράτους μέλους υποδοχής. Μια μερίδα της θεωρίας, η οποία υποστηρίζει την κοινωνική διάσταση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας και την Ευρώπη της αλληλεγγύης, επικρίνει τη στάση του ΔΕΕ. Κατά την άποψη αυτή, η νομιμοποιητική βάση για την επέκταση των κοινωνικών δικαιωμάτων στο σύνολο των πολιτών της Ένωσης πρέπει να είναι η ευρωπαϊκή κοινωνική ιθαγένεια, η οποία μπορεί να συναχθεί από την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής καθώς και την κατοχυρωμένη κοινωνική προστασία στον Χάρτη²⁰.

Το ερώτημα είναι εάν η ΕΕ μπορεί να μετουσιωθεί σε μια πραγματική κοινωνική Ένωση κρατών μελών, όπου έσοδα και δαπάνες θα κατανέμονται ανεξαρτήτως εθνικών συνόρων²¹. Η αποσύνδεση του κοινωνικού κράτους από το εθνικό και η αναγωγή του σε ευρωπαϊκό επίπεδο αποτελεί στόχο αρκετά δύσκολο. Τα εθνικά κράτη δεν είναι έτοιμα για τον περιορισμό της κυριαρχικής τους εξουσίας στον τομέα αυτό, ούτε όμως οι συνθήκες εν μέσω της δημοσιονομικής και μεταναστευτικής κρίσης ήταν πρόσφορες, λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης των πολιτών προς την Ένωση, της ενίσχυσης των εθνικιστικών αντιλήψεων και της τάσης εθνικής εσωστρέφειας²². Η εμπιστοσύνη αυτή έχει αρχίσει να αποκαθίσταται με τη διαχείριση της πανδημίας COVID-19 από τους κοινοτικούς μηχανισμούς²³. Η παρούσα υγειονομική κρίση είναι η πλέον κατάλληλη ευκαιρία για την ανάπτυξη της κοινωνικής Ευρώπης. Πολιτικός χώρος για θεσμική καινοτομία στην κοινωνική προστασία υπάρχει. Απαιτούνται όμως γενναίες αποφάσεις.

19. M. HAAG, ό.π.

20. A. ΣΤΕΡΓΙΟΥ, ό.π., σ. 25.

21. K. HAILBRONNER, Union citizenship and access to social benefits, CML Rev., 2005, σ. 1265.

22. A. ILIOPOULOU-PENOT, Deconstructing the former edifice of Union citizenship? The Alimanovic judgment, CML Rev., 2016, σ. 1035.

23. ΕΛΙΑΜΕΠ, Η Ευρωπαϊκή Αλληλεγγύη στην εποχή του Covid-19, 07.10.2020, διαθέσιμο στο: <https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2020/10/Policy-brief-133-final.pdf>, σσ. 9-10.

15. Ibid, σκ. 43.

16. Ibid, σκ. 45.

17. ΔΕΕ C-333/13, *Dano*, 11.11.2014, ECLI:EU:C:2014:2358.

18. ΔΕΕ C-67/14, *Alimanovic*, 15.09.2015, ECLI:EU:C:2015:597.

► **Αρμοδιότητα του ΔΕΕ για εκδίκαση αγωγής αποζημίωσης στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ**

Η ανάγκη διασφάλισης της συνοχής του συστήματος δικαστικής προστασίας που προβλέπει το δίκαιο της Ένωσης επιτάσσει να έχει το ΔΕΕ αρμοδιότητα να αποφαίνεται επί ζημίας η οποία φέρεται να προκλήθηκε από περιοριστικά μέτρα προβλεπόμενα από αποφάσεις ΚΕΠΠΑ

αίτηση αναιρέσεως – Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) – άρθρο 29 ΣΕΕ – άρθρο 215 ΣΛΕΕ – περιοριστικά μέτρα κατά της Ισλαμικής Δημοκρατίας του Ιράν – ζημία την οποία η αναιρεσείουσα υποστηρίζει ότι υπέστη λόγω της εγγραφής και διατηρήσεως της επωνυμίας της στον κατάλογο των προσώπων και οντοτήτων επί των οποίων εφαρμόζεται η δέσμευση κεφαλαίων και οικονομικών πόρων – αγωγή αποζημιώσεως – αρμοδιότητα του Δικαστηρίου να αποφανθεί επί αιτήματος για την αποκατάσταση της ζημίας η οποία φέρεται να προκλήθηκε λόγω περιοριστικών μέτρων προβλεπόμενων από αποφάσεις στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ – κατάφωρη παράβαση κανόνα δικαίου ο οποίος αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες – ανεπαρκής αιτιολογία πράξεων με τις οποίες θεσπίζονται περιοριστικά μέτρα

ΔΕΕ C-134/19 P, Bank Refah Kargaran/Συμβούλιο, 06.10.2020, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: M. Safjan, Γεν. Εισαγγελέας: G. Hogan, ECLI:EU:C:2020:793 – Αίτηση αναιρέσεως

Με την ασκηθείσα αίτηση αναιρέσεως, η Bank Refah Kargaran ζητεί τη μερική αναιρέση της απόφασης του ΓεΔΕΕ, της 10ης Δεκεμβρίου 2018, *Bank Refah Kargaran/Συμβούλιο* (T-552/15), με την οποία το ΓεΔΕΕ απέρριψε την υπ' αυτής ασκηθείσα, δυνάμει του άρθρου 268 ΣΛΕΕ, αγωγή με αίτημα την αποκατάσταση της ζημίας που υποστηρίζει ότι υπέστη λόγω της επιβολής περιοριστικών μέτρων εις βάρος της.

Η υπόθεση εντάσσεται στο πλαίσιο επιβολής περιοριστικών μέτρων με σκοπό την άσκηση πίεσης στην Ισλαμική Δημοκρατία του Ιράν εξαιτίας των πυρηνικών δραστηριοτήτων του κράτους αυτού. Η ενάγουσα, Bank Refah Kargaran, αποτελεί ιρανική τράπεζα η οποία εγγράφηκε τον Ιούλιο του 2010 στον κατάλογο των οντοτήτων που συμβάλλουν στη διάδοση των πυρηνικών όπλων, ο οποίος παρατίθεται σε παράρτημα της απόφασης 2010/413/ΚΕΠΠΑ σχετικά με την επιβολή περιοριστικών μέτρων κατά του Ιράν. Η αιτιολογία για την εγγραφή της στηρίζεται στο γεγονός ότι είχε αναλάβει τη διεκπεραίωση διάφορων συναλλαγών της Bank Mellī Iran κατόπιν της επιβολής περιοριστικών μέτρων κατά της τελευταίας. Ακολούθως, η επωνυμία της ενάγουσας ενεγράφη και στον κατάλογο του σχετικού παραρτήματος του Κανονισμού 423/2007 για την επιβολή περιοριστικών μέτρων κατά του Ιράν, και στη συνέχεια διατηρήθηκε στους κα-

ταλόγους, αφενός, της απόφασης 2011/783/ΚΕΠΠΑ, αφετέρου, του Κανονισμού 267/2012, οι οποίοι αντικατέστησαν και τροποποίησαν την απόφαση 2010/413/ΚΕΠΠΑ και τον Κανονισμό 423/2007, αντίστοιχα.

Η ενάγουσα άσκησε αρχικά προσφυγή ακύρωσης ενώπιον του ΓεΔΕΕ κατά της απόφασης ΚΕΠΠΑ και του Κανονισμού καθ' ο μέρος την αφορούσαν, η οποία και έγινε δεκτή εξαιτίας της παράβασης της υποχρέωσης αιτιολόγησης κατά την εγγραφή της ενδιαφερόμενης στους σχετικούς καταλόγους. Κατόπιν της ακυρωτικής απόφασης, η ενάγουσα επανεγγράφηκε στους καταλόγους της απόφασης και του Κανονισμού για την επιβολή κυρώσεων σε βάρος του Ιράν δυνάμει της απόφασης 2013/661/ΚΕΠΠΑ και του εκτελεστικού Κανονισμού 1154/2013 με την προσθήκη της ακόλουθης αιτιολογίας: «*Εταιρεία που στηρίζει την κυβέρνηση του Ιράν. Ανήκει κατά 94% στον Ιρανικό Οργανισμό Κοινωνικής Ασφάλισης, ο οποίος με τη σειρά του ελέγχεται από την κυβέρνηση του Ιράν, και παρέχει τραπεζικές υπηρεσίες στα υπουργεία*». Η Bank Refah Kargaran άσκησε προσφυγή ακύρωσης και κατά των πράξεων αυτών, η οποία απορρίφθηκε από το ΓεΔΕΕ χωρίς να ασκηθεί στη συνέχεια αναιρέση από την προσφεύγουσα.

Τον Σεπτέμβριο του 2015, η ενάγουσα και νυν αναιρεσείουσα άσκησε ενώπιον του ΓεΔΕΕ αγωγή αποζημίωσης προκειμένου να υποχρεωθεί η Ένωση να αποκαταστήσει τη ζημία που προκλήθηκε από την επιβολή και διατήρηση περιοριστικών μέτρων σε βάρος της, τα οποία στη συνέχεια ακυρώθηκαν από την ακυρωτική απόφαση του ΓεΔΕΕ. Με απόφαση της 10ης Δεκεμβρίου 2018, το ΓεΔΕΕ απέρριψε στο σύνολό της την αγωγή αποζημίωσης, κρίνοντας, μεταξύ άλλων, ότι δεν είναι αρμόδιο να αποφανθεί επί αγωγής αποζημίωσης που σχετίζεται με απόφαση ληφθείσα στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ δυνάμει του άρθρου 29 ΣΕΕ, ενώ έχει αρμοδιότητα να αποφανθεί επί του αιτήματος της αποκατάστασης της ζημίας που φέρεται να προκλήθηκε από Κανονισμούς υιοθετηθέντες δυνάμει του άρθρου 215 ΣΛΕΕ. Επιπλέον, υπενθύμισε ότι, κατά πάγια νομολογία, η παράβαση της υποχρέωσης αιτιολόγησης δεν είναι αφ' εαυτής ικανή να θεμελιώσει ευθύνη της Ένωσης προς αποζημίωση και, αφ' ης στιγμής η ενάγουσα άσκησε προσφυγή κατά των περιοριστικών μέτρων επιτυγχάνοντας την ακύρωση αυτών, δεν μπορεί εν προκειμένω να υποστηρίξει την κατάφωρη παραβίαση του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία.

Επιληφθέν της αναιρέσεως που άσκησε η Bank Refah Kargaran κατά της απόφασης του ΓεΔΕΕ, το Δικαστήριο εξετάζει, αρχικά, το ζήτημα της αρμοδιότητάς του επί της αγωγής αποζημίωσης και, στη συνέχεια, προχωρά στην εξέταση των λόγων αναιρέσεως που προέβαλε η αναιρεσείουσα.

Αρχικά, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η διαπίστωση της ύπαρξης αρμοδιότητάς του να επιληφθεί μιας διαφοράς συνιστά ζήτημα δημόσιας τάξης, το οποίο δύναται να

εξετάσει ανά πάσα στιγμή αυτεπαγγέλτως. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι, καταρχήν, δεν είναι αρμόδιο σχετικά με τις διατάξεις της ΚΕΠΠΑ και τις πράξεις που εκδίδονται κατ'εφαρμογή αυτών, με εξαίρεση τις περιπτώσεις που προβλέπουν τα άρθρα 24 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ και 275 εδάφιο β' ΣΛΕΕ. Η τελευταία αυτή διάταξη προβλέπει την αρμοδιότητα του ΔΕΕ να αποφαινεται επί προσφυγών που ασκούνται σύμφωνα με τις προϋποθέσεις του άρθρου 263 εδάφιο δ' ΣΛΕΕ και αφορούν τη νομιμότητα των αποφάσεων επιβολής περιοριστικών μέτρων κατά φυσικών ή νομικών προσώπων, οι οποίες εκδίδονται από το Συμβούλιο δυνάμει των διατάξεων της ΚΕΠΠΑ. Στην προκειμένη υπόθεση εκδόθηκε απόφαση του ΓεΔΕΕ επί τη βάση προσφυγής του άρθρου 263 εδάφιο δ' ΣΛΕΕ, η οποία ακύρωσε τόσο την απόφαση ΚΕΠΠΑ όσο και τον Κανονισμό δυνάμει των οποίων επιβλήθηκαν στη νυν αναιρεσείουσα περιοριστικά μέτρα.

Σε σχέση με την αγωγή αποζημίωσης που ασκήθηκε στη συνέχεια, η Bank Refah Kargaran δεν διέκρινε μεταξύ της ζημίας που προκλήθηκε από τον Κανονισμό που εκδόθηκε δυνάμει του άρθρου 215 ΣΛΕΕ και αυτής που προκλήθηκε από την απόφαση ΚΕΠΠΑ. Ως προς την πρώτη, η αρμοδιότητα του Δικαστηρίου να αποφανθεί σχετικά είναι δεδομένη, ενώ ως προς τη δεύτερη το άρθρο 275 ΣΛΕΕ δεν προβλέπει κάτι ρητώς. Αναφερόμενο αρχικά στον εξαιρετικό χαρακτήρα των παρεκκλίσεων που εισάγουν τα άρθρα 24 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ και 275 εδάφιο α' ΣΛΕΕ από τον κανόνα της γενικής αρμοδιότητας του Δικαστηρίου, την ανάγκη στενής ερμηνείας τους αλλά και τον αυτοτελή χαρακτήρα του ένδικου βοηθήματος της αγωγής αποζημίωσης, το Δικαστήριο επισημαίνει τη σημασία της αξίας του κράτους δικαίου και του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία και καταλήγει ότι η ανάγκη διασφάλισης της συνοχής του προβλεπόμενου από το δίκαιο της Ένωσης συστήματος δικαστικής προστασίας επιτάσσει να έχει το ΔΕΕ αρμοδιότητα να αποφανθεί επί αγωγής αποζημίωσης σχετιζόμενης με περιοριστικά μέτρα προβλεπόμενα σε απόφαση ΚΕΠΠΑ. Προς επίρρωση της κρίσης του, το Δικαστήριο αναφέρεται στην ενσωμάτωση, με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας, των σχετικών με την ΚΕΠΠΑ διατάξεων στο γενικό πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης.

Επομένως, το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο αποφαινόμενο ότι δεν έχει αρμοδιότητα να κρίνει επί της ζημίας που φέρεται να προκλήθηκε από περιοριστικά μέτρα επιβαλλόμενα με απόφαση ΚΕΠΠΑ, ωστόσο η πλάνη αυτή δεν δύναται να οδηγήσει σε αναιρέση της απόφασης με δεδομένο ότι το διατακτικό της πρωτόδικης απόφασης είναι ορθό για άλλους νομικούς λόγους και κανένας από τους λόγους αναιρέσης που προέβαλε η αναιρεσείουσα δεν μπορεί να γίνει δεκτός. Σε σχέση με τους λόγους αναιρέσης ειδικότερα, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει την κρίση του ΓεΔΕΕ ότι η ανεπάρκεια της αιτιολογίας πράξης επιβολής περιοριστικού μέτρου δεν

είναι ικανή να στοιχειοθετήσει ευθύνη της Ένωσης, και διακρίνει μεταξύ της υποχρέωσης αιτιολόγησης βάσει του άρθρου 296 ΣΛΕΕ ως ουσιώδους τύπου και του ζητήματος του βάσιμου της αιτιολογίας, το οποίο αφορά την ουσιαστική νομιμότητα της επίμαχης πράξης. Επιπλέον, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι στο αρχικό δικόγραφο της αγωγής αποζημίωσης η ενάγουσα προέβαλε μεν επιχείρημα περί παράβασης του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία εξαιτίας της μη γνωστοποίησης αποδεικτικών στοιχείων, κατά τρόπο δε άμεσα συνδεδεμένο με την παράβαση της υποχρέωσης αιτιολόγησης, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εξεταστεί ως χωριστή αιτίαση.

Επομένως, το Δικαστήριο απέρριψε την αίτηση αναιρέσης παρά την πλάνη περί το δίκαιο στην οποία υπέπεσε το ΓεΔΕΕ αποφαινόμενο επί της αρμοδιότητάς του.

Παρατηρήσεις

Έλλη Τσιτσιπά*

Ι. Το πλαίσιο εντός του οποίου εντάσσεται η σχολιαζόμενη απόφαση

Η θέση της ΚΕΠΠΑ εντός του ενωσιακού οικοδομήματος υπήρξε ανέκαθεν ιδιαίτερη και εξακολουθεί μετά τη Συνθήκη της Λισσαβώνας να υπόκειται σε ιδιαίτερους κανόνες και διαδικασίες¹ παρά την κατάργηση του συστήματος των πυλώνων και την ενσωμάτωσή της στο γενικό πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης. Μια από τις σημαντικότερες ιδιαιτερότητες του τομέα αυτού συνιστά η περιορισμένη αρμοδιότητα του ΔΕΕ ως προς τον έλεγχο των πράξεων που εκδίδονται με βάση τις διατάξεις της ΚΕΠΠΑ, καθώς, σύμφωνα με το άρθρο 24 παρ. 1 εδάφιο β', τελευταία περίοδος ΣΕΕ, «Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊ-

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

1. Ενδεικτικά, η ΚΕΠΠΑ ρυθμίζεται εξ' ολοκλήρου από τη ΣΕΕ και όχι από τη ΣΛΕΕ (άρθρα 23-46 ΣΕΕ), κάτι που τη διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους τομείς δράσης της Ένωσης, ενώ η αρμοδιότητα της Ένωσης για λήψη μέτρων σε σχέση με την εφαρμογή κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας τοποθετείται χωριστά στο άρθρο 2 παρ. 4 της ΣΛΕΕ – το μοναδικό άρθρο της ΣΛΕΕ που αναφέρεται στην ΚΕΠΠΑ – χωρίς να κατατάσσεται σε κάποια από τις τρεις κατηγορίες αρμοδιοτήτων. Επιπλέον, κύρια όργανα παραμένουν το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (άρθρο 26 ΣΕΕ), με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Επιτροπή να κατέχουν περιορισμένο ρόλο, ενώ η Επιτροπή δεν έχει σε σχέση με τον τομέα αυτό δικαίωμα πρωτοβουλίας (άρθρο 30 ΣΕΕ). Οι αποφάσεις εξακολουθούν να λαμβάνονται κατά κανόνα με ομοφωνία (άρθρο 31 ΣΕΕ) και διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες πράξεις της Ένωσης (ο όρος «αποφάσεις» στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ δεν θα πρέπει να συγχέεται με τις αποφάσεις του άρθρου 288 ΣΛΕΕ).

κής Ένωσης δεν έχει δικαιοδοσία όσον αφορά τις εν λόγω διατάξεις, πλην της αρμοδιότητάς του να παρακολουθεί τη συμμόρφωση προς το άρθρο 40 της παρούσας Συνθήκης και να ελέγχει τη νομιμότητα ορισμένων αποφάσεων, κατά τα αναφερόμενα από το άρθρο 275, δεύτερο εδάφιο της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Η τελευταία αυτή διάταξη προβλέπει ότι «Το Δικαστήριο, πάντως, είναι αρμόδιο να ελέγχει την τήρηση του άρθρου 40 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και να αποφαίνεται επί των προσφυγών που ασκούνται σύμφωνα με τις προϋποθέσεις του άρθρου 263, τέταρτο εδάφιο της παρούσας Συνθήκης και αφορούν τον έλεγχο της νομιμότητας των αποφάσεων που προβλέπουν περιοριστικά μέτρα κατά φυσικών ή νομικών προσώπων, τις οποίες θεσπίζει το Συμβούλιο βάσει του τίτλου V, κεφάλαιο 2, της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση», εισάγοντας ουσιαστικά μια εξαίρεση στην εξαίρεση του γενικού κανόνα της αρμοδιότητας του ΔΕΕ σε σχέση με την ΚΕΠΠΑ². Η ερμηνεία των διατάξεων αυτών έχει απασχολήσει κατά τα τελευταία χρόνια το Δικαστήριο και έχει αποτελέσει τη βάση για την έκδοση μιας σειράς αποφάσεων καθοριστικών για τη διασφάλιση του δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των φυσικών και νομικών προσώπων κατά των οποίων έχουν επιβληθεί περιοριστικά μέτρα στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ. Η σχολιαζόμενη απόφαση έρχεται να προστεθεί στην εν λόγω νομολογία και να διευκρινίσει αρκετά από τα ζητήματα που είχαν μείνει αναπάντητα στις προγενέστερες αποφάσεις.

II. Η επιβολή περιοριστικών μέτρων κατά ιδιωτών και η σταδιακή διεύρυνση της αρμοδιότητας του ΔΕΕ σε σχέση με τις πράξεις ΚΕΠΠΑ

1. Η επιβολή περιοριστικών μέτρων μετά τη Συνθήκη της Λισσαβώνας

Η αρμοδιότητα για επιβολή οικονομικών κυρώσεων σε βάρος τρίτων χωρών εκχωρήθηκε ρητά στην Κοινότητα μέσω της αναθεώρησης που επήλθε με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, με την οποία συμπεριλήφθηκε νομική βάση δύναμει της οποίας καθίστατο δυνατή η επιβολή περιοριστικών μέτρων από την τότε Ευρωπαϊκή Κοινότητα³. Η διαδικασία περιελάμβανε δύο διακριτά στάδια: αρχικά, λαμβανόταν ομόφωνα απόφαση (κοινή θέση ή κοινή δράση) από το Συμβούλιο στο πλαίσιο του δεύτερου πυλώνα (ΚΕΠΠΑ) με την οποία καθοριζόταν «η στάση της Ένωσης επί συγκεκριμένου ζητήματος γεωγραφικής ή θε-

ματικής φύσεως»⁴, ενώ η πράξη αυτή, ως πράξη ΚΕΠΠΑ, δεν μπορούσε να ελεγχθεί δικαστικά από το ΔΕΚ. Κατά το δεύτερο στάδιο, λαμβανόταν απόφαση στο πλαίσιο της Κοινότητας με βάση τα άρθρα 301 και 60, υιοθετούνταν, δηλαδή, Κανονισμός από το Συμβούλιο με ειδική πλειοψηφία, στον οποίο προβλέπονταν τα αναγκαία μέτρα για την εφαρμογή της κοινής θέσης ή κοινής δράσης ΚΕΠΠΑ. Η υιοθέτηση Κανονισμού κατά το δεύτερο αυτό κοινοτικό στάδιο αποσκοπούσε στην ύπαρξη κοινοτικής πράξης, η οποία θα είχε άμεσο αποτέλεσμα εντός των κρατών και θα οδηγούσε έτσι σε ομοίμορφη και αποτελεσματική εφαρμογή των ληφθέντων μέτρων⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι η δυνατότητα επιβολής περιοριστικών μέτρων κατά ιδιωτών δεν προβλεπόταν ρητά, αλλά συνήχθη ερμηνευτικά από το Δικαστήριο στην απόφαση *Kadi*⁶.

Η Συνθήκη της Λισσαβώνας, εκτός της ενσωμάτωσης της ΚΕΠΠΑ στο γενικό πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης μέσω της κατάργησης του συστήματος των πυλώνων, επέφερε σημαντικές αλλαγές και σε σχέση με την επιβολή περιοριστικών μέτρων κατά τρίτων κρατών και κατά ιδιωτών. Πλέον προβλέπεται ρητά η δυνατότητα επιβολής περιοριστικών μέτρων τόσο σε βάρος κρατών όσο και σε βάρος νομικών ή φυσικών προσώπων⁷, ενώ η διαδικασία εξακολουθεί να βασίζεται στην έκδοση δύο πράξεων, και συγκεκριμένα στη λήψη απόφασης με βάση τα άρθρα 24 και 29 της ΣΕΕ, δηλαδή απόφασης ΚΕΠΠΑ, και στην έκδοση Κανονισμού με βάση το άρθρο 215 ΣΛΕΕ. Επιπλέον, οι ιδιώτες και οι μη κρατικές οντότητες καθίστανται πλέον υποκείμενα του δικαίου της Ένωσης και όχι απλά αντικείμενα αυτού⁸, καθώς προβλέπεται ρητά, στο άρθρο 275 ΣΛΕΕ, η δυνατότητά τους να αμφισβητήσουν ενώπιον του ΔΕΕ τα επιβαλλόμενα σε βάρος τους περιοριστικά μέτρα τηρουμένων των προϋποθέσεων του άρθρου 263 εδάφιο δ' ΣΛΕΕ, παρά την περιορισμένη δικαιοδοσία του ΔΕΕ σε σχέση με τις πράξεις που εκδίδονται στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ.

2. Η εξέλιξη της νομολογίας σχετικά με το εύρος της δικαιοδοσίας του ΔΕΕ στην ΚΕΠΠΑ

Το άρθρο 24 παρ. 1 εδάφιο β', τελευταία περίοδος ΣΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 275 εδάφιο β' ΣΛΕΕ, προβλέπουν δύο εξαιρέσεις από τον αποκλεισμό της δικαιοδο-

2. Ο Γεν. Εισαγγελέας Wathelet στις Προτάσεις του στην υπόθεση *Rosneft* χαρακτηρίζει την εξαίρεση των άρθρων 24 παρ. 1 εδάφιο β', τελευταία περίοδος ΣΕΕ και 275 παρ. 1 ΣΛΕΕ ως "carve-out" και την εξαίρεση της εξαίρεσης που εισάγει το άρθρο 275 ΣΛΕΕ εδάφιο β' ως "claw-back", βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Wathelet, C-72/15, *Rosneft*, 31.05.2016, ECLI:EU:C:2016:381, σημ. 39 επ. και 51 επ., αντίστοιχα.

3. Άρθρο 301 ΣΕΚ.

4. Πρώην άρθρο 15 ΣΕΕ.

5. Βλ. σχετικά T. GAZZINI / E. HERLIN-KARNELL, Restrictive measures adopted by the EU from the standpoint of international and EU law, E.L.Rev., 2011, σσ. 798-817.

6. ΔΕΚ C-402/05 P, *Kadi και Al Barakaat International Foundation/ Συμβούλιο και Επιτροπή*, 03.09.2008, ECLI:EU:C:2008:461.

7. Άρθρο 215 παρ. 1 και 2 ΣΛΕΕ, αντίστοιχα.

8. S. POLI, The turning of non-State entities from objects to subjects of EU restrictive measures, σε: E. Fahey / S. Bardutzky (επιμ.), Framing the Subjects and Objects of EU Law, Edward Elgar, 2017, σσ. 158-181.

σίας του ΔΕΕ στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ, οι οποίες αφορούν, πρώτον, τον έλεγχο της συμμόρφωσης με το άρθρο 40 ΣΕΕ⁹ και, δεύτερον, τον έλεγχο της νομιμότητας πράξεων επιβολής περιοριστικών μέτρων σύμφωνα με τις προϋποθέσεις του άρθρου 263 εδάφιο δ' ΣΛΕΕ.

Το εύρος του αποκλεισμού της δικαιοδοσίας του ΔΕΕ στην ΚΕΠΠΑ και των ως άνω εξαιρέσεων είναι ανοιχτό σε ποικίλες ερμηνείες, όπως φάνηκε ιδίως στην απόφαση *H/ Συμβούλιο και Επιτροπή*¹⁰. Στη συγκεκριμένη απόφαση, Γεν. Εισαγγελέας και Δικαστήριο κατέληξαν σε αντίθετα αποτελέσματα υιοθετώντας διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις σχετικά με τη φύση του αποκλεισμού της δικαιοδοσίας του Δικαστηρίου που προβλέπουν οι Συνθήκες¹¹.

Η υπόθεση αφορούσε τον έλεγχο νομιμότητας απόφασης διαχείρισης προσωπικού στο πλαίσιο της ΕUPM (EU Police Mission) στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, απόφασης εκδοθείσας βάσει της ΚΕΠΠΑ, και τέθηκε το ζήτημα της ύπαρξης ή μη αρμοδιότητας του Δικαστηρίου να αποφανθεί σχετικά. Ειδικότερα, ο Γεν. Εισαγγελέας Wahl υποστήριξε ότι ο αποκλεισμός της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου σε σχέση με την ΚΕΠΠΑ αποτελεί τον γενικό κανόνα, με αποτέλεσμα οι εξαιρέσεις του αποκλεισμού αυτού να είναι πολύ περιορισμένες και, ειδικότερα, ο έλεγχος συμμόρφωσης με το άρθρο 40 ΣΕΕ να «παρέχει στο Δικαστήριο τη δυνατότητα να ελέγχει ορισμένες αιτιάσεις ελλείψεως κύρους μιας πράξεως ΚΕΠΠΑ, λόγω ενδεχόμενης συγκρούσεως με πράξεις ή διατάξεις εκτός ΚΕΠΠΑ»¹². Επιπλέον, ο Γεν. Εισαγγελέας δεν δέχεται την προτεινόμενη από την Επιτροπή διάκριση μεταξύ πράξεων κυρίαρχης εξωτερικής πολιτικής (*actes de gouvernement*) και πράξεων εφαρμογής που θα είχε ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό μόνο των πρώτων από τη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου, τονί-

ζοντας ότι ακόμα και πράξεις εκτελεστικής ή οργανωτικής φύσης αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της δράσης της ΚΕΠΠΑ¹³. Μάλιστα, επισημαίνει σχετικά ότι αν οι συντάκτες των Συνθηκών επιθυμούσαν να εισάγουν έναν πιο περιορισμένο αποκλεισμό της δικαιοδοσίας του Δικαστηρίου, κατ' ουσίαν σχετιζόμενο μόνο με τις πράξεις κυρίαρχης εξωτερικής πολιτικής, θα είχαν ακολουθήσει διαφορετική διατύπωση των σχετικών διατάξεων, όπως άλλωστε έπραξαν σε σχέση με τον Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης¹⁴.

Το Δικαστήριο δεν υιοθέτησε τη συλλογιστική του Γεν. Εισαγγελέα και τόνισε την ανάγκη στενής ερμηνείας των εξαιρέσεων από τον κανόνα της γενικής αρμοδιότητας που του απονέμει το άρθρο 19 ΣΕΕ¹⁵, στηριζόμενο στη θέση της αξίας του κράτους δικαίου εντός του ενωσιακού οικοδομήματος, η οποία είναι στενά συνυφασμένη με την ύπαρξη αποτελεσματικού δικαστικού ελέγχου προκειμένου να διασφαλίζεται η τήρηση των διατάξεων των Συνθηκών¹⁶. Στη συνέχεια, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι το άρθρο 270 ΣΛΕΕ του απονέμει την αρμοδιότητα να αποφαινεται επί προσφυγών που αφορούν την απόσπαση προσωπικού της Ένωσης, που σε αποστολές, όπως η ΕUPM¹⁷, είτε τα μέλη του προσωπικού αποσπώνται από την ίδια την Ένωση είτε από τα κράτη μέλη, καθώς αφορούν πράξεις διαχείρισης του προσωπικού της Ένωσης σχετικά με τη διαχείριση της αποστολής¹⁸.

Η επόμενη απόφαση που συνέβαλε καθοριστικά στη διευκρίνιση του εύρους της αρμοδιότητας του ΔΕΕ στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ ήταν η απόφαση *Rosneft*¹⁹. Με τη συγκεκριμένη υπόθεση τέθηκε, μεταξύ άλλων, το ζήτημα αν το Δικαστήριο είναι αρμόδιο να εξετάσει το κύρος μια πράξης επιβολής περιοριστικών μέτρων, η οποία εκδόθηκε κατ' εφαρμογήν των διατάξεων ΚΕΠΠΑ στο πλαίσιο της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής. Το Δικαστήριο έκρινε σχετικά ότι τόσο η άσκηση προσφυγής βάσει του άρθρου 263 ΣΛΕΕ όσο και η υποβολή προδι-

9. Το άρθρο αυτό ορίζει ότι: «Η εφαρμογή της κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας δεν επηρεάζει την εφαρμογή των διαδικασιών και το αντίστοιχο εύρος των αρμοδιοτήτων των θεσμικών οργάνων που προβλέπονται στις Συνθήκες για την άσκηση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, τις οποίες αναφέρουν τα άρθρα 3 έως 6 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ομοίως, η εφαρμογή των πολιτικών που αναφέρουν τα άρθρα αυτά δεν επηρεάζει την εφαρμογή των διαδικασιών και το αντίστοιχο εύρος των αρμοδιοτήτων των θεσμικών οργάνων που προβλέπονται στις Συνθήκες για την άσκηση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης βάσει του παρόντος κεφαλαίου».

10. ΔΕΕ C-455/14 P, *H/Συμβούλιο και Επιτροπή*, 19.07.2016, ECLI:EU:C:2016:569.

11. Αναλυτικά επί της απόφασης P. VAN ELSUWEGE, *Upholding the rule of law in the Common Foreign and Security Policy*: H v. Council, CML Rev., 2017, σσ. 841-858, και T. VERELLEN, H v. Council: *Strengthening the Rule of Law in the Sphere of the CFSP, One Step at a Time*, European Papers, 2016, σσ. 1041-1053.

12. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Wahl, C-455/14 P, *H/Συμβούλιο και Επιτροπή*, 07.04.2016, ECLI:EU:C:2016:212, σημ. 71.

13. Ibid, σημ. 60-62.

14. Βλ. σχετικά το άρθρο 276 ΣΛΕΕ, το οποίο εισάγει περιορισμό στη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου στο πλαίσιο του ΧΕΑΔ: «Κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων του ως προς τις διατάξεις των κεφαλαίων 4 και 5 τίτλος V, μέρος τρίτο, σχετικά με τον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν είναι αρμόδιο να ελέγχει το κύρος ή την αναλογικότητα επιχειρησιακών δράσεων της αστυνομίας ή άλλων υπηρεσιών επιβολής του νόμου ενός κράτους μέλους, ούτε να αποφαινεται για την άσκηση των ευθυνών που φέρουν τα κράτη μέλη για την τήρηση της δημοσίας τάξης και τη διαφύλαξη της εσωτερικής ασφάλειας».

15. ΔΕΕ C-455/14 P, ό.π., υποσημ. 10, σκ. 40.

16. Ibid, σκ. 41.

17. Ibid, σκ. 44.

18. Ibid, σκ. 54.

19. ΔΕΕ C-72/15, *Rosneft*, 28.03.2017, ECLI:EU:C:2017:236.

καστικού ερωτήματος δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ συνιστούν τρόπους ελέγχου της νομιμότητας των πράξεων της Ένωσης²⁰, έλεγχος ο οποίος εκτείνεται και στις πράξεις της ΚΕΠΠΑ δυνάμει των οποίων επιβάλλονται περιοριστικά μέτρα κατά φυσικών ή νομικών προσώπων²¹. Συναφώς, το άρθρο 275 εδάφιο β' ΣΛΕΕ παραπέμπει στο άρθρο 263 εδάφιο δ' ΣΛΕΕ, προκειμένου να καθορίσει το είδος των πράξεων και όχι το είδος της διαδικασίας στο πλαίσιο της οποίας δύναται να ελεγχθεί η νομιμότητα πράξεων που εκδόθηκαν δυνάμει των διατάξεων της ΚΕΠΠΑ²². Η διαπίστωση αυτή βασίζεται επιπλέον στην ανάγκη διαφύλαξης της αξίας του κράτους δικαίου και του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία, με αποτέλεσμα να απαιτείται η στενή ερμηνεία του αποκλεισμού της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ²³. Το Δικαστήριο, στη συνέχεια, μνημονεύει την απόφαση *Foto-Frost*, η οποία, σε συνδυασμό με την ανάγκη διασφάλισης της αναγκαίας συνοχής του συστήματος δικαστικής προστασίας που θεσπίζουν οι Συνθήκες, καθιστά το Δικαστήριο το πλέον αρμόδιο όργανο για τον έλεγχο του κύρους των πράξεων της Ένωσης, ακόμη και αυτών που εκδίδονται στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ²⁴.

Η απόφαση *Rosneft* συνετέλεσε στη «νομιμοποίηση» της ΚΕΠΠΑ²⁵, μέσω της κατάφασης της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου για τον έλεγχο του κύρους των πράξεων που εκδίδονται στον τομέα αυτό στο πλαίσιο προδικαστικής παραπομπής, και ενίσχυσε τη θέση των προσώπων κατά των οποίων επιβάλλονται περιοριστικά μέτρα. Ένα από τα ερωτήματα, ωστόσο, που ανέκυψαν στη βιβλιογραφία με αφορμή τη συγκεκριμένη απόφαση υπήρξε το αν η ευρεία ερμηνεία του άρθρου 275 εδάφιο β' ΣΛΕΕ που ακολούθησε το Δικαστήριο προκειμένου να καταφαθεί η αρμοδιότητά του στο πλαίσιο προδικαστικής παραπομπής θα μπορούσε να εφαρμοστεί και σε σχέση με άλλες διαδικασίες, όπως η αγωγή αποζημίωσης για εξωσυμβατική ευθύνη της Ένωσης²⁶. Το τελευταίο αυτό ζήτημα αντιμετωπίστηκε από το Δικαστήριο στην υπό σχολιασμό απόφαση.

20. Ibid, σκ. 68.

21. Ibid, σκ. 69.

22. Ibid, σκ. 70.

23. Ibid, σκ. 72-74.

24. Ibid, σκ. 78-81.

25. P.J. CARDWELL, *The legalization of the European Union foreign policy and the use of sanctions*, CYELS, 2015, σσ. 292 και 297-298· S. POLI, *The Common Foreign Security Policy after Rosneft: Still imperfect but gradually subject to the rule of law*, CML Rev., 2017, σσ. 1799-1834, σ. 1780.

26. Ibid, S. POLI, σσ. 1830-1831· G. BUTLER, *The Coming of Age of the Court's Jurisdiction in the Common Foreign and Security Policy*, *European Constitutional Law Review*, 2017, σσ. 695-696.

III. Η αρμοδιότητα του ΔΕΕ επί αγωγών αποζημίωσης σχετιζόμενων με πράξεις της ΚΕΠΠΑ

Με τη σχολιαζόμενη απόφαση, το Δικαστήριο άδραξε την ευκαιρία να διευκρινίσει το εύρος της αρμοδιότητάς του σε σχέση με την επιδίκαση ζημίας σχετιζόμενης με απόφαση ΚΕΠΠΑ, αρμοδιότητα την οποία μέχρι πρότινος το ΓεΔΕΕ αρνούσαν να αναγνωρίσει²⁷.

Το Δικαστήριο ακολουθεί μια προσέγγιση των άρθρων 24 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ και 275 εδάφιο β' ΣΛΕΕ παρόμοια με αυτή που εντοπίζεται στη μέχρι τώρα νομολογία του και επαναλαμβάνει την πάγια πλέον θέση του ότι ο αποκλεισμός της δικαιοδοσίας του στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ πρέπει να ερμηνεύεται στενά, ενώ και πάλι κάνει αναφορά στην αξία του κράτους δικαίου και την ανάγκη διαφύλαξης του δικαιώματος σε αποτελεσματική δικαστική προστασία²⁸.

Η αυτοτέλεια του ένδικου βοηθήματος της αγωγής αποζημίωσης συνιστά καθοριστικό στοιχείο στην κατάφαση της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου και επισημαίνεται η ιδιαίτερη λειτουργία που αυτό επιτελεί στο σύστημα των ένδικων βοηθημάτων που θεσπίζουν οι Συνθήκες²⁹. Η διασφάλιση της αναγκαίας συνοχής του συστήματος αυτού και η αποφυγή των κενών στη δικαστική προστασία των φυσικών και νομικών προσώπων επιτάσσονται να έχει το Δικαστήριο αρμοδιότητα να αποφαινεται επί αγωγών αποζημίωσης με τις οποίες ζητείται η αποκατάσταση ζημίας η οποία φέρεται να προκλήθηκε από πράξεις της ΚΕΠΠΑ, ιδίως μάλιστα αν ληφθεί υπόψη ότι το ΔΕΕ έχει αρμοδιότητα για ζημίες σχετιζόμενες με περιοριστικά μέτρα που επιβλήθηκαν δυνάμει Κανονισμών εκδοθέντων βάσει του άρθρου 215 ΣΛΕΕ³⁰, οι οποίοι, κατ' ουσίαν, αναπαράγουν το περιεχόμενο των αποφάσεων ΚΕΠΠΑ που εκδίδονται δυνάμει του άρθρου 29 ΣΕΕ³¹. Ιδίως σε περι-

27. Βλ. σκ. 30 επ. της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης και σημ. 40 των Προτάσεων του Γεν. Εισαγγελέα Hogan, C-134/19 P, *Bank Refah Kargaran/Συμβούλιο*, 28.05.2020, ECLI:EU:C:2020:396, με εκεί παραπεμπόμενη νομολογία. Αξίζει, μάλιστα, να επισημανθεί ότι η αναιρεσιβόλα αιτήθηκε την αναίρεση της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης, χωρίς, ωστόσο, να βάλει ευθέως κατά της κρίσης του ΓεΔΕΕ σχετικά με την έλλειψη αρμοδιότητάς του να κρίνει επί της ζημίας που φέρεται να προκλήθηκε από την απόφαση ΚΕΠΠΑ.

28. Σκ. 35-37 και 43 της σχολιαζόμενης απόφασης.

29. Σκ. 33 της σχολιαζόμενης απόφασης και σημ. 60 των Προτάσεων του Γεν. Εισαγγελέα.

30. Στη σκ. 38, μάλιστα, το Δικαστήριο επισημαίνει τη δίοδο επικοινωνίας που θεσπίζει το άρθρο 215 ΣΛΕΕ μεταξύ των σκοπών της ΣΕΕ στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ και τη δυνατότητα επιβολής περιοριστικών μέτρων που προβλέπεται στη ΣΛΕΕ.

31. Στο σημ. 63 των Προτάσεων του ο Γεν. Εισαγγελέας επισημαίνει σχετικά ότι η αναγνώριση της αρμοδιότητας του Δικαστηρίου μόνο σε σχέση με ζημίες οφειλόμενες σε περιοριστικά μέτρα επιβαλλόμενα από Κανονισμούς εκδοθέντες κατ' άρθρο 215

πτώσεις κατά τις οποίες η επιβολή περιοριστικών μέτρων γίνεται χωρίς την υιοθέτηση Κανονισμού με βάση το άρθρο 215 ΣΛΕΕ, αλλά μόνο με απόφαση ΚΕΠΠΑ, όπως για παράδειγμα κατά την επιβολή περιορισμών εισόδου στο έδαφος των κρατών μελών, η αρχή της αποτελεσματικής και πλήρους δικαστικής προστασίας των θιγόμενων προσώπων επιτάσσει να μπορεί το Δικαστήριο να αποφανθεί επί αγωγών αποζημίωσης σχετιζόμενων με αποφάσεις ΚΕΠΠΑ³².

Τέλος, το Δικαστήριο απορρίπτει, όπως ήταν αναμενόμενο, τα επιχειρήματα που αντλεί το Συμβούλιο από αποφάσεις που εκδόθηκαν πριν τη Συνθήκη της Λισσαβώνας και την ενσωμάτωση της ΚΕΠΠΑ στο γενικό πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης, τονίζοντας ότι η διαφορετική πλέον δομή των Συνθηκών δεν επιτρέπει τη συναγωγή συμπερασμάτων από τις αποφάσεις που επικαλείται το Συμβούλιο ως προς την έκταση των αρμοδιοτήτων του Δικαστηρίου στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ.

IV. Καταληκτικές παρατηρήσεις και προβληματισμοί

Η σχολιαζόμενη απόφαση συμπληρώνει την προγενέστερη νομολογία του ΔΕΕ και έρχεται να ισχυροποιήσει το κράτος δικαίου εντός της ΚΕΠΠΑ και τη δικαστική προστασία των προσώπων σε βάρος των οποίων επιβάλλονται περιοριστικά μέτρα, χρήζει, ωστόσο, κάποιων παρατηρήσεων.

Πρώτον, αξίζει κανείς να διερωτηθεί αν η επιχειρηματολογία του Δικαστηρίου είναι όντως πειστική ή αντίθετα πρόκειται για μια περίπτωση δικαστικού ακτιβισμού στην οποία η ερμηνεία του σκοπού των Συνθηκών υπερβαίνει τα όρια που θέτει το γράμμα αυτών³³. Πράγματι, η

Συνθήκη της Λισσαβώνας άλλαξε σε πολύ μεγάλο βαθμό τη δομή των Συνθηκών και της ίδιας της ΚΕΠΠΑ, ωστόσο παραμένει ένας τομέας του δικαίου της Ένωσης που υπάγεται σε ιδιαίτερους κανόνες και διαδικασίες, μεταξύ αυτών και η περιορισμένη αρμοδιότητα του Δικαστηρίου.

Η εξαίρεση από τον αποκλεισμό της δικαιοδοσίας του Δικαστηρίου που εισάγει το άρθρο 275 εδάφιο β' ΣΛΕΕ είναι αρκετά συγκεκριμένη: το Δικαστήριο δύναται να αποφαίνεται επί προσφυγών που ασκούνται σύμφωνα με τις προϋποθέσεις του άρθρου 263 εδάφιο δ' της ΣΛΕΕ και αφορούν τον έλεγχο της νομιμότητας των αποφάσεων που προβλέπουν περιοριστικά μέτρα κατά φυσικών ή νομικών προσώπων, τις οποίες θεσπίζει το Συμβούλιο. Η ευρεία ερμηνεία της διάταξης αυτής που εισήγαγε η απόφαση *Rosneft*, αν και πρωτότυπη, βασίστηκε στο γεγονός ότι η αίτηση προδικαστικής παραπομπής, όπως ακριβώς και η κατ' άρθρο 263 ΣΛΕΕ προσφυγή ακύρωσης, συνιστά τρόπο ελέγχου της νομιμότητας των πράξεων επιβολής περιοριστικών μέτρων, με αποτέλεσμα να μην έρχεται σε αντίθεση με το γράμμα της διάταξης. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ισχύει σε σχέση με την αγωγή αποζημίωσης κατ' άρθρο 268 ΣΛΕΕ, η οποία, όπως τονίζουν ο Γεν. Εισαγγελέας και το Δικαστήριο, διέπεται από την αρχή της αυτοτέλειας και επιτελεί διαφορετικό σκοπό από αυτόν της προσφυγής ακύρωσης. Το γεγονός ότι το γράμμα των Συνθηκών δεν επιτρέπει εύκολα τη συναγωγή του συμπεράσματος στο οποίο κατέληξαν και το Δικαστήριο και ο Γεν. Εισαγγελέας φαίνεται ιδίως στις Προτάσεις του τελευταίου, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «το άρθρο 275 ΣΛΕΕ δεν πρέπει να ερμηνεύεται αυστηρώς κατά γράμμα»³⁴ και προσπαθεί να ανιχνεύσει την πρόθεση των συντακτών των Συνθηκών προκειμένου να στηρίξει την ερμηνεία του³⁵.

Ένας δεύτερος προβληματισμός που γεννά η συγκεκριμένη απόφαση αφορά τη σχέση της προγενέστερης άσκησης προσφυγής ακύρωσης κατ' άρθρο 263 ΣΛΕΕ με την αγωγή αποζημίωσης. Με άλλα λόγια, θα ήταν ίδιο το συμπέρασμα του Δικαστηρίου για την αρμοδιότητά του να κρίνει επί της ζημίας που φέρεται να προκλήθηκε από την απόφαση ΚΕΠΠΑ αν δεν είχε προηγηθεί η άσκηση προσφυγής κατ' άρθρο 263 ΣΛΕΕ από την Bank Refah Kargaran και δεν είχε ήδη λάβει χώρα έλεγχος νομιμότητας και συνακόλουθα ακύρωση της απόφασης ΚΕΠΠΑ; Το ενδεχόμενο που ανοίγεται σε μια τέτοια περίπτωση μοιάζει κατά κάποιον τρόπο με *forum shopping*, αν και πρόκειται μάλλον για «άγρα διαδικασίας» και όχι για «άγρα

ΣΛΕΕ και όχι σε σχέση με αυτές που οφείλονται σε περιοριστικά μέτρα επιβαλλόμενα από απόφαση ΚΕΠΠΑ θα δημιουργούσε μια αδικαιολόγητη ανωμαλία που θα έθιγε την αναγκαία συνοχή του συστήματος ενδίκων μέσων που προβλέπουν οι Συνθήκες.

32. Σκ. 41-43 της σχολιαζόμενης απόφασης, όπου επιπλέον επισημαίνεται ότι η προς αποκατάσταση ζημία μπορεί να οφείλεται στην ηθική απαξίωση και δυσπιστία που δημιουργείται από τη δημόσια κατονομασία των προσώπων σε βάρος των οποίων επιβάλλονται περιοριστικά μέτρα, αντίθεση μάλιστα με προγενέστερη της Συνθήκης της Λισσαβώνας απόφασή του στην οποία είχε κρίνει ότι οι κοινές θέσεις ΚΕΠΠΑ δεν δύναται να επηρεάσουν άμεσα τους ιδιώτες. Βλ. σχετικά C. ECKES, *Constitutionalising the EU Foreign and Security Policy: The ECJ accepts jurisdiction over claims for damages under the Common Foreign and Security Policy (CFSP)*, *VerfBlog*, 18.10.2020, διαθέσιμο στο: <https://verfassungsblog.de/constitutionalising-the-eu-foreign-and-security-policy/> (προσπελάστηκε 16.01.2021).

33. T. VERELLEN, *In the name of the rule of law: ECJ further extends jurisdiction in CFSP (Bank Refah Kargaran)*, *Renforce Blog*, 22.10.2020, διαθέσιμο στο: <http://blog.renforce.eu/index.php/nl/2020/10/22/in-the-name-of-the-rule-of-law-ecj-further-extends-jurisdiction-in-cfsp-bank-refah-kargaran/> (προσπελάστηκε 15.01.2021).

34. Σημ. 61 των Προτάσεων.

35. Σημ. 66 των Προτάσεων, όπου αναφέρει ότι «είναι μάλλον απίθανο πρόθεση των συντακτών να ήταν να αποτρέψουν τον διάδικο του οποίου η προσφυγή ακυρώσεως έγινε δεκτή από το να αξιώσει αποζημίωση για τη ζημία που υπέστη λόγω συμπεριφοράς η οποία ενδεχομένως συνιστούσε κατάφωρη παράβαση κανόνα δικαίου».

δικαστηρίου»³⁶. Με βάση τη συγκεκριμένη απόφαση θα μπορούσε ενδεχομένως ένας μη επιμελής διάδικος που έχασε την προθεσμία άσκησης προσφυγής ακύρωσης να ασκήσει αγωγή αποζημίωσης κατά της Ένωσης μέχρι και πέντε χρόνια από την επέλευση του ζημιολογικού γεγονότος, οπότε και παραγράφεται η σχετική αξίωση³⁷. Η αυτοτέλεια της αγωγής αποζημίωσης συνεπάγεται τη δυνατότητα άσκησης της χωρίς άλλα προαπαιτούμενα, και επομένως χωρίς να απαιτείται η προηγούμενη άσκηση προσφυγής ακύρωσης της πράξης επιβολής περιοριστικών μέτρων από την οποία φέρεται να προκλήθηκε η ζημία. Οι προϋποθέσεις να ευδοκιμήσει η συγκεκριμένη αγωγή είναι σίγουρα διαφορετικές από αυτές της προσφυγής ακύρωσης και σαφώς πρόκειται για ένδικα βοηθήματα που έχουν διαφορετικές συνέπειες. Ωστόσο, στο πλαίσιο της εκδίκασης της αγωγής αποζημίωσης, το ΓεΔΕΕ, και κατ' αναίρεση το Δικαστήριο, θα κληθούν να ελέγξουν τη νομιμότητα της απόφασης ΚΕΠΠΑ από την οποία φέρεται να προκλήθηκε ζημία, προκειμένου να αξιολογήσουν το βάσιμο της αγωγής. Ο τρόπος αντιμετώπισης μιας τέτοιας υπόθεσης ίσως να διαφέρει από τη σχολιαζόμενη απόφαση, είναι, ωστόσο, κάτι που μένει να διευκρινιστεί από το ίδιο το Δικαστήριο.

Τρίτον, αξίζει να γίνει μια μνεία στην επίδραση που μπορεί να έχει η σχολιαζόμενη απόφαση στη διαδικασία προσχώρησης της Ένωσης στην ΕΣΔΑ και στην αντιμετώπιση των ζητημάτων που είχε επισημάνει το Δικαστήριο στη Γνωμοδότηση 2/13³⁸. Αποφαινόμενο επί της συμβατότητας του σχεδίου προσχώρησης σε σχέση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δικαίου της Ένωσης στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι δεν είχε ακόμη την ευκαιρία να διευκρινίσει τα όρια της δικαιοδοσίας του κατά τον έλεγχο των πράξεων του τομέα αυτού και θεώρησε ως ασύμβατη με την αυτονομία του δικαίου της Ένωσης την ανάθεση του ελέγχου των πράξεων που εκφεύγουν της δικαιοδοσίας του αποκλειστικά στο ΕΔΔΑ. Μετά τη Γνωμοδότηση αυτή, οι αποφάσεις *H/Συμβούλιο και Επιτροπή* και *Rosneft* που αναφέρθηκαν ανωτέρω συνέβαλαν στη διευκρίνιση των ορίων της δικαιοδοσίας του Δικαστηρίου στον τομέα της ΚΕΠΠΑ και τον περιορισμό των πράξεων που εκφεύγουν αυτής. Σε αυτές προστίθε-

ται πλέον και η σχολιαζόμενη απόφαση, η οποία μπορεί να αποδειχθεί καθοριστική ενόψει της επανέναρξης των διαπραγματεύσεων με το Συμβούλιο της Ευρώπης για την προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ³⁹.

Μπορεί, λοιπόν, η σχολιαζόμενη απόφαση να μην οδήγησε στην αποζημίωση της ενάγουσας, έδωσε, ωστόσο, στο Δικαστήριο την ευκαιρία να συμπληρώσει, αν και όχι απόλυτα πειστικά, τη νομολογία του για τη δικαιοδοσία του στον τομέα της ΚΕΠΠΑ και να ενισχύσει τη συνοχή του συστήματος δικαστικής προστασίας των φυσικών και νομικών προσώπων σε βάρος των οποίων επιβάλλονται περιοριστικά μέτρα.

► Σύμβαση επιχορήγησης Actibio υπογραφείσα από το Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Τεχνολογικής Ανάπτυξης (ΕΚΕΤΑ)

Η επιλεξιμότητα της δαπάνης και η κατανομή του βάρους απόδειξης

αίτηση αναίρεσεως – ρήτρα διαιτησίας – Κανονισμός 1605/2002 – Κανονισμός 2342/2002 – Κανονισμός 1906/2006 – σύμβαση επιχορήγησης Actibio – έργο Actibio – έβδομο πρόγραμμα-πλαίσιο – επιλέξιμες δαπάνες – σύγκρουση συμφερόντων – βάρος αποδείξεως – φύλλα καταγραφής χρόνου απασχόλησης – έκθεση ελέγχου – αποδεικτική ισχύς – αρχή της αναλογικότητας

ΔΕΕ C-274/19 P, ΕΚΕΤΑ/Επιτροπή, 22.10.2020, Τμήμα δέκατο, Πρόεδρος (Εισηγητής): E. Juhász, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2020:853 – Αίτηση αναίρεσεως

Με την απόφαση 1982/2006/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18ης Δεκεμβρίου 2006, σχετικά με το έβδομο πρόγραμμα-πλαίσιο δραστηριοτήτων έρευνας, τεχνολογικής ανάπτυξης και επίδειξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (2007-2013) εγκρίθηκε το έβδομο πρόγραμμα-πλαίσιο (πρόγραμμα FP7). Το πρόγραμμα αυτό διέπεται από τον Κανονισμό 1906/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18ης Δεκεμβρίου 2006, με τον οποίο καθορίζονται οι κανόνες συμμετοχής επιχειρήσεων, ερευνητικών κέντρων και πανεπιστημίων στις δράσεις που αναλαμβάνονται βάσει του έβδομου προγράμματος-πλαισίου και οι κανόνες διάδοσης των ερευνητικών αποτελεσμάτων (2007-2013). Σε αυτό το πλαίσιο, διαμορφώθηκε το έργο «Unobtrusive Authentication Using Activity related and Soft Biometrics» (στο εξής: έργο Actibio). Αντικείμενο του

36. Τόσο στην προσφυγή του 263 ΣΛΕΕ όσο και στην αγωγή αποζημίωσης κατά της Ένωσης του 266 ΣΛΕΕ, αρμόδιο είναι το ΓεΔΕΕ και κατ' αναίρεση το Δικαστήριο. Παρόμοιοι προβληματισμοί είχαν δημιουργηθεί και μετά την απόφαση *Rosneft*, όπου όντως διέφερε το αρμόδιο δικαστήριο ανάλογα με τη διαδικασία, καθώς το ΓεΔΕΕ επιλήφθηκε της προσφυγής ακύρωσης και το Δικαστήριο του προδικαστικού ερωτήματος, βλ. G. BUTLER, *The Coming of Age of the Court's Jurisdiction in the Common Foreign and Security Policy*, ό.π., υποσημ. 26, σ. 685 επ.

37. Άρθρο 46 του Πρωτοκόλλου περί του Οργανισμού του ΔΕΕ.

38. ΔΕΕ Avis 2/13, *Adhésion de l'Union à la CEDH*, 18.12.2014, ECLI:EU:C:2014:2454, σκ. 249-257.

39. P. VANELSUWEGE / J. DECONINCK, *Action for damages in relation to CFSP decisions pertaining to restrictive measures: A revolutionary move by the Court of Justice in Bank Refah Kargaran?*, EU Law Analysis, 09.10.2020, διαθέσιμο στο: <http://eulawanalysis.blogspot.com/2020/10/action-for-damages-in-relation-to-cfsp.html> (προσπελάστηκε 15.01.2021).

έργου αυτού ήταν η έρευνα και ανάπτυξη μιας ιδέας σε σχέση με την αναγνώριση των χρηστών βάσει βιομετρικών στοιχείων, μέσω της χρήσης ήπιας τεχνολογίας βιομετρίας με σκοπό την ουσιώδη βελτίωση της ασφάλειας, της εμπιστοσύνης και της αξιοπιστίας των «διαρκώς ανοιχτών» δικτύων και των υποδομών υπηρεσιών.

Στις 19 Νοεμβρίου 2007, το Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Τεχνολογικής Ανάπτυξης (ΕΚΕΤΑ), ενεργώντας ως συντονιστής κοινοπραξίας, υπέγραψε τη σύμβαση επιχορήγησης σχετικά με τη χρηματοδότηση του έργου Actibio. Η διάρκεια του έργου αυτού ήταν 36 μήνες, με ημερομηνία έναρξης την 1η Μαρτίου 2008.

Η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης (OLAF) κίνησε το 2010 έρευνα όσον αφορά δέκα πρόσωπα, μεταξύ των οποίων δύο συγκεκριμένοι ερευνητές, λόγω της υποψίας ότι μέλη των κοινοπραξιών οι οποίες είχαν αναλάβει διάφορα επιχορηγούμενα έργα προέβαιναν στην ανάθεση κατά τρόπο αδιαφανή των συμβάσεων υπεργολαβίας σε εταιρείες ανήκουσες στο προσωπικό άλλων μελών των εν λόγω κοινοπραξιών. Αυτή περατώθηκε στις 21 Ιουνίου 2012 χωρίς συστάσεις.

Εν συνεχεία, η Επιτροπή στις 7 Μαρτίου 2011 ενημέρωσε το ΕΚΕΤΑ ότι θα προβεί σε οικονομικό έλεγχο όσον αφορά δύο έργα τα οποία χρηματοδοτήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος FP7, μεταξύ των οποίων το έργο Actibio. Ο οικονομικός έλεγχος πραγματοποιήθηκε τον μήνα Μάρτιο του 2011 στις εγκαταστάσεις του στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα. Στις 11 Οκτωβρίου 2012, το ΕΚΕΤΑ απέστειλε στην Επιτροπή τις παρατηρήσεις του επί της προσωρινής έκθεσης ελέγχου καθώς και συμπληρωματικά έγγραφα και στοιχεία. Με έγγραφο της 12ης Μαΐου 2015 η Επιτροπή απέστειλε την τελική έκθεση ελέγχου επισημαίνοντας ότι ενέκρινε τα πορίσματα της έκθεσης αυτής. Με την έκθεση ελέγχου, οι ελεγκτές διαπίστωσαν παρατυπίες σχετικά με τις δαπάνες προσωπικού και τη χρήση υπεργολάβων. Όσον αφορά τις δαπάνες προσωπικού, οι ελεγκτές διαπίστωσαν ότι ορισμένα άτομα που εργάζονταν για το έργο Actibio απασχολούνταν ταυτόχρονα και σε άλλα έργα ή είχαν και άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες. Κατά τους ελεγκτές, οι εν λόγω παράλληλες επαγγελματικές δραστηριότητες ήταν τόσο σημαντικές, ώστε κλόνιζαν την αξιοπιστία των φύλλων καταγραφής του χρόνου απασχόλησης των ενδιαφερομένων. Επιπλέον, επεσήμαναν την ύπαρξη σύγκρουσης συμφερόντων και εξαιρετικά στενών σχέσεων μεταξύ ορισμένων εργαζομένων και του υπεύθυνου του έργου Actibio που δημιουργούσαν αμφιβολίες όχι μόνο για την αναγκαιότητα της συμμετοχής τους στο έργο, αλλά και για την πραγματική συμμετοχή τους σε αυτό. Οι ελεγκτές έκριναν επίσης ότι το σύστημα καταγραφής του χρόνου απασχόλησης παρουσίαζε ορισμένες αδυναμίες. Επιπροσθέτως, υποστήριξαν ότι η εν λόγω εργασία δεν αποδεικνυόταν επαρκώς από τα παρασχεθέντα συμπληρωματικά έγγραφα. Από τις εργασίες που είχαν

ανατεθεί σε τρεις ερευνητές, οι δαπάνες απορρίφθηκαν ως μη επιλέξιμες. Στις 29 Νοεμβρίου 2016, η Επιτροπή απέστειλε στο ΕΚΕΤΑ χρεωστικό σημείωμα, ζητώντας την επιστροφή του ποσού των 38.241 ευρώ που αντιστοιχεί στις άμεσες δαπάνες και στις σχετικές έμμεσες δαπάνες και στις 21 Φεβρουαρίου 2017 ανέκτησε το ποσό πλέον τόκων υπερημερίας διά συμψηφισμού με απαιτήσεις που το ΕΚΕΤΑ είχε βάσει άλλων έργων χρηματοδοτούμενων από την Ένωση.

Με την αγωγή του, στις 29 Μαρτίου 2017, το ΕΚΕΤΑ αιτήθηκε να αναγνωρισθεί ότι η απαίτηση ήταν αβάσιμη κατά το ποσό των 9.353,56 ευρώ και ότι, συνακόλουθα, δεν όφειλε να επιστρέψει το τελευταίο αυτό ποσό στην Επιτροπή. Πλην όμως, το ΓεΔΕΕ με την απόφασή του, της 22ας Ιανουαρίου 2019, απέρριψε την αγωγή ως αβάσιμη (υπόθεση T-198/17, ΕΚΕΤΑ/Επιτροπή, ECLI:EU:T:2019:27).

Κατόπιν τούτου, το ΕΚΕΤΑ άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΕ ζητώντας την ακύρωση της απόφασης του ΓεΔΕΕ. Μάλιστα, την αίτησή του αυτή τη στηρίζει σε τρεις λόγους αναίρεσης. Με τον α) λόγο αναίρεσης, προσάπτει στο ΓεΔΕΕ ότι παρέλειψε να εξετάσει και να αξιολογήσει προσηκόντως όλα τα προσκομισθέντα ενώπιόν του αποδεικτικά στοιχεία, παρέβη τους κανόνες που διέπουν την κατανομή του βάρους απόδειξης, παραμόρφωσε ορισμένα αποδεικτικά στοιχεία και παρέβη την υποχρέωση αιτιολόγησης που υπέχει. Με τον β) λόγο αναίρεσης, προσάπτει στο ΓεΔΕΕ ότι υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο καθόσον δέχθηκε εσφαλμένο ορισμό της έννοιας της «σύγκρουσης συμφερόντων» και, με τον γ) λόγο αναίρεσης, του προσάπτει ότι παραβίασε την αρχή της αναλογικότητας. Με την απόφαση του ΔΕΕ απορρίφθηκε η αίτηση αναίρεσης στο σύνολό της.

Παρατηρήσεις

Χιόνα Αθανασιάδη*

1. Εισαγωγικά

Το ΔΕΕ, κρίνοντας επί της αίτησης αναίρεσης, τόνισε ότι το ΓεΔΕΕ είναι αποκλειστικά αρμόδιο να διαπιστώσει τα πραγματικά περιστατικά, εκτός αν η ανακρίβεια των διαπιστώσεων προκύπτει από τα έγγραφα της δικογραφίας που του υποβλήθηκαν, καθώς και να εκτιμήσει τα αποδεικτικά στοιχεία που λαμβάνει υπόψη. Επομένως, η διαπίστωση των πραγματικών περιστατικών και η εκτίμηση των αποδεικτικών στοιχείων δεν αποτελούν, υπό την επιφύλαξη της παραμόρφωσής τους, νομικό ζήτημα υποκείμενο στον έλεγχο του Δικαστηρίου. Το ΓεΔΕΕ έχει την εξουσία προς ελεύθερη εκτίμηση των αποδεικτικών

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

στοιχείων, δυνάμενο να προβεί σε στάθμιση και να προσδώσει καθοριστική σημασία σε μια κατηγορία εξ αυτών, σε άλλα αποδεικτικά στοιχεία να προσδώσει περιορισμένη αποδεικτική αξία ή να μην προσδώσει καμία αποδεικτική αξία.

Επεσήμανε ότι, όπως έχει νομολογηθεί, στο πλαίσιο σύμβασης επιδότησης, οσάκις οι δαπάνες δεν είναι επιλέξιμες διότι κρίθηκαν μη επαληθεύσιμες ή στηριζόμενες σε αναξιόπιστα στοιχεία, η τήρηση της αρχής της χρηστής δημοσιονομικής διαχείρισης υποχρεώνει την Επιτροπή, σύμφωνα με το άρθρο 317 ΣΛΕΕ, να προβεί σε ανάκτηση της επιδότησης μέχρι του ύψους των μη δικαιολογούμενων ποσών, στο μέτρο που επιτρέπεται να καταβάλει από τον προϋπολογισμό της Ένωσης μόνον ποσά δεόντως αιτιολογημένα, ανεξαρτήτως του αν το έργο που αφορά η σύμβαση επιδότησης ολοκληρώθηκε ή μη από τον δικαιούχο. Η ύπαρξη συγκεκριμένων στοιχείων εκ μέρους της Επιτροπής ενδεικτικών περί της ύπαρξης του κινδύνου να μην πληρούνται οι προϋποθέσεις επιλεξιμότητας των δαπανών αρκεί, προκειμένου να φέρει το βάρος απόδειξης ο δικαιούχος. Κατέληξε στη σκέψη ότι, στο μέτρο που το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι το αναιρεσίον δεν είχε προσκομίσει αξιόπιστα αποδεικτικά στοιχεία όσον αφορά τις δαπάνες τις οποίες είχε επικαλεσθεί, δεν υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο.

Η υπό σχολιασμό απόφαση ανήκει σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο αποφάσεων που εκκρεμούν ενώπιον του ΓεΔΕΕ με ενάγον το ΕΚΕΤΑ κατά της Επιτροπής επί ανάλογων υποθέσεων¹.

Εν προκειμένω, το ενδιαφέρον των αποφάσεων έγκειται στην κατανομή του βάρους απόδειξης για την ανάκτηση του ποσού της μη επιλέξιμης δαπάνης, στο πλαίσιο του έργου Actibio υπό το φως της νομολογίας του ΔΕΕ και του ΓεΔΕΕ.

II. Η αρχή της χρηστής δημοσιονομικής διαχείρισης των πόρων της Ένωσης και οι όροι επιλεξιμότητας των δαπανών

1. ΓεΔΕΕ T-190/17, *ΕΚΕΤΑ/Επιτροπή*, 22.03.2017. Αμφισβητεί τις απαιτήσεις που διατύπωσε η Επιτροπή σε σχέση με την εκτέλεση του έργου CATER και ζητεί από το ΓεΔΕΕ, δυνάμει του άρθρου 272 ΣΛΕΕ, να αναγνωρίσει ότι το ποσό των 112.737,15 ευρώ αντιστοιχεί σε επιλέξιμες δαπάνες και το ΕΚΕΤΑ δεν οφείλει να το επιστρέψει στην Επιτροπή. ΓεΔΕΕ T-189/17, *ΕΚΕΤΑ/Επιτροπή*, 22.03.2017. Αμφισβητεί τις απαιτήσεις που διατύπωσε η Επιτροπή σε σχέση με την εκτέλεση του έργου HUMABIO και ζητεί από το ΓεΔΕΕ, δυνάμει του άρθρου 272 ΣΛΕΕ, να αναγνωρίσει ότι το ποσό των 27.830,27 ευρώ αντιστοιχεί σε επιλέξιμες δαπάνες και το ΕΚΕΤΑ δεν οφείλει να το επιστρέψει στην Επιτροπή. ΓεΔΕΕ T-177/17, *ΕΚΕΤΑ/Επιτροπή*, 22.03.2017. Αμφισβητεί τις απαιτήσεις που διατύπωσε η Επιτροπή σε σχέση με την εκτέλεση του έργου ASK-IT και ζητεί από το ΓεΔΕΕ να αναγνωρίσει ότι το ποσό των 143.910,77 ευρώ αντιστοιχεί σε επιλέξιμες δαπάνες και ακολούθως το ΕΚΕΤΑ δεν οφείλει να το επιστρέψει στην Επιτροπή.

Η αρχή της χρηστής δημοσιονομικής διαχείρισης των πόρων της Ένωσης εξαγγέλλεται στο άρθρο 310 παρ. 5 της ΣΛΕΕ και προσδιορίζεται με τα επιμέρους στοιχεία της οικονομίας, της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας.

Στην παρ. 5 του άρθρου 310 ΣΛΕΕ, η εν λόγω αρχή θεσπίζεται ως υποχρέωση της Ένωσης και όχι της Επιτροπής, όπως συμβαίνει στο άρθρο 317 ΣΛΕΕ, κατά το οποίο η Επιτροπή υπέχει ευθύνη για την εκτέλεση του προϋπολογισμού της Ένωσης².

Η εν λόγω αρχή δεσμεύει την Επιτροπή, η οποία υποχρεούται να ελέγχει εάν οι δημοσιονομικοί πόροι της Ένωσης χρησιμοποιούνται για τους σκοπούς που προορίζονται.

Ειδικότερα, στις συμφωνίες επιχορήγησης ή χρηματοδοτικής ενίσχυσης που συνάπτει η Επιτροπή στο όνομα και για λογαριασμό της Ένωσης, η Επιτροπή εξαρτά τη χορήγηση επιχορήγησης ή χρηματοδοτικής ενίσχυσης σε όρους που εγγυώνται ότι η χρηματοδοτική συνεισφορά χρησιμοποιείται στην πραγματικότητα για τη χρηματοδότηση του έργου ή της δράσης για την εκτέλεση των οποίων χορηγήθηκε η συνεισφορά. Συνεπώς, η χορήγηση της επιχορήγησης ή της χρηματοδοτικής ενίσχυσης εξαρτάται από τη συμμόρφωση με ορισμένα κριτήρια που καθορίζουν ποιες δαπάνες πρέπει να χαρακτηριστούν ως επιλέξιμες δαπάνες και από τη συμμόρφωση, από τον δικαιούχο, με ορισμένες υποχρεώσεις, όπως, μεταξύ άλλων, την οικονομική αιτιολόγηση των δαπανών που δηλώθηκαν ότι πραγματοποιήθηκαν για την εκτέλεση του εν λόγω έργου ή δράσης³. Σύμφωνα, λοιπόν, με το σύστημα της Ένωσης, η χορήγηση επιχορηγήσεων υπόκειται σε κανόνες που ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα τη μερική ή ολική επιστροφή αυτών⁴.

Η έννοια της επιλεξιμότητας εντοπίζεται στο άρθρο 172α παρ. 1 του Κανονισμού 2342/2002⁵ της Επιτροπής, κατά το οποίο επιλέξιμες είναι οι δαπάνες τις οποίες πραγματικά αναλαμβάνει ο δικαιούχος επιδότησης, οι οποίες, μεταξύ άλλων, είναι αναγκαίες για την υλοποίηση της ενέργειας ή του προγράμματος εργασίας που αποτελεί το αντικείμενο της επιδότησης, είναι αναγνωρίσιμες και

2. Βλ. αναλυτικά Ε. ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Άρθρο 317 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 274 ΣΕΚ) [Εκτέλεση του Προϋπολογισμού], σε: Β. Σκουρή (επιμ.), *Συνθήκη της Λισσαβώνας*, εκδ. Σάκκουλα, 2020, σσ. 1964-1965.

3. ΓεΔΕΕ T-234/12, *Amitié/Επιτροπή*, 08.09.2015, ECLI:EU:T:2015:601, σκ. 146· ΠΕΚ T-180/01, *Euroagri/Επιτροπή*, 28.01.2004, ECLI:EU:T:2004:26, σκ. 82-84.

4. ΓεΔΕΕ T-771/14, *ANKO/Επιτροπή*, 25.01.2017, ECLI:EU:T:2017:27, σκ. 128· ΠΕΚ T-500/04, *Επιτροπή/ΙΙC*, 22.05.2007, ECLI:EU:T:2007:146, σκ. 93.

5. Άρθρο 172α παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΚ, Ευρατόμ) 2342/2002 της Επιτροπής, για τη θέσπιση των κανόνων εφαρμογής του Κανονισμού 1605/2002 (ΕΕ 2002 L 357/1), όπως τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό (ΕΚ, Ευρατόμ) 478/2007 της Επιτροπής (ΕΕ 2007 L 111/13).

επαληθεύσιμες, ιδίως με την εγγραφή τους στα λογιστικά βιβλία του δικαιούχου, προσδιοριζόμενες σύμφωνα με τα ισχύοντα λογιστικά πρότυπα της χώρας στην οποία είναι εγκατεστημένος ο δικαιούχος και σύμφωνα με τις συνήθεις πρακτικές κοστολόγησης που αυτός εφαρμόζει, είναι εύλογες, δικαιολογημένες και συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις της χρηστής δημοσιονομικής διαχείρισης, ιδίως όσον αφορά την οικονομία και την αποδοτικότητα. Επιπρόσθετα, το άρθρο 31 παρ. 3 στοιχεία α' και γ' του Κανονισμού 1906/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου⁶ προβλέπει ότι οι επιλέξιμες δαπάνες πρέπει να είναι πραγματικές και να έχουν πραγματοποιηθεί με αποκλειστικό σκοπό την επίτευξη των στόχων και των αναμενόμενων αποτελεσμάτων της έμμεσης δράσης, τηρουμένων των αρχών της οικονομίας, της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας.

Σε συμφωνία με τα ανωτέρω, το σημείο II.14 παρ. 1 των γενικών όρων της σύμβασης Actibio⁷ με τίτλο «Επιλέξιμες

6. Άρθρο 31 παρ. 3 στοιχεία α' και γ' του Κανονισμού 1906/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΕ 2006 L 391/1).

7. Η σύμβαση Actibio περιλαμβάνει την κύρια συμφωνία χρηματοδότησης και επτά παραρτήματα. Το πρώτο παράρτημα περιγράφει το έργο Actibio και το δεύτερο παράρτημα περιλαμβάνει τους εφαρμοστέους γενικούς όρους. Το άρθρο 9 εδάφιο α' της κύριας συμφωνίας ορίζει ότι η σύμβαση Actibio διέπεται από τους όρους της συμφωνίας αυτής, από τις νομοθετικές πράξεις της Ένωσης που αφορούν το έβδομο πρόγραμμα-πλαίσιο, από τον Κανονισμό 1605/2002 και, επικουρικώς, από το βελγικό δίκαιο. Το άρθρο 9 εδάφιο γ' περιλαμβάνει ρήτρα διαιτησίας κατά την έννοια του άρθρου 272 ΣΛΕΕ. Στο σημείο II.15 των γενικών όρων της, προσδιορίζονται οι άμεσες και έμμεσες δαπάνες: «1. Άμεσες είναι όλες οι επιλέξιμες δαπάνες που μπορούν να συνδεθούν άμεσα με το έργο και προσδιορίζονται ως τέτοιες από τον δικαιούχο, σύμφωνα με τις λογιστικές του αρχές και τους συνήθεις εσωτερικούς του κανόνες. Όσον αφορά τις δαπάνες προσωπικού, μπορούν να καταλογιστούν μόνον οι δαπάνες των πραγματικών ωρών κατά τις οποίες εργάστηκαν τα άτομα που εκτελούν απευθείας εργασίες στο πλαίσιο του έργου [...] 2. Έμμεσες είναι όλες οι επιλέξιμες δαπάνες που δεν μπορούν να προσδιοριστούν από τον δικαιούχο ως συνδεδεμένες άμεσα με το έργο, αλλά μπορούν να προσδιοριστούν και να δικαιολογηθούν από το λογιστικό του σύστημα ως πραγματοποιηθείσες σε άμεση σχέση με τις επιλέξιμες άμεσες δαπάνες που συνδέονται με το έργο [...]». Το άρθρο 1134 του Βελγικού Δικαίου code civil (αστικού κώδικα) ορίζει, στο μεν πρώτο εδάφιο, ότι «[ο]ι νομίμως συναφθείσες συμβάσεις επέχουν θέση νόμου μεταξύ των συμβαλλομένων», στο δε δεύτερο ότι «[ο]ι συμβάσεις αυτές δεν μπορούν να ανατραπούν παρά μόνο με αμοιβαία συναίνεση των συμβαλλομένων ή για τους λόγους που επιτρέπει ο νόμος». Στο τρίτο εδάφιο προβλέπει ότι οι συμβάσεις πρέπει να εκτελούνται σύμφωνα με την καλή πίστη. Το άρθρο 1135 του ίδιου κώδικα ορίζει ότι «[ο]ι συμβάσεις επιβάλλουν υποχρεώσεις στα μέρη όχι μόνον εκ του περιεχομένου τους, αλλά και βάσει όσων προκύπτουν για την ενοχή από την επιείκεια, τα συναλλακτικά ήθη ή τον νόμο, λαμβανομένης υπόψη της φύσεώς της». Το άρθρο 1156 προβλέπει ότι πρέπει να αναζητείται στις συμβάσεις «η κοινή βούληση των συμβαλλομένων μερών, χωρίς προσήλωση στην κατά γράμμα έννοια των όρων».

δαπάνες του έργου» προβλέπει ότι, προκειμένου να θεωρηθούν επιλέξιμες, οι δαπάνες που πραγματοποιούνται για την υλοποίηση του έργου πρέπει: 1ον να είναι πραγματικές, 2ον να πραγματοποιούνται από τον δικαιούχο, 3ον οι εσωτερικές διαδικασίες λογιστικής και ελέγχου του δικαιούχου να καθιστούν δυνατή την άμεση συμφωνία των δαπανών και εσόδων που δηλώνονται στο πλαίσιο του έργου με τις αντίστοιχες οικονομικές καταστάσεις και τα αντίστοιχα δικαιολογητικά, 4ον να χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για την επίτευξη των στόχων του έργου και των αναμενόμενων από αυτό αποτελεσμάτων, κατά τρόπο που να συνάδει με τις αρχές της οικονομίας, της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας, 5ον να αναφέρονται στον εκτιμώμενο συνολικό προϋπολογισμό του παραρτήματος ένα.

Συμπερασματικά, με απώτερο σκοπό τη διαφύλαξη των πόρων της, η Ένωση μπορεί να επιχορηγεί μόνον επιλέξιμες δαπάνες⁸. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κατά ρητή επιταγή του δικαίου της Ένωσης και της σύμβασης Actibio, οι δαπάνες μπορούν να αποδοθούν υπό την προϋπόθεση ότι είναι πραγματικές, πρόσφορες για την επίτευξη των σκοπών του έργου Actibio, οικονομικές, αποδοτικές και αποτελεσματικές⁹.

III. Η κατανομή του βάρους απόδειξης και η ελεύθερη εκτίμηση των αποδεικτικών στοιχείων από τον δικαστή

Καταρχάς, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, στο πλαίσιο σύμβασης που περιέχει ρήτρα διαιτησίας κατά την έννοια του άρθρου 272 ΣΛΕΕ¹⁰, ο δικαιούχος που δήλωσε δαπάνες στην Επιτροπή για τη χορήγηση χρηματοδοτικής συνεισφοράς υπέχει το βάρος απόδειξης ότι οι εν λόγω δαπάνες ήταν πραγματικές, όντως απαραίτητες για την εκτέλεση του έργου και πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκειά του¹¹. Ωστόσο, στην περίπτωση που η Επιτροπή ζητεί την επιστροφή πίστωσης κατόπιν οικονομικού ελέγχου, σ' αυτήν εναπόκειται να αποδείξει, υπό την προϋπόθεση ότι ο ενάγων έχει προσκομίσει τις καταστάσεις εξόδων και άλλα κρίσιμα πληροφοριακά στοιχεία, ότι η συμβατική παροχή είναι πλημμελής ή ότι οι καταστάσεις εξόδων δεν είναι ακριβείς ή αξιόπιστες¹².

8. ΓεΔΕΕ T-768/14, ANKO/Επιτροπή, 25.01.2017, ECLI:EU:T:2017:28, σκ. 134· ΓεΔΕΕ T-29/11, Technische Universität Dresden/Επιτροπή, 24.10.2014, ECLI:EU:T:2014:912, σκ. 71· ΠΕΚ T-500/04, ό.π., σκ. 94.

9. ΓεΔΕΕ T-198/17, ό.π., σκ. 44.

10. Άρθρο 272 ΣΛΕΕ: «Το δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι αρμόδιο να λαμβάνει αποφάσεις δυνάμει ρήτηρας διαιτησίας που περιέχεται σε σύμβαση δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, η οποία συνάπτεται από την Ένωση ή για λογαριασμό της».

11. ΓεΔΕΕ T-703/14, Δίκτυο Αμυντικών Βιομηχανιών Net A.E.B.E/Επιτροπή, 26.01.2017, ECLI:EU:T:2017:34, σκ. 84 και ΠΕΚ T-179/06, Επιτροπή/Burie Onderzoek en Advies, 03.06.2009, ECLI:EU:T:2009:171, σκ. 100.

12. Διάταξη του ΓεΔΕΕ, T-165/13, Τάλαντον/Επιτροπή, 04.12.2014, ECLI:

Ειδικότερα, ο δικαιούχος, για να δικαιολογήσει ότι η δαπάνη πράγματι αναλήφθηκε, δεν αρκεί να αποδείξει ότι το έργο εκτελέστηκε, αλλά πρέπει να αποδείξει το υποστατό των δαπανών με την υποβολή αξιόπιστων πληροφοριών, ήτοι ότι πραγματοποίησε τις δηλωθείσες δαπάνες σύμφωνα με τις προϋποθέσεις που προβλέπονται για τη χορήγηση της συνδρομής, δεδομένου ότι μόνον οι δεόντως δικαιολογημένες δαπάνες μπορούν να θεωρηθούν επιλέξιμες¹³. Ελλείψει αποδεικτικών στοιχείων που να τεκμηριώνουν ότι οι δαπάνες όντως πραγματοποιήθηκαν, η υλοποίηση ενός έργου δεν αρκεί προς δικαιολόγηση της παροχής συγκεκριμένης επιχορήγησης.

Επιπλέον, η υποχρέωση τήρησης των χρηματοδοτικών προϋποθέσεων, όπως είναι τα φύλλα καταγραφής του χρόνου εργασίας, συγκαταλέγεται στις ουσιώδεις δεσμεύσεις του δικαιούχου¹⁴. Η δε υποχρέωση διαβίβασης στην Επιτροπή των παραστατικών των δαπανών έχει ως σκοπό το να διαθέτει η Επιτροπή τα απαραίτητα στοιχεία για να ελέγξει αν οι κοινοτικοί πόροι χρησιμοποιήθηκαν κατά τους συμβατικούς όρους¹⁵.

Εφόσον, λοιπόν, πληρούνται όλες οι προϋποθέσεις από τις οποίες εξαρτάται η χορήγηση της επιχορήγησης ή της χρηματοδοτικής συνδρομής και ο ενδιαφερόμενος έχει εκπληρώσει προσηκόντως τις χρηματοοικονομικές υποχρεώσεις που υπέχει, όπως η υποβολή αξιόπιστων φύλλων καταγραφής χρόνου εργασίας, η Επιτροπή είναι σε θέση να εξακριβώσει ότι οι δαπάνες που δηλώθηκαν ήταν πράγματι επιλέξιμες και δικαιολογημένες¹⁶.

Μετά την ολοκλήρωση του οικονομικού ελέγχου, η Επιτροπή συντάσσει την τελική έκθεση, η οποία, εφόσον στηρίζεται σε συγκεκριμένα στοιχεία, θεωρείται συναφές αποδεικτικό στοιχείο το οποίο δικαιολογεί τη μη επιλεξιμότητα των δαπανών¹⁷.

Στο σημείο αυτό δέον να επισημανθεί ότι, κατά τη νομολογία, αρκεί η ύπαρξη συγκεκριμένων στοιχείων στην έκθεση ελέγχου, ενδεικτικών περί της ύπαρξης του κινδύνου να μην πληρούνται οι προϋποθέσεις επιλεξιμότητας των δαπανών. Σε αυτή την περίπτωση, η μη επιλεξιμότη-

τα τεκμαίρεται, και ο δικαιούχος φέρει το βάρος να αποδείξει με την απαιτούμενη τεκμηρίωση και με λυσιτελή στοιχεία ότι οι προϋποθέσεις επιλεξιμότητας είχαν αντιθέτως τηρηθεί. Στην περίπτωση που ο δικαιούχος δεν καταφέρει να ανατρέψει το εν λόγω μαχητό τεκμήριο περί μη επιλεξιμότητας, τεκμήριο το οποίο στηρίχθηκε σε συγκεκριμένες ενδείξεις, η Επιτροπή βασίμως αποκλείει τη δαπάνη¹⁸. Αντιθέτως, στη περίπτωση που ο δικαιούχος παρέχει αποδείξεις, προσκομίζοντας καταστάσεις εξόδων και άλλα κρίσιμα πληροφοριακά στοιχεία, εναπόκειται στην Επιτροπή να αποδείξει ότι οι επίδικες δαπάνες πρέπει να απορριφθούν, δικαιολογώντας την απόρριψη ιδίως βάσει του ότι οι εν λόγω καταστάσεις εξόδων δεν είναι ακριβείς ή αξιόπιστες¹⁹. Μάλιστα, η μη τήρηση, από πλευράς του δικαιούχου, της υποχρέωσης υποβολής, κατά τον οικονομικό έλεγχο, αξιόπιστων φύλλων καταγραφής του χρόνου απασχόλησης συνιστά επαρκή λόγο απόρριψης των δαπανών καθότι αυτές δεν μπορούν να δικαιολογηθούν²⁰.

Εν συνόψει, όταν η Επιτροπή ζητεί την επιστροφή του ποσού, δυνάμενη να στηριχθεί και σε ενδείξεις για τη μη επιλεξιμότητα των δαπανών, ο δικαιούχος υποχρεούται να αποδείξει ότι οι δαπάνες είναι επιλέξιμες, προσκομίζοντας κρίσιμα και ευκόλως ελέγξιμα στοιχεία. Στην περίπτωση που καταφέρει να αποδείξει ότι οι δαπάνες πραγματοποιήθηκαν, τότε η Επιτροπή φέρει το βάρος να αποδείξει ότι η συμβατική παροχή ήταν πλημμελής ή ότι οι καταστάσεις εξόδων δεν ήταν ακριβείς ή αξιόπιστες.

Σε παρόμοια υπόθεση του ΕΚΕΤΑ κατά της Επιτροπής αναφορικά με επιχορήγηση για το έργο με ονομασία Sensation, το ΓεΔΕΕ²¹ τόνισε ότι διά μέσου αξιόπιστων φύλλων καταγραφής του χρόνου απασχόλησης η Επιτροπή είναι σε θέση να ελέγξει την ακρίβεια των δηλωθεισών δαπανών, αρκεί ο τρόπος καταγραφής του χρόνου εργασίας στα φύλλα αυτά να της επιτρέπει να επαληθεύσει ότι οι δηλωθείσες δαπάνες αντιπροσωπεύουν πραγματικές επιβαρύνσεις, ανταποκρίνονται στην οικονομική λογική, είναι αναγκαίες για την εκτέλεση του έργου και μπορούν να καταλογισθούν άμεσα σε αυτό. Συνοπτικά, δέχτηκε ότι υφίστατο ένα σύνολο αρκούντως συγκεκριμένων ενδείξεων από πλευράς της Επιτροπής, όπως λ.χ. το γεγονός ότι παράλληλα με την πλήρη απασχόληση στο ΕΚΕΤΑ, ο ερευνητής παρείχε τις υπηρεσίες του και σε άλλους δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς, ενώ για κάποιες δραστηριότητες οι ώρες αλληλεπικαλύπτονταν.

EU:T:2014:1027, σκ. 72.

13. ΓεΔΕΕ T-29/11, *Technische Universität Dresden/Επιτροπή*, 24.10.2014, ECLI:EU:T:2014:912, σκ. 71· ΠΕΚ T-500/04, ό.π., σκ. 94· ΠΕΚ T-126/97, *Sonasa/Επιτροπή*, 29.09.1999, ECLI:EU:T:1999:239.

14. ΓεΔΕΕ T-500/04, ό.π., σκ. 94· ΓεΔΕΕ T-29/11, ό.π., σκ. 71· ΔΕΚ C-240/03 P, *Comunità montana della Valnerina/Επιτροπή*, 19.01.2006, ECLI:EU:C:2006:44, σκ. 86.

15. ΔΕΚ C-279/03 OP, *Implants*, 26.01.2006, ECLI:EU:C:2006:60, σκ. 37.

16. ΓεΔΕΕ T-234/12, ό.π.· ΓεΔΕΕ T-703/14, ό.π., σκ. 115.

17. ΓεΔΕΕ T-198/17 αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση, σκ. 50 και ΓεΔΕΕ T-154/14, *ANKO/Επιτροπή*, 27.04.2016, ECLI:EU:T:2016:246, σκ. 138, ΓεΔΕΕ T-234/12, ό.π., σκ. 136, ΓεΔΕΕ T-644/14, *ADR Center/Επιτροπή*, 20.07.2017, ECLI:EU:T:2017:533, σκ. 96.

18. ΓεΔΕΕ T-644/14, ό.π., σκ. 106· ΓεΔΕΕ T-171/08, *Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung/Επιτροπή*, 12.12.2013, ECLI:EU:T:2013:639, σκ. 155.

19. Διάταξη του ΓεΔΕΕ, T-165/13, ό.π., σκ. 72 και ΓεΔΕΕ T-703/14, ό.π., σκ. 84, ΓεΔΕΕ T-166/17, ό.π., σκ. 60-61.

20. ΓεΔΕΕ T-234/12, ό.π., σκ. 211.

21. ΓεΔΕΕ T-166/17, ό.π., ιδίως σκ. 78, 87-88, 93-94.

Επιπλέον, οι δηλώσεις χρόνου εργασίας χαρακτηρίζονταν από προχειρότητα ως προς την τήρησή τους, δεδομένου ότι ο ερευνητής δήλωσε ότι τις υπέγραφε μόνον εφόσον τούτο του ζητείτο και, επομένως, οι αμφιβολίες των ελεγκτών ως προς την αξιοπιστία των φύλλων καταγραφής του χρόνου απασχόλησης των συγκεκριμένων ερευνητών και ως προς τον εύλογο χαρακτήρα των δηλωθεισών ωρών απασχόλησης ήταν βάσιμες. Ως εκ τούτου, στο ΕΚΕΤΑ απέκειτο να αποδείξει ότι οι δηλωθείσες ώρες αντιστοιχούσαν στις πραγματικές ώρες εργασίας που αφιερώθηκαν στο πλαίσιο του έργου. Ωστόσο, τα συμπληρωματικά στοιχεία που παρέσχε το ΕΚΕΤΑ, (όπως οι συμβάσεις εργασίας, οι επιστημονικές δημοσιεύσεις, τα μηνύματα ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, οι εκθέσεις και τα πρακτικά συναντήσεων) δεν ήταν ικανά να αποδείξουν την αξιοπιστία των εν λόγω φύλλων καταγραφής και να θεραπεύσουν την έλλειψη αξιοπιστίας των φύλλων καταγραφής του χρόνου απασχόλησης, στο μέτρο που δεν καθιστούσαν δυνατό τον ακριβή προσδιορισμό των ωρών τις οποίες οι συγκεκριμένοι ερευνητές αφιέρωσαν στο έργο, τουλάχιστον χωρίς να απαιτούνται από την Επιτροπή έλεγχοι οι οποίοι να υπερβαίνουν προδήλως τα όρια τα οποία ένας καλόπιστος αντισυμβαλλόμενος μπορούσε εύλογως να αναμένει από αυτήν. Αν και τα φύλλα καταγραφής του χρόνου απασχόλησης ανέφεραν τα επιδοτούμενα προγράμματα της Ένωσης στα οποία απασχολούνταν οι συγκεκριμένοι ερευνητές, η Επιτροπή δεν ήταν σε θέση να προβεί σε διασταύρωση των σχετικών φύλλων καταγραφής, προκειμένου να διαπιστώσει την ύπαρξη ενδεχομένων αντιφάσεων. Στο ΕΚΕΤΑ επέκειτο να αποδείξει το ίδιο και υπό μορφή ευλόγως κατανοητή για την Επιτροπή ότι δεν υπήρχε αλληλοεπικάλυψη μεταξύ των ωρών εργασίας που δηλώθηκαν από τους εν λόγω ερευνητές για το έργο και την εργασία τους στο πλαίσιο παράλληλων δραστηριοτήτων²².

Επιπλέον, το ΔΕΕ σε πρόσφατη απόφασή του²³, μεταξύ άλλων, σημείωσε ότι η έκθεση ελέγχου στην οποία στηρίχτηκε ο Εκτελεστικός Οργανισμός του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Έρευνας (ERCEA) προκειμένου να χαρακτηρίσει ως μη επιλέξιμες τις δηλωθείσες δαπάνες προσωπικού του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, δικαιολογούσε τον χαρακτηρισμό των εν λόγω δαπανών ως μη επιλέξιμων, αποκλειστικώς επειδή αυτές αντιστοιχούσαν σε ώρες εργασίας για τις οποίες δεν μπορούσε να διασφαλιστεί ότι πραγματοποιήθηκαν εντός των εγκταστάσεών του.

Χρήσιμη είναι η επισκόπηση των Προτάσεων της Γεν. Εισαγγελέα J. Kokott²⁴, κατά την οποία το ΓεΔΕΕ ορθώς

διαπίστωσε ότι κρίθηκαν μη επιλέξιμες οι δαπάνες για δύο ειδικούς, διότι ένας εξ αυτών είχε εργασθεί αποδεδειγμένα σε άλλο έργο κατά την ημέρα για την οποία η ADR είχε υπολογίσει τη σχετική δαπάνη για ένα από τα εξεταζόμενα έργα. Δεδομένης συγκεκριμένης ένδειξης της Επιτροπής ότι ο υπολογισμός των σχετικών δαπανών δεν αντιστοιχούσε στην πραγματικότητα, η ADR δεν παρέσχε τα ζητηθέντα αποδεικτικά στοιχεία προκειμένου να τεκμηριώσει ότι επρόκειτο για μεμονωμένο σφάλμα. Αντιθέτως, οι επιφυλάξεις των ελεγκτών επιβεβαιώθηκαν και από άλλα δεδομένα, όπως οι καθυστερημένες πληρωμές και τα ελλιπή αποδεικτικά στοιχεία. Τέλος, τα λοιπά επιχειρήματα που προβλήθηκαν κατά των εκθέσεων ελέγχου δεν ήταν ικανά να κλονίσουν τα πορίσματα των εν λόγω εκθέσεων. Βάσει των ανωτέρω, το συμπέρασμα του ΓεΔΕΕ ότι η επιτυχής υλοποίηση του σχετικού έργου, την οποία επικαλέσθηκε ο δικαιούχος, δεν αρκούσε για να γίνουν αποδεκτές ως επιλέξιμες οι επίμαχες δαπάνες, δεδομένου ότι δεν πληρούνταν οι λοιπές προϋποθέσεις επιλεξιμότητας, δεν ενέχει πλάνη περί το δίκαιο. Το ΓεΔΕΕ εφάρμοσε ορθώς τη νομολογία του Δικαστηρίου κατά την οποία, ελλείψει αποδεικτικών στοιχείων που να τεκμηριώνουν ότι οι δαπάνες όντως πραγματοποιήθηκαν, η υλοποίηση ενός έργου δεν αρκεί προς δικαιολόγηση της παροχής συγκεκριμένης επιχορήγησης.

Στην υπό σχολιασμό απόφαση, το ΕΚΕΤΑ προβάλλει ενώπιον του ΔΕΕ ότι το ΓεΔΕΕ έσφαλε στην απόφασή του και υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο όσον αφορά την κατανομή του βάρους απόδειξης καθόσον έκρινε ότι αρκεί η απλή εικασία εκ μέρους της Επιτροπής ότι τα φύλλα καταγραφής του χρόνου απασχόλησης δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα, για την αντιστροφή του βάρους απόδειξης εις βάρος του²⁵. Επικαλείται ότι, επειδή προσκόμισε τα σχετικά φύλλα καταγραφής του χρόνου απασχόλησης των συγκεκριμένων ερευνητών, καθώς και άλλα αποδεικτικά στοιχεία, το βάρος απόδειξης το έφερε η Επιτροπή, η οποία έπρεπε να αποδείξει ότι δεν υποχρεούται να αποδώσει τις δαπάνες μη αρκούμενη να αμφισβητεί, χωρίς αιτιολόγηση, την αποδεικτική ισχύ του συνόλου των αποδεικτικών στοιχείων που προσκομίσθηκαν²⁶.

Πιο συγκεκριμένα, το ΓεΔΕΕ με την αναιρεσιβαλλόμενη απόφασή του²⁷, έκρινε ότι, επειδή οι ελεγκτές αμφισβήτησαν την αξιοπιστία των φύλλων καταγραφής του χρόνου απασχόλησης με βάση συγκεκριμένα στοιχεία, το ΕΚΕΤΑ είχε το βάρος να αποδείξει με λυσιτελή στοιχεία ότι τα εν λόγω φύλλα καταγραφής αντανάκλουν τις ώρες πραγματικής απασχόλησης για το έργο Actibio υιοθετώντας

22. Ibid, σκ. 87-88, 92-94.

23. ΔΕΕ C-280/19 P, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο/ERCEA*, 14.01.2021, ECLI:EU:C:2021:23, σκ. 70.

24. ΔΕΕ C-584/17, *ADR Center/Επιτροπή*, 07.11.2019, ECLI:EU:C:2019:941, σκ. 166-168.

25. Βλ. σκ. 62 στην υπό σχολιασμό απόφαση, τρίτο σκέλος α' λόγου αναιρέσεως.

26. ΓεΔΕΕ T-198/17, ό.π., σκ. 47.

27. Ibid, σκ. 48-53 και 82.

τη σκ. 106 της απόφασης *ADR Center/Επιτροπή*, T-644/14. Δέχτηκε ότι τα στοιχεία στα οποία στήριξε η Επιτροπή την κρίση της περί της ύπαρξης του κινδύνου να μην πληρούνται οι προϋποθέσεις επιλεξιμότητας των δαπανών είναι συγκεκριμένα (όπως ότι ο Ε.Μ., παράλληλα με τη συμμετοχή του στο έργο *Actibio*, ασκούσε διάφορα καθήκοντα στο πλαίσιο του ΕΚΕΤΑ, απασχολούμενος και σε άλλα έργα και παρείχε τις υπηρεσίες του και σε άλλους φορείς, ότι ήταν εταίρος μιας προσωπικής εταιρείας της οποίας η δραστηριότητα βασιζόταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στις υπηρεσίες των εταίρων της και ότι οι απολαβές του από τις παράλληλες επαγγελματικές του δραστηριότητες ήταν σημαντικές, ότι στα φύλλα καταγραφής του χρόνου απασχόλησης δεν αναγράφονταν τα πακέτα εργασίας στα οποία οι συγκεκριμένοι ερευνητές φέρονταν να εργάζονται και είχαν απασχοληθεί σε δεδομένη χρονική στιγμή, με συνέπεια να μην είναι δυνατό να εξακριβωθεί αν οι δαπάνες που δήλωσε ο δικαιούχος ήταν πραγματικές όσον αφορά τον Ε.Μ. και ότι οι ώρες που ανέγραψε στα φύλλα καταγραφής του χρόνου απασχόλησης των συγκεκριμένων ερευνητών δεν ήταν εύλογες).

Προς ανατροπή του μαχητού τεκμηρίου της μη επιλεξιμότητας της δαπάνης, τα συμπληρωματικά στοιχεία που κατέθεσε το ΕΚΕΤΑ, ήτοι συμβάσεις εργασίας, βιογραφικά σημειώματα, μηνύματα ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, επιστημονικές δημοσιεύσεις, εκθέσεις ή πρακτικά συναντήσεων, καθώς και αποδεικτικά δαπανών μετακίνησης, κατά την κρίση του ΓεΔΕΕ δεν ήταν ικανά να αποδείξουν την αξιοπιστία των φύλλων καταγραφής και έτσι να το ανατρέψουν²⁸. Και αυτό επειδή η μη αναγραφή στα φύλλα καταγραφής του χρόνου απασχόλησης των πακέτων εργασίας στα οποία οι συγκεκριμένοι ερευνητές είχαν απασχοληθεί σε δεδομένη χρονική στιγμή δημιουργήσει αβεβαιότητα ως προς την αντιστοιχία μεταξύ των συμπληρωματικών εγγράφων που προσκόμισε και των δηλωθεισών ωρών στα φύλλα καταγραφής και, επιπλέον, δεν παρείχε καμία ένδειξη ως προς τον χρόνο απασχόλησης τον οποίο αντικατοπτρίζει καθένα, με συνέπεια να καταστήσει δυσχερή τον συσχετισμό μεταξύ της εργασίας που πραγματοποιήθηκε και των φύλλων καταγραφής και επί τω τέλει να πλήξει την αξιοπιστία τους. Έτσι, δεν ήταν δυνατός ο άμεσος συσχετισμός με τις δηλωθείσες από τους συγκεκριμένους ερευνητές ώρες σύμφωνα με μια εύλογη και αξιόπιστη μέθοδο. Αντιθέτως, όλα τα συμπληρωματικά στοιχεία απαιτούσαν μια επίπονη και χρονοβόρα αξιολόγηση από την Επιτροπή, προκειμένου να γίνει αντιστοιχισμός τους με τις ώρες εργασίας, ώστε να τα μετατρέψει σε χρόνο απασχόλησης. Η εν λόγω συνθήκη, κατά την κρίση του ΓεΔΕΕ, συνιστά παράβαση της υποχρέωσης καλόπιστης συνεργασίας με την Επιτροπή η οποία δεν θα είχε διαπραχθεί από έναν αντισυμβαλλόμε-

νο που επιδεικνύει τη συνήθη σύνεση και επιμέλεια²⁹.

Το ΔΕΕ³⁰ επιβεβαίωσε την κρίση του ΓεΔΕΕ, ότι δηλαδή η ύπαρξη συγκεκριμένων στοιχείων ενδεικτικών περί της ύπαρξης του κινδύνου να μην πληρούνται οι προϋποθέσεις επιλεξιμότητας των δαπανών αρκεί, προκειμένου να φέρει το βάρος απόδειξης ο δικαιούχος. Κατέληξε στη σκέψη ότι, στο μέτρο που το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι το αναιρεσίον δεν είχε προσκομίσει αξιόπιστα αποδεικτικά στοιχεία όσον αφορά τις δαπάνες τις οποίες είχε επικαλεσθεί, δεν υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο³¹.

Περαιτέρω, το ΕΚΕΤΑ προσάπτει στο ΓεΔΕΕ ότι, με την αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση, παρέλειψε να εξετάσει και να αξιολογήσει όλα τα αποδεικτικά στοιχεία που αυτό επικαλείτο, όπως τα συμπληρωματικά στοιχεία που αποδείκνυαν το υποστατό των δηλωθεισών ωρών απασχόλησης του Ε.Μ. σε σχέση με τη δικαιολόγηση των δαπανών. Εσφαλμένα το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η έκθεση ελέγχου της Επιτροπής και τα φύλλα καταγραφής του χρόνου απασχόλησης αρκούσαν για την απόρριψη του συνόλου των δαπανών, χωρίς να λάβει υπόψη τα συμπληρωματικά αποδεικτικά στοιχεία³². Πλην όμως, το ΔΕΕ δέχτηκε ότι το ΓεΔΕΕ εξέτασε το σύνολο των αποδεικτικών στοιχείων, συμπεριλαμβανομένων και των συμπληρωματικών αποδεικτικών στοιχείων που το αναιρεσίον είχε προσκομίσει, έχον όμως την εξουσία να προσδώσει καθοριστική αξία στην έκθεση ελέγχου καθώς και στην έλλειψη αξιοπιστίας των φύλλων καταγραφής του χρόνου απασχόλησης και να μην προσδώσει καμία αποδεικτική αξία στα συμπληρωματικά αυτά στοιχεία³³.

IV. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Διαφαίνεται ότι το βάρος απόδειξης των πραγματικών δεδομένων που στοιχειοθετούν την αποδιδόμενη σε ορισμένο δικαιούχο επιστροφή του ποσού φέρει, κατ' αρχήν, η Επιτροπή. Τούτο όμως δεν έχει την έννοια ότι η Επιτροπή υποχρεούται να τεκμηριώσει τη μη επιλεξιμότητα της αναληφθείσας δαπάνης με αδιάσειστα στοιχεία, που αποδεικνύουν άμεσα και με πλήρη βεβαιότητα τη μη πραγματοποίησή της. Μια τέτοια απαίτηση θα επέβαλε στην Επιτροπή ένα υπέρμετρο και συχνά αδύνατο να επωμισθεί βάρος και παράλληλα θα διαμόρφωνε πρόσφορο έδαφος για τυχόν αδράνεια του ελεγχόμενου στην τήρηση αξιόπιστων συστημάτων και μεθόδων καταγραφής του χρόνου απασχόλησης και στοιχείων για την πραγματοποίηση των δαπανών.

Τούτων έπεται ότι η μη πραγματοποίηση της δαπάνης, όπως η επίδικη, μπορεί να προκύπτει, κατά την αιτιολο-

28. Ibid, σκ. 77.

29. Ibid, σκ. 78-79.

30. Βλ. υπό σχολιασμό απόφαση, σκ. 63-65.

31. Ibid, σκ. 67-69.

32. Ibid, σκ. 57-58, πρώτο σκέλος α' λόγου αναίρεσης.

33. Ibid, σκ. 59-60.

γημένη κρίση της Επιτροπής, όχι μόνο με βάση άμεσες αποδείξεις, αλλά και από έμμεσες αποδείξεις, άλλως «τεκμήρια», ήτοι από αντικειμενικές και συγκλίνουσες ενδείξεις, οι οποίες, συνολικά θεωρούμενες και ελλείψει άλλης εύλογης και αρκούντως τεκμηριωμένης, ενόψει

των συνθηκών, εξήγησης, που ευλόγως αναμένεται από τον δικαιούχο (διά μέσου αξιόπιστων συμπληρωματικών στοιχείων που θα εισφέρει), είναι ικανές να προσδώσουν στέρεη πραγματική βάση στο συμπέρασμα περί μη πραγματοποίησης της δαπάνης.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας (Αύγουστος – Οκτώβριος 2020)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 2 – Δικαίωμα στη ζωή

Υπόθεση *Kotilainen* και λοιποί κατά Φινλανδίας (Προσφυγή No 62439/12), απόφαση της 17ης Σεπτεμβρίου 2020

αναρτήσεις στο διαδίκτυο – διάπραξη δολοφονιών σε σχολείο – ικανότητα οπλοκατοχής

Οι προσφεύγοντες είναι συγγενείς ατόμων που σκοτώθηκαν σε πυροβολισμούς που έλαβαν χώρα σε σχολείο. Ο δράστης (μαθητής) είχε άδεια οπλοκατοχής και μετά από ορισμένες αναρτήσεις που έκανε στο διαδίκτυο, εξετάστηκε από έναν αστυνομικό σχετικά με την ικανότητά του να κατέχει όπλο, ο οποίος αποφάσισε ότι δεν υπήρχε λόγος να του αφαιρεθεί η άδεια οπλοκατοχής. Κατά τη διάρκεια του περιστατικού, σκότωσε δέκα άτομα και μετά αυτοκτόνησε.

Η χρήση όπλων ενέχει σοβαρό κίνδυνο για το δικαίωμα στη ζωή, καθώς οποιαδήποτε παρεκτροπή, δόλιας ή αμελούς συμπεριφοράς, αφορά στη χρήση που ενδεχομένως να έχει θανατηφόρες συνέπειες για τα θύματα, ενώ είναι εξίσου σοβαρός ο κίνδυνος τα όπλα αυτά να χρησιμοποιηθούν για τη διάπραξη εσκεμμένων εγκληματικών ενεργειών. Συνεπώς, αποτελεί μια επικίνδυνη δραστηριότητα που εμπλέκει τη θετική υποχρέωση του Κράτους να υιοθετήσει και να εφαρμόσει μέτρα για τη διασφάλιση της δημόσιας ασφάλειας. Η πρωταρχική αυτή υποχρέωση συνίσταται στην υποχρέωση υιοθέτησης μέτρων για την προστασία της ζωής και τη διασφάλιση της αποτελεσματικής εφαρμογής και λειτουργίας αυτού του ρυθμιστικού πλαισίου.

Το Δικαστήριο δεν ήταν έτοιμο να δεχθεί ότι η απουσία ενός εθνικού δικτύου ανταλλαγής ανάμεσα στις διάφορες τοπικές αστυνομικές αρχές πληροφοριών σχετικά με παλαιότερες καταγραφές απειλών που δεν οδήγησαν εν τέλει σε ποινικές δίωξεις μπορεί να θεωρηθεί μόνη της ως σχετική ανεπάρκεια.

Τα εθνικά δικαστήρια έκριναν ότι η έκδοση της άδειας οπλοκατοχής του δράστη ήταν σύμφωνη με τη σχετική νομοθεσία (ο δράστης πληρούσε τις νομικές προϋποθέσεις και υποβλήθηκε σε συνέντευξη ως προϋπόθεση έκδοσης της άδειας) και αποφάσισαν ότι δεν αποδείχθηκε αμελής συμπεριφορά από τις αρμόδιες για την έκδοση της άδειας αρχές. Το Δικαστήριο δεν θεώρησε ότι χρειάζεται να αμφισβητήσει τις κρίσεις αυτές.

Τα εθνικά δικαστήρια κατέληξαν ότι, παρόλο που προϋπήρχαν των δολοφονικών επιθέσεων του δράστη συγκε-

κριμένα στοιχεία που υποδείκνυαν ότι ο δράστης ενδεχομένως να είναι επικίνδυνος για διάπραξη απειλητικών για τη ζωή ενεργειών, οι διαθέσιμες κατά τον χρόνο πριν από τη διάπραξη των δολοφονιών από τον δράστη πληροφορίες στις τοπικές αστυνομικές αρχές, συμπεριλαμβανομένων και των αναρτήσεών του στο διαδίκτυο, δεν είχαν δημιουργήσει λόγο ανησυχίας ότι υφίσταται ενδεχόμενος κίνδυνος επίθεσης με πυροβολισμούς σε σχολείο. Υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά ανάμεσα σε συμπεριφορά που περιλαμβάνει βίντεο και κρυπτογραφημένες αναρτήσεις στο διαδίκτυο χωρίς κάποια συγκεκριμένη ή μη απειλή και στις αδιάκριτες δολοφονίες ατόμων που βρισκόνταν σε ένα συγκεκριμένο μέρος (βλ. *mutatis mutandis Van Colle κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹). Η προσέγγιση των εθνικών δικαστηρίων ήταν συνεπώς σύμφωνη με το τεστ της ύπαρξης πραγματικών ή τεκμαιρόμενων πληροφοριών, που έχει οριστεί με τη νομολογία του Δικαστηρίου.

Επίσης, η παρούσα υπόθεση θα πρέπει να διαχωριστεί από την υπόθεση *Bljakaj και λοιποί κατά Κροατίας*², η οποία αφορούσε σε ένα ψυχικά διαταραγμένο και επικίνδυνο άτομο για το οποίο είχε διαγνωστεί η ανάγκη για περαιτέρω ιατρική παρακολούθηση και που εξαιτίας της έντονης ψυχικής κατάστασης στην οποία βρισκόταν και των απειλών που εκτόξευε τελούσε σε προηγούμενο αστυνομικό έλεγχο την ίδια μέρα που τραυμάτισε σοβαρά τη γυναίκα του και σκότωσε τον δικηγόρο της.

Συνεπώς, το Δικαστήριο δεν ήταν σε θέση να διαγνώσει ότι υπήρξε από τον δράστη αληθινός και άμεσος κίνδυνος κατά της ζωής, για τον οποίο κίνδυνο επίθεσης η αστυνομία γνώριζε ή όφειλε να γνωρίζει εκ των προτέρων. Άρα, δεν μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι συνθήκες της παρούσας υπόθεσης δημιουργούσαν την υποχρέωση προσωπικής παροχής προστασίας των θυμάτων της επακόλουθης επίθεσης ή των υπολοίπων μαθητών ή προσωπικού του εν λόγω σχολείου.

Το προαναφερόμενο συμπέρασμα δεν επηρεάστηκε από το επιχείρημα των προσφευγόντων, σύμφωνα με το οποίο οι αστυνομικές αρχές όφειλαν να λάβουν τα ιατρικά και στρατιωτικά αρχεία του δράστη προκειμένου να ελέγξουν την ψυχική του υγεία. Η πρόσβαση στα προσωπικά ιατρικά αρχεία από την αστυνομία δεν μπορεί να είναι

1. ΕΔΔΑ *mutatis mutandis Van Colle κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 7678/09), απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 2012.

2. ΕΔΔΑ *Bljakaj και λοιποί κατά Κροατίας* (Προσφυγή No 74448/12), απόφαση της 18ης Σεπτεμβρίου 2014.

ζήτημα ρουτίνας και πρέπει να συνεχίσει να υπόκειται σε συγκεκριμένες προϋποθέσεις αναγκαιότητας και αιτιολογίας, οι οποίες δεν μπορούν να ελεγχθούν εκ των προτέρων. Επίσης, ακόμη και εάν ήταν διαθέσιμες οι πληροφορίες του ιατρικού ιστορικού του δράστη, δεν ήταν δυνατό να αποφασιστεί εάν ή σε ποιον βαθμό η αξιολόγηση εάν ο δράστης τη δεδομένη στιγμή αποτελούσε έναν αληθινό και άμεσο κίνδυνο μπορούσε να βασιστεί σε μια τέτοια πληροφορία.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι το καθήκον παροχής γενικής προστασίας της κοινωνίας από πιθανές εγκληματικές πράξεις ενός ή περισσότερων ατόμων μπορεί να προκύψει, αναφορικά με άτομα, κυρίως επικίνδυνους φυλακισμένους, οι οποίοι τελούσαν υπό τον έλεγχο των κρατικών αρχών ή στις περιπτώσεις όπου ο άμεσος κίνδυνος που αυτοί αποτελούσαν ήταν εμφανής και αναγκαίος μιας παρέμβασης από την αστυνομία. Το Δικαστήριο έκρινε ότι μια παρόμοια υποχρέωση ιδιαίτερης επιμέλειας υφίσταται στην παρούσα υπόθεση.

Παρόλο που ο δράστης δεν ήταν υπό τον έλεγχο των κρατικών αρχών, οι αρχές αυτές ήταν υπεύθυνες για τον καθορισμό και την τήρηση των προϋποθέσεων της νόμιμης κατοχής όπλων. Δεδομένου του υψηλού κινδύνου κατά της ζωής που υφίσταται σε κάθε παρεκτροπή με χρήση όπλων, είναι σημαντικό για το Κράτος να θεσπίσει και να εφαρμόσει αυστηρώς ένα σύστημα επαρκών και αποτελεσματικών εγγυήσεων για την εξουδετέρωση και την αποτροπή κάθε ακατάλληλης και επικίνδυνης χρήσης τέτοιων όπλων. Αυτό συνεπάγεται ένα καθήκον για τις αρχές να παρεμβαίνουν όταν λαμβάνουν γνώση γεγονότων που δημιουργούν συγκεκριμένες υποψίες σχετικά με τη συμμόρφωση προς τέτοιες προϋποθέσεις.

Στην παρούσα υπόθεση, το τοπικό αστυνομικό τμήμα έλαβε γνώση των αναρτήσεων του δράστη στο διαδίκτυο, οι οποίες παρόλο που δεν περιελάμβαναν κάποια απειλή, ήταν ωστόσο τέτοιου ύφους που δημιουργούσαν αμφιβολίες εάν ο δράστης μπορούσε να εξακολουθήσει να έχει με ασφάλεια στην κατοχή του όπλο. Όντως, η αστυνομία δεν παρέμεινε αδρανής, αλλά κάλεσε σε συνέντευξη τον δράστη. Όμως, δεν λήφθηκε κάποια απόφαση κατάσχεσης του όπλου, που ήταν γνωστό ότι είχε άδεια να κατέχει. Παρόλο που ένα ατομικό λάθος κρίσης δεν είναι επαρκές ώστε να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι παραβιάστηκε μια θετική υποχρέωση του Κράτους, ειδικά όταν δεν μπορούσε να εντοπιστεί ο κίνδυνος εκ των προτέρων, το ζήτημα στην παρούσα υπόθεση, ωστόσο, μπορεί να θεωρηθεί ότι υπερβαίνει των ορίων ενός τέτοιου λάθους κρίσης.

Το Δικαστήριο είναι της άποψης ότι η κατάσχεση του όπλου του δράστη αποτελεί ένα εύλογο προληπτικό μέτρο που πρέπει να λαμβάνεται σε περιπτώσεις όπου γείρονταν υποψίες, σύμφωνα με πληροφορίες που τέθηκαν υπόψη της αρμόδιας αρχής, ως προς το εάν ο δράστης

είναι κατάλληλος να κατέχει ένα επικίνδυνο όπλο. Το μέτρο αυτό δεν θα αποτελούσε σημαντική παρέμβαση σε οποιοδήποτε προστατευόμενο από τη Σύμβαση δικαίωμα με το οποίο ερχόταν σε αντίθεση και, συνεπώς, δεν θα απαιτούσε κάποια ιδιαίτερως δύσκολη ή ευαίσθητη τήρηση ισορροπίας. Ούτε ένα τέτοιο μέτρο απαιτεί κάποιο υψηλό όριο εφαρμογής, μάλλον το αντίθετο. Το πόρισμα αυτό ήταν ένα ζήτημα ξεχωριστό από το συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί η απόφαση να μην κατασχεθεί το όπλο ως αιτιωδώς σχετική με τις επακόλουθες δολοφονίες ή ότι συνεπαγόταν μια αποτυχία συμμόρφωσης με την υποχρέωση του Κράτους να παρέχει προσωπική προστασία στα θύματα.

Επομένως, οι εθνικές αρχές δεν τήρησαν το ειδικό καθήκον επιμέλειας που είχαν εξαιτίας του ιδιαίτερως υψηλού κινδύνου που ενέχει κάθε παράπτωμα όπου εμπλέκεται χρήση όπλων. Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι παραβιάστηκαν οι θετικές υποχρεώσεις του εναγόμενου Κράτους.

Παραβίαση άρθρου 2.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 30.000 ευρώ για όλες τις οικογένειες και το ποσό των 31.571,97 ευρώ για αποκατάσταση της ζημίας σε έναν προσφεύγοντα (ως διαφυγόντα κέρδη εξαιτίας του θανάτου της μητέρας του).

► Άρθρο 3 – Απαγόρευση βασανιστηρίων

Υπόθεση Roth κατά Γερμανίας (Προσφυγές Νος 6780/18 και 30776/18), απόφαση της 22ας Οκτωβρίου 2020

Φυλακές – σωματικός έλεγχος – αποζημίωση ηθικής βλάβης

Ο προσφεύγων υποβλήθηκε σε επαναλαμβανόμενους και τυχαίους σωματικούς ελέγχους πριν και μετά από επισκέψεις που δέχθηκε όσο ήταν στη φυλακή. Τα εθνικά δικαστήρια απέρριψαν το αίτημά του να του επιδικαστεί αποζημίωση της ηθικής βλάβης που υπέστη λόγω των ελέγχων αυτών.

Οι σωματικοί έλεγχοι στους οποίους υποβλήθηκε ο προσφεύγων και οι οποίοι περιελάμβαναν έλεγχο του πρωκτού και συνεπώς ντροπιαστικές στάσεις γι' αυτόν, ήταν παρεμβατικοί. Οι έλεγχοι ήταν τυχαίοι και την επίδικη περίοδο είχαν διαταχθεί να διεξαχθούν έλεγχοι σε κάθε έναν ανά πέντε κρατούμενους, χωρίς τη δυνατότητα παράλειψης διεξαγωγής τους σε κάποια περίπτωση. Σε όλες τις περιπτώσεις που ελέγχθηκε κάποιος κρατούμενος, ανέμενε ή είχε δεχθεί επισκέψεις από δημοσίους υπαλλήλους, όπως υπαλλήλους της γραμματείας του πρωτοδικείου. Δεν υπήρχαν συγκεκριμένες ανησυχίες για την ασφάλεια αναφορικά με τον προσφεύγοντα. Όμως, ο τρό-

πος που εφαρμοζόταν το σύστημα τυχαίων σωματικών ελέγχων δεν επέτρεπε να ληφθεί υπόψη η διαγωγή του προσφεύγοντα, όταν αποφασίζονταν εάν θα διεξαχθεί ή όχι ένας έλεγχος.

Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν εδραιώθηκε σύνδεση των ελέγχων με την τήρηση της ασφάλειας της φυλακής ή της αποτροπής του εγκλήματος.

Ο τρόπος διεξαγωγής των επαναλαμβανόμενων ελέγχων δεν συνεπαγόταν κάποια άλλα στοιχεία αδικαιολογήτως εξευτελιστικά ή υποτιμητικά για τον προσφεύγοντα. Όμως, εξαιτίας της έλλειψης θεμιτού σκοπού των επαναλαμβανόμενων και γενικευμένων ελέγχων, η αίσθηση αυθαιρεσίας και τα αισθήματα κατωτερότητας και άγχους που συχνά σχετίζονται μ' αυτούς, καθώς και το αίσθημα σοβαρής προσβολής της αξιοπρέπειας που αδιαμφισβήτητα οφείλεται στην υποχρέωση να γδυθεί κάποιος μπροστά σε κάποιον άλλο και να υποβληθεί σε έλεγχο του πρωκτού είχαν ως αποτέλεσμα έναν εξευτελισμό που υπερέβαινε τον αναπόφευκτο αλλά ανεκτό βαθμό που οι σωματικοί έλεγχοι σε κρατούμενους μοιραία περιλαμβάνουν. Συνεπώς, οι έλεγχοι αυτοί είχαν μειώσει την ανθρωπινή αξιοπρέπεια του προσφεύγοντα και ισοδυναμούσαν με εξευτελιστική μεταχείριση.

Παραβίαση άρθρου 3.

Το Δικαστήριο εξέτασε την υπόθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 13 σε συνδυασμό με το άρθρο 3. Κατά την άποψη του εθνικού δικαστηρίου, είχε παρασχεθεί για την παρέμβαση στα δικαιώματα του προσφεύγοντα στην προστασία της προσωπικότητας επαρκής αποζημίωση, με άλλη μορφή πέραν της χρηματικής ικανοποίησης. Παρόλο που τα εθνικά δικαστήρια χαρακτήρισαν τους σωματικούς ελέγχους ως μια σοβαρή και παράνομη παρέμβαση στα δικαιώματα του προσφεύγοντα στην προστασία της προσωπικότητας, εντούτοις έκριναν ως επαρκές το γεγονός ότι τα δικαστήρια που επιλήφθηκαν της εκτέλεσης των αποφάσεων του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου είχαν προηγουμένως αποφανθεί ότι οι σωματικοί έλεγχοι που επιβλήθηκαν στον προσφεύγοντα (ή ανάλογοι μ' αυτόν) ήταν παράνομοι. Έλαβαν επίσης υπόψη ότι το σφάλμα του προσωπικού της φυλακής που διέταξε και διεξήγαγε τους ελέγχους ήταν μικρό και, κατά την άποψη των δικαστηρίων, δεν υφίστατο κίνδυνος να υποβληθεί στο μέλλον ο προσφεύγων σε τυχαίο έλεγχο.

Το Δικαστήριο είχε προηγουμένως κρίνει ότι, αναφορικά με τις αιτιάσεις περί παραβίασης του άρθρου 3, κυρίως της κακομεταχείρισης ή των κακών συνθηκών της κράτησης, υπήρχαν ισχυρές ενδείξεις ότι δεν προκάλεσαν ηθική βλάβη στο θιγόμενο άτομο. Θέτοντας ως προϋπόθεση, για την επιδίκαση αποζημίωσης λόγω επιβολής μέτρων που παραβιάζουν το άρθρο 3 της Σύμβασης, την απόδειξη από την πλευρά του προσφεύγοντα του σφάλματος των αρχών και της παρανομίας των πράξεών τους,

ενδεχομένως να καταστήσει αναποτελεσματικά τα υφιστάμενα ένδικα μέσα. Οι αγωγές αποζημίωσης που ασκήθηκαν από τον προσφεύγοντα κρίθηκαν ότι δεν έχουν πιθανότητες ευδοκίμησης, παρόλο που τα μέτρα που του επιβλήθηκαν χαρακτηρίστηκαν ως παράνομα και παρά το γεγονός ότι καταλογίστηκαν ως, τουλάχιστον ενδεχόμενο, λάθος των αρχών.

Επίσης, δεν μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η παραβίαση του άρθρου 3 ήταν τέτοιας περιορισμένης φύσης, ώστε η επιδίκαση αποζημίωσης να είναι κατ' εξαίρεση περιττή. Δεν προέκυπτε από τη νομολογία του Δικαστηρίου ότι θα μπορούσε να αποτελέσει επαρκή λόγο για μη επιδίκαση αποζημίωσης λόγω ηθικής βλάβης εξαιτίας μιας παραβίασης προστατευομένου από τη Σύμβαση δικαιώματος, το γεγονός ότι οι εθνικές αρχές δεν γνώριζαν ότι παραβίαζαν τη Σύμβαση ή ότι ο προσφεύγων ενδεχομένως να μην υποβαλλόταν ξανά σε τέτοια μεταχείριση που παραβιάζει τα θεμελιώδη του δικαιώματα.

Συνεπώς, δεν υπήρχε αποτελεσματικό εθνικό ένδικο μέσο για την εξέταση της ουσίας των καταγγελλομένων του προσφεύγοντα υπό το πρίσμα του άρθρου 3.

Παραβίαση άρθρου 13.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 12.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης που υπέστη.

Υπόθεση Μ. κατά Γαλλίας (Προσφυγή Νο 42821/18), δημοσίευση ανακοίνωσης υπόθεσης³ της 12ης Οκτωβρίου 2020

διεμφυλικό άτομο – υποβολή σε διαδικασία μετάβασης φύλου – έλλειψη συγκατάθεσης

Η προσφυγή περιλαμβάνει καταγγελίες για παραβίαση του άρθρου 3 της Σύμβασης και, συγκεκριμένα, των θετικών υποχρεώσεων του Κράτους για διεξαγωγή αποτελεσματικής έρευνας σε καταγγελίες για απάνθρωπη μεταχείριση, λόγω υποβολής της διεμφυλικής προσφεύγουσας σε διαδικασία επαναπροσδιορισμού του φύλου της κατά την παιδική της ηλικία και χωρίς τη γνώση της ή τη συγκατάθεσή της. Επίσης, περιλαμβάνει και καταγγελία παραβίασης του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης, εξαιτίας της άρνησης δικαστικής διερεύνησης των ανωτέρω καταγγελιών λόγω παραγραφής.

Η προσφεύγουσα, γεννηθείσα το 1977, είναι διεμφυλικό άτομο το οποίο κατά την παιδική ηλικία και στην εφηβεία της υποβλήθηκε σε εγχειρητική διαδικασία επαναπροσδι-

3. Ανακοίνωση υπόθεσης είναι η διαδικασία κατά την οποία η υπόθεση ανακοινώνεται - κοινοποιείται στην εναγόμενη κυβέρνηση και ζητείται από αυτήν να υποβάλει τις γραπτές της παρατηρήσεις αναφορικά με το παραδεκτό και την ουσία της υπόθεσης.

ορισμού του φύλου της και σε ιατρική θεραπεία. Σύμφωνα με την προσφεύγουσα, αυτό της προκάλεσε σοβαρά ψυχολογικά και ψυχιατρικά προβλήματα που την κατέστησαν ανάπηρη για εργασία. Ως αποτέλεσμα, ζει με το επίδομα αναπηρίας, αδυνατεί να βρει σταθερή εργασία και έχει δυσκολίες ένταξης, τόσο κοινωνικής όσο και οικονομικής.

Η προσφεύγουσα υπογραμμίζει ότι οι γονείς της έλαβαν μερική και ανακριβή πληροφόρηση όταν γεννήθηκε και όταν ξεκίνησε τη θεραπεία της, ότι η απόφαση να υποβληθεί σε επαναπροσδιορισμό φύλου λήφθηκε όταν ήταν πολύ μικρή για να δώσει τη συναίνεσή της και ότι, συνεπώς, δεν πληροφορήθηκε για τον σκοπό των θεραπειών στις οποίες υποβλήθηκε. Ισχυρίζεται ότι αντιλήφθηκε τι συνέβη μόλις το 2000 όταν υποκλάπηκε κάποια αλληλογραφία και ότι μόλις το 2014 ένας επαγγελματίας υγείας της εξήγησε την έννοια της κατάστασής της και τον σκοπό των εγχειρήσεων στις οποίες είχε υποβληθεί.

Τον Νοέμβριο του 2015, η προσφεύγουσα υπέβαλε έγκληση κατά αγνώστου για επίθεση, καθώς και αίτημα πολιτικής αγωγής. Όμως, ο εισαγγελέας απέρριψε το αίτημα να ασκηθεί ποινική δίωξη γιατί η παραγραφή του αδικήματος είχε συμπληρωθεί τον Νοέμβριο του 2005, δέκα χρόνια μετά την ενηλικίωση του θύματος.

Η προσφεύγουσα ισχυρίστηκε, χωρίς επιτυχία, ότι καθώς δεν είχε ενημερωθεί ορθώς από τους θεράποντες γιατρούς της, υπήρχε ένα “*ανυπέρβλητο εμπόδιο να αιτηθεί τη δίωξη*” πριν από την υποκλοπή του γράμματός το 2000 και, κατά συνέπεια, η παραγραφή δεν μπορούσε να εκκινήσει πριν από την ημερομηνία εκείνη.

Η προσφυγή, η οποία ζητείται να εξεταστεί υπό το πρίσμα του άρθρου 3 και του άρθρου 6, κοινοποιήθηκε στην εναγόμενη κυβέρνηση, ενώ υφίστανται προδικαστικά ζητήματα σχετικά με το προαπαιτούμενο της εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων.

► Άρθρο 5 – Δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια

Υπόθεση I.S. κατά Ελβετίας (Προσφυγή Νο 60202/15), απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 2020

Κράτηση κατηγορουμένου που αθώωθηκε – έλλειψη αιτιολογίας – εκδίκαση έφεσης

Μετά από τη μήνυση που υπέβαλε η σύντροφός του για βιασμούς και άλλα αδικήματα, ο προσφεύγων κρατήθηκε προσωρινά από τον Αύγουστο μέχρι τον Δεκέμβριο του 2014, ενώ μετά την άσκηση της ποινικής δίωξης προφυλακίστηκε.

Τον Απρίλιο του 2015, το δικαστήριο τον απάλλαξε από όλες τις κατηγορίες. Όμως, μετά από αίτηση του εισαγγελέα, ο οποίος επρόκειτο να ασκήσει έφεση, το Δικαστή-

ριο του Καντονίου διέταξε τη συνέχιση της προφυλάκισης του προσφεύγοντα – όπως επέτρεπε η εθνική νομοθεσία στις περιπτώσεις που μια αθώωση δεν είχε καταστεί τελεσίδικη – κρίνοντας ότι υπήρχαν σοβαρές υπόνοιες τέλεσης των αδικημάτων και κίνδυνος διαφυγής μέχρι την εκδίκαση της υπόθεσης στον δεύτερο βαθμό. Το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή κατά της απόφασης αυτής για τους εξής λόγους: (i) διότι η έφεση είχε ως αποτέλεσμα η εφαρμογή των αποτελεσμάτων της αθωωτικής απόφασης να ανασταλεί, (ii) διότι, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπόθεσης (ο λόγος του ενός εναντίον του λόγου του άλλου), θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερος πιθανό η αθωωτική απόφαση να ανατραπεί, (iii) διότι υπήρχαν σημαντικά αποδεικτικά στοιχεία στη δικογραφία που μπορούσαν να οδηγήσουν στην ανατροπή της απόφασης και (iv) διότι υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που τεκμηριώνουν τον ενδεχόμενο κίνδυνο διαφυγής του προσφεύγοντα στη χώρα καταγωγής του.

Ο προσφεύγων αποφυλακίστηκε στα τέλη του έτους 2015 και στη συνέχεια αθώωθηκε και από το εφετείο.

Το Δικαστήριο, εξετάζοντας την υπόθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 5 παρ. 1, συμπέρανε ότι η προσωρινή κράτηση του προσφεύγοντα μετά από την αθώωσή του στον πρώτο βαθμό δεν θα μπορούσε να ενταχθεί σε κάποιες από τις εξαιρέσεις που προβλέπονται στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 5.

Ομολογουμένως, η διατύπωση του άρθρου 5 παρ. 1 περ. (γ) της Σύμβασης δεν περιλαμβάνει κάποιον περιορισμό στην προσωρινή κράτηση στον πρώτο βαθμό δικαιοδοσίας. Όμως, το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να ξεκαθαρίσει το ζήτημα και μάλιστα σε επίπεδο Τμήματος Ευρείας Σύμβασης: σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 1 περ. (γ) της Σύμβασης, η κράτηση τερματίζεται με την αθώωση του ατόμου, ακόμη και στον πρώτο βαθμό.

Η προσέγγιση αυτή τυγχάνει εφαρμογής και στη παρούσα υπόθεση. Αφού εξέτασε τα πραγματικά περιστατικά σε μια κατ’ αντιμωλία διαδικασία και αξιολόγησε λεπτομερώς τα αποδεικτικά στοιχεία που προσκομίστηκαν στη δίκη, το Περιφερειακό Δικαστήριο έκρινε ομοφώνως, σύμφωνα με τη διαδικασία στο σύνολό της, ότι ο προσφεύγων δεν μπορούσε να καταδικαστεί για τα ποινικά αδικήματα για τα οποία είχε κατηγορηθεί.

Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, σε τέτοιες περιστάσεις δεν έχει μεγάλη σημασία το γεγονός ότι η απόφαση εκδόθηκε προφορικά και δεν ήταν ακόμη τελεσίδικη. Μετά από μια αθώωση, η διαταγή κράτησης κατά το άρθρο 5 παρ. 1 περ. (γ) της Σύμβασης παύει να ισχύει.

Τα ίδια ισχύουν επίσης και στην αντίστροφη περίπτωση (όπου το άτομο καταδικάστηκε στον πρώτο βαθμό και κρατήθηκε κατά τη διάρκεια της εκδίκασης στο εφετείο): η εν λόγω περίοδος κράτησης δεν καλύπτεται από το άρ-

θρο 5 παρ.1 περ. (γ), αλλά από το άρθρο 5 παρ. 1 περ. (α), καθώς το άτομο κρατείται “μετά από καταδίκη από αρμόδιο δικαστήριο” που εκδόθηκε στον πρώτο βαθμό, ακόμη και εάν δεν ήταν ακόμη εκτελέσιμη και ήταν ακόμη δυνατόν να ασκηθεί έφεση.

Σχετικά με την πιθανότητα αθώωσης “από λάθος”, το Δικαστήριο σημείωσε ότι δεν είχε διατυπωθεί κάποια τέτοια κατηγορία στο Περιφερειακό Δικαστήριο, είτε ρητώς είτε επί της ουσίας, σε κάποιο στάδιο των διαδικασιών. Αντιθέτως, δεν υπήρχε ένδειξη λάθους στην απονομή της δικαιούσας, ιδίως αφού η απόφαση αθώωσης λήφθηκε ομοφώνως και για την οποία δόθηκε πληθώρα αιτιολογιών σε μια γραπτή απόφαση 44 σελίδων.

Επίσης, προκειμένου να διασφαλιστεί η παρουσία ενός ατόμου στη διαδικασία ενώπιον του εφετείου, η εθνική νομοθεσία θα πρέπει να παρέχει τη δυνατότητα λήψης μέτρων λιγότερο επεμβατικών αυτών της στέρησης της ελευθερίας. Στην παρούσα υπόθεση, για παράδειγμα, η δέσμευση της αστυνομικής ταυτότητας του προσφεύγοντα και άλλων επίσημων εγγράφων θα μπορούσε να αποτελέσει ένα επαρκές εναλλακτικό μέτρο.

Ως προς την ανάγκη να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος πιθανής τέλεσης άλλων αδικημάτων κατά τη διάρκεια εκδίκασης στο εφετείο, ήταν αυταπόδεικτο ότι, εφόσον υπήρχαν συγκεκριμένοι φόβοι για ένα τέτοιο ενδεχόμενο, οι δικαστικές αρχές δεν εμποδίζονταν να διατάξουν περαιτέρω κράτηση, σύμφωνα με το πρώτο σκέλος του άρθρου 5 παρ. 1 περ. (γ) της Σύμβασης.

Τα ίδια ισχύουν αναφορικά με το δεύτερο σκέλος του άρθρου 5 παρ. 1 περ. (γ) – παρεμπόδιση διάπραξης αδικήματος – ειδικά όταν υφίσταται επικείμενος κίνδυνος διάπραξης ενός συγκεκριμένου σοβαρού αδικήματος, που συνεπάγεται κίνδυνο για τη ζωή ή πρόκληση σοβαρής υλικής ζημίας. Ωστόσο, η διαταγή προσωρινής κράτησης ως προληπτικό μέτρο θα πρέπει να παύει αμέσως μόλις παρέλθει ο κίνδυνος, ο οποίος έρχοταν παρακολούθησης.

Υπό το πρίσμα της νομολογίας του Δικαστηρίου, το δεύτερο σκέλος του άρθρου 5 παρ. 1 περ. (2) – κράτηση ώστε να εξαναγκαστεί το άτομο να εκπληρώσει μια συγκεκριμένη υποχρέωση που του έχει ήδη επιβληθεί και την οποία (υποχρέωση) δεν εκπλήρωσε μέχρι τη στιγμή της κράτησης – ομοίως δεν θα δικαιολογούσε προσωρινή κράτηση διάρκειας περίπου 230 ημερών μετά από έκδοση αθωωτικής απόφασης.

Η εναγόμενη κυβέρνηση λαθεμένα στηρίχθηκε στην υπόθεση *Harkmann κατά Εσθονίας*⁴, καθώς ο προσφεύγων στην υπόθεση εκείνη είχε επανειλημμένως παρακούσει τις διαταγές του Δικαστηρίου της Κομητείας, που όριζαν να είναι παρών στις ακροαματικές διαδικασίες της δίκης

4. ΕΔΔΑ *Harkmann κατά Εσθονίας* (Προσφυγή Νο 2192/03, απόφαση της 11ης Ιουλίου 2006).

του. Αυτό το συγκεκριμένο στοιχείο σήμαινε ότι η αναφορά στην υπόθεση αυτή δεν σχετιζόταν με την παρούσα υπόθεση.

Το Δικαστήριο δεν ικανοποιούνταν από την απλή γενική ανησυχία ότι ο προσφεύγων ενδεχομένως θα διέπραττε περαιτέρω αδικήματα κατά τη διάρκεια εκδίκασης της υπόθεσης στο εφετείο.

Η υποχρέωση μη διάπραξης ποινικού αδικήματος θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει επαρκώς “συγκεκριμενοποιηθεί” εάν εξειδικευόταν επαρκώς το μέρος και ο χρόνος της επικείμενης διάπραξης του αδικήματος και τα πιθανά θύματα, εάν το άτομο γνώριζε τη συγκεκριμένη πράξη από τη διάπραξη της οποίας υποχρεούνταν να απέχει και εάν το άτομο αρνούνταν να απέχει από τη διάπραξη του εν λόγω αδικήματος.

Με άλλα λόγια, η υποχρέωση μη διάπραξης ποινικού αδικήματος στο άμεσο μέλλον θα μπορούσε να θεωρηθεί επαρκώς εξειδικευμένη, ώστε να εμπίπτει στο άρθρο 5 παρ. 1 περ. (β), εάν τουλάχιστον είχαν διαταχθεί συγκεκριμένα μέτρα, τα οποία δεν είχαν τύχει συμμόρφωσης.

Παραβίαση άρθρου 5.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε στον προσφεύγοντα το ποσό των 25.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης.

► Άρθρο 10 – Ελευθερία έκφρασης

Υπόθεση *Jecker κατά Ελβετίας* (Προσφυγή Νο 35449/14), απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 2020

δημοσιογράφος – αποκάλυψη πηγής – έλλειψη ισορροπίας συγκρουόμενων δικαιωμάτων

Η προσφεύγουσα, δημοσιογράφος, δημοσίευσε σε τοπική εφημερίδα ένα άρθρο με τίτλο “Επίσκεψη σε έναν έμπορο ναρκωτικών”, στο οποίο περιέγραφε μια επίσκεψη στο διαμέρισμα ενός εμπόρου, όπου σε διάρκεια μιας ώρας τρεις χρήστες αγόρασαν ναρκωτικά. Στο άρθρο αυτό ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι ο εν λόγω έμπορος διακινούσε κάνναβη και χασίς για δέκα χρόνια, αποκερδαίνοντας περισσότερα από 10.000 ευρώ τον χρόνο.

Ο εισαγγελέας άσκησε ποινική δίωξη κατά αγνώστων και διέταξε την προσφεύγουσα να καταθέσει, καθώς το υπό εξέταση έγκλημα εξαιρούνταν της προστασίας του δικαιώματος των δημοσιογράφων να μην αποκαλύπτουν τις πηγές τους. Η προσφεύγουσα προσέβαλε τη διαταγή. Όμως, το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, αξιολογώντας τις συνθήκες της παρούσας υπόθεσης, έκρινε ότι δεν υπήρχαν επαρκείς λόγοι να αμφισβητήσει την άσκηση εξισορρόπησης που διενήργησε ο νομοθέτης ανάμεσα στα συγκρουόμενα δικαιώματα.

Η διαταγή να καταθέσει που επιβλήθηκε στην προσφεύ-

γούσα προβλεπόταν εκ του νόμου και αδιαμφισβήτητα επεδίωκε ως νόμιμο σκοπό την “πρόληψη του εγκλήματος”.

Ομολογουμένως, η προσφεύγουσα ήταν το μόνο άτομο που θα μπορούσε να βοηθήσει τις διωκτικές αρχές να ταυτοποιήσουν τον εν λόγω έμπορο, ο οποίος την προμήθευσε με στοιχεία για το άρθρο της, ενώ χωρίς αμφιβολία υπήρχαν νόμιμοι λόγοι να ασκηθεί ποινική δίωξη στον έμπορο ναρκωτικών. Τα ανωτέρω αποτελούσαν σχετικούς παράγοντες της υπόθεσης.

Όμως, προκειμένου να καθορισθεί – για τους σκοπούς της “πρόληψης του εγκλήματος” – η αναγκαιότητα αποκάλυψης της ταυτότητας της πηγής, δεν αρκούσε ο ισχυρισμός ότι ελλείψει της αποκάλυψης αυτής δεν είναι δυνατή η διεξαγωγή της ανάκρισης. Έπρεπε να ληφθεί υπόψη η σοβαρότητα των αδικημάτων που ερευνούνταν στο πλαίσιο της ανάκρισης.

Ωστόσο, στην παρούσα υπόθεση φαίνεται ότι δεν δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στο εν λόγω αδίκημα: το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο αποδέχθηκε την επιλογή του νομοθέτη να το συμπεριλάβει στον κατάλογο των αδικημάτων για τα οποία δικαιολογείται μια κατ’ εξαίρεση προστασία των πηγών, ενώ την ίδια στιγμή άσκησε κριτική λόγω έλλειψης συστηματικής συνοχής στον εν λόγω κατάλογο. Κατά γενική ομολογία, το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο με την απόφασή του προσδιόρισε άλλους παράγοντες που θεώρησε σχετικούς κατά την αξιολόγηση της σοβαρότητας του αδικήματος. Στο πλαίσιο αυτό, έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στην εμπορική φύση των δραστηριοτήτων του εμπόρου ναρκωτικών και στο κέρδος που αποκόμιζε, παρά στο γεγονός ότι η διακίνηση “μαλακών” ναρκωτικών ουσιών αποτελούσε κίνδυνο για την υγεία των χρηστών.

Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, θα πρέπει να προσδοθεί επίσης σημασία και στους ακόλουθους παράγοντες (πέραν του μικρότερου κινδύνου που ενέχει το εν λόγω αδίκημα – διακίνηση “μαλακών” ναρκωτικών ουσιών – και των διάφορων εξαιρέσεων που προβλέπει ο νόμος για τη μη αποκάλυψη των πηγών): το σημαντικό δημόσιο ενδιαφέρον που ενδεχομένως να προκληθεί από τη δημοσίευση του άρθρου (λαμβάνοντας υπόψη ότι υπογραμμίστηκε στο άρθρο το γεγονός ότι ένας έμπορος ναρκωτικών μπόρεσε να είναι ενεργός για χρόνια χωρίς να αποκαλυφθεί η ταυτότητά του), η διακινδύνευση της φήμης της εφημερίδας στα μάτια πιθανόν μελλοντικών πληροφοριοδοτών και το ενδιαφέρον του κοινού να λαμβάνει πληροφορίες που προέρχονται από ανώνυμες πηγές.

Συγχρόνως, δεν μπορούσε να προσαφθεί στην προσφεύγουσα ότι δεν προσέγγισε με κριτική ματιά το θέμα στο άρθρο της, αλλά ούτε και αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως προϋπόθεση για την προστασία των πηγών της, όπως το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο φαίνεται να υπονοεί.

Έχοντας υπόψη τη σημασία προστασίας των δημοσιογραφικών πηγών για την ελευθερία του Τύπου, δεν επαρκούσε για την επιβολή του περιορισμού το γεγονός ότι το εν λόγω αδίκημα ενέπιπτε σε μια συγκεκριμένη κατηγορία ή ότι ρυθμιζόταν από μια νομική διάταξη διατυπωμένη με γενικούς όρους. Αντιθέτως, θα έπρεπε να επιβεβαιωθεί ότι ήταν απαραίτητη η επιβολή του σύμφωνα με τις συγκεκριμένες περιστάσεις. Όντως, αυτή την προσέγγιση φαίνεται ότι ακολούθησε το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο σε μια προηγούμενη υπόθεση (στην οποία αποφάνθηκε ότι η απαίτηση κατάθεσης του δημοσιογράφου δικαιολογούνταν μόνο όπου το συμφέρον για την άσκηση της ποινικής δίωξης υπερέβαινε του συμφέροντος του δημοσιογράφου να μην αποκαλύψει τις πηγές του).

Στην παρούσα υπόθεση, όμως, καθώς το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο δεν απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στο δημόσιο συμφέρον ή στο προσωπικό συμφέρον της προσφεύγουσας, αποφάσισε να ακολουθήσει την άσκηση εξισορρόπησης που διενήργησε γενικώς και με αφηρημένους όρους ο νομοθέτης. Συνεπώς, με την απόφασή του δεν συμπέρανε ότι η διαταγή που δόθηκε στην προσφεύγουσα να καταθέσει ικανοποιούσε μια επιτακτική ανάγκη δημοσίου συμφέροντος. Δεν παρασχέθηκε επαρκής αιτιολογία ότι το επίμαχο μέτρο λήφθηκε ως απάντηση σε μια “επιτακτική κοινωνική ανάγκη”.

Παραβίαση άρθρου 10.

Άρθρο 41: δεν υποβλήθηκε αίτημα επιδίκασης αποζημίωσης για ηθική βλάβη.

► Άρθρο 11 – Ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι

Υπόθεση Συνδικαλιστικής Ένωσης της Γενεύης κατά Ελβετίας (Προσφυγή Νο 21881/20), δημοσίευση ανακοίνωσης υπόθεσης της 11ης Σεπτεμβρίου 2020

■ απαγόρευση συγκεντρώσεων – πανδημία Covid-19

Σύμφωνα με τον Ομοσπονδιακό Νόμο περί Επιδημιών, το Ομοσπονδιακό Ελβετικό Συμβούλιο υιοθέτησε, στις 13 Μαρτίου 2020, μια σειρά μέτρων. Τα μέτρα αυτά περιελάμβαναν κυρίως περιορισμό της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και των διαδηλώσεων και επιβολή προστίμου ή ακόμη και στέρηση της ελευθερίας με επιβολή ποινής φυλάκισης μέχρι 3 έτη για κάθε διοργανωτή ή συμμετέχοντα σε απαγορευμένη εκδήλωση.

Ως αποτέλεσμα, η προσφεύγουσα ένωση, η οποία υπό κανονικές συνθήκες διοργανώνει ή συμμετέχει σε διάφορες συνδικαλιστικές εκδηλώσεις κάθε χρόνο, αποφάσισε να μην διοργανώσει μια εκδήλωση που είχε προγραμματιστεί για την 1η Μαΐου 2020 και απέσυρε το αίτημά της περί έγκρισης αυτής. Η προσφεύγουσα επίσης κάνει αναφορά σε πολλές περιπτώσεις όπου διαδηλωτές διώχθη-

καν ποινικά για παραβιάσεις της εν λόγω απαγόρευσης.

Η προσφεύγουσα ένωση δεν προσέφυγε ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Σύμφωνα με τις ισχυρισμούς της, η εθνική νομοθεσία δεν προσφέρει τη δυνατότητα προσφυγής κατά των διατάξεων του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου, ως πράξεων γενικού περιεχομένου.

Η υπόθεση αυτή κοινοποιήθηκε στην εναγόμενη κυβέρνηση προκειμένου να υποβάλει τις γραπτές τις παρατηρήσεις αναφορικά με το παραδεκτό και την ουσία της υπόθεσης. Το Δικαστήριο εξετάζει ως προκαταρκτικά ζητήματα το καθεστώς θύματος της προσφεύγουσας και την έλλειψη εξάντλησης των εθνικών ενδίκων μέσων.

► Άρθρο 2 Πρώτου Πρωτοκόλλου – Δικαίωμα στην εκπαίδευση

Υπόθεση GL κατά Ιταλίας (Προσφυγή Νο 59751/15), απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2020

■ αυτιστικό παιδί – ειδική αγωγή – δημοτικό σχολείο

Η προσφεύγουσα, ένα παιδί γεννημένο το 2004 με αυτισμό και αδυναμία ομιλίας, δεν ήταν σε θέση να λάβει τα δύο πρώτα χρόνια του Δημοτικού, από το 2010 έως το 2012, την ειδική βοήθεια που δικαιούνταν σύμφωνα με τη σχετική νομοθεσία. Ήταν υποχρεωμένη έτσι να επιβαρύνεται η ίδια με τα έξοδα της ειδικής βοήθειας. Το διοικητικά δικαστήρια απέρριψαν τις προσφυγές της.

Το ρυθμιστικό πεδίο του άρθρου 14 περιλαμβάνει όχι μόνο την απαγόρευση της διακριτικής μεταχείρισης για λόγους αναπηρίας, αλλά επίσης και την υποχρέωση των Κρατών να παρέχουν “εύλογη βοήθεια”, ικανή να διορθώσει τις *de facto* ανισότητες που αδικαιολόγητα θα συνεπάγονταν διακριτική μεταχείριση.

Το ιταλικό νομικό σύστημα εγγυάται το δικαίωμα της εκπαίδευσης των παιδιών με αναπηρίες υπό τη μορφή εκπαίδευσης χωρίς αποκλεισμούς στα παραδοσιακά δημόσια σχολεία. Ένας δάσκαλος ειδικής αγωγής πρέπει να είναι παρών στις τάξεις ένταξης παιδιών με αναπηρίες, ενώ προβλέπονταν και άλλοι βοηθοί όπου η κατάσταση ενός μαθητή το απαιτούσε.

Την επίμαχη περίοδο, διάφορες νομοθετικές διατάξεις προέβλεπαν το δικαίωμα στην εκπαίδευση παιδιών με αναπηρίες και την προστασία τους από διακριτική μεταχείριση.

Προβλέποντας την ένταξη των παιδιών με αναπηρίες στα παραδοσιακά εκπαιδευτικά ιδρύματα, η εθνική νομοθεσία έκανε μια επιλογή που ενέπιπτε στο πεδίο διακριτικής ευχέρειας του κράτους. Στην παρούσα υπόθεση, παρόλο που η νομοθεσία προέβλεπε την “εύλογη βοήθεια”, χωρίς να επιτρέπει στη διοίκηση την παραμικρή χαλαρότητα στο σημείο αυτό, τα αρμόδια εθνικά όργανα δεν προσδι-

όρισαν με πρακτικούς όρους πώς θα παρεχόταν μια τέτοια βοήθεια κατά τα έτη 2010 έως 2012, με αποτέλεσμα η προσφεύγουσα να μην λαμβάνει εξειδικευμένη βοήθεια την περίοδο εκείνη που να ανταποκρίνεται στις ειδικές εκπαιδευτικές της ανάγκες.

Το Δικαστήριο ήταν της άποψης ότι το άρθρο 14 της Σύμβασης πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως των απαιτήσεων που τίθενται, μεταξύ άλλων, στη Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες (ΣΔΑΑ). Το κείμενο αυτό προβλέπει ότι η “εύλογη βοήθεια” που δικαιούνται τα άτομα με αναπηρίες να αναμένουν αποτελούσε μια “απαραίτητη και κατάλληλη τροποποίηση και προσαρμογή που δεν επέβαλε μια δυσανάλογη ή υπέρμετρη επιβάρυνση” και ζητήθηκε “όταν το απαιτούσε μια συγκεκριμένη περίπτωση” προκειμένου να διασφαλιστεί “η απόλαυση ή η άσκηση, σε ίση βάση με άλλους, όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών”. Η διακριτική μεταχείριση λόγω αναπηρίας “περιελάμβανε όλες τις μορφές διάκρισης, και την άρνηση παροχής εύλογης βοήθειας”. Τα μέτρα εύλογης βοήθειας είχαν σκοπό τη διόρθωση των *de facto* ανισοτήτων.

Συνεπώς, δεν ήταν ρόλος του Δικαστηρίου να ορίσει την “εύλογη βοήθεια” που χρειαζόταν στο πεδίο της εκπαίδευσης προκειμένου να ικανοποιηθούν οι εκπαιδευτικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες. Όμως, ήταν σημαντικό για τα Κράτη να είναι ιδιαίτερος προσεκτικά στις επιλογές τους στον τομέα αυτό, δεδομένης της επίπτωσης στα παιδιά με αναπηρίες, η ευάλωτη κατάσταση των οποίων δεν μπορούσε να παραβλεφθεί.

Κατά τους ισχυρισμούς της εναγόμενης κυβέρνησης, καθώς οι μόνοι διαθέσιμοι πόροι χρησιμοποιήθηκαν για τις ανάγκες των ατόμων που πάσχουν από πλάγια μυατροφική σκλήρυνση (ALS), οι αρχές δεν διέθεταν οικονομικούς πόρους που θα μπορούσαν σε σύντομο χρόνο να χρησιμοποιηθούν για τη στήριξη της ειδικής αγωγής. Ισχυρίστηκε, επίσης, η κυβέρνηση ότι οι αρχές του σχολείου παρείχαν με δικά τους έξοδα εξειδικευμένη βοήθεια από το προσωπικό του σχολείου. Όμως, δεν παρείχαν κάποια πληροφορία για τις ειδικές δεξιότητες αυτού του προσωπικού ή για την παρεχόμενη βοήθεια. Επίσης, δεν παρείχαν λεπτομέρειες για τη διάρκεια και τις ώρες που αυτή παρασχέθηκε. Επιπλέον, το σχολείο ξόδεψε 476,56 ευρώ στις υπηρεσίες που παρείχαν έξι άτομα σε μια σχολική χρονιά.

Εν όψει αυτών των εξηγήσεων, η προσφεύγουσα δεν μπορούσε να συνεχίσει την παρακολούθηση του Δημοτικού υπό συνθήκες αντίστοιχες με αυτές που απολάμβαναν οι υπόλοιποι μαθητές χωρίς αναπηρίες και η διαφορά αυτή στη μεταχείριση οφειλόταν στην αναπηρία της. Συνεπώς, για δύο σχολικές χρονιές, πέραν της ιδιωτικής βοήθειας που επιβαρύνθηκαν οι γονείς της προσφεύγουσας και μερικών παρεμβάσεων από το προσωπικό του σχολείου, η προσφεύγουσα δεν έλαβε την ειδική βοήθεια που

δικαιούνταν και που θα τη βοηθούσε να επωφεληθεί από τις εκπαιδευτικές και κοινωνικές υπηρεσίες του σχολείου, σε ίση βάση με τους άλλους μαθητές.

Τα διοικητικά δικαστήρια ήταν της άποψης ότι η έλλειψη οικονομικών πόρων δικαιολογούσε το γεγονός ότι η προσφεύγουσα δεν έλαβε ειδική βοήθεια, χωρίς να εξετάσουν εάν οι αρχές τήρησαν μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ των εκπαιδευτικών αναγκών και της περιορισμένης ικανότητας της διοίκησης να τις ικανοποιήσουν ή εάν οι καταγγελίες της για διακριτική μεταχείριση ήταν βάσιμες. Συγκεκριμένα, δεν επιβεβαίωσαν εάν οι οικονομικοί περιορισμοί που επικαλέστηκε η διοίκηση είχαν την ίδια επίπτωση στην παροχή εκπαίδευσης παιδιών χωρίς αναπηρίες.

Οι εθνικές αρχές δεν εξέτασαν την πιθανότητα να δοθεί προτεραιότητα στη φροντίδα ατόμων που υποφέρουν από σοβαρές συνθήκες για τις οποίες θα μπορούσαν να αποζημιωθούν, όχι με μια αλλαγή στην παροχή εύλογης βοήθειας για να διασφαλιστούν οι ίσες ευκαιρίες για τα παιδιά με αναπηρίες, αλλά με μια μείωση στη γενική παροχή εκπαίδευσης όταν κατανέμεται ισομερώς ανάμεσα στα παιδιά χωρίς αναπηρίες και στα παιδιά με αναπηρίες, παρόλο που η παράμετρος αυτή είχε ήδη υπογραμμιστεί στις αποφάσεις του Ιταλικού Αναιρετικού Δικαστηρίου. Εν όψει του μοντέλου εκπαίδευσης χωρίς αποκλεισμούς που είχε υιοθετήσει η Ιταλία, όπου όλοι οι μαθητές ήταν ενταγμένοι σε παραδοσιακές τάξεις, και λαμβάνοντας υπόψη τη νομολογία του Αναιρετικού Δικαστηρίου, κάθε οικονο-

μικός περιορισμός θα έπρεπε να είχε μια ανάλογη επίπτωση στην παροχή εκπαίδευσης των μαθητών με αναπηρίες και μη εξίσου.

Οι αρχές δεν επεδίωξαν να διευκρινίσουν τις πραγματικές ανάγκες της προσφεύγουσας ή τις πιθανές λύσεις, ώστε να της επιτραπεί η παρακολούθηση του Δημοτικού σε συνθήκες ανάλογες, όσο το δυνατόν, με αυτές που απολάμβαναν οι υπόλοιποι μαθητές, ενώ οι λύσεις αυτές δεν θα επιβάρυναν δυσανάλογα ή υπέρμετρα τη διοίκηση.

Η διακριτική μεταχείριση που δέχθηκε η προσφεύγουσα ήταν περισσότερο σοβαρή, καθώς έλαβε χώρα στο πλαίσιο του Δημοτικού σχολείου, όπου διδάσκονταν οι αρχές της εκπαίδευσης και της κοινωνικής ένταξης των παιδιών, δίνοντας σ' αυτά την πρώτη τους εμπειρία σε μια κοινωνία. Η εκπαίδευση αυτή είναι υποχρεωτική στις περισσότερες χώρες.

Η εναγόμενη κυβέρνηση απέτυχε να αποδείξει ότι οι αρχές ενήργησαν με την απαιτούμενη επιμέλεια, ώστε να διασφαλιστεί στην προσφεύγουσα η απόλαυση του δικαιώματός της στην εκπαίδευση σε ίση βάση με τους άλλους μαθητές, τέτοια ώστε να τηρηθεί μια δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στα συγκρουόμενα συμφέροντα που διακυβεύονται.

Παραβίαση άρθρου 2 Πρώτου Πρωτοκόλλου.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 10.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης και το ποσό των 2.500 ευρώ για αποζημίωση της θετικής ζημίας.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► **Απέλαση αλλοδαπών χωρίς την τήρηση διαδικαστικών εγγυήσεων**

Καταδίκη της Ρουμανίας για παραβίαση του ίδιου του πυρήνα των διαδικαστικών δικαιωμάτων που αντλούσαν οι προσφεύγοντες από το άρθρο 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ ως νομίμως διαμένοντες αλλοδαποί

άρθρο 1 Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ – διαδικαστικές εγγυήσεις σε περίπτωση απέλασης αλλοδαπών – νομίμως διαμένοντες αλλοδαποί – απέλαση αλλοδαπών για λόγους εθνικής ασφάλειας – δικαστική απόφαση βασιζόμενη σε απόρρητες πληροφορίες – δικαίωμα παροχής πρόσβασης στο περιεχόμενο της δικογραφίας – περιορισμός διαδικαστικών δικαιωμάτων – υποχρέωση εξισορρόπησης του περιορισμού με ισχυρές αντισταθμιστικές εγγυήσεις στις εσωτερικές διαδικασίες – απαίτηση περί ανεξαρτησίας του αποφασίζοντος οργάνου

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 80982/12, Υπόθεση Muhammad και Muhammad κατά Ρουμανίας, απόφαση της 15ης Οκτωβρίου 2020 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης

Οι Adeel Muhammad και Ramzan Muhammad (στο εξής: προσφεύγοντες), υπήκοοι Πακιστάν, εισήλθαν νομίμως στη Ρουμανία για σπουδές στο Πανεπιστήμιο Lucian Blaga του Σιμπίου. Στις 4 Δεκεμβρίου 2012, η Υπηρεσία Πληροφοριών της Ρουμανίας (Serviciul român de informații, στο εξής: SRI) απευθύνθηκε στην Εισαγγελία του Εφετείου Βουκουρεστίου (στο εξής: Εισαγγελία) και επικαλέστηκε εμπιστευτικές πληροφορίες που περιήλθαν σε γνώση της ότι οι δύο προσφεύγοντες φέρεται να εμπλέκονταν σε δίκτυο τρομοκρατικής δράσης και ότι η παρουσία τους στην επικράτεια της Ρουμανίας συνιστούσε σοβαρή απειλή για την εθνική ασφάλεια. Την ίδια ημέρα, η Εισαγγελία προσέφυγε ενώπιον του Εφετείου του Βουκουρεστίου (στο εξής: Εφετείο) και αιτήθηκε την αναγγελία των προσφευγόντων ως «ανεπιθύμητων προσώπων» (*persona non grata*) για περίοδο 15 ετών. Συναφώς, η Εισαγγελία δήλωσε ότι η κήρυξή τους ως «ανεπιθύμητων προσώπων» στη Ρουμανία δεν παραβιάζει τις εγγυήσεις που διαλαμβάνονται στο άρθρο 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, δεδομένου ότι, σύμφωνα με την παρ. 2 του εν λόγω άρθρου, είναι δυνατή η απέλαση αλλοδαπών και πριν από την άσκηση εκ μέρους τους των διαδικαστικών δικαιωμάτων που προβλέπονται στην παρ. 1, εφόσον η απέλαση αυτή είναι αναγκαία για το συμφέρον της δημόσιας τάξης ή επιβάλλεται για λόγους εθνικής ασφάλειας. Σύμφωνα, άλλωστε, με τις παρατηρήσεις της ρουμανικής κυβέρνησης, τα απόρρητα έγγραφα που διαβιβάστηκαν από την SRI στην Εισαγγελία περιείχαν βάσιμα στοιχεία ότι οι προσφεύγοντες συσχετιζονταν με τη δράση εξτρεμιστικής ισλαμικής οργάνωσης που ιδεολογικά φέρεται να συνδεόταν με την Αλ Κάιντα και

ότι σχεδίαζαν να εμπλακούν σε τρομοκρατικές ενέργειες στο έδαφος της Ρουμανίας. Δεδομένων τούτων, οι δύο Πακιστανοί υπήκοοι κλήθηκαν να εμφανιστούν την επόμενη ημέρα στο Εφετείο, στο πλαίσιο διαδικασίας για την εξέταση της αίτησης της Εισαγγελίας. Οι κλήσεις προς εμφάνιση στο Εφετείο δεν συνοδεύθηκαν από συμπληρωματικά έγγραφα ή πρόσθετες πληροφορίες.

Με μια προδικαστική απόφαση, την 5η Δεκεμβρίου 2012, η σύνθεση του δικαστηρίου, στην οποία είχε αρχικώς ανατεθεί η εξέταση της υπόθεσης, απέρριψε την αίτηση της Εισαγγελίας με το αιτιολογικό ότι ο δικάζων δικαστής δεν διέθετε την εξουσιοδότηση που απαιτείται από τη ρουμανική νομοθεσία σχετικά με την προστασία διαβαθμισμένων πληροφοριών για πρόσβαση στα απόρρητα έγγραφα που προσκομίστηκαν. Η υπόθεση ανατέθηκε ακολούθως σε διαφορετική σύνθεση στην οποία παρασχέθηκε ειδική άδεια πρόσβασης στο υλικό της δικογραφίας. Την ίδια ημέρα πραγματοποιήθηκε ακρόαση κατά την οποία ήταν παρόντες και οι δύο προσφεύγοντες, επικουρούμενοι από διερμηνέα Ουρντού. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, οι προσφεύγοντες ενημερώθηκαν για την αίτηση της Εισαγγελίας με την οποία η υπόθεση παραπέμφθηκε ενώπιον του Εφετείου και τούς γνωστοποιήθηκε ότι υπήρχαν ισχυρές ενδείξεις στο πρόσωπό τους ότι ανήκαν σε ισλαμική οργάνωση και ότι σχεδίαζαν να εμπλακούν σε τρομοκρατικές πράξεις ικανές να θέσουν σοβαρά σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια της Ρουμανίας. Οι προσφεύγοντες δήλωσαν προφορικά ότι αδυνατούσαν να κατανοήσουν τις πραγματικές κατηγορίες που στοιχειοθετήθηκαν εναντίον τους, δεδομένου ότι το εισαγωγικό της δίκης δικόγραφο περιείχε απλώς αναφορές σε νομικές διατάξεις και η όλη διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου βασίσθηκε σε έγγραφα που εξαρχής χαρακτηρίστηκαν ως «απόρρητα». Το Εφετείο απάντησε σχετικώς ότι μόνον ο αρμόδιος δικαστής είχε εξουσιοδοτηθεί να αποκτήσει πρόσβαση στον φάκελο της δικογραφίας, προκειμένου να διασφαλιστεί η προστασία διαβαθμισμένων πληροφοριών κατά τα οριζόμενα στην εσωτερική νομοθεσία. Κατά συνέπεια, οι προσφεύγοντες κλήθηκαν να προσκομίσουν αποδεικτικά στοιχεία προς υπεράσπισή τους αγνοώντας τα πραγματικά περιστατικά και τους λόγους που διείπαν την αίτηση απέλασης της Εισαγγελίας.

Με απόφαση που εξέδωσε την ίδια ημέρα, το Εφετείο κήρυξε τους προσφεύγοντες ανεπιθύμητους στη Ρουμανία για περίοδο 15 ετών και διέταξε να τεθούν υπό διοικητική κράτηση εν αναμονή της απέλασής τους. Η απόφαση αυτή βασίσθηκε στις απόρρητες πληροφορίες που διαβίβασε στην Εισαγγελία η SRI, αφού το δικαστήριο έλαβε υπόψη τη ρουμανική νομοθεσία σχετικά με την πρόληψη και την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, σύμφωνα με

την οποία αλλοδαποί ή απάτριδες για τους οποίους υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι προτίθενται να εμπλακούν σε τρομοκρατικές δραστηριότητες ή να προωθήσουν/ενθαρρύνουν με οποιονδήποτε τρόπο την τρομοκρατία πρέπει να κηρυχθούν ανεπιθύμητοι. Το δικαστήριο έλαβε επίσης υπόψη το γεγονός ότι η Ρουμανία, ως μέλος των Ηνωμένων Εθνών, έχει δεσμευθεί να αρνείται την άδεια παραμονής στο έδαφός της σε οποιονδήποτε φέρεται να χρηματοδοτεί, να σχεδιάζει ή να διαπράττει τρομοκρατικές ενέργειες ή να υποστηρίζει τέτοιες πράξεις. Στις 6 Δεκεμβρίου 2012, η SRI δημοσίευσε δελτίο τύπου για την υπόθεση στο οποίο ανέφερε ότι, βάσει των μυστικών πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν μέσω του Εθνικού Συστήματος για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Τρομοκρατίας, οι δύο Πακιστανοί υπήκοοι θεωρήθηκε ότι συνεργάζονταν με εξτρεμιστική ισλαμική οντότητα και ότι παρείχαν υποστήριξη στο πλαίσιο προετοιμασίας τρομοκρατικής επίθεσης στο έδαφος της Ρουμανίας. Οι πληροφορίες που περιέχονταν στο δελτίο τύπου δημοσιεύθηκαν ακολούθως στις εφημερίδες, όπου και έγιναν γνωστά τα στοιχεία ταυτότητας των προσφευγόντων και λεπτομέρειες των πανεπιστημιακών σπουδών τους στη Ρουμανία.

Οι δύο Πακιστανοί υπήκοοι, από την πλευρά τους, προσέφυγαν ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Ρουμανίας αιτούμενοι την επανεξέταση της απόφασης του Εφετείου της 5ης Δεκεμβρίου 2012. Προς στήριξη του αιτήματός τους, ισχυρίστηκαν ότι δεν ενημερώθηκαν για τους όρους υπό τους οποίους θα μπορούσε να τους παρασχεθεί νομική συνδρομή, ενώ ταυτόχρονα το Εφετείο δεν τους επέτρεψε την πρόσβαση στον φάκελο της δικογραφίας, πολλών δε μάλλον στα διαβαθμισμένα έγγραφα που προσκομίστηκαν από την Εισαγγελία, επικαλούμενο το υψηλό επίπεδο προστασίας που απαιτείται για εμπιστευτικές πληροφορίες και απόρρητα κρατικά δεδομένα. Πάντως, ακόμη κι αν ήθελε υποτεθεί ότι ο φάκελος της δικογραφίας περιείχε πράγματι απόρρητα στοιχεία των οποίων η αποκάλυψη ενείχε κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια, οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι το Εφετείο υπείχε νομική υποχρέωση απέναντί τους να εκθέσει σαφώς και πλήρως τις κατηγορίες που τους αποδίδονταν. Σύμφωνα με τους προσφεύγοντες, αυτή η παράλειψη του Εφετείου να τους ενημερώσει σχετικά με το κατηγορητήριο και το περιεχόμενο των λοιπών εγγράφων της δικογραφίας τους είχε στερήσει τη δυνατότητα να αμυνθούν αποτελεσματικά. Επομένως, είχε παραβιαστεί το δικαίωμά τους σε ακρόαση και σε πραγματική προσφυγή. Ακόμη, οι προσφεύγοντες παραπονέθηκαν για το γεγονός ότι, ενώ τους είχε απαγορευθεί η πρόσβαση στον φάκελο της υπόθεσης με την αιτιολογία ότι τα προσκομισθέντα έγγραφα χαρακτηρίστηκαν ως «απόρρητα», μόλις την επομένη της απόφασης του Εφετείου η SRI δημοσίευσε δελτίο τύπου στο οποίο διατυπώνονταν λεπτομερώς οι κατηγορούμενες πράξεις. Κατά την άπο-

ψή τους, το Εφετείο όφειλε, σταθμίζοντας τα διακυβευόμενα συμφέροντα, να τους επιτρέψει να λάβουν γνώση του κατηγορητηρίου, μεριμνώντας ταυτόχρονα ώστε να μην αποκαλυφθούν ευαίσθητες/απόρρητες πληροφορίες, όπως, για παράδειγμα, οι ειδικές μέθοδοι έρευνας που μετέρχεται η SRI. Μόνον τότε, όπως υποστήριξαν, θα ήταν σε θέση να απολογηθούν αποτελεσματικά για τις πράξεις που φέρεται ότι διέπραξαν και να προσκομίσουν αποδεικτικά στοιχεία προς υπεράσπισή τους. Επιπλέον, σύμφωνα με τους προσφεύγοντες, η απόφαση του Εφετείου έκανε αναφορά σε δραστηριότητες στις οποίες φέρεται να εμπλέκονταν καθώς και στη φύση των εν λόγω δραστηριοτήτων, υπονοώντας, κατά τη γνώμη τους, ότι κατηγορήθηκαν για την τέλεση συγκεκριμένων πράξεων (και όχι απλώς για πρόθεση να εμπλακούν σε δραστηριότητες που υπονομεύουν την εθνική ασφάλεια της Ρουμανίας, όπως ανέφερε αρχικώς η αίτηση της Εισαγγελίας). Ελλείψει γνώσης του κατηγορητηρίου που είχε σχηματισθεί σε βάρος τους, όμως, ήταν πρακτικώς αδύνατο να αμφισβητήσουν αποτελεσματικά τη νομιμότητα της απέλασης. Δεδομένων τούτων, κατέληξαν ότι δεν τηρήθηκαν υπέρ τους οι διαδικαστικές εγγυήσεις μιας δίκαιης δίκης.

Με την απόφασή του, της 20ής Δεκεμβρίου 2012, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ρουμανίας απέρριψε την έφεση των προσφευγόντων. Αφού συνόψισε την απόφαση του Εφετείου, το Ανώτατο Δικαστήριο συνήγαγε ότι, βάσει των διαβαθμισμένων εγγράφων που προσκομίστηκαν, ορθώς το πρωτοβάθμιο δικαστήριο έλαβε υπόψη την ύπαρξη ισχυρών ενδείξεων ότι οι προσφεύγοντες σχεδίαζαν να εμπλακούν σε δραστηριότητες ικανές να θέσουν σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια της Ρουμανίας. Σε ό,τι αφορά τους ισχυρισμούς των προσφευγόντων περί παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους και των διαδικαστικών εγγυήσεων κατά τη διάρκεια της πρωτοβάθμιας δίκης, το Ανώτατο Δικαστήριο διαπίστωσε ότι τα μέτρα της απέλασης, της διοικητικής κράτησης και της απομάκρυνσης υπό συνοδεία υπηκόων τρίτων χωρών που έχουν κηρυχθεί ανεπιθύμητοι στη Ρουμανία είναι νόμιμα και διέπονται από την εσωτερική νομοθεσία για την απομάκρυνση αλλοδαπών. Σύμφωνα με το Ανώτατο Δικαστήριο, τα εν λόγω μέτρα πρέπει να θεωρηθούν αναγκαία και αναλογικά προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, στον βαθμό που το Εφετείο έκρινε ότι υπήρχαν σοβαρές ενδείξεις για συμμετοχή των προσφευγόντων σε τρομοκρατικές ενέργειες στο έδαφος της Ρουμανίας. Τέλος, το Ανώτατο Δικαστήριο σημείωσε ότι η παρ. 1 του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, που επιγράφεται «Διαδικαστικές εγγυήσεις σε περίπτωση απέλασης αλλοδαπών», είχε πράγματι εφαρμογή *ratione materiae* στην υπό εξέταση υπόθεση, εφόσον αμφότεροι οι προσφεύγοντες διέμεναν νόμιμα στην επικράτεια της Ρουμανίας κατά την απέλασή τους. Αντιθέτως, σύμφωνα με το Ανώτατο Δικαστήριο, δεν τύγχανε εφαρμογής η παρ. 2 του

εν λόγω άρθρου, δεδομένου ότι οι προσφεύγοντες δεν είχαν απελαθεί πριν από την άσκηση των διαδικαστικών δικαιωμάτων τους. Κατά την άποψη του Ανωτάτου Δικαστηρίου, τούτο αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι προσφεύγοντες ενημερώθηκαν εγκαίρως για την αίτηση της Εισαγγελίας με την οποία η υπόθεση οδηγήθηκε ενώπιον του Εφετείου, ενώ τους δόθηκε ο απαραίτητος χρόνος να μελετήσουν, με τη βοήθεια διερμηνέα Ουρντού, το περιεχόμενο της εν λόγω αίτησης και τον φάκελο της δικογραφίας. Επομένως, ήταν σε θέση να γνωρίζουν επαρκώς τον λόγο για τον οποίο κλήθηκαν στο Εφετείο.

Ως προς τα απόρρητα έγγραφα τα οποία πράγματι δεν κοινοποιήθηκαν στους προσφεύγοντες, το Ανώτατο Δικαστήριο επεσήμανε ότι το Εφετείο υπείχε νομική υποχρέωση, δυνάμει της εθνικής νομοθεσίας σχετικά με την προστασία διαβαθμισμένων πληροφοριών, να μην αποκαλύψει το περιεχόμενο των επίμαχων εγγράφων. Χαρακτηριστικά, σημείωσε ότι, εάν θεωρηθεί ότι το καθήκον ενημέρωσης των υπό απέλαση προσώπων σχετικά με τους λόγους της απομάκρυνσής τους συνεπαγόταν μια άνευ ετέρου παροχή πρόσβασης στα διαβαθμισμένα έγγραφα που προσκομίστηκαν, αυτό θα ισοδυναμούσε με παράβλεψη της υποχρέωσης κάθε δικαστηρίου να μην αποκαλύπτει ή ενθαρρύνει την αποκάλυψη πληροφοριών που θα μπορούσαν να θέσουν σε σοβαρό κίνδυνο την εθνική ασφάλεια, ενώ ταυτόχρονα θα έθετε εν αμφιβόλω την ίδια την έννοια της εθνικής ασφάλειας καθώς και το σύνολο των μέτρων που αποσκοπούν στην προστασία διαβαθμισμένων πληροφοριών. Στην παρούσα υπόθεση, η τήρηση των διαδικαστικών εγγυήσεων υπέρ νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών που προβλέπει το άρθρο 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ – δηλαδή η προστασία των προσφευγόντων κατά τη διαδικασία απέλασης έναντι οποιασδήποτε αυθαίρετης παρέμβασης των κρατικών αρχών στα ατομικά δικαιώματά τους που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση – θεωρείται ότι διασφαλίστηκε επαρκώς από το γεγονός (α) ότι η υπόθεση εξετάστηκε αποτελεσματικά σε δύο βαθμούς δικαιοδοσίας ενώπιον «ανεξάρτητου και αμερόληπτου δικαστηρίου» κατά την έννοια του άρθρου 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, (β) ότι αμφότεροι οι προσφεύγοντες παραστάθηκαν αυτοπροσώπως ενώπιον και των δύο βαθμών δικαιοδοσίας επικουρούμενοι από συνήγορο, (γ) ότι τους δόθηκε η δυνατότητα να προβάλουν αντιρρήσεις κατά της απέλασης στη γλώσσα την οποία εννοούν. Συνεπώς, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι υπήρξε παραβίαση του δικαιώματός τους σε δίκαιη δίκη, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, το Ανώτατο Δικαστήριο απέρριψε την έφεση ως αβάσιμη. Οι προσφεύγοντες απομακρύνθηκαν από τη Ρουμανία στις 27 Δεκεμβρίου 2012.

Βασιζόμενοι στο άρθρο 1 παρ. 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, σε συνδυασμό με το άρθρο 13 ΕΣΔΑ, οι

δύο Πακιστανοί υπήκοοι προσέφυγαν ακολούθως ενώπιον του ΕΔΔΑ και ισχυρίστηκαν ότι κατά τη διαδικασία της απέλασης δεν τηρήθηκαν υπέρ τους συγκεκριμένα διαδικαστικά δικαιώματα, και πιο συγκεκριμένα το δικαίωμα ενημέρωσης σχετικά με τις πράξεις τις οποίες φέρεται ή κατηγορείται ότι διέπραξαν, και το δικαίωμα παροχής πρόσβασης στο υλικό της δικογραφίας. Ως εκ τούτου, κατά τη γνώμη τους, δεν ήταν σε θέση να αμφισβητήσουν αποτελεσματικά τη νομιμότητα της απέλασης. Από την πλευρά της, η ρουμανική κυβέρνηση υποστήριξε ότι τα εθνικά δικαστήρια επεδίωξαν και επέτυχαν την τήρηση μιας δίκαιης ισορροπίας μεταξύ των διακυβευόμενων αντικρουόμενων συμφερόντων: αφενός, να παράσχουν στους υπό απέλαση αλλοδαπούς επαρκείς πληροφορίες σχετικά με την υπόθεση, ώστε να τους επιτραπεί να αμυνθούν αποτελεσματικά, αφετέρου, να συμμορφωθούν με την εσωτερική νομοθεσία που διέπει το απόρρητο διαβαθμισμένων πληροφοριών. Κατά την άποψη της κυβέρνησης, οι προσφεύγοντες έλαβαν εγγυήσεις που ανταποκρίνονταν στο επίπεδο προστασίας που κατοχυρώνει το άρθρο 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και η συναφής νομολογία του ΕΔΔΑ, και οι οποίες αντιστάθμισαν επαρκώς τις συνέπειες του περιορισμού του δικαιώματός τους πρόσβασης σε διαβαθμισμένα έγγραφα και πληροφορίες.

Παρατηρήσεις

Μαρία Σαπαρδάνη*

Ι. Δικονομικά δικαιώματα νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών σε περίπτωση απέλασης

Αλλοδαπός που διαμένει νομίμως στην επικράτεια κράτους μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης απολαμβάνει, σε περίπτωση απέλασης¹, πέραν της προστασίας που προβλέπεται στα άρθρα 3 (απαγόρευση απάνθρωπης ή

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

1. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ, «Ο όρος «απέλαση» χρησιμοποιείται ευρέως και χαρακτηρίζει κάθε μέτρο που επιβάλλει την απομάκρυνση αλλοδαπού από το έδαφος μιας χώρας, με εξαίρεση την έκδοση. Υπό αυτή την έννοια, η απέλαση αποτελεί αυτοτελή έννοια, ανεξάρτητη από οποιονδήποτε ορισμό που εμπεριέχεται στην εθνική νομοθεσία. Ωστόσο, [...] δεν ισχύει στην περίπτωση επαναπροώθησης αλλοδαπών που έχουν εισέλθει παράνομα στο έδαφος μιας χώρας, εκτός αν νομιμοποιήθηκαν μεταγενέστερα», βλ. Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Council of Europe, 22.06.1984, παρ. 10. Έτσι και ΕΔΔΑ Nolan και Κ. κατά Ρωσίας (Προσφυγή No 2512/04), απόφαση της 12ης Φεβρουαρίου 2009, παρ. 112. Λ.-Μ. ΜΠΟΛΑΝΗ / Μ. ΚΑΡΑΒΙΑΣ, Άρθρο 1 Εβδόμου Πρωτοκόλλου, σε: Λ.-Α. Σισιλιάνο (επιμ.), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου - Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σ. 854.

εξευτελιστικής μεταχείρισης) και 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) της ΕΣΔΑ, σε συνδυασμό με το άρθρο 13 ΕΣΔΑ (δικαίωμα πραγματικής προσφυγής)², τις ελάχιστες δικονομικές εγγυήσεις του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ. Βεβαίως, στους νομίμως διαμένοντες παρέχεται πρόσθετη προστασία από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Εγκατάστασης του 1955 (άρθρο 3), τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη του 1961 (άρθρο 19 παρ. 8), τη Σύμβαση της Γενεύης για το καθεστώς των προσφύγων του 1951 (άρθρα 32-33), το Διεθνές Σύμφωνο του ΟΗΕ για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (άρθρο 13) και το δίκαιο της ΕΕ. Ωστόσο, η προσθήκη του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ, το οποίο περιλαμβάνει εγγυήσεις που αφορούν ειδικά την περίπτωση απέλασης αλλοδαπών, σκοπούσε να καλύψει ένα νομοθετικό κενό: να θέσει υπό την προστατευτική εμβέλεια της Σύμβασης περιπτώσεις που δεν υπάγονται στο πεδίο εφαρμογής άλλων διεθνών κειμένων³. Ταυτόχρονα, με την υιοθέτηση του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου, τα συμβαλλόμενα κράτη εξέφρασαν σαφώς την πρόθεσή τους το άρθρο 6 παρ. 1 (δικαίωμα σε δίκαιη δίκη) της ΕΣΔΑ να μην εφαρμόζεται στις διαδικασίες απέλασης αλλοδαπών, και επιβεβαίωσαν κατ' αυτόν τον τρόπο την άποψη ότι οι αποφάσεις σχετικά με την είσοδο, τη διαμονή και την απέλαση αλλοδαπών δεν αφορούν τον καθορισμό αστικών δικαιωμάτων ή ποινικών υποχρεώσεων των ενδιαφερόμενων προσώπων κατά την έννοια του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης⁴.

Η παρ. 1 του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ εξαρτά τη χορήγηση προστασίας έναντι των μέτρων απέλασης: (1) από την ύπαρξη επαρκών και διαρκών δεσμών⁵ του αλλοδαπού με τη χώρα υποδοχής («διαμο-

νή»), και (2) από το καθεστώς της διαμονής του στη χώρα υποδοχής («νόμιμη διαμονή»)⁶. Εφόσον συντρέχουν σωρευτικά οι εν λόγω δύο προϋποθέσεις, ο αλλοδαπός δεν απελαύνεται «παρά μόνο μετά από απόφαση που έχει ληφθεί σύμφωνα με τον νόμο». Όπως διευκρινίζει η αιτιολογική έκθεση του Πρωτοκόλλου, «η απόφαση πρέπει να λαμβάνεται από τις αρμόδιες αρχές σύμφωνα με τους ισχύοντες ουσιαστικούς και διαδικαστικούς κανόνες δικαίου»⁷, προκειμένου να αποτρέπονται φαινόμενα αυθαιρεσίας εκ μέρους των κρατικών αρχών και να εξασφαλίζεται η τήρηση των αρχών της σαφήνειας και της προβλεψιμότητας, ως εκφάνσεων της διεθνώς αναγνωρισμένης αρχής της νομιμότητας⁸. Αφού η απόφαση απέλασης εκδοθεί από την αρμόδια αρχή κατά τα οριζόμενα στην εθνική νομοθεσία του οικείου κράτους, η παρ. 1 του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ περιλαμβάνει έναν κατάλογο ειδικότερων διαδικαστικών δικαιωμάτων που εγγυώνται ένα *minimum* δικονομικής προστασίας υπέρ των νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών κατά τη διαδικασία της απέλασης. Πρώτον, στον υπό απέλαση αλλοδαπό πρέπει να δίδεται η δυνατότητα «να προτείνει επιχειρήματα κατά της απέλασής του» [άρθρο 1 παρ. 1(α)]⁹. Προκειμένου να είναι πρακτικώς δυνατή η αποτελεσματική άσκηση του εν λόγω δικαιώματος, η απόφαση απέλασης θα πρέπει να κοινοποιείται εγγράφως στον ενδιαφερόμενο και να περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τους νομικούς και πραγματικούς λόγους της έκδοσής της¹⁰. Μάλιστα, εφό-

σιο του άρθρου 8 ΕΣΔΑ.

2. Ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Baltaji κατά Βουλγαρίας* (Προσφυγή No 12919/04), απόφαση της 12ης Ιουλίου 2011, παρ. 54.
3. Βλ. Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ό.π., παρ. 7.
4. ΕΔΔΑ *Μααουία κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 39652/98), απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2000 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 37-40. Έτσι και ΕΔΔΑ *G.R. κατά Ολλανδίας* (Προσφυγή No 22251/07), απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2012, παρ. 48. Βλ. και Ι. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, *Μετανάστες & ευρωπαϊκό δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, εκδ. Σάκκουλα, 2014, σ. 133.
5. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, η έννοια της «διαμονής» προσιδιάζει εν προκειμένω στην αυτόνομη έννοια της «κατοικίας», όπως έχει διαμορφωθεί από τη νομολογία δυνάμει του άρθρου 8 ΕΣΔΑ, αφού αμφότερες οι έννοιες δεν περιορίζονται στο στοιχείο της φυσικής παρουσίας [ΕΔΔΑ *Bolat κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 14139/03), απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2006, παρ. 79]. Αντίθετα, απαιτούν να αποδεικνύεται ότι υφίστανται «επαρκείς και διαρκείς δεσμοί» του ενδιαφερόμενου προσώπου με έναν συγκεκριμένο τόπο. Βλ. σχετικώς ΕΔΔΑ *Nolan και Κ. κατά Ρωσίας*, ό.π., παρ. 110. Πρβλ., *mutatis mutandis*, και την εκεί παρατιθέμενη νομολογία στο πλαι-

6. Εναπόκειται στο εθνικό δίκαιο του κράτους υποδοχής να καθορίσει τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται προκειμένου να θεωρηθεί «νόμιμη» η παρουσία ενός αλλοδαπού στην επικράτεια του, βλ. σχετικώς ΕΔΔΑ *Sharma κατά Λεττονίας* (Προσφυγή No 28026/05), απόφαση της 24ης Μαρτίου 2016, παρ. 73.
7. Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ό.π., παρ. 11, και, ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Bolat κατά Ρωσίας*, ό.π., παρ. 81.
8. Ι. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, *Η προστασία των μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη*, 2η εκδ., Συμβούλιο της Ευρώπης, 2018, σ. 135, και ΕΔΔΑ *Lupsa κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 10337/04), απόφαση της 8ης Ιουνίου 2006, παρ. 34 σε συνδυασμό με παρ. 55.
9. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του Πρωτοκόλλου, η διατύπωση του σχετικού δικαιώματος σε ξεχωριστό εδάφιο δηλώνει την πρόθεση των συντακτών να υποδειχθεί με σαφήνεια ότι ο απειλούμενος με απέλαση αλλοδαπός μπορεί να ασκήσει το εν λόγω δικαίωμα ακόμη και πριν την επανεξέταση της υπόθεσής του. Βλ. σχετικώς Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ό.π., παρ. 13.1.
10. Στην υπόθεση *Ahmadou Sadio Diallo*, που μνημονεύεται στην παρ. 78 της σχολιαζόμενης απόφασης, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης έκρινε ότι η μη αιτιολόγηση της απόφασης απέλασης συνεπάγεται το αυθαίρετο αυτής και στερεί από τον ενδιαφερόμενο αλλοδαπό το δικαίωμα να συλλέξει τα κατάλληλα

σον κρίνεται αναγκαίο, παρέχονται στον αλλοδαπό «άμεσα εξηγήσεις για την απόφαση σε γλώσσα που κατανοεί»¹¹. Δεύτερον, στο ενδιαφερόμενο πρόσωπο επιβάλλεται να διασφαλίζεται το δικαίωμα «να τύχει η υπόθεσή του επανεξέτασης» [άρθρο 1 παρ. 1(β)]. Μολονότι από το εν λόγω δικαίωμα δεν προκύπτει αυτομάτως υποχρέωση να προβλέπονται στο εσωτερικό δίκαιο περισσότεροι του ενός βαθμοί δικαιοδοσίας ενώπιον διαφορετικών αρχών¹², το δικαίωμα επανεξέτασης της υπόθεσης ουσιαστικά θεωρείται ισοδύναμο του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 ΕΣΔΑ. Τούτο προϋποθέτει, με τη σειρά του, ότι ο ενδιαφερόμενος είναι σε θέση να προσφύγει κατά της απόφασης απέλασης ενώπιον αρμόδιου δικαστικού ή άλλου οργάνου, τα μέλη του οποίου παρέχουν τις απαιτούμενες εγγυήσεις προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, ενώ η διαδικασία ενώπιόν τους περιβάλλεται από κατάλληλα διαδικαστικά δικαιώματα που διασφαλίζουν την «αποτελεσματική» άσκηση της προσφυγής, «τόσο από νομικής όσο και από πρακτικής άποψης»¹³. Σε κάθε περίπτωση, η προθεσμία που προβλέπεται στο εσωτερικό δίκαιο για την άσκηση της προσφυγής δεν θα πρέπει να είναι «παράλογα σύντομη»¹⁴. Τρίτον και τελευταίον, στον ενδιαφερόμενο αλλοδαπό πρέπει να δίδεται η δυνατότητα «να εκπροσωπείται για τους σκοπούς αυτούς ενώπιον της αρμόδιας αρχής, ή ενώπιον ενός ή περισσότερων προσώπων που ορίζονται απ' αυτή την αρχή» [άρθρο 1 παρ. 1(γ)]. Το δικαίωμα νομικής εκπροσώπησης, μάλιστα, αναδεικνύεται σε βασική συνιστώσα και απαραίτητη πτυχή του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής. Για τον λόγο αυτό, εάν ο απειλούμενος με απέλαση αλλοδαπός αδυνατεί να προσφύγει με ίδια μέσα στις υπηρεσίες συνηγόρου, θα πρέπει να απολαμβάνει δωρεάν νομική συνδρομή κατά τα ειδικώς οριζόμενα στην εθνική νομοθεσία του οικείου κράτους¹⁵.

II. Δυνατότητα απέλασης πριν από την άσκηση των δικονομικών δικαιωμάτων

Η παρ. 2 του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ επιτρέπει την απέλαση αλλοδαπών και πριν από

την άσκηση εκ μέρους τους των διαδικαστικών δικαιωμάτων που προβλέπονται στην παρ. 1, εφόσον μια τέτοια απέλαση είναι (α) αναγκαία για το συμφέρον της δημόσιας τάξης ή (β) επιβάλλεται για λόγους εθνικής ασφάλειας. Η διάταξη αυτή έχει αυστηρώς εξαιρετικό χαρακτήρα και ως εκ τούτου είναι στενώς ερμηνευτέα υπό το φως της αρχής της αναλογικότητας. Επακόλουθο της εξαιρετικής φύσης της εν λόγω διάταξης είναι ότι, πέραν των ρητώς εκεί προβλεπόμενων δύο εξαιρέσεων, δεν καταλείπονται περιθώρια για σιωπηρά συναγόμενους περιορισμούς επί των διαδικαστικών δικαιωμάτων των απειλούμενων με απέλαση αλλοδαπών πριν από την απέλαση. Επισημαίνεται, πάντως, ότι η παρ. 2 επιβάλλει περιορισμούς απλώς ως προς τον χρόνο άσκησης των διαδικαστικών δικαιωμάτων (δηλαδή, πριν ή μετά την απέλαση) και εισάγει εξαίρεση στον γενικό κανόνα ότι τα εν λόγω δικαιώματα πρέπει να ασκούνται πριν από την απέλαση. Σε καμία περίπτωση η διάταξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως επιτρέπουσα, υπό οποιοσδήποτε συνθήκες, τον απόλυτο αποκλεισμό νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών από την απόλαυση των ελάχιστων δικονομικών δικαιωμάτων που εγγυάται η παρ. 1¹⁶. Από την επίκληση λόγων δημόσιας τάξης ή εθνικής ασφάλειας εξαρτάται απλώς και μόνο το εάν η άσκηση των εν λόγω δικαιωμάτων προηγείται ή έπεται της απέλασης.

Όπως αναφέρει η συνοδεύουσα το Έβδομο Πρωτόκολλο αιτιολογική έκθεση, όταν η στέρηση των διαδικαστικών δικαιωμάτων του αλλοδαπού πριν από την απέλαση γίνεται με επίκληση λόγων δημόσιας τάξης, θα πρέπει να αποδεικνύεται εκ μέρους του απελαύνοντος κράτους η αναγκαιότητα της απέλασης στη συγκεκριμένη περίπτωση και η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας¹⁷, όπως ερμηνεύεται στη νομολογία του Δικαστηρίου¹⁸.

αποδεικτικά στοιχεία και να υπερασπιστεί αποτελεσματικά τα συμφέροντά του.

11. ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ, Είκοσι Κατευθυντήριες Αρχές για την Απόφαση των Αλλοδαπών, 04.05.2005, Αρχή 4: Κοινοποίηση της απόφασης απέλασης, σ. 8.
12. Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ό.π., παρ. 13.2.
13. ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ, ό.π., Αρχή 5: Προσφυγή κατά της απόφασης απέλασης, σσ. 9-12.
14. ΕΔΔΑ *Jabari κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 40035/98), απόφαση της 11ης Ιουλίου 2000, παρ. 40. Βλ. και *ibid*, σ. 9.
15. *Ibid*, ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ.

16. Ο αλλοδαπός δεν εμποδίζεται να ασκήσει τα διαδικαστικά του δικαιώματα μετά την εκτέλεση της απόφασης απέλασης, βλ. Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ό.π., παρ. 15. Επισημαίνεται ότι η εξαίρεση από τη δικονομική προστασία πριν από την απέλαση για λόγους εθνικής ασφάλειας ή δημόσιας τάξης δεν περιλαμβάνει την απαίτηση ο αλλοδαπός να απελαύνεται μόνον «μετά από απόφαση που έχει ληφθεί σύμφωνα με τον νόμο». Κατά το Δικαστήριο, ο κανόνας αυτός δεν γνωρίζει καμία εξαίρεση, βλ. σχετικά ΕΔΔΑ *Takush κατά Ελλάδας* (Προσφυγή No 2853/09), απόφαση της 17ης Ιανουαρίου 2012, παρ. 57. Βλ. και τον σχετικό προβληματισμό του δικαστή Σεργίδη στις παρ. 7 επ. της σύμφωνης γνώμης του που επισυνάπτεται στο σώμα της σχολιαζόμενης απόφασης.

17. *Ibid*, Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, παρ. 15 και ΕΔΔΑ *C.G. και λοιποί κατά Βουλγαρίας*, (Προσφυγή No 1365/07), απόφαση της 24ης Απριλίου 2008, παρ. 78.

18. Δηλαδή, το κράτος καλείται να αποδείξει ότι η απέλαση (α) προβλέπεται από τον νόμο, (β) επιδιώκει έναν θεμιτό σκοπό, (γ) εί- ναι αναγκαία μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Στην υπόθεση *C.G. και λοιποί*, για παράδειγμα, κρίθηκε ότι η βουλγαρική κυβέρνηση δεν προέβαλε επιχειρήματα ικανά να πείσουν το Δικαστήριο ότι το εξαιρετικό μέτρο της απέλασης κατά του πρώτου προσφεύγοντα ήταν αναγκαίο, υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις, για το συμφέρον της δημόσιας τάξης. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι ούτε στον φάκελο της δικογραφίας υπήρχε κάποιο στοιχείο που να υποδεικνύει ότι ήταν «πράγματι αναγκαία η προηγούμενη απέλαση του πρώτου προσφεύγοντα πριν να είναι σε θέση να προσβάλει το μέτρο [της απέλασης]»¹⁹. Αργότερα, στην υπόθεση *Nolan και Κ.*, το Δικαστήριο παρατήρησε ότι η εναγόμενη κυβέρνηση δεν προσκόμισε κανένα αποδεικτικό στοιχείο ικανό να επιβεβαιώσει τον ισχυρισμό της ότι διακυβεύονταν τα συμφέροντα της εθνικής ασφάλειας ή της δημόσιας τάξης. Συνεπώς, κατέληξε ότι «η εξαίρεση της παρ. 2 δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ισχύει στην παρούσα υπόθεση και έπρεπε να είχε τηρηθεί η συνήθης διαδικασία που περιγράφεται στην παρ. 1»²⁰. Ομοίως, στην ελληνικού ενδιαφέροντος υπόθεση *Takush*, διαπιστώθηκε ότι το αρμόδιο εθνικό όργανο δεν υπέδειξε με ποιον τρόπο η απέλαση του προσφεύγοντα ήταν αναγκαία για το συμφέρον της δημόσιας τάξης. Συναφώς, το Δικαστήριο έκρινε ότι μόνο η μνεία στην απόφαση απέλασης ότι ο προσφεύγων ήταν ύποπτος φυγής και επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, χωρίς την προβολή οποιουδήποτε επιχειρήματος προς στήριξη αυτού του ισχυρισμού, «δεν μπορεί να θεωρηθεί αιτιολογημένη από τις διατάξεις της παραγράφου 2 του άρθρου 1 του Πρωτοκόλλου αριθ. 7»²¹.

Αντίθετα προς τους λόγους δημόσιας τάξης, η επίκληση λόγων εθνικής ασφάλειας – η οποία είναι κρίσιμη στην εδώ σχολιαζόμενη απόφαση – θεωρείται από τους συντάκτες της αιτιολογικής έκθεσης ότι θεμελιώνει αφ'εαυτής επαρκή αιτιολόγηση του αποκλεισμού από τη δικονομική προστασία πριν από την απέλαση²². Το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται εν προκειμένω στο εκτελεστικό όργανο (που εκδίδει την απόφαση απέλασης) ως προς τον καθορισμό των περιστάσεων εκείνων που στοιχειοθετούν πράγματι απειλή κατά της εθνικής ασφάλειας είναι εξαιρετικά ευρύ, πλην όμως όχι απεριόριστο. Προκειμένου να αποτρέπονται φαινόμενα αυθαίρετης ή καταχρηστικής επίκλησης λόγων εθνικής ασφάλειας ή περιπτώσεις όπου είναι πρόδηλο ότι η φύση των πραγματικών περιστατικών δεν καθιστά την απέλαση επιβεβλημένη χάριν της προστασίας της εθνικής ασφάλειας²³,

το Δικαστήριο έχει επισημάνει ότι οι προβαλλόμενοι λόγοι εθνικής ασφάλειας απαιτείται να είναι «πραγματικοί» (“genuine”)²⁴. Μάλιστα, στην πρόσφατη υπόθεση *Ljatifi*, κρίθηκε ότι θεμελίωση της απόφασης απέλασης σε μια γενική αιτίαση ότι ο αλλοδαπός συνιστά «κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια», απουσία οποιασδήποτε ειδικότερης αναφοράς στα πραγματικά περιστατικά που χρησίμευσαν ως βάση για την εκτίμηση αυτή, η οποία έγινε άκριτα δεκτή από την αρμόδια (δικαστική) αρχή χωρίς περαιτέρω έλεγχο, δεν μπορεί να δικαιολογήσει την απέλαση του αλλοδαπού πριν από την άσκηση εκ μέρους του των διαδικαστικών δικαιωμάτων που εγγυάται το άρθρο 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ²⁵. Στην εν λόγω υπόθεση – όπως και στην υπό κρίση – η απόφαση απέλασης είχε ληφθεί βάσει διαβαθμισμένου εγγράφου από το οποίο φερόταν να προέκυπτε ότι η προσφεύγουσα αποτελούσε κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια, δίχως το αρμόδιο δικαστικό όργανο να υποβάλει σε ουσιαστικό έλεγχο τον ισχυρισμό της εκτελεστικής εξουσίας περί απειλής της εθνικής ασφάλειας και περί αναγκαιότητας διατήρησης του απορρήτου του επίμαχου διαβαθμισμένου εγγράφου²⁶. Το ζήτημα της χρήσης εμπιστευτικών πληροφοριών στο πλαίσιο διαδικασίας απέλασης επαναφέρει στο προσκήνιο η εδώ σχολιαζόμενη απόφαση, μαζί με το ερώτημα εάν ο απειλούμενος με απέλαση, στον οποίο δεν έχει επιτραπεί πρόσβαση σε κρίσιμα έγγραφα του φακέλου της δικογραφίας, είναι σε θέση να ασκήσει ουσιαστικά και αποτελεσματικά το δικονομικό του δικαίωμα να προβάλει λυσιτελώς επιχειρήματα κατά της απέλασής του.

III. Η εκτίμηση του Δικαστηρίου

Με την απόφασή του, της 15ης Οκτωβρίου 2020, το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης του ΕΔΔΑ αναγνώρισε ότι οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στην απόλαυση των δικονομικών δικαιωμάτων των προσφευγόντων πριν από την απέλαση ήταν ιδιαίτερος σοβαροί και δεν αντισταθμίστηκαν επαρκώς με την ύπαρξη ισχυρών εναλλακτικών διασφαλίσεων. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι είχε παραβιαστεί η ίδια η ουσία (ο πυρήνας) των

σήμανε ότι συνήθεις εγκληματικές δραστηριότητες, άλλως ειπείν αδικήματα του κοινού ποινικού δικαίου, δεν στοιχειοθετούν απειλή για την εθνική ασφάλεια (παρ. 45). Έτσι, κρίθηκε ότι, δύσκολα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι η φερόμενη συμμετοχή του πρώτου προσφεύγοντα σε παράνομο εμπόριο ναρκωτικών ουσιών «ήταν σε θέση να πλήξει την εθνική ασφάλεια της Βουλγαρίας ή μπορούσε να θεμελιώσει επαρκώς τη διαπίστωση ότι, εάν δεν απελαύνονταν, θα αποτελούσε μελλοντικό κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια» (παρ. 43).

19. ΕΔΔΑ *C.G. και λοιποί κατά Βουλγαρίας*, ό.π., παρ. 78.

20. ΕΔΔΑ *Nolan και Κ. κατά Ρωσίας*, ό.π., παρ. 115.

21. ΕΔΔΑ *Takush κατά Ελλάδας*, ό.π., παρ. 62-63.

22. Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ό.π., παρ. 15.

23. Στην υπόθεση *C.G. και λοιποί κατά Βουλγαρίας*, ό.π., το ΕΔΔΑ επε-

24. Ibid, παρ. 77. Μ. ΖΑΚΟΥΛΑ, Το νομικό καθεστώς των μεταναστών στο Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, εκδ. Σάκκουλα, 2016, σ. 193.

25. ΕΔΔΑ *Ljatifi κατά ΠΓΔΜ* (Προσφυγή No 19017/16), απόφαση της 17ης Μαΐου 2018, παρ. 36.

26. Ibid, παρ. 39-40.

διαδικαστικών εγγυήσεων που κατοχυρώνονται στο άρθρο 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ.

Με τη σχολιαζόμενη απόφαση επιχειρείται να θεσπιστούν για πρώτη φορά τα κριτήρια που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη για τον καθορισμό της συμβατότητας των περιορισμών που επιβάλλονται στα διαδικαστικά δικαιώματα κατά την απέλαση αλλοδαπών με το άρθρο 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, προβλέπονται δύο διακριτά στάδια ελέγχου. Σε ένα πρώτο στάδιο, ελέγχεται εάν οι επιβαλλόμενοι περιορισμοί θεωρούνται δεόντως αιτιολογημένοι ("*duly justified*") υπό το φως των ιδιαίτερων περιστάσεων της υπόθεσης²⁷. Σε δεύτερο στάδιο, διαπιστώνεται εάν οι εν λόγω περιορισμοί είναι επαρκώς αντισταθμισμένοι ("*sufficiently counterbalanced*") στο πλαίσιο του άρθρου 1, ώστε το ενδιαφερόμενο πρόσωπο να μην στερηθεί εκ του αποτελέσματος του δικαιώματός του να προβάλει αντιρρήσεις κατά της απόφασης απέλασης και, σε κάθε περίπτωση, να μην βρεθεί εκτεθειμένο απέναντι σε αυθαιρεσίες της κρατικής εξουσίας²⁸. Προκειμένου να τηρείται η αρχή του κράτους δικαίου, ο σχετικός έλεγχος της νομιμότητας των περιορισμών οφείλει να ανατίθεται σε ανεξάρτητη αρχή, διαφορετική από το εκτελεστικό όργανο που προτίθεται να επιβάλει τους περιορισμούς²⁹.

Στην υπό σχολιασμό απόφαση, το Δικαστήριο δέχεται ότι δεόντως αιτιολογημένοι λόγοι, όπως η ανάγκη προστασίας της εθνικής ασφάλειας, μπορούν, καταρχήν, να επιτρέπουν την επιβολή περιορισμών στα διαδικαστικά δικαιώματα των αλλοδαπών πριν από την απέλαση. Εναπόκειται στις αρμόδιες εθνικές αρχές να κρίνουν εάν τέτοιοι περιορισμοί θεωρούνται αναγκαίοι και δεόντως αιτιολογημένοι, με το ΕΔΔΑ να περιορίζεται στην εξέταση των εγγυήσεων που παρέσχε η διαδικασία επιβολής των περιορισμών σε εθνικό επίπεδο. Πρωταρχικώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, η επιβολή τυχόν περιορισμού απαιτείται να ελέγχεται από (δικαστική ή άλλη) αρχή, ανεξάρτητη από το εκτελεστικό όργανο που επιδιώκει να επιβάλει τον περιορισμό. Παράλληλα, η αρχή αυτή πρέπει να έχει δικαιοδοσία (α) να αξιολογήσει τη βασιμότητα των περί απειλής της εθνικής ασφάλειας ισχυρισμών της εκτελεστικής εξουσίας και (β) να επανεξετάσει την αναγκαιότητα χαρακτηρισμού συγκεκριμένων εγγράφων της δικογραφίας ως «απόρρητων», με άλλες λέξεις την αναγκαιότητα περιορισμού των διαδικαστικών δικαιωμάτων του απειλούμενου με απέλαση αλλοδαπού πριν από την απέλαση. Το ΕΔΔΑ, λοιπόν, σε αυτό το πρώτο στάδιο, εξετάζει εάν εν προκειμένω προηγήθηκε τέτοιος έλεγχος των επιβαλλόμενων περιορισμών από ανεξάρτητη αρχή καθώς και το εύρος των αρμοδιοτήτων αυτής της εθνι-

κής αρχής, ειδικότερα εάν η τελευταία είχε το δικαίωμα να επανεξετάσει την ανάγκη διατήρησης του απορρήτου των διαβαθμισμένων πληροφοριών³⁰. Σε περίπτωση που η ανεξάρτητη αρχή διαπιστώνει ότι η προστασία της εθνικής ασφάλειας δεν δικαιολογεί την άρνηση γνωστοποίησης στον ενδιαφερόμενο αλλοδαπό των εγγράφων επί των οποίων βασίσθηκε η ίδια η απόφαση απέλασης, το Δικαστήριο εξετάζει εάν η εν λόγω ανεξάρτητη αρχή θα είχε αφ' εαυτής την εξουσία να αποκαταστήσει τα επίμαχα έγγραφα³¹. Αντιθέτως, εάν διαπιστωθεί από την ανεξάρτητη αρχή ότι λόγοι προστασίας της εθνικής ασφάλειας αποκλείουν την αποκάλυψη στον αλλοδαπό του περιεχομένου των διαβαθμισμένων εγγράφων, το Δικαστήριο εξετάζει εάν η αρχή εντόπισε τα διακυβεύόμενα συμφέροντα και προχώρησε σε ορθή στάθμισή τους, προκρίνοντας τη διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας έναντι των διαδικαστικών δικαιωμάτων του αλλοδαπού³². Μολονότι η ανεπαρκής εξέταση και αιτιολόγηση από την αρμόδια εθνική αρχή της ανάγκης επιβολής περιορισμών δεν συνεπάγεται αυτομάτως παραβίαση του άρθρου 1 παρ. 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ, όσο λιγότερο σχολαστική είναι η εξέταση της αναγκαιότητας των περιορισμών σε εθνικό επίπεδο τόσο αυστηρότερη θα είναι η κρίση του Δικαστηρίου ως προς την ύπαρξη ισχυρών αντισταθμιστικών εγγυήσεων, προκειμένου να διαφυλάσσεται η ίδια η ουσία των διαδικαστικών δικαιωμάτων³³.

Στο δεύτερο στάδιο ελέγχου, το ΕΔΔΑ εξετάζει εάν οι περιορισμοί στα διαδικαστικά δικαιώματα του αλλοδαπού πριν από την απέλαση αντισταθμίστηκαν από κατάλληλες ("*appropriate*") και επαρκείς ("*adequate*") εγγυήσεις, ώστε να διατηρηθεί ο πυρήνας των εν λόγω δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο επισημαίνει σχετικώς ότι, όσο λιγότερες πληροφορίες γνωστοποιούνται στους ενδιαφερόμενους αλλοδαπούς τόσο ισχυρότερες απαιτείται να είναι οι διασφαλίσεις που θα παρασχεθούν υπέρ τους, ώστε να μετριαστούν οι συνέπειες του περιορισμού των δικαιωμάτων τους. Παράλληλα, όπου εκτιμάται ότι, υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις της υπόθεσης, η απέλαση θα επηρεάσει ιδιαίτερω σοβαρά την κατάσταση του αλλοδαπού και τη ζωή που έχει οικοδομήσει στο κράτος υποδοχής, οι αντισταθμιστικές διασφαλίσεις θα πρέπει να ενισχυθούν αναλόγως³⁴. Συναφώς, το Δικαστήριο φαί-

27. Παρ. 138 της σχολιαζόμενης απόφασης.

28. Ibid, παρ. 137.

29. Ibid, παρ. 140.

30. Ibid, παρ. 141.

31. Ibid, παρ. 142.

32. Ibid, παρ. 143.

33. Ibid, παρ. 145.

34. Ibid, παρ. 146. Για παράδειγμα, στην υπό κρίση υπόθεση το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι η απέλαση των προσφευγόντων είχε ως αποτέλεσμα τη στέρηση των πανεπιστημιακών σπουδών τους και τη βίαιη διακοπή τυχόν κοινωνικών δεσμών που είχαν δημιουργήσει στη Ρουμανία, βλ. ibid, παρ. 161.

νεται να αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στον βαθμό συνάφειας των πληροφοριών που πράγματι γνωστοποιούνται στον αλλοδαπό σε σχέση τόσο με τους πραγματικούς λόγους που διέπουν την απόφαση απέλασης όσο και με το περιεχόμενο των εγγράφων επί των οποίων βασίσθηκε η αρχή που έλαβε την απόφαση αυτή³⁵. Ένα δεύτερο κριτήριο που λαμβάνεται δεόντως υπόψη είναι εάν η αρμόδια εθνική αρχή έθεσε στη διάθεση του ενδιαφερόμενου προσώπου επαρκείς πληροφορίες σχετικά με τα δικαιώματά του βάσει του εσωτερικού δικαίου, τουλάχιστον σε βασικά στάδια της διαδικασίας και ιδίως όταν ο αλλοδαπός δεν εκπροσωπείται από συνήγορο³⁶. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, το δικαίωμα νομικής εκπροσώπησης του αλλοδαπού αποτελεί επίσης σημαντικό αντισταθμιστικό παράγοντα, διότι μοιραία προϋποθέτει ότι το εσωτερικό δίκαιο εγγυάται τη δυνατότητα αποτελεσματικής εκπροσώπησης σε τέτοιες περιπτώσεις. Όταν, μάλιστα, η εκπροσώπηση γίνεται από συνήγορο στον οποίο έχει επιτραπεί πρόσβαση σε διαβαθμισμένα έγγραφα του φακέλου της δικογραφίας που δεν είναι προσβάσιμα στον αλλοδαπό, παρέχεται ισχυρότατη αντισταθμιστική εγγύηση³⁷.

Κατόπιν των ανωτέρω σκέψεων, το Δικαστήριο παρατήρησε αρχικά ότι στην υπό κρίση υπόθεση οι επιβαλλόμενοι περιορισμοί στα διαδικαστικά δικαιώματα των προσφευγόντων πριν από την απέλαση δεν κρίθηκαν δεόντως αιτιολογημένοι από ανεξάρτητο εθνικό όργανο. Πράγματι, ο ισχυρισμός της Εισαγγελίας, ότι η παρουσία των προσφευγόντων στο έδαφος της Ρουμανίας συνιστούσε απειλή για τη δημόσια ασφάλεια, στάθηκε εξαρχής αρκούστων βάσιμος και πειστικός για τα ρουμανικά δικαστήρια, ώστε τα τελευταία παρέλειψαν παντελώς να εξετάσουν αυτεπαγγέλτως κατά πόσον συνέτρεχε ανάγκη περιορισμού των διαδικαστικών δικαιωμάτων των προσφευγόντων πριν από την απέλαση, πολλών δε μάλλον κατά πόσον η προστασία της εθνικής ασφάλειας της Ρουμανίας απαιτούσε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, την μη αποκάλυψη κρίσιμων αποδεικτικών στοιχείων του φακέλου της υπόθεσης. Ακολούθως, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι δεν τηρήθηκαν υπέρ των προσφευγόντων ισχυρές αντισταθμιστικές διασφαλίσεις, ώστε να διατηρηθεί η ίδια η ουσία των δικαιωμάτων τους της παρ. 1 του άρθρου 1 Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ. Πράγματι, ενώπιον και των δύο βαθμών δικαιοδοσίας, δεν γνωστοποιήθηκε στους προσφεύγοντες καμία πληροφορία σχετικά με τους πραγματικούς λόγους της απέλασής τους. Όπως προκύπτει από το ιστορικό, η «ενημέρωση» των προσφευγόντων σχετικά με την ουσία της υπόθεσης περιελάμβανε απλώς και μόνον την παράθεση των νομικών διατάξεων που διείπαν την αποδιδόμενη σε αυτούς

συμπεριφορά, ενώ ουδεμία εκ των πράξεων που τους καταλογίζονταν και που φέρεται ότι έθεσαν σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια της Ρουμανίας προέκυπτε από τον φάκελο της δικογραφίας. Ακόμη κι αν ήθελε υποτεθεί ότι τα στοιχεία που περιείχονταν στο δελτίο τύπου που δημοσίευσε η SRA την επομένη της απόφασης του Εφετείου – και ενώ οι περαιτέρω διαδικασίες εκκρεμούσαν ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου – ήταν επαρκή ώστε να επιτραπεί στους προσφεύγοντες να αμυνθούν αποτελεσματικά κατά της απόφασης απέλασης, το Δικαστήριο εκτιμά ότι, εν προκειμένω, το δελτίο τύπου δεν μπορεί να θεωρηθεί έγκυρη πηγή πληροφοριών³⁸. Σε κάθε περίπτωση, το δελτίο τύπου δεν μπορεί να αποτελεί το κατάλληλο μέσο ενημέρωσης των προσφευγόντων για κρίσιμα στοιχεία του φακέλου της υπόθεσης που τους αφορά. Παράλληλα, οι προσφεύγοντες δεν ενημερώθηκαν για τις διαθέσιμες στο εσωτερικό δίκαιο διασφαλίσεις που θα μπορούσαν να μετριάσουν τις συνέπειες του δραστικού περιορισμού των διαδικαστικών τους δικαιωμάτων πριν από την απέλαση (για παράδειγμα, για τη δυνατότητα πρόσβασης στα διαβαθμισμένα έγγραφα μέσω συνηγόρου που κατέχει ειδική εξουσιοδότηση). Ακόμη, λόγω της ταχείας ολοκλήρωσης της πρωτοβάθμιας διαδικασίας, δεν παρασχέθηκε στους προσφεύγοντες δυνατότητα αποτελεσματικής εκπροσώπησης από συνήγορο. Το Δικαστήριο παρατηρεί ότι η εξέταση της υπόθεσης από ανεξάρτητη δικαστική αρχή αποτελεί μεν ισχυρή αντισταθμιστική εγγύηση που λαμβάνεται υπόψη όταν περιορίζονται τα διαδικαστικά δικαιώματα του απελαυνόμενου πριν από την απέλαση, πλην όμως μια τέτοια εγγύηση, όπως στην υπό ανάλυση υπόθεση, δεν αρκεί άνευ ετέρου για την εξισορρόπηση του περιορισμού, εάν η φύση και ο βαθμός του ελέγχου που εφαρμόστηκε δεν προκύπτουν από την αιτιολογία της απόφασης³⁹.

Λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο της διαδικασίας και το ευρύτατο περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται εν προκειμένω στα συμβαλλόμενα κράτη, το ΕΔΔΑ καταδίκασε τη Ρουμανία για παραβίαση του ίδιου του πυρήνα των διαδικαστικών δικαιωμάτων που αντλούσαν οι προσφεύγοντες από το άρθρο 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ ως νομίμως διαμένοντες αλλοδαποί στην επικράτεια της Ρουμανίας.

IV. Διαπιστώσεις

Όπως έχει νομολογηθεί παγίως, η εξουσία ελέγχου των όρων εισόδου, διαμονής και απομάκρυνσης αλλοδαπών ανήκει στην αποκλειστική κυριαρχία του οικείου κράτους, υπό την επιφύλαξη των δεσμεύσεων που απορρέουν από τη Σύμβαση⁴⁰. Με άλλες λέξεις, η Σύμβαση κα-

35. Ibid, παρ. 151.

36. Ibid, παρ. 153.

37. Ibid, παρ. 154-155.

38. Ibid, παρ. 171.

39. Ibid, παρ. 201-202.

40. Ibid, παρ. 114.

θαυτή δεν εγγυάται το δικαίωμα αλλοδαπού να εισέλθει ή να διαμείνει στο έδαφος συγκεκριμένης χώρας. Με την υιοθέτηση του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, τα συμβαλλόμενα κράτη συμφώνησαν επί ορισμένων «ελάχιστων» διαδικαστικών εγγυήσεων ειδικά για την περίπτωση απέλασης νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών. Η παρ. 1 του εν λόγω άρθρου ορίζει ως την πρώτη βασική εγγύηση ότι ο ενδιαφερόμενος μπορεί να απελαθεί μόνο δυνάμει απόφασης που λαμβάνεται σύμφωνα με τον νόμο. Επανειλημμένα έχει επισημανθεί από το Δικαστήριο ότι η απαίτηση αυτή δεν εγγυάται απλώς την ύπαρξη σχετικού νομικού ερείσματος στο εσωτερικό δίκαιο, αλλά επιβάλλει οι διατάξεις της οικείας νομοθεσίας να πληρούν τα χαρακτηριστικά της προβλεψιμότητας, της προσβασιμότητας και της επαρκούς προστασίας έναντι κάθε αυθαίρετης κρατικής παρέμβασης στα δικαιώματα που κατοχυρώνονται από τη Σύμβαση⁴¹. Στην ουσία, πρόκειται για έκφανση της θεμελιώδους αρχής του κράτους δικαίου, η οποία είναι εγγενής στο σύνολο των διατάξεων της Σύμβασης και, μάλιστα, αναφέρεται ρητώς στο Προοίμιό της. Εξάλλου, ακόμη και στο πλαίσιο της ερμηνείας και της εφαρμογής του εσωτερικού δικαίου, όπου το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει στις εθνικές αρχές ευρύτατη διακριτική ευχέρεια, το πράττει πάντοτε, ρητά ή σιωπηρά, υπό την επιφύλαξη απαγόρευσης της αυθαιρεσίας⁴².

Η εδώ σχολιαζόμενη απόφαση αποτελεί μια πρώτη (αν και όχι ιδιαίτερος επιτυχημένη, αν λάβει κανείς υπόψη ότι διατυπώθηκαν 4 συμφωνες γνώμες από συνολικά 7 δικαστές που μετείχαν στη σύνθεση και 1 κοινή αντίθετη γνώμη από 3 δικαστές) απόπειρα του Δικαστηρίου για τον καθορισμό των κριτηρίων που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη προκειμένου να διαπιστώνεται εάν οι εθνικές διαδικασίες απέλασης νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών παραβιάζουν τις διαδικαστικές εγγυήσεις της παρ. 1 του άρθρου 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Όπως εκτέθηκε παραπάνω, δυνάμει της παρ. 2 του ίδιου άρθρου, όταν διακυβεύεται η εθνική ασφάλεια είναι, καταρχήν, δυνατή η απέλαση και πριν από την άσκηση των δικονομικών δικαιωμάτων εκ μέρους του απελαυνόμενου. Το Δικαστήριο δέχθηκε εδώ ότι, όταν γίνεται επίκληση απόρρητων εγγράφων/εμπιστευτικών πληροφοριών επί των οποίων θεμελιώνεται η ίδια η απόφαση απέλασης, μπορεί να περιορίζεται το δικαίωμα του αλλοδαπού να αποκτήσει πρόσβαση σε συγκεκριμένα έγγραφα του φα-

κέλου της δικογραφίας χάριν της προστασίας υπέρτερων συμφερόντων. Τούτο, σύμφωνα με το Δικαστήριο, υπό την προϋπόθεση ότι τυχόν τέτοιοι περιορισμοί δεν αναιρούν το επίπεδο της διαδικαστικής προστασίας που εγγυάται η παρ. 1 του εν λόγω άρθρου, παραβιάζοντας τον πυρήνα των εκεί διαλαμβανόμενων δικονομικών δικαιωμάτων. Όταν, όμως, πρόκειται για τις «ελάχιστες» διαδικαστικές εγγυήσεις που η Σύμβαση παρέχει σε νομίμως διαμένοντες αλλοδαπούς που έρχονται αντιμέτωποι με το ενδεχόμενο απέλασης, υπάρχουν πράγματι περιθώρια για περιορισμούς, εξαιρέσεις και αντισταθμίσεις;

Καταρχάς, αποτελεί θετική εξέλιξη ότι, με την υπό κρίση απόφαση, το Δικαστήριο επικεντρώθηκε στην ουσιαστική σημασία των κατοχυρωμένων στην παρ. 1 δικαιωμάτων, και δη του δικαιώματος του αλλοδαπού «να προτείνει επιχειρήματα κατά της απέλασής του». Συναφώς, επισημαίνεται ότι ο απελαυνόμενος είναι πράγματι σε θέση να αμυνθεί κατά της απέλασης και να αμφισβητήσει ουσιαστικά (“*meaningfully*”) τον ισχυρισμό της εκτελεστικής εξουσίας ότι η παρουσία του στο έδαφος του οικείου κράτους συνιστά απειλή για την εθνική ασφάλεια μόνον εφόσον έχει ενημερωθεί πλήρως και σαφώς σχετικά με το κατηγορητήριο και το περιεχόμενο των λοιπών εγγράφων της δικογραφίας, και η δικαστική απόφαση απέλασης είναι επαρκώς αιτιολογημένη⁴³. Αναφέρθηκε ήδη ότι, στο πλαίσιο της υπόθεσης *Ljatić*, το Δικαστήριο εξέτασε τη συμβατότητα μιας απόφασης απέλασης για λόγους προστασίας της εθνικής ασφάλειας με τις διαδικαστικές εγγυήσεις (α) και (β) της παρ. 1 του άρθρου 1 και παρέσχε ορισμένες χρήσιμες διευκρινίσεις. Σχετικά, σημείωσε ότι «*ακόμη και όταν διακυβεύεται η εθνική ασφάλεια, οι έννοιες της νομιμότητας και του κράτους δικαίου σε μια δημοκρατική κοινωνία απαιτούν τα μέτρα απέλασης που θίγουν τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα να υπόκεινται σε διαδικασία αντιδικίας ενώπιον ανεξάρτητης δικαστικής ή άλλης αρχής, αρμόδιας για τον αποτελεσματικό έλεγχο των λόγων της απέλασης και την επαναξιολόγηση των σχετικών αποδεικτικών στοιχείων, όπου είναι αναγκαίο με την επιβολή κατάλληλων περιορισμών στη χρήση διαβαθμισμένων πληροφοριών*»⁴⁴. Ζητούμενο είναι να περιορίζονται στον

43. Βλ. παρ. 126 της σχολιαζόμενης απόφασης και Ι. ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ, Μετανάστες & ευρωπαϊκό δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ό.π., σσ. 126-127 με την εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

44. ΕΔΔΑ *Ljatić κατά ΠΓΔΜ*, ό.π., παρ. 35. Ως προς την απέλαση με επίκληση λόγων εθνικής ασφάλειας και χρήση εμπιστευτικών πληροφοριών στο πλαίσιο του άρθρου 8 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 13 ΕΣΔΑ, βλ. ΕΔΔΑ *Al-Nashif κατά Βουλγαρίας* (Προσφυγή No 50963/99), απόφαση της 20ής Ιουνίου 2002, παρ. 137: «[...] *Ενώ οι διαδικαστικοί περιορισμοί ενδέχεται να είναι απαραίτητοι προκειμένου να διασφαλισθεί ότι δεν θα υπάρξει διαρροή πληροφοριών εις βάρος της εθνικής ασφάλειας και ενώ η ανεξάρτητη αρχή που κρίνει την προσφυγή κατά της απόφασης απέλασης μπορεί να χρειάζεται να αναγνωρίζει ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στην εκτελεστική εξουσία σε θέματα εθνικής ασφάλειας,*

41. Βλ. σχετικά ΕΔΔΑ *Ahmed κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 34621/03), απόφαση της 13ης Ιουλίου 2010, παρ. 52, ΕΔΔΑ *Kaya κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 33970/05), απόφαση της 12ης Οκτωβρίου 2006, παρ. 55, και τη νομολογία που παρατίθεται στην παρ. 118 της σχολιαζόμενης απόφασης.

42. ΕΔΔΑ *Al-Dulimi και Montana Management Inc. κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 5809/08), απόφαση της 21ης Ιουνίου 2016 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 145.

απολύτως αναγκαίο βαθμό ενδεχόμενες παρεμβάσεις κατά την άσκηση, πριν από την απέλαση, των διαδικαστικών δικαιωμάτων των απειλούμενων με απέλαση αλλοδαπών. Αντίστοιχη άποψη εντοπίζεται και στη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το άρθρο 47 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Συναφώς, έχει γίνει δεκτό ότι «[...] η εν λόγω διαδικασία πρέπει να διασφαλίζει, στον μέγιστο δυνατό βαθμό, την τήρηση της αρχής της αντιμωλίας, προκειμένου να παρέχεται στον ενδιαφερόμενο η δυνατότητα να αμφισβητήσει τους λόγους στους οποίους βασίσθηκε η επίμαχη απόφαση καθώς και να υποβάλει παρατηρήσεις όσον αφορά τα σχετικά αποδεικτικά στοιχεία και, συνεπώς, να προβάλει λυσιτελώς τους αμυντικούς του ισχυρισμούς. Ιδίως, πρέπει να γνωστοποιείται εν πάση περιπτώσει στον ενδιαφερόμενο το ουσιαστικό περιεχόμενο των λόγων στους οποίους βασίσθηκε η απόφαση περί απαγορεύσεως της εισόδου [...], καθότι η ανάγκη κατοχυρώσεως της ασφάλειας του κράτους δεν μπορεί να στερήσει από τον ενδιαφερόμενο το δικαίωμά του ακροάσεως και, κατά συνέπεια, να καταστήσει άνευ πρακτικής αποτελεσματικότητας το δικαίωμα προσφυγής του [...]»⁴⁵. Σε κάθε περίπτωση, η αρμόδια εθνική αρχή οφείλει να υποβάλει σε ουσιαστικό έλεγχο τον ισχυρισμό της εκτελεστικής εξουσίας ότι το ενδιαφερόμενο πρόσωπο είναι επικίνδυνο για την εθνική ασφάλεια (ή τη δημόσια τάξη), βασιζόμενη σε επαρκή αποδεικτικά στοιχεία, και κυρίως να διακρίβωθεί αιτιολογημένα εάν η επίκληση των εννοιών της εθνικής ασφάλειας και της δημόσιας τάξης γίνεται παράνομα, αυθαίρετα ή καταχρηστικά⁴⁶.

Με αυτόν τον τρόπο, το Δικαστήριο απέκλεισε μια αυτοματοποιημένη/μηχανική/τυπική αξιολόγηση της τήρησης των δικονομικών δικαιωμάτων της παρ. 1 εκ μέρους των εθνικών αρχών. Τούτο αποκτά ιδιαίτερη σημασία εάν ληφθεί υπόψη ότι το άρθρο 6 ΕΣΔΑ, που εγγυάται τα βασικά διαδικαστικά δικαιώματα μιας δίκαιης δίκης (όπως το δικαίωμα υπεράσπισης, την αρχή της ισότη-

τας των όπλων που συνδέεται με το δικαίωμα σε μια κατ' αντιδικία διαδικασία κτλ.) δεν εφαρμόζεται σε διαδικασίες που αφορούν την είσοδο και την απέλαση αλλοδαπών⁴⁷. Παρόλα αυτά, από τη νομολογία για το άρθρο 6 ΕΣΔΑ το Δικαστήριο άντλησε εν προκειμένω ορισμένες κατευθύνσεις ως προς τη μεθοδολογία που έπρεπε να ακολουθηθεί προκειμένου να αξιολογηθούν οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στην άσκηση των διαδικαστικών δικαιωμάτων του άρθρου 1 παρ. 1 του Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ πριν από την απέλαση⁴⁸. Έτσι, το κριτήριο που εφαρμόστηκε εδώ *mutatis mutandis* ήταν εκείνο της διατήρησης της ουσίας ("the very essence") των δικαιωμάτων⁴⁹. Προκειμένου να εξακριβωθεί εάν παραβιάστηκε η ουσία των διαδικαστικών δικαιωμάτων των προσφευγόντων, το Δικαστήριο αξιοποίησε, και πάλι *mutatis mutandis*, τη νομολογία του στο πλαίσιο του άρθρου 6 ΕΣΔΑ. Εξέτασε, λοιπόν, εάν οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στο δικαίωμα γνώσης του κατηγορητηρίου και στο δικαίωμα παροχής πρόσβασης στο υλικό της δικογραφίας αντισταθμίστηκαν επαρκώς από άλλες διαδικαστικές εγγυήσεις, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο της διαδικασίας, τη φύση της διαφοράς και το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στις εθνικές αρχές. Όσον αφορά τους αντισταθμιστικούς παράγοντες, το Δικαστήριο προέβη σε μια ενδεικτική, μη εξαντλητική απαρίθμηση, με την επισήμανση ότι η συμμόρφωση με το άρθρο 1 παρ. 1 Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ δεν απαιτεί απαραίτητως τη σωρευτική συνδρομή όλων των απαριθμούμενων παραγόντων⁵⁰.

Ένα πρώτο ζήτημα που γεννά η προσέγγιση αυτή είναι ότι καταλήγει στο παράδοξο να παρέχεται υψηλότερος βαθμός δικονομικής προστασίας δυνάμει του άρθρου 1 Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ απ' ό,τι δυνάμει του άρθρου 6 ΕΣΔΑ. Η διαπίστωση αυτή εγείρει προβληματισμούς για δύο λόγους⁵¹. Αφενός, διότι το εύρος και η φύση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει καθεμιά από τις δύο διατάξεις διαφέρουν: το άρθρο 1

σε καμία περίπτωση δεν δικαιολογείται η άρνηση πρόσβασης σε ένδικη προστασία όταν η εκτελεστική εξουσία επιλέγει να επικαλεστεί τον όρο «εθνική ασφάλεια». Ακόμη και όταν προβάλλεται ισχυρισμός για απειλή της εθνικής ασφάλειας, το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής απαιτεί κατ' ελάχιστο τη γνωστοποίηση των λόγων που επικαλείται η απόφαση απέλασης στην ανεξάρτητη να κρίνει την προσφυγή αρχή, ακόμη και εάν οι λόγοι αυτοί δεν είναι διαθέσιμοι στο κοινό. Η αρχή αυτή πρέπει να έχει δικαιοδοσία να κρίνει τον ισχυρισμό της εκτελεστικής εξουσίας περί απειλής της εθνικής ασφάλειας και να τον ανατρέψει όταν διαπιστώνει ότι είναι αυθαίρετος ή μη εύλογος. Πρέπει να προβλέπεται μια κατ' αντιδικία διαδικασία, εάν είναι αναγκαίο με την παράσταση ειδικού εκπροσώπου μετά από έλεγχο για λόγους ασφαλείας [...].»

45. ΔΕΕ C-300/11, ZZ, 04.06.2013, ECLI:EU:C:2013:363, σκ. 65. Βλ. και ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-584/10 P, C-593/10 P και C-595/10 P, Επιτροπή κ.λπ./Kadi, 18.07.2013, ECLI:EU:C:2013:518, σκ. 100.

46. Μ. ΖΑΚΟΥΛΑ, ό.π., σσ. 195-196.

47. B. AARRASS, The case of Muhammad and Muhammad v. Romania: the first Grand Chamber judgment on article 1 of Protocol Nr. 7 ECHR (procedural safeguards with regard to expulsion of aliens), διαθέσιμο στο: www.strasbourgobservers.com (προσπελάστηκε 15.01.2021).

48. Βλ. την αντίθετη άποψη των δικαστών Nussberger, Lemmens και Koskelo στην παρ. 8 της σύμφωνης γνώμης τους που επισυνάπτεται στο σώμα της σχολιαζόμενης απόφασης.

49. B. AARRASS, ό.π. Βλ. και S. VAN DROOGHENBROECK / C. RIZCALLAH, The ECHR and the Essence of Fundamental Rights: Searching for Sugar in Hot Milk?, German Law Journal, 2019, σσ. 904-923.

50. Παρ. 157 της σχολιαζόμενης απόφασης.

51. Τους ίδιους προβληματισμούς εκφράζουν οι δικαστές Yudkivska, Motoc και Paczolay στην αντίθετη γνώμη τους που επισυνάπτεται στο σώμα της σχολιαζόμενης απόφασης.

Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ εγγυάται τον σεβασμό ορισμένων «ελάχιστων» διαδικαστικών εγγυήσεων σε περίπτωση απέλασης νομίμως διαμενόντων αλλοδαπών, ενώ το άρθρο 6 ΕΣΔΑ εγγυάται μια συνολικά δίκαιη δίκη. Αφετέρου, διότι το άρθρο 6 ΕΣΔΑ επιτρέπει την επιβολή περιορισμών στο δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, εφόσον οι εν λόγω περιορισμοί είναι δεόντως αιτιολογημένοι και σέβονται την αρχή της αναλογικότητας, ενώ τα διαδικαστικά δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο άρθρο 1 παρ. 1 Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ, ως δικαιώματα που εγγυώνται ένα *minimum* δικονομικής προστασίας, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να περιορίζονται, να παραβιάζονται ή να αντισταθμίζονται⁵².

Δεδομένου τούτου, το δεύτερο ζήτημα που ανακύπτει κατά την άποψή μας είναι ότι ο έλεγχος του περιορισμού των διαδικαστικών δικαιωμάτων και της ύπαρξης αντισταθμιστικών εγγυήσεων που επιχείρησε το Δικαστήριο είναι μια διαδικασία που προσιδιάζει σε δικαιώματα της Σύμβασης που είναι δεκτικά εξαιρέσεων. Τα δικαιώματα της παρ. 1 του άρθρου 1, ωστόσο, ως απόλυτα δικονομικά δικαιώματα, δεν επιδέχονται καμία εξαίρεση. Επομένως, το Δικαστήριο όφειλε εξ αρχής να διαπιστώσει ότι είχε παραβιαστεί το άρθρο 1 παρ. 1, δίχως να χρειάζεται περαιτέρω να ελέγξει εάν παρασχέθηκαν επαρκείς αντισταθμιστικές εγγυήσεις ή εάν τηρήθηκε η αρχή της αναλογικότητας. Υπενθυμίζεται ότι η παρ. 2 του άρθρου 1 προβλέπει περιορισμούς μόνον ως προς το χρονικό σημείο άσκησης των δικαιωμάτων και μόνον σε δύο ρητώς αναφερόμενες περιπτώσεις⁵³, κάτι που, όμως, δεν αναιρεί τον απόλυτο χαρακτήρα των εν λόγω δικαιωμάτων. Τη γνώμη αυτή συμμερίζεται και ο δικαστής Σεργίδη, ο οποίος σε μακροσκελή ανάλυσή του εξηγεί γιατί τα δικαιώματα της παρ. 1 πρέπει να εκλαμβάνονται ως απόλυτα διαδικαστικά δικαιώματα όσον αφορά τη φύση, το περιεχόμενο και την ουσία τους, στα οποία δεν επιτρέπεται να επιβάλλονται περιορισμοί⁵⁴. Μια τέτοια άποψη είναι απόλυτα συνεπής όχι μόνο με τη γραμματική διατύπωση της παρ. 2 και τη συνοδευούσα το Έβδομο Πρωτόκολλο αιτιολογική έκθεση⁵⁵, αλλά και με το ίδιο το πνεύμα του άρθρου 1. Μια απέλαση μπορεί να έχει πολύ αρνητικό αντίκτυπο στην κατάσταση του απελαυνόμενου και να θέσει υπό διακύβευση σημαντικά συμφέροντα. Τα κρά-

τη, λοιπόν, έχουν δεσμευθεί να εγγυώνται ένα ελάχιστο επίπεδο δικονομικής προστασίας στο οποίο δεν χωρούν εξαιρέσεις, αντισταθμίσεις ή προσαρμογές ανάλογα με τις περιστάσεις της υπόθεσης και τα αντικρουόμενα συμφέροντα⁵⁶. Τασσόμαστε πλήρως υπέρ της προσέγγισης του δικαστή Σεργίδη, ότι το Δικαστήριο δεν μπορεί να επιτρέψει στα συμβαλλόμενα κράτη την επιβολή περιορισμών στις ελάχιστες διαδικαστικές εγγυήσεις του άρθρου 1 παρ. 1, χωρίς την τήρηση των οποίων δεν μπορεί να επιτευχθεί ουσιαστική δικαιοσύνη⁵⁷. Έτσι, το γεγονός ότι εν προκειμένω η υπόθεση εξετάστηκε από ανεξάρτητο δικαστήριο τα μέλη του οποίου είχαν πρόσβαση στα επίμαχα διαβαθμισμένα έγγραφα δεν μπορεί να υποκαταστήσει το δικαίωμα των προσφευγόντων να ενημερωθούν σχετικά με το κατηγορητήριο και τους πραγματικούς λόγους που αποτέλεσαν τη βάση της απέλασής τους. Συνεπώς, το άρθρο 1 παρ. 1 δεν αναγνωρίζει κανένα περιθώριο στις εθνικές αρχές σε ό,τι αφορά τη χορήγηση των εκεί κατοχυρωμένων διαδικαστικών δικαιωμάτων, ούτε επιτρέπει την εφαρμογή εξαιρέσεων και την πρόβλεψη αντισταθμιστικών παραγόντων ερειδόμενων στην εσωτερική νομοθεσία ή νομολογία⁵⁸.

Ένα τρίτο πολύ ενδιαφέρον ζήτημα που θέτει η σχολιαζόμενη απόφαση αφορά τις συνέπειες χρήσης απόρρητων αποδεικτικών στοιχείων ενώπιον δικαστηρίου και τους κινδύνους που εγκυμονεί η επίκληση διαβαθμισμένων εγγράφων/μυστικών πληροφοριών για τα θεμελιώδη δικαιώματα των διαδίκων⁵⁹. Μολονότι μια σφαιρική προσέγγιση του ζητήματος αυτού ξεπερνά τους σκοπούς του παρόντος σχολίου, αρκεί να επισημάνουμε ότι το ΕΔΔΑ παγίως υπογραμμίζει τη σημασία του δικαιώματος στη δίκαιη δίκη εντός μιας δημοκρατικής κοινωνίας και την ανάγκη προστασίας του ατόμου από την κρατική αυθαιρεσία⁶⁰. Η χρήση εμπιστευτικών εγγράφων και η άρνηση παροχής πρόσβασης ή η παροχή περιορισμένης πρόσβασης στον ενδιαφερόμενο διάδικο για λόγους εθνικής ασφάλειας μπορεί να είναι καθοριστική για την έκβαση της δίκης και να επηρεάσει αρνητικά το θεμελιώδες δι-

52. Παρ. 8 της σύμφωνης γνώμης των δικαστών Nussberger, Lemmens και Koskelo, ό.π.

53. Για αυτόν τον λόγο, η διατύπωση του Δικαστηρίου "[...] *there may be duly justified reasons, such as the need to protect national security [...]*" στην παρ. 139 της σχολιαζόμενης απόφασης θεωρείται ατυχής. Βλ. *ibid*.

54. Παρ. 6 επ. της σύμφωνης γνώμης του δικαστή Σεργίδη, ό.π.

55. Explanatory Report to the Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ό.π., παρ. 15.

56. "*The effective operation of minimum safeguards dictates that these entitlements are so minimal that they cannot be diluted any further*", βλ. παρ. 9 της σύμφωνης γνώμης του δικαστή Σεργίδη, ό.π.

57. *Ibid*, παρ. 14.

58. *Ibid*, παρ. 11-14.

59. Αναλυτικά, βλ. Submission by the United Nations Special Rapporteur on the Promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism in Muhammad and Muhammad v. Romania (Application No. 80982/12) before the European Court of Human Rights, διαθέσιμο στο: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Terrorism/SR/Submission_SR_CT_Muhammad_and_Muhammad_v_Romania.pdf (προσπελάστηκε 15.01.2021).

60. Ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Khan κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 35394/97), απόφαση της 12ης Μαΐου 2000, παρ. 35-40.

καίωμά του υπεράσπισης, παραβιάζοντας συνακόλουθα την αρχή της ισότητας των όπλων και την αρχή της αντιμωλίας. Παράλληλα, η επίκληση μυστικών πληροφοριών θέτει εν αμφιβόλω την τήρηση της αρχής της διαφάνειας της αποδεικτικής διαδικασίας, αφού το δικαστήριο δεν είναι πάντοτε σε θέση να εκτιμήσει με ασφάλεια την προέλευση και την αξιοπιστία τέτοιων πληροφοριών⁶¹. Ειδικά όταν γίνεται επίκληση απόρρητων πληροφοριών σε διαδικασίες απέλασης λόγω φερόμενης συμμετοχής αλλοδαπού σε πράξεις τρομοκρατίας, το ΕΔΔΑ οφείλει να λαμβάνει υπόψη του τις καταστροφικές συνέπειες που μπορεί να έχει για τον απελαυνόμενο, όχι τόσο το γεγονός της απέλασης καθαυτό, αλλά το καθεστώς απέλασης που έχει συσχετιστεί με την τρομοκρατία⁶². Όπως επισημαίνει ο Ειδικός Εισηγητής του ΟΗΕ για την προώθηση και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, η πρόβλεψη αντισταθμιστικών εγγυήσεων όταν γίνεται χρήση μυστικών πληροφοριών έχει αποδειχθεί ανεπαρκής για την προστασία της ουσίας του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη και τον μετριασμό των επιπτώσεων που συνεπάγεται ο συσχετισμός με τρομοκρατικές πράξεις⁶³. Στο πλαίσιο αυτό, χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση των δικαστών Pinto De Albuquerque και Elósegui, οι οποίοι ψέγουν το

ΕΔΔΑ, ότι, εκδίδοντας τη σχολιαζόμενη απόφαση, απέτυχε να ανταποκριθεί στον ρόλο του ως θεματοφύλακας της ασφάλειας δικαίου και των αστικών δικαιωμάτων, και μάλιστα σε τομείς που είναι ιδιαίτερος επιρρεπείς στην κρατική αυθαιρεσία⁶⁴.

V. Επιλογικές σκέψεις

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι η σχολιαζόμενη απόφαση αποτέλεσε αφορμή για γόνιμη ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των δικαστών που μετείχαν στη σύνθεση και επέτρεψε την εμβάθυνση σε περίπλοκα ερμηνευτικά και δογματικά ζητήματα που υπερβαίνουν το άρθρο 1 Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δικαστές που διατύπωσαν 4 σύμφωνες γνώμες διαπίστωσαν παραβίαση του άρθρου 1, αλλά για θεμελιωδώς διαφορετικούς λόγους. Σημείο αντιπαράθεσης δεν αποτέλεσε μόνο η δυνατότητα επιβολής περιορισμών στα διαδικαστικά δικαιώματα των προσφευγόντων, αλλά και δυσεπίλυτα δογματικά ζητήματα, όπως η απολυτότητα δικαιωμάτων της Σύμβασης και η αρχή της αναλογικότητας. Αναμένουμε με μεγάλο ενδιαφέρον να δούμε πώς θα αποτυπωθεί σε επόμενες αποφάσεις του ΕΔΔΑ ο δικαστικός διάλογος που έχει «ανοίξει» υπό το φως των νέων ερμηνευτικών προσεγγίσεων στη νομολογία για το άρθρο 1 Εβδόμου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ.

61. D. BIGO / S. CARRERA / N. HERNANZ / A. SCHERRER, National Security and Secret Evidence in Legislation and before the Courts: Exploring the Challenges, CEPS Paper in Liberty and Security in Europe, No. 78/January 2015.

62. Submission by the United Nations Special Rapporteur ..., ό.π., παρ. 5.5.

63. Ibid, παρ. 5.6.

64. Παρ. 36 της σύμφωνης γνώμης τους που επισυνάπτεται στο σώμα της σχολιαζόμενης απόφασης.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► Έννομο συμφέρον αποκλεισθέντος σε δημόσιο διαγωνισμό διαγωνιζόμενου για την προσβολή επόμενων πράξεων της διαγωνιστικής διαδικασίας

Διαγωνισμός για την «Παραχώρηση Άδειας Λειτουργίας Επιχείρησης Καζίνο (ΕΚΑΖ) ευρέος φάσματος δραστηριοτήτων στον Μητροπολιτικό Πόλο Ελληνικού-Αγίου Κοσμά»

δημόσιες συμβάσεις – σύμβαση παραχώρησης – Οδηγία 2014/23/ΕΕ – απόφαση κατακύρωσης – δικαίωμα προσβολής – ΑΕΠΠ – οριστικά αποκλεισθείς – έννομο συμφέρον

ΣτΕ (Ολ.), απόφαση αριθμ. 1819/2020, 18.09.2020

Η Ολομέλεια του Δικαστηρίου προέβη σε έλεγχο νομιμότητας, αφενός, του αποκλεισμού της αιτούσας εταιρείας με την επωνυμία SHRE/SHRI LLC κατά το στάδιο του ελέγχου των δικαιολογητικών της τεχνικής προσφοράς της και, αφετέρου, της συμμετοχής της παρεμβαίνουσας ένωσης προσώπων με την επωνυμία INSPIRE ATHENS στο επόμενο στάδιο του διαγωνισμού, στην αποσφράγιση, δηλαδή, της οικονομικής προσφοράς της για την ανάθεση της υπηρεσίας με αντικείμενο «Παραχώρηση Άδειας Λειτουργίας Επιχείρησης Καζίνο (ΕΚΑΖ) ευρέος φάσματος δραστηριοτήτων στον Μητροπολιτικό Πόλο Ελληνικού- Αγίου Κοσμά».

Το Δικαστήριο έκρινε, αρχικά, ότι ο διαγωνισμός κατατείνει στη σύναψη σύμβασης παραχώρησης εμπίπτουσας στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2014/23/ΕΕ, ενόψει του ιδιαίτερου νομοθετικού πλαισίου που τη διέπει (άρθρα 357 έως 378 του ν. 4512/2018, όπως τροποποιήθηκαν με τον ν. 4582/2018), από το οποίο προκύπτει ότι ο οικονομικός φορέας δεν περιορίζεται στην απόκτηση άδειας για άσκηση οικονομικής δραστηριότητας (εκμετάλλευση καζίνο) κατά βούληση, αλλά δεσμεύεται έναντι της αναθέτουσας αρχής αναλαμβάνοντας συγκεκριμένες υποχρεώσεις και αποκτώντας αντίστοιχα δικαιώματα, φέροντας ο ίδιος τον οικονομικό κίνδυνο. Με βάση τα ανωτέρω, το Δικαστήριο κατέφασκε την καθ' ύλην αρμοδιότητά του (σκ. 3).

Ακολούθως, ολοκληρώνοντας την εξέταση των λόγων που ανάγονται στο νομότυπο της διαδικασίας έκδοσης της προσβαλλόμενης πράξης αποκλεισμού, το Δικαστήριο έκρινε, σε σχέση με τους λόγους αποκλεισμού της αιτούσας, αφενός, ότι δεν αποδείχθηκε από τα προσκομισθέντα από την αιτούσα δικαιολογητικά η εξουσία του υπογράφοντος το Ερωτηματολόγιο Ποιοτικής Επιλογής (ΕΠΕ) νομίμου εκπροσώπου της να υπογράψει αυτό και για λογαριασμό των τρίτων φορέων, δάνεια εμπειρίας των οποίων επικαλείται (σκ. 21) και, αφετέρου, ότι η εγ-

γητική επιστολή της αιτούσας παρουσίαζε, ως προς την ημερομηνία λήξης της, 4 ημέρες απόκλιση σε σχέση με την ημερομηνία λήξης που απαιτείται κατά τη Διακήρυξη, γεγονός που καθιστούσε νόμιμο τον αποκλεισμό της, και μάλιστα κατά δεσμία αρμοδιότητα από την Επιτροπή (σκ. 23). Συναφώς, απορρίφθηκε ως αβάσιμος και ο ισχυρισμός της περί παραβίασης της αρχής της ίσης μεταχείρισης εκ του γεγονότος ότι έγινε δεκτή η εγγυητική επιστολή της παρεμβαίνουσας, μολοντί έπασχε από την ίδια πλημμέλεια, προεχόντως διότι επρόκειτο για διαφορετικές πλημμέλειες (σκ. 24).

Έτσι, έχοντας επικυρώσει τον αποκλεισμό της αιτούσας, το Δικαστήριο έκρινε κατά πλειοψηφία (μειοψήφησαν επτά μέλη του Δικαστηρίου¹) ότι η τελευταία δεν θεωρείται οριστικώς αποκλεισθείσα (κατά την έννοια του άρθρου 105 παρ. 2 ν. 4412/2016) «πριν από την εξέταση των λόγων που προβάλλονται κατά της συμμετοχής της παρεμβαίνουσας, τυχόν αποδοχή των οποίων δύναται να οδηγήσει στη ματαίωση και επαναπροκήρυξη του διαγωνισμού, αναγνωρίζοντάς της έτσι σχετικό έννομο συμφέρον για την προβολή τους» (σκ. 25). Ακολούθως, όμως, απέρριψε όλους τους λόγους αυτούς. Ειδικότερα, ο λόγος κατά τον οποίο μη νομίμως κρίθηκε από την ΑΕΠΠ ότι η ΕΕΕΠ δεν όφειλε να προβεί στον αποκλεισμό της παρεμβαίνουσας για πλημμέλειες του ΕΠΕ και, συγκεκριμένα, για ψευδή απάντηση από μέλος της παρεμβαίνουσας ένωσης στο ερώτημα αν έχει συνάψει ο οικονομικός φορέας συμφωνίες με άλλους οικονομικούς φορείς με σκοπό τη στρέβλωση του ανταγωνισμού, στο μέτρο που το ίδιο το μέλος και θυγατρική του είχαν συμμετάσχει σε τέτοια συμφωνία, όπως προέκυπτε από την 642/2017 απόφαση της Επιτροπής Ανταγωνισμού, απορρίφθηκε με το σκεπτικό ότι η ως άνω απόφαση της Επιτροπής Ανταγωνισμού δεν διαπίστωσε ρητώς ότι το μέλος της παρεμβαίνουσας ένωσης μετείχε σε τέτοια συμφωνία, με συνέπεια να δημιουργηθεί μαχητό τεκμήριο υπέρ της αξιοπιστίας του, η δε διαπίστωση της συμμετοχής του στη διευθέτηση που οδήγησε στην έκδοση της 642/2017 απόφασης της Επιτροπής Ανταγωνισμού δεν αρκεί για τη θεμελίωση του ως άνω λόγου αποκλεισμού, διότι η συμμετοχή εται-

1. Κατά τη γνώμη των Συμβούλων Μ. Γκορτζολίδου, Μ. Παπαδοπούλου, Δ. Κυριλλόπουλου, Ο. Παπαδοπούλου, Χ. Σιταρά, Χ. Λιάκουρα, και του Παρέδρου Ι. Μιχαλακόπουλου, εφ' όσον με την παρούσα απόφαση εκρίθη ότι νομίμως εχώρησε ο αποκλεισμός της αιτούσας για δύο λόγους, εκ των οποίων ο ένας κατά δεσμία αρμοδιότητα (χρόνος λήξης εγγυητικής επιστολής συμμετοχής), αυτή, πλην της περίπτωσης της παράβασης του ίσου μέτρου κρίσης, δεν νομιμοποιείται να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της αποδοχής της προσφοράς της παρεμβαίνουσας ένωσης προσώπων, διότι έχει πλέον επιλυθεί δικαστικώς η αμφισβήτηση της νομιμότητας του αποκλεισμού της (πρβλ. ΔΕΕ C-355/15, *Technische Gebäudebetreuung* και *Caverion Österreich*, 21.12.2016, ECLI:EU:C:2016:988, σκ. 34).

ρείας στη διαδικασία διευθέτησης δεν συνεπάγεται, κατά τον νόμο, αποδοχή της ευθύνης της (σκ. 27). Περαιτέρω, η συμμετοχή στη διευθέτηση της θυγατρικής του μέλους δεν συνεπάγεται, άνευ ετέρου, παραδοχή της συμμετοχής του σε συμφωνία με στόχο τη στρέβλωση του ανταγωνισμού, διότι η οικονομική έννοια της επιχείρησης, από την οποία απορρέει ο κανόνας περί απόδοσης ευθυνών (για καταλογισμό) της θυγατρικής στη μητρική και, μάλιστα, με εφαρμογή τεκμηρίου ευθύνης, έχει αναπτυχθεί στο δίκαιο του ανταγωνισμού και δεν δύναται να μεταφερθεί αυτούσια στο δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων, όπου ισχύει η έννοια του οικονομικού φορέα.

Κατά τα λοιπά, το Δικαστήριο έκρινε: α) ότι νομίμως κατά τη διακήρυξη δύο από τα μέλη της παρεμβαίνουσας ένωσης προσκόμισαν βεβαιώσεις ορκωτού ελεγκτή για την απόδειξη της χρηματοοικονομικής τους επάρκειας, εφόσον δεν διέθεταν ίδιες ελεγμένες οικονομικές καταστάσεις, καθώς και ότι νομίμως κατά τη διακήρυξη ένα μέλος της κατέθεσε ενοποιημένες οικονομικές καταστάσεις της μητρικής της εταιρείας (σκ. 29), β) ότι νομίμως κατά τη διακήρυξη και τις παρασχεθείσες διευκρινίσεις ως προς την έννοια των όρων της η παρεμβαίνουσα υπέβαλε στην αγγλική γλώσσα, χωρίς μετάφραση στα ελληνικά, τις υπεύθυνες δηλώσεις και άλλα ιδιωτικά έγγραφα των μελών της (σκ. 31), γ) ότι η μη θέση ημερομηνίας υπογραφής στο ιδιωτικό συμφωνητικό σύστασης της παρεμβαίνουσας ένωσης δεν καθιστά αυτό άκυρο (σκ. 33), δ) ότι η απόφαση του Δ.Σ. μέλους της παρεμβαίνουσας ένωσης για συμμετοχή σε αυτή είναι, καταρχήν, νόμιμη εφόσον φέρει την υπογραφή του Προέδρου της, η δε αιτούσα δεν ισχυρίστηκε ούτε απέδειξε ότι η προβαλλόμενη από αυτή πλημμέλεια της λήψης της απόφασης κατά παραβίαση του οικείου καταστατικού την καθιστά ανυπόστατη ή άκυρη κατά το δίκαιο του κράτους της έδρας του μέλους αυτού (σκ. 35), ε) ότι δεν απαιτείται κατά τη διακήρυξη να προσκομίζονται, για τα μέλη διαγωνιζόμενης ένωσης προσώπων, έγγραφα νόμιμης σύστασης και εκπροσώπησής τους ή έγγραφα για την απόδειξη ότι οι υπογράφωντες τα προσκομιζόμενα πρακτικά για τη συμμετοχή στον διαγωνισμό είναι οι νόμιμοι εκπρόσωποί τους ή οι ειδικώς εξουσιοδοτημένοι να τα υπογράψουν για αυτούς (σκ. 36), στ) ότι η παρεμβαίνουσα ένωση απέδειξε την πλήρωση του προβλεπόμενου στη διακήρυξη κριτηρίου τεχνικής και επαγγελματικής ικανότητας, όπως νόμιμα διευκρινίστηκε με απόφαση της ΕΕΕΠ, σχετικά με την ανάπτυξη και λειτουργία ξενοδοχείου πέντε (5) αστέρων, με έγγραφα και δικαιολογητικά που πληρούσαν τις διατυπώσεις των όρων της διακήρυξης, καθώς ο φορέας πιστοποίησης των ανωτέρω διέθετε διακριτή νομική προσωπικότητα σε σχέση με το μέλος της παρεμβαίνουσας που λειτουργεί τις εγκαταστάσεις, η δε πιστοποίηση βεβαιώνει ότι πραγματοποιήθηκε έλεγχός τους ως προς τις τεχνικές και λειτουργικές προδιαγραφές που προβλέπονται από την ελληνική νομοθεσία και διαπιστώθηκε

ότι αυτές πληρούνται (σκ. 38), ζ) ότι είναι ορθή και νόμιμη η κρίση της ΑΕΠΠ περί μη δυνατότητας απόδοσης σε μέλος της παρεμβαίνουσας ένωσης των επαγγελματικών παραπτώματων, ως προς τη λειτουργία καζίνο, που διέπραξε θυγατρική της στις ΗΠΑ, ενόψει της αρχής της αυτοτέλειας των νομικών προσώπων και της μη επίκλησης, προς απόδειξη της τεχνικής/επαγγελματικής της ικανότητας, της ανάπτυξης του ξενοδοχείου-καζίνο που εκμεταλλεύεται μέσω της εν λόγω θυγατρικής (σκ. 40), η) ότι είναι αβάσιμος ο πρόσθετος λόγος περί δυσμενούς κατάταξης του ίδιου μέλους της παρεμβαίνουσας ένωσης στο κριτήριο της χρηματοοικονομικής επάρκειας, διότι στηρίζεται σε στοιχεία κατά πολύ μεταγενέστερα χρονικώς από την υποβολή των προσφορών και συνιστά απλή εκτίμηση της οικονομικής κατάστασής του που δεν περιλαμβάνεται στα απαιτούμενα από τη διακήρυξη του επίδικου διαγωνισμού δικαιολογητικά (σκ. 41).

Παρατηρήσεις

Baïa I. Χαδιού*

1. Το ζήτημα του εννόμου συμφέροντος έως την έκδοση της απόφασης της Ολομελείας του ΣτΕ

Το ζήτημα του εννόμου συμφέροντος είχε ήδη απασχολήσει τις Επιτροπές Αναστολών του ΣτΕ, οι οποίες, αρχικά, έκριναν ότι εφόσον δεν πιθανολογείται σοβαρώς ότι ο αποκλεισμός του διαγωνιζόμενου έλαβε χώρα παρανόμως ή ότι παραβιάστηκε το ίσο μέτρο κρίσης, αυτός στερείται πλέον εννόμου συμφέροντος για την αμφισβήτηση της αποδοχής της προσφοράς του προσωρινού αναδόχου και της συμμετοχής του στην επόμενη φάση του διαγωνισμού, δοθέντος ότι με τον αποκλεισμό του καθίσταται τρίτος ως προς τον διαγωνισμό αυτόν². Στις τελευταίες, όμως, αποφάσεις των Επιτροπών Αναστολών του ΣτΕ, παρατηρείται μια μεταστροφή της νομολογίας του, καθώς το Δικαστήριο αποφαινεται σχετικώς ότι ο διαγωνιζόμενος που αποκλείστηκε και προσέβαλε ανεπιτυχώς τον αποκλεισμό του έχει, πράγματι, έννομο συμφέρον να επιδιώξει δικαστικώς τον αποκλεισμό των ανταγωνιστών του, το οποίο συνίσταται στη ματαίωση της ανάθεσης της σύμβασης· τούτο δε αδιαφόρως του σταδίου του διαγωνισμού, κατά το οποίο σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία έλαβε χώρα ο αποκλεισμός, υπό τη μοναδική προϋπόθεση ο αποκλεισθείς διαγωνιζόμενος να μην βρίσκεται σε κατάσταση «οριστικού αποκλεισμού», κατά τη διάταξη του άρθρου 105 παρ. 2 του ν. 4412/2016³.

* LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

2. ΕΑ ΣτΕ 344,349/2017, 106/2013, 274/2012, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

3. ΕΑ ΣτΕ 22/2018, 30/2019, 180/2019, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ. Για το ζήτημα του ποιος θεωρείται οριστικά αποκλεισθείς βλ. Δ. ΡΑΙΚΟ, Δίκαιο

Ο προσανατολισμός, βέβαια, προς αυτήν την έννοια του εννόμου συμφέροντος υπήρξε απόρροια των αποφάσεων του ΔΕΕ, το οποίο κατόπιν σχετικών προδικαστικών ερωτημάτων που του υποβλήθηκαν από δικαστήρια διαφόρων κρατών μελών και με βάση τα πραγματικά περιστατικά που τέθηκαν υπόψη του έκρινε, αφενός, ότι το εν γένει έννομο συμφέρον κάθε διαγωνιζόμενου συνίσταται στον αποκλεισμό της προσφοράς των άλλων, με σκοπό να του ανατεθεί η δημόσια σύμβαση και, αφετέρου, ότι η ύπαρξη και άσκηση αποτελεσματικών προσφυγών κατά παράτυπων αποφάσεων που λαμβάνονται στο πλαίσιο διαδικασίας σύναψης δημόσιων συμβάσεων σε εθνικό επίπεδο διασφαλίζεται, σε συμμόρφωση με τις οικονομικές Οδηγίες 89/665/ΕΟΚ και 92/13/ΕΟΚ, μόνον με την παροχή σε κάθε αποκλεισθέντα διαγωνιζόμενο της δυνατότητας να αμφισβητήσει όχι μόνον την απόφαση αποκλεισμού του, αλλά και, επί όσο χρόνο η αμφισβήτηση αυτή δεν έχει επιλυθεί οριστικά, τις μεταγενέστερες αποφάσεις που θα του προξενούσαν ζημία σε περίπτωση που ακυρωνόταν ο αποκλεισμός του⁴.

Είναι, όμως, γεγονός ότι άπασες οι εν λόγω υποθέσεις που ήχθησαν ενώπιον του ΔΕΕ αφορούσαν αμφισβήτηση της πράξης ανάθεσης, προσέβαλαν, δηλαδή, πράξη του τελευταίου σταδίου της διαγωνιστικής διαδικασίας. Περαιτέρω, σε καμία εκ των περιπτώσεων αυτών δεν αναγνωρίστηκε άμεσο έννομο συμφέρον συμμετέχοντος φορέα για ευθεία, ανεξαρτήτως των ειδικότερων περιστάσεων, επιδίωξη ματαίωσης του διαγωνισμού. Μόνον εμμέσως γίνεται αναφορά στο έννομο συμφέρον του

συμμετέχοντος για ματαίωση του διαγωνισμού και τούτο υπό το κράτος συγκεκριμένων προϋποθέσεων. Λαμβάνοντας υπόψη τις ανωτέρω διαπιστώσεις και δεδομένης της αυτοτέλειας και του διακριτού χαρακτήρα των επιμέρους σταδίων μιας διαγωνιστικής διαδικασίας τίθεται εύλογα το ερώτημα, για το οποίο η Επιτροπή Αναστολών του ΣτΕ έχει ήδη υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ και επί του οποίου αναμένεται σχετική απόφαση, εάν το αναγνωρισθέν έννομο συμφέρον του προσωρινώς αποκλεισθέντος για ματαίωση της διαγωνιστικής διαδικασίας καταβάσκει σε όλα τα επιμέρους στάδια της διαγωνιστικής διαδικασίας και όχι μόνο στο τελευταίο, το οποίο συνδέεται άμεσα με την επιδίωξη ματαίωσης του διαγωνισμού και της επαναπροκήρυξής του⁵.

II. Η διασταλτική ερμηνεία του εννόμου συμφέροντος από την Ολομέλεια του ΣτΕ

Και ενόσω δεν έχει ακόμα δημοσιευθεί η απόφαση του ΔΕΕ επί του ανωτέρω υποβληθέντος προδικαστικού ερωτήματος, η ακυρωτική σύνθεση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας εξέδωσε την εδώ σχολιαζόμενη απόφαση υπογραμμίζοντας ότι, καίτοι η σκέψη της δεν μπορεί να θεωρηθεί απηλλαγμένη ευλόγων αμφιβολιών, υπό το φως της νομολογιακής εξέλιξης του ΔΕΕ, ορθότερο είναι επί του παρόντος να αναγνωριστεί στον διαγωνιζόμενο, που αποκλείσθηκε με απόφαση της αναθέτουσας αρχής στο στάδιο του ελέγχου των δικαιολογητικών συμμετοχής (και όχι στο τελικό στάδιο της ανάθεσης της σύμβασης), έννομο συμφέρον να προσβάλει με προσφυγή του ενώπιον της ΑΕΠΠ, παράλληλα με τη μη νομιμότητα του αποκλεισμού του, και τη μη νομιμότητα του μη αποκλεισμού του συνυποψηφίου του, προβάλλοντας ενδεχομένως και άλλες αυτοτελείς πλημμέλειες της προσφοράς του, άσχετες με τις πλημμέλειες για τις οποίες αποκλείσθηκε η δική του προσφορά.

Έκρινε, μάλιστα, ότι για τη θεμελίωση ενός τέτοιου εννόμου συμφέροντος δεν απαιτείται, κατά πως ισχυρίζεται αντιθέτως η παρεμβαίνουσα, ρητή δήλωση του προσφεύγοντος ότι με την προσφυγή του επιδιώκει τη ματαίωση της διαγωνιστικής διαδικασίας και ότι προτίθεται να συμμετάσχει σε πιθανή επαναπροκήρυξη του διαγωνισμού με όμοιο αντικείμενο και όρους. Τούτο δε, τόνισε το Δικαστήριο, προκύπτει και από τη σκ. 59 της απόφασης του ΔΕΕ επί της υπόθεσης C-131/16, *Archus και Gama Jazek Lipik*, όπου έγινε δεκτό ότι σε περίπτωση υποβολής δύο προσφορών και έκδοσης απόφασης από την αναθέτουσα αρχή, με την οποία η μία προσφορά γίνεται δεκτή και η άλλη απορρίπτεται, ο αποκλεισθείς προσφέρων, ο οποίος ασκεί προσφυγή, πρέπει να έχει τη δυνατότητα να ζητήσει την απόρριψη της προσφοράς που έχει γίνει δεκτή, αφού στην έννοια του όρου «συγκεκριμένη σύμβαση» του άρθρου 1 παρ. 3 της Οδηγίας 92/13/ΕΟΚ

Δημοσίων Συμβάσεων, 2019, σ. 868, όπου αναφέρεται ότι ως τέτοιος θεωρείται ο διαγωνιζόμενος, ο οποίος είτε δεν στράφηκε κατά της πράξης αποκλεισμού του, περίπτωση προς την οποία εξομοιώνεται και η εκ των υστέρων υποβολή παραίτησης από την τυχόν ασκηθείσα προδικαστική προσφυγή ή το ασκηθέν ένδικο βοήθημα (πρβλ. ΣτΕ ΕΑ 144/2018), είτε στράφηκε μεν κατ' αυτής, πλην, όμως, ο αποκλεισμός του κατέστη οριστικός, με τη δημοσίευση απορριπτικής αίτησης ακύρωσής του απόφασης, η οποία, κατ' αυτόν τον τρόπο, περιεβλήθη την ισχύ δεδικασμένου. Οριστικώς αποκλεισθείς δεν θεωρείται, αντιθέτως, ο διαγωνιζόμενος του οποίου η προδικαστική προσφυγή απορρίφθηκε μεν με απόφαση της ΑΕΠΠ, πλην, όμως, δεν έχει παρέλθει η προθεσμία για την άσκηση κατ' αυτής αίτησης ακύρωσης ή αίτησης αναστολής του άρθρου 372 του ν. 4412/2016, ή εκείνος ο διαγωνιζόμενος του οποίου αίτηση για την αναστολή της απορριπτικής της προδικαστικής του προσφυγής απόφασης της ΑΕΠΠ απορρίφθηκε, εφόσον δεν έχει απωλέσει το δικαίωμα να ασκήσει κατά της πράξης αυτής αίτηση ακύρωσης και δεν έχει δημοσιευθεί οριστική απόφαση απορριπτική τυχόν ασκηθείσας αίτησης ακύρωσης, και περαιτέρω Π. ΔΕΓΛΕΡΗ, Οι δημόσιες συμβάσεις στην ενωσιακή έννομη τάξη, 2019, σ. 160· Χ. ΝΕΓΡΗ, Το έννομο συμφέρον του ανταγωνιστή στη Διοικητική Δίκη, ΕφΔΔ, 2019, σ. 444.

4. ΔΕΕ C-100/12, *Fastweb*, 04.07.2013, ECLI:EU:C:2013:448, σκ. 33· ΔΕΕ C-689/13, *PFE*, 05.04.2016, ECLI:EU:C:2016:199, σκ. 28· ΔΕΕ C-355/15, ό.π., σκ. 29· ΔΕΕ C-131/16, *Archus και Gama*, 11.05.2017, ECLI:EU:C:2017:358.

5. ΕΑ ΣτΕ 235/2019, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

εμπίπτει και η ενδεχόμενη κίνηση νέας διαδικασίας σύναψης δημόσιας σύμβασης. Συνεπώς, το ΣτΕ αναγνώρισε, κατόπιν των ανωτέρω σκέψεων, έννομο συμφέρον στο πρόσωπο της αιτούσας, παρά το γεγονός ότι την έκρινε αποκλεισθείσα από τη διαδικασία και, ως εκ τούτου, εξέτασε όλους τους λόγους ακύρωσης που αυτή προέβαλε κατά της απόφασης της ΑΕΠΠ και που έβαλαν κατά της αποδοχής της προσφοράς της παρεμβαίνουσας (σκ. 31).

III. Διαπιστώσεις

Παρά το γεγονός ότι γίνεται πλήρως αντιληπτή και κατανοητή η κρίση του Δικαστηρίου ενόψει της νομολογίας του ΔΕΕ, δεν γίνεται να μην μας προβληματίσει η συγκεκριμένη οπτική του εννόμου συμφέροντος, που διαστέλλει την έννοιά του, ενόψει μάλιστα και της πρόσφατης νομολογίας του ΕΔΔΑ⁶, η οποία μας υπενθυμίζει ότι, όπως σε εθνικό επίπεδο, έτσι και σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης, δεν αναγνωρίζεται γενικώς η άσκηση ενδίκων βοηθημάτων τύπου "*actio popularis*".

Και το αναφέρουμε τούτο, διότι κύριος σκοπός της διοικητικής δικαιοσύνης, στην οποία εντάσσεται και η υπό κρίση διαφορά, δεν είναι η αποκατάσταση της νομιμότητας της διοικητικής δράσης εν γένει, αλλά η προστασία του ιδιώτη έναντι της διοίκησης. Έτσι, στην ακυρωτική δίκη του εθνικού μας δικαίου, για την παραδεκτή άσκηση του ενδίκου βοηθήματος της αίτησης ακύρωσης είναι απαραίτητη η ύπαρξη και η απόδειξη εννόμου συμφέροντος εκ μέρους του αιτούντος για την ακύρωση της προσβαλλόμενης πράξης. Ειδικότερα δε, κατ' άρθρο 47 π.δ. 18/1989, για την κατάφαση του εννόμου συμφέροντος απαιτείται σωρευτικώς η συνδρομή των εξής προϋποθέσεων. Η προσβαλλόμενη πράξη να έχει προκαλέσει ηθική ή υλική βλάβη στον αιτούντα. Το συμφέρον του, δηλαδή, να είναι προσωπικό ή ατομικό ή ίδιον ή ειδικό ή συγκεκριμένο, να αφορά αυτόν προσωπικώς και όχι τον γενικό τίτλο των πολιτών, η βλάβη του, δηλαδή, να είναι εξατομικευμένη. Επίσης, ο αιτών πρέπει να υφίσταται τη βλάβη αυτή με ορισμένη ιδιότητα που αναγνωρίζεται από τους κανόνες δικαίου, δηλαδή, να υπάρχει μια ειδική έννομη σχέση του αιτούντος με την προσβαλλόμενη πράξη, έστω και εάν αυτή δεν απευθύνεται ευθέως προς αυτόν⁷. Το έννομο συμφέρον του αιτούντος πρέπει, δηλαδή, να είναι άμεσο, όχι απλώς να συνδέεται με το πρόσωπό του, αλλά η σύνδεση αυτή να γίνεται απευθείας και όχι κατ' αντανάκλαση. Έτσι, άμεσο είναι το συμφέρον όταν προκαλείται στον αιτούντα, ευθέως, άμεση βλάβη από την προσβαλλόμενη πράξη ή παράλειψη, χωρίς να παρεμβάλλεται στη σχέση αυτή το συμφέρον τρίτου προσώπου. Κατά μια άλλη διατύπωση, στην αιτιώδη σχέση που υπάρχει μεταξύ της έκδοσης της πράξης και της επερχόμενης ως

συνέπεια της πράξης αυτής βλάβης στον αιτούντα, δεν πρέπει να παρεμβάλλεται συμφέρον τρίτου, ώστε η ζημία του αιτούντος να εμφανίζεται ως κατ' αντανάκλαση συνέπεια εκείνης, την οποία υφίσταται ο θιγόμενος αμέσως εξ αυτής τρίτος⁸. Περαιτέρω, το έννομο αυτό συμφέρον πρέπει, πέραν από άμεσο και προσωπικό, να είναι και ενεστώς, να υπάρχει, δηλαδή, σε τρία χρονικά σημεία: αυτά της έκδοσης της προσβαλλόμενης πράξης, της προσβολής της ενώπιον του δικαστηρίου και της τελευταίας συζήτησης της υπόθεσης στο δικαστήριο τούτο. Όταν το συμφέρον εκλείπει έστω και σε ένα εκ των ανωτέρω σταδίων, η κρινόμενη αίτηση, καταρχήν, απορρίπτεται ως απαράδεκτη ελλείψει εννόμου συμφέροντος⁹. Το έννομο συμφέρον, άρα, είναι ενεστώς, όταν η ανάγκη προς παροχή προδικαστικής ή δικαστικής προστασίας δεν ανάγεται σε ενδεχόμενες εξελίξεις, αλλά θεμελιώνεται επί βέβαιων περιστατικών του παρόντος. Η βλάβη, δηλαδή, επέρχεται με την έκδοση της προσβαλλόμενης πράξης ή αμέσως μετά την έκδοση αυτής (το συμφέρον δηλαδή δύναται να είναι και αμέσως επικείμενο). Συμφέρον μέλλον ή ενδεχόμενο και αόριστο ή απλώς προσδοκώμενο ή παρελθόν καθιστά την αίτηση ακύρωσης απαράδεκτη¹⁰. Δεν θεωρείται, έτσι, ενεστώς το έννομο συμφέρον, όταν από την προσβαλλόμενη πράξη προβάλλονται ενδεχόμενες συνέπειες, οι οποίες θα επέλθουν κατά την άποψη του αιτούντος και δεν προκύπτει συγκεκριμένη βλάβη¹¹.

Υπό το κράτος των ανωτέρω προϋποθέσεων αποκλείεται, επομένως, από το δικαιοδοτικό μας σύστημα τόσο η άσκηση της λεγόμενης λαϊκής αγωγής, της άσκησης, δηλαδή, ενός ενδίκου βοηθήματος από τον οποιονδήποτε εν είδει ελέγχου των πράξεων των διοικητικών οργάνων και γενικότερα της νομιμότητας της διοικητικής δράσης δίχως να προσπορίζεται από τον αιτούντα κάποια ωφέλεια, όσο και η άσκηση ενδίκων βοηθημάτων, όταν το συμφέρον του αιτούντος δεν είναι ενεστώς, αλλά αναφέρεται σε μελλοντικές και αβέβαιες καταστάσεις.

Εκ των ανωτέρω, λοιπόν, συνάγεται ότι ο κύκλος των προσώπων που έχουν δικαίωμα να προσφύγουν στα διοικητικά δικαστήρια περιορίζεται ουσιαστικώς μέσω της νομικής έννοιας του εννόμου συμφέροντος¹².

Στην προκείμενη, λοιπόν, περίπτωση, το ερώτημα που ανακύπτει είναι υπό ποια ιδιότητα υφίσταται βλάβη δι-

6. ΕΔΔΑ *Le Mailloux κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 18108/20), απόφαση της 3ης Δεκεμβρίου 2020.

7. ΣτΕ 1453/2008, ΝΟΜΟΣ, ΣτΕ 324/2001, ΣτΕ 2998/1998, ΝΟΜΟΣ.

8. ΣτΕ 963/1964, Δ. ΠΥΡΓΑΚΗΣ, Το έννομο συμφέρον στη δίκη ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, 2017, σσ. 232-233.

9. ΣτΕ 1914/1986, ΣτΕ 1221, 2736/1997, ΣτΕ (ΟΛ.) 2274/2000, ΝΟΜΟΣ.

10. ΣτΕ (ΟΛ.) 95/2017, 329, 893/2011, 7μ. 4391/2011, 338/2004, 1195/1981, 2398/1980, 3564/1977.

11. ΣτΕ 329/2011, Δ. ΠΥΡΓΑΚΗΣ, ό.π., σσ. 260-264.

12. Π. ΛΑΖΑΡΑΤΟΣ, Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο, 2018, σ. 532, ΣτΕ (ΟΛ.) 1051/1959, ΣτΕ 3606/1971, 2638/1980, 151/1993, 735/2000, 582/2001, 2258/2005, 1253/2006, 3824/2007, 858/2008.

αγωνιζόμενος, ο οποίος αποκλείστηκε από τη διαγωνιστική διαδικασία, προκειμένου να δύναται να προβάλει λόγους ακύρωσης κατά της αποδοχής της συμμετοχής έτερου συνυποψήφιου. Υπό αυτή του «διαγωνιζόμενου» και του νομίμως μετέχοντος σε μια διαγωνιστική διαδικασία; Δεν χάνει την ιδιότητά του αυτή, που, καταρχήν, εννόμως του αναγνωρίζεται, εάν αποκλεισθεί οριστικώς από τον διαγωνισμό; Δεν καθίσταται «τρίτος» ως προς τη διαδικασία αφής του αποκλεισμού του; Ή μήπως δύναται να του αναγνωριστεί, ανεξαρτήτως ιδιότητας, κατά το στάδιο της συζήτησης της υπόθεσης, κάποιο ιδιαίτερο έννομο συμφέρον¹³; Και είναι το συμφέρον του για ματαίωση της διαδικασίας ιδιαίτερο, υπό την έννοια ότι, εάν επιτύχει τη μη κατακύρωση του διαγωνισμού σε άλλο διαγωνιζόμενο, και κατά συνέπεια τη ματαίωσή του, θα μπορέσει να συμμετάσχει στον διαγωνισμό που τυχόν επαναπροκηρυχθεί και που διαφορετικά θα στερούνταν της σχετικής δυνατότητας; Και εάν δεν συμμετάσχει; Υπό αυτήν την έννοια έκανε λόγο και η παρεμβαίνουσα στην υπό κρίση υπόθεση περί ανάγκης ρητής δήλωσης εκ μέρους της αιτούσας ότι σε περίπτωση επαναπροκήρυξης του διαγωνισμού αυτή θα συμμετάσχει, προκειμένου να καταφαθεί το έννομο συμφέρον της. Ακόμη, όμως, και η αποδοχή της ύπαρξης ενός τέτοιου ιδιαίτερου έννομου συμφέροντος δεν πρέπει να λάβει υπόψη της το γεγονός ότι αυτό το συμφέρον δεν είναι ενεστώς, όπως απαιτούν οι προαναφερθείσες δικονομικές διατάξεις¹⁴, αλλά βασίζεται σε μια απλή προσδοκία;

Αξίζει να λάβουμε υπόψη μας, σε αυτό το σημείο, και την πλούσια νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου επί του προσυμβατικού ελέγχου που ασκεί στις δημόσιες συμβάσεις, όπου χαρακτηριστικά αναφέρει, όσον αφορά το έννομο συμφέρον αιτούντος για ανάκληση Πράξης Επιτρόπου ή Κλιμακίου, ότι δεν αναγνωρίζεται έννομο συμφέρον σε έτερο αποκλεισθέντα διαγωνιζόμενο, συνιστάμενο στη ματαίωση της υπό κρίση διαγωνιστικής διαδικασίας και στην επαναπροκήρυξη του διαγωνισμού,

13. Δεν είναι ξένη στη νομολογία του ανωτάτου ακυρωτικού δικαστηρίου μας η αναγνώριση ιδιαίτερου έννομου συμφέροντος παρά την απώλεια της ιδιότητας υπό την οποία τελούσε ο αιτών και υπό την οποία του αναγνωριζόταν η άσκηση του σχετικού ενδίκου βοηθήματος. Βλ. σχετικά ΣτΕ 1145/2010, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

14. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δημόσιες Συμβάσεις και Συμβάσεις Παράχωρησης, Μεγάλες αποφάσεις του ΔΕΕ, 2019, σ. 381· Κ. ΚΑΛΟΝΟΜΟΣ / Ρ. ΠΑΡΛΑΤΖΑ, Έννομο συμφέρον του αποκλεισθέντος υποψηφίου από τη διαγωνιστική διαδικασία δημοσίων συμβάσεων υπό το πρίσμα των σύγχρονων αποφάσεων του ΔΕΕ και του ΣτΕ, Εφαρμογές ΔΔ, 2019, σ. 10 επ.· Ν. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Το έννομο συμφέρον αποκλεισθέντος οικονομικού φορέα για την προσβολή πράξεων της διαγωνιστικής διαδικασίας αναθέσεως δημοσίων συμβάσεων, διαθέσιμο στο: https://www.esdi.gr/nex/images/stories/pdf/epimorfosi/2018/markopoulos_Oktober2018.pdf.

καθώς ένα τέτοιο συμφέρον είναι μελλοντικό και αβέβαιο και έρχεται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις του νόμου περί ύπαρξης αμέσου και ενεστώτος συμφέροντος. Υπογραμμίζει δε περαιτέρω ότι για την κατάφαση του εννόμου συμφέροντος δεν αρκεί το γενικό ενδιαφέρον για τη διατήρηση της νομιμότητας και την προάσπιση του δημοσίου συμφέροντος, καθώς τέτοιο ενδιαφέρον θα μπορούσε να επικαλεστεί οποιοσδήποτε διοικούμενος, με συνέπεια η αίτηση ανάκλησης να μετατραπεί από ένδικο βοήθημα που παρέχεται στους προσωπικώς θιγόμενους από το αποτέλεσμα του πρωτοβάθμιου προσυμβατικού ελέγχου σε «λαϊκή αγωγή» για την προστασία γενικών και απρόσωπων συμφερόντων¹⁵.

IV. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Όλα τα ανωτέρω ερωτήματα τίθενται, προκειμένου να αντιληφθούμε το εύρος της διασταλτικής ερμηνείας που επιχειρείται στην έννοια του εννόμου συμφέροντος σε αυτό το πρώιμο στάδιο της διαγωνιστικής διαδικασίας¹⁶. Διότι, για το τελευταίο στάδιο της διαγωνιστικής διαδικασίας, δηλαδή το στάδιο της ανάθεσης, δεν καταλείπεται αμφιβολία ότι πληρούνται άπασες οι ανωτέρω προϋποθέσεις, ανταποκρινόμενες και στο γενικότερο πνεύμα των δικονομικών Οδηγιών, αλλά και του λοιπού παράγωγου δικαίου της Ένωσης επί δημοσίων συμβάσεων.

Έχουμε, όμως, τη γνώμη, υπό την επιφύλαξη τυχόν νέας ερμηνευτικής προσέγγισης από πλευράς του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ότι η αναγνώριση εννόμου συμφέροντος σε προγενέστερο του τελικού σταδίου ανάθεσης της διαγωνιστικής διαδικασίας, συνιστάμενου στη ματαίωση της διαγωνιστικής διαδικασίας, επί τω τέλει επαναπροκήρυξης, θα έβαινε πέραν του προστατευτικού πεδίου της Οδηγίας, όπως ορθά έκριναν οι πρώτες αποφάσεις της Επιτροπής Αναστολών του Συμβουλίου της Επικρατείας. Όπως σχετικώς έκριναν, η ταχεία, πλην νόμιμη, διεκπεραίωση της διαγωνιστικής διαδικασίας αποτελεί σκοπό δημοσίου συμφέροντος, ο οποίος δεν παραγνωρίζεται τα δικαιώματα των συμμετεχόντων διαγωνιζομένων, ωστόσο τα τελευταία δεν δύναται να διαστέλλονται σε τέτοιο βαθμό, ώστε τελικά να καταστρατηγείται μια διαδικασία, ανατρέποντας ουσιωδώς τη δίκαιη ισορροπία μεταξύ της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και της πρακτικής αποτελεσματικότητας της Οδηγίας.

15. ΕλΣυν Τμ. Μείζονος - 7μελούς σύνθεσης, 3373/2011, σκ. VI.

16. Βλ. Μ.-Χ. ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Παρατηρήσεις επί της απόφασης 63/2020 της ΑΕΠΠ: Διαγωνισμός για το Καζίνο στο Ελληνικό - Μέρος Α', ΘΠΔΔ, 2020, σ. 182, και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Διαγωνισμός για το Καζίνο στο Ελληνικό - Μέρος Β': «Επικύρωση» από την ΑΕΠΠ της απόφασης της ΕΕΕΠ, με μερικούς διαφοροποιημένη αιτιολογία, ΘΠΔΔ, 2020, σ. 408.

► **Ολοκλήρωση του Ερευνητικού Προγράμματος του ΚΔΕΟΔ με θέμα “Mutual trust in times of crisis of EU values – State of play and possible next steps” και έκδοση σχετικού τόμου**

Τον Δεκέμβριο 2020 ολοκληρώθηκε το ετήσιο ερευνητικό πρόγραμμα του ΚΔΕΟΔ (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 2020) με τίτλο “Mutual trust in times of crisis of EU values – State of play and possible next steps”. Η σχετική έρευνα εκπονήθηκε από ομάδα ερευνητών υπό την επίβλεψη της Γραμματέως του ΚΔΕΟΔ, Επίκουρης Καθηγήτριας ΔΠΘ Βιργινίας Τζώρτζη, και χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Fritz Thyssen Stiftung.

Η ερευνητική ομάδα, η οποία απαρτίστηκε από τις Κωνσταντίνα-Αντιγόνη Πούλου, υπ. Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης, Δικηγόρο, Επιστ. Συνεργάτιδα στο Ινστιτούτο Γερμανικού και Ευρωπαϊκού Δικαίου της Χαϊδελβέργης, Μαρία Σαπαρδάνη, υπ. Διδάκτορα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Δικηγόρο, Επιστ. Συνεργάτιδα ΚΔΕΟΔ, και Έλλη Τσιτσιπά, υπ. Διδάκτορα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Δικηγόρο, Υπότροφο «Δ. Ευρυγένη», διερεύνησε το επίκαιρο ζήτημα της αμφισβήτησης της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των κρατών μελών και φλέγοντα ζητήματα που σχετίζονται, μεταξύ άλλων, με πτυχές του κράτους δικαίου, του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων καθώς και της ανεξαρτησίας και του ρόλου των εθνικών δικαστηρίων. Χρησιμοποιώντας ως εφευρέσιο τη σαφή κρίση του κράτους δικαίου σε συγκεκριμένα κράτη μέλη, με πρωταγωνιστές την Πολωνία και την Ουγγαρία, οι ερευνήτριες εστίασαν την προσοχή τους στις πρόσφατες νομοθετικές μεταρρυθμίσεις στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία όσον αφορά την οργάνωση του δικαστικού σώματος και τις εγγυήσεις για τη δικαστική ανεξαρτησία, με-

ταρρυθμίσεις οι οποίες εγείρουν σοβαρές ανησυχίες ως προς την τήρηση των αρχών του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας. Το εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να αξιολογηθούν οι εν λόγω πρόσφατες μεταρρυθμίσεις ήταν ένα διαδικτυακό ερωτηματολόγιο στο οποίο κλήθηκαν να απαντήσουν δικαστές, καθηγητές νομικών σχολών, εισαγγελείς, δικηγόροι κι άλλοι νομικοί από αμφότερες τις χώρες, παρέχοντας, κατά τον τρόπο αυτό, μετρήσιμα στοιχεία για την πληρέστερη προσέγγιση των πρακτικών επιπτώσεων της κρίσης του κράτους δικαίου σε Βουλγαρία και Ρουμανία. Η έρευνα συμπεριλαμβάνει επίσης συνεντεύξεις που παραχώρησαν στις ερευνήτριες οι Paul Craig, Ομ. Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, Wolfgang Kahl, Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, Επίτιμος Διδάκτωρ του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, και Stephen Weatherill, Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.

Μετά την ολοκλήρωσή του, το ερευνητικό έργο υποβλήθηκε για αξιολόγηση (peer review) σε διεθνή ομάδα επιφανών νομικών αποτελούμενη από τον κ. Βασίλειο Σκουρή, Ομ. Καθηγητή στη Νομική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Πρώην Πρόεδρο του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου του ΚΔΕΟΔ, τον κ. Antonio Tizzano, Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο La Sapienza της Ρώμης, Πρώην Αντιπρόεδρο του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και τον κ. Jörn Axel Kämmerer, Καθηγητή στο Bucerius Law School του Αμβούργου.

Τα πορίσματα της έρευνας περιλαμβάνονται σε τόμο που κυκλοφόρησε στα τέλη του 2020 από τον εκδοτικό οίκο «ΣΑΚΚΟΥΛΑ».

Μαρία Σαπαρδάνη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΣΤ. ΣΤΥΛΙΑΝΙΔΗΣ, Συνταγματική αναθεώρηση 2019: Χαμένη ευκαιρία ή νέο Ξεκίνημα;, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2020, 215 σελ.

Το παρόν έργο αποτελεί τη νέα μελέτη του Ευριπίδη Στυλιανίδη (Βουλευτής Νέας Δημοκρατίας, Επίκ. Καθηγητής Νομικής του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου, Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω και Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αμβούργου) και είναι αφιερωμένο, όπως μαρτυρά και ο τίτλος του, στη συνταγματική αναθεώρηση 2019. Διαρθρώνεται σε εννέα θεματικές ενότητες, όπως ακριβώς και η εκτενής συζήτηση της Επιτροπής Αναθεώρησης, στην οποία προήδρευσε ο συγγραφέας του εν λόγω βιβλίου. Παρουσιάζεται ευσύνοπτα και περιεκτικά η διαλογική διαδικασία που προηγήθηκε της ψηφοφορίας κατά θεματική ενότητα, ενώ στο τέλος κάθε ενότητας αναγράφεται το κείμενο του άρθρου που τελικώς ψηφίσθηκε καθώς και το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας. Από το σύνολο των εργασιών της Θ' Αναθεωρητικής Βουλής συνάγονται διαφωτιστικά συμπεράσματα και περιγράφονται οι στόχοι της επόμενης αναθεώρησης. Στο παράρτημα παρατίθεται όλη η εργασία που προηγήθηκε της ψηφοφορίας και στις δύο Βουλές, Προτείνουσα και Αναθεωρητική.

Η πρώτη θεματική ενότητα πραγματεύεται το ζήτημα της θρησκευτικής ουδετερότητας του Κράτους, όπως τέθηκε με την πρόταση αναθεώρησης των άρθρων 3 παρ. 1, 2, 3 και την πρόταση για εισαγωγή ερμηνευτικής δήλωσης, καθώς και των άρθρων 13 παρ. 5, 33 παρ. 2 και 59 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, η αναθεωρητική αυτή προσέγγιση του «θρησκευτικά αδιάφορου» κράτους, παρότι απέτυχε, θα μπορούσε να κλονίσει τον αξιακό πυρήνα του Συντάγματος, καθώς και την ελληνική ιστορική και συνταγματική παράδοση. Η δεύτερη ενότητα με τον τίτλο «Ανθρώπινα Δικαιώματα» περιλαμβάνει τη συζήτηση των άρθρων 21 παρ. 1 περί ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, 5 παρ. 2 περί απαγόρευσης των διακρίσεων, 21 παρ. 3 περί δικαιώματος στην υγεία, 21 με την προσθήκη παρ. 7 περί βασικών κοινωνικών αγαθών, 22 παρ. 1, 2, 4 περί δικαιώματος στην εργασία, 22 παρ. 5 περί κοινωνικής ασφάλισης, και 25 παρ. 3 περί καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος. Ο Δρ. Στυλιανίδης παρατηρεί ότι η καταγραφή ενός εξαντλητικού και λεπτομερούς καταλόγου δικαιωμάτων στο Σύνταγμα πιθανόν να λειτουργήσει περιοριστικά παρά προστατευτικά γι' αυτά. Ως εκ τούτου, κρίνει υπερβολικές τις αναθεωρητικές παρεμβάσεις στο εν λόγω κεφάλαιο. Μέχρι εδώ οι αναθεωρητές διατάξεις αφορούν στο πρώτο και δεύτερο μέρος του Συντάγματος, σχετικά με τις βασικές διατάξεις και τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, αντίστοιχα. Ως επί το πλείστον, όμως, το αναθεωρητικό διάβημα καταλαμβάνει τις διατάξεις του τρίτου μέρους με τον

τίτλο «Οργάνωση και λειτουργίες της Πολιτείας», όπως και αναλύονται στη συνέχεια.

Η μετάβαση στο οργανωτικό μέρος εκκινεί με την τρίτη ενότητα και τα ζητήματα του κοινοβουλευτικού ελέγχου, συγκεκριμένα δε την υποχρεωτική βουλευτική ιδιότητα του Πρωθυπουργού (άρθρο 37 παρ. 2 του Συντάγματος), την αντικατάσταση του Πρωθυπουργού (άρθρο 38 παρ. 2 του Συντάγματος), την εποικοδομητική πρόταση δυσπιστίας (άρθρα 84 παρ. 2 και 38 παρ. 1 του Συντάγματος) και τη σύσταση εξεταστικών επιτροπών (άρθρο 68 παρ. 2 του Συντάγματος). Τα ζητήματα άμεσης δημοκρατίας, όπως το δημοψήφισμα με λαϊκή πρωτοβουλία (άρθρο 44 παρ. 2 του Συντάγματος), η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία (άρθρο 73 παρ. 1 του Συντάγματος) και το δημοψήφισμα επί διεθνών συνθηκών (άρθρο 28 παρ. 2 του Συντάγματος) αναφέρονται στην τέταρτη ενότητα. Ορθώς υπογραμμίζει ο κ. Στυλιανίδης ότι το αμεσοδημοκρατικό σύστημα πρέπει να βρίσκεται σε ισορροπία με το κοινοβουλευτικό, συνεπώς οποιαδήποτε αναθεωρητική πρόταση πρέπει να είναι συνετή και να στοχεύει στην εδραίωση της αρχής των ελέγχων και ισορροπιών. Η πέμπτη θεματική ενότητα αναλύει τις αναθεωρητικές παρεμβάσεις στα σχετικά με τη βουλευτική ασυλία και ευθύνη των υπουργών άρθρα, ήτοι τα άρθρα 62 και 86 παρ. 3 του Συντάγματος, καθώς και την πρόταση για προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης. Ακολουθεί η έκτη ενότητα με αντικείμενο τις εγγυήσεις λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας της στρατιωτικής δικαιοσύνης, όπως πλέον ενισχύονται στο αναθεωρημένο άρθρο 96 παρ. 5 του Συντάγματος, καθώς και την επιλογή μελών των ανεξάρτητων αρχών, διαδικασία η οποία διευκολύνθηκε με την αναθεώρηση του άρθρου 101Α παρ. 2 του Συντάγματος. Τα συνταγματικά άρθρα 101 παρ. 1, 101 παρ. 4 και η εισαγωγή ερμηνευτικής δήλωσης, 102 παρ. 2 και σειρά καταργούμενων διατάξεων συναπαρτίζουν την έβδομη ενότητα, της διοικητικής αποκέντρωσης και τοπικής αυτοδιοίκησης. Όσον αφορά στην εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας του άρθρου 32 παρ. 4 και 5 του Συντάγματος, την οποία πραγματεύεται η όγδοη ενότητα, ιδίως το ζήτημα της αποσύνδεσης της εκλογής του από τη διάλυση της Βουλής, αποτέλεσε σημείο ευρείας αναθεωρητικής συναίνεσης της Προτείνουσας Βουλής, με σκοπό την παύση εργαλειοποίησης της ανωτέρω διάταξης. Τέλος, τα εκλογικά θέματα, ειδικότερα το αναλογικό εκλογικό σύστημα (άρθρο 54 παρ. 1 του Συντάγματος και εισαγωγή ερμηνευτικής δήλωσης), η ψήφος των απόδημων Ελλήνων (άρθρο 54 προσθήκη παρ. 4 στο Σύνταγμα) και το κώλυμα εκλογιμότητας των Βουλευτών (άρθρο 56 προσθήκη παρ. 5 στο Σύνταγμα) άπτονται της ένατης και τελευταίας ενότητας.

Ο συγγραφέας καταλήγει στα συμπεράσματά του, όπου παρατηρεί ότι, παρά την αρχική ανάγνωση της αναθε-

ώρησης, ως μιας προσπάθειας άτολμης και μειωμένων προσδοκιών, αυτή ολοκληρώθηκε με επιτυχία. Η πρωτόγνωρη μεταπολιτευτικά ιδιαιτερότητα της διαφορετικής πολιτικής σύνθεσης μεταξύ Προτεινουσας και Αναθεωρητικής Βουλής δεν στάθηκε εμπόδιο στην πραγματοποίηση γόνιμων συνεννοήσεων και τη θέσπιση διατάξεων με πρακτικό και πολιτικό περιεχόμενο. Επίσης, παρά τον μικρό αριθμό αναθεωρημένων διατάξεων – εν τέλει αναθεωρήθηκαν εννέα διατάξεις, συν πέντε, οι οποίες καταργήθηκαν – η αναθεώρηση δεν ήταν μονοθεματική, αλλά επεκτάθηκε σε πολλούς άξονες. Σε σύντομο δε χρόνο φάνηκε το πρώτο πρακτικό της αποτέλεσμα με την εκλογή του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας και την ευρεία ψήφιση του νόμου για την ψήφο των ομογενών. Ωστόσο, ο κ. Στυλιανίδης δεν εστιάζει στην παρούσα αναθεώρηση, όσο στις βλέψεις και τους στόχους της επόμενης, με απώτερο σκοπό την επιστροφή της Ελλάδας σε νέους διεθνείς πρωταγωνιστικούς ρόλους.

Πρόκειται για ένα έργο σύντομο μεν, πλήρες και περιεκτικό δε, με εξαιρετικά άρτια δομή. Η καταγραφή των δεδομένων και η κατάθεση των απόψεων του συγγραφέα στηρίζεται σε πλούσια βιβλιογραφία και νομολογία, καθώς και σε ενημερωτικό παράρτημα, το οποίο περιλαμβάνει τα στοιχεία όλης της αναθεωρητικής διαδικασίας. Για τον μνημένο αναγνώστη είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικό, αφού συγκεντρώνει όλο το υλικό της τέταρτης συνταγματικής αναθεώρησης, καθώς και προσιτό, χωρίς συνάμα να χάνει τον επιστημονικό του χαρακτήρα, ενώ για τον αμήτο αναγνώστη είναι ένας εύληπτος οδηγός, όχι μόνο της παρούσας αναθεώρησης, αλλά και του πολιτικού γίνεσθαι.

Αθηνά Γαϊτανίδου

MARIOS PAPANDREOU, Lobbying the EU: Finding a balance between participatory and protected decision-making, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα, 2020, 170 σελ.

Το παρόν έργο εξετάζει την άσκηση πίεσης ομάδων εκπροσώπησης συμφερόντων (λόμπι) κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τη θέσπιση νέων κανόνων από τα αρμόδια θεσμικά όργανα της Ένωσης. Ο συγγραφέας του έργου, Μάριος Παπανδρέου, διδάκτωρ του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, έχοντας εργαστεί στον Ευρωπαϊκό Διαμεσολαβητή, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο της Ένωσης και, πλέον, στην Επιτροπή (Γενική Διεύθυνση Εκπαίδευσης, Νεότητας, Αθλητισμού και Πολιτισμού), διαθέτει συνολική εικόνα ως προς το σύγχρονο σκηνικό στις Βρυξέλλες και με το παρόν έργο σκιαγραφεί το τοπίο υπό το πρίσμα των εννοιών της διαφάνειας, της συμμετοχής και της νομιμοποίησης. Το έργο επικεντρώνεται στις έννοιες της συμμετοχής και της νομιμοποίησης, οι οποίες συνδέονται στενά και δημιουργούν συγκρούσεις μεταξύ των αρμόδιων για τη λήψη αποφάσεων θε-

σμικών οργάνων και των ομάδων λόμπι που ασκούν πίεση στα όργανα για την προώθηση των συμφερόντων που εκπροσωπούν. Ο συγγραφέας τονίζει ιδιαίτερα την έννοια της διαφάνειας στο επίπεδο της δράσης της Ένωσης, ενώ, όπως διαφαίνεται και από τον τίτλο, η πρόκληση που ανακύπτει είναι η εξισορρόπηση μεταξύ, αφενός, συμμετοχής και αντιπροσώπευσης συμφερόντων, αφετέρου, διαφανούς λήψης αποφάσεων με γνώμονα το γενικό συμφέρον της Ένωσης.

Ήδη από την εισαγωγή σημειώνεται η αλλαγή στη δράση των λόμπι, η οποία διαθέτει πλέον στρατηγικά στοχευμένο χαρακτήρα εν είδει «επαγγελματικής» φύσης. Η μεταστροφή αυτή της δράσης των λόμπι αλλάζει με τη σειρά της το επίκεντρο της συζήτησης όσον αφορά τη δράση της Ένωσης: από το ζητούμενο της διασφάλισης της συμμετοχής σε μια Ένωση ανοιχτή προς τα εκάστοτε προβαλλόμενα συμφέροντα, το ζητούμενο είναι πλέον η διασφάλιση της διαφάνειας κατά τη λήψη αποφάσεων. Στο πρώτο κεφάλαιο, αναλύεται το ζήτημα της διασφάλισης μιας ανοιχτής και προσβάσιμης Ένωσης. Το κεφάλαιο καταλήγει συνοψίζοντας πως οι παραπάνω μηχανισμοί «ανοίγματος» της Ένωσης αποτελούν τους διαύλους αλληλεπίδρασης μεταξύ των λόμπι και των θεσμικών οργάνων της Ένωσης που επιτρέπουν την άσκηση πίεσης κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Στα κεφάλαια που ακολουθούν, εξετάζεται ανά θεσμικό όργανο ξεχωριστά η αναζήτηση ισορροπίας ανάμεσα στο «άνοιγμα» της Ένωσης και στη διασφάλιση λήψης αμερόληπτων αποφάσεων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναλύεται η αλληλεπίδραση ανάμεσα στη δράση του Συμβουλίου και αυτής των λόμπι. Οι αυξημένες νομοθετικές αρμοδιότητες και η διπλή φύση του Συμβουλίου ως οργάνου που αποφασίζει με σύνθεση των αρχηγών κρατών μελών, οι οποίοι προωθούν εθνικές πολιτικές ατζέντες, αποτελούν δίαυλο, ώστε τα λόμπι να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα και το Συμβούλιο να αποφασίσει ανάλογα κατά τη νομοθετική διαδικασία. Εν προκειμένω, για την ισορροπία μεταξύ της δράσης των λόμπι και των αποφάσεων του Συμβουλίου, προτείνεται η ενίσχυση της διαφάνειας της δράσης του Συμβουλίου με τη διεύρυνση της πρόσβασης στα έγγραφα και της δημοσιότητας των συνεδριάσεών του, ενώ, παράλληλα, αναφέρεται η πρόταση της Επιτροπής για συμπερίληψη του Συμβουλίου στο Μητρώο Διαφάνειας (Transparency Agency). Σημειώνεται, τέλος, ότι η εύρεση ισορροπίας είναι μια ιδιαίτερη πρόκληση, αφού η δράση των λόμπι είναι έντονη λόγω της νομοθετικής αρμοδιότητας του Συμβουλίου, αλλά ταυτόχρονα έχει εξαιρετικά διαφωτιστικό χαρακτήρα για τους αρχηγούς που αποφασίζουν, οι οποίοι ενημερώνονται ως προς τις υπάρχουσες ανάγκες και ιδιαιτερότητες σε κρίσιμους τομείς.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει την άσκηση πίεσης των λόμπι σε σχέση με τη δράση της Επιτροπής υπό το πρίσμα των

δύο διαύλων αλληλεπίδρασης που αναπτύσσονται μεταξύ τους. Ο πρώτος δίαυλος τοποθετείται πριν το στάδιο της νομοθετικής πρωτοβουλίας στο πλαίσιο κοινωνικού διαλόγου για τον σχηματισμό νομοθετικής πρότασης, όπου η συλλογή πληροφοριών για τα υπό νομοθέτηση ζητήματα είναι απαραίτητη και παρέχεται από τα λόμπι. Ο δεύτερος δίαυλος επικοινωνίας των λόμπι με την Επιτροπή εμφανίζεται στο στάδιο κατά το οποίο η Επιτροπή αναλαμβάνει αρμοδιότητες επίβλεψης της τήρησης του ενωσιακού δικαίου με τον σχηματισμό ειδικών επιτροπών με εκπροσώπους κρατών μελών, αφού και σε αυτήν την περίπτωση τα λόμπι παρέχουν χρήσιμα δεδομένα. Επιπλέον, γίνεται μια σύντομη αναφορά στη διαδικασία των επιτροπών (comitology) και στην ανάγκη ενίσχυσης της διαφάνειας ως προς τη σύνθεση, τη συνεδρίαση των επιτροπών και την παροχή δεδομένων από την πλευρά των λόμπι. Αναφορά γίνεται ξανά στο Μητρώο Διαφάνειας και στις προτάσεις της Επιτροπής για θέσπιση δεσμευτικού ρυθμιστικού πλαισίου σχέσεων μεταξύ των ομάδων λόμπι και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, της Επιτροπής και του Συμβουλίου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αναλύεται η δράση των λόμπι όσον αφορά το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η πρόκληση ως προς το συγκεκριμένο όργανο έγκειται στην εύρεση ισορροπίας μεταξύ του δημοκρατικού ρόλου του Κοινοβουλίου, το οποίο οφείλει να είναι ανοιχτό προς τις ομάδες εκπροσώπησης συμφερόντων, και της διασφάλισης της ανεξαρτησίας των μελών του. Το Μητρώο Διαφάνειας αναφέρεται εκ νέου, με έμφαση στη θέση του Κοινοβουλίου το οποίο τίθεται υπέρ της ένταξης του Συμβουλίου αλλά, σε αντίθεση με την Επιτροπή, υποστηρίζει ότι το κάθε όργανο θα πρέπει να αποφασίζει εσωτερικά ποιες δραστηριότητες θα απαιτεί να δηλώνονται στο Μητρώο. Σύντομη αναφορά γίνεται στην αλληλεπίδραση των λόμπι με τις τριμερείς Επιτροπές (trilogues), οι οποίες έχουν ρόλο διαμεσολαβητή μεταξύ της Επιτροπής, του Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, προκειμένου τα όργανα να καταλήξουν σε συμφωνία κατά το στάδιο της νομοθετικής διαδικασίας.

Το πέμπτο κεφάλαιο επεκτείνει το ζήτημα ως προς τη σχέση των λόμπι με την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών – τα

συμβουλευτικά όργανα τα οποία συμμετέχουν στη νομοθετική διαδικασία. Ο ρόλος τους, αν και περιορισμένος, είναι σημαντικός, καθώς αποτελούν τη μόνη θεσμική δομή η οποία εξασφαλίζει την έκφραση των ενδιαφερόμενων κοινωνικών ομάδων και περιφερειακών και τοπικών αρχών σε εθνικό επίπεδο κρατών μελών.

Το τελευταίο κεφάλαιο μάς εισάγει στην άσκηση πίεσης των λόμπι μέσω της δικαστικής διαδικασίας επίλυσης διαφορών από το ΔΕΕ, η οποία, όπως αναφέρεται, αποτελεί εύστοχη κίνηση προώθησης των συμφερόντων τους. Η υποστήριξη συμφερόντων ενώπιον του ΔΕΕ από τις ομάδες λόμπι μπορεί να επιτευχθεί α) μέσω της διαδικασίας υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων, υπό την προϋπόθεση ότι οι οργανώσεις λόμπι πείθουν τα εθνικά δικαστήρια να υποβάλουν ερώτημα στο ΔΕΕ, β) μέσω της διαδικασίας προσφυγής ακύρωσης, για την οποία τα λόμπι παρέχουν δεδομένα στην Επιτροπή προκειμένου να ασκήσει προσφυγή για παραβίαση του δικαίου της Ένωσης, και, τέλος, γ) αν και με μεγαλύτερη δυσκολία, μέσω της διαδικασίας προσφυγής ακύρωσης για πράξεις που αφορούν άμεσα τον προσφεύγοντα.

Το έργο παρέχει συνολική εικόνα της αλληλεπίδρασης των λόμπι και των αρμόδιων για τη λήψη αποφάσεων θεσμικών οργάνων της Ένωσης, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην ανάγκη διασφάλισης της διαφάνειας κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Το επίκαιρο ζήτημα εξετάζεται πολύπλευρα, καθώς γίνεται αναφορά και σε συμβουλευτικά όργανα που συμμετέχουν στη νομοθετική διαδικασία. Οι προβληματισμοί αναλύονται με σαφή δομή, καθώς κάθε κεφάλαιο αφιερώνεται και σε ένα όργανο με ανάλυση των αρμοδιοτήτων του και της αντίστοιχης δράσης των λόμπι, ενώ προτείνονται ανά όργανο λύσεις για την εξασφάλιση ισορροπίας ανάμεσα στην παρουσία των λόμπι και τη διαφανή δράση των οργάνων. Το έργο, συνοδευόμενο και από αναφορές σε πρόσφατες εξελίξεις, παρέχει τη συνολική εικόνα του παρόντος σκηνικού στις Βρυξέλλες, την καρδιά λήψης των αποφάσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Μαρία-Χριστίνα Μιχαηλίδου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Β' Τρίμηνο 2020 – Γ' Τρίμηνο 2020

Επιμ.: Σοφία Σώμη

Τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν είναι:

Αρμενόπουλος (Αρμ)

Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας (ΔΦΝ)

Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)

Δίκαιο Τεχνολογίας & Επικοινωνίας (ΔΙΤΕ)

Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔΤΑ)

Διοικητική Δίκη (ΔιΔικ)

Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)

Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)

Ενέργεια και Δίκαιο (Ενέργεια & Δίκαιο)

Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)

Επιθεώρησης Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου (ΕΔΔΔΔ)

Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)

Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)

Ευρωπαϊκό Δίκαιο (ΕυΔικ)

Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)

Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)

Νομικό Βήμα (ΝοΒ)

Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)

Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)

Το Σύνταγμα (ΤοΣ)

Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧρΙΔ)

ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

ΛΙΑΝΟΣ Γ., Ν. 4714/2020, 4726/2020, 4735/2020: προς μια θεσμοθέτηση του «αθλητικού ετεροδιοίκητου»;, ΧρΙΔ 9/2020, σ. 707

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΚΟΥΜΙΑΝΑΚΗ Δ., Η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ο περιορισμός του δικαιώματος στην ιδιοκτησία, ΕφημΔΔ 4/2020, σ. 478

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., Η εφαρμογή των αποφάσεων του ΕΔΔΑ – Συμπεράσματα από τη συζήτηση της 17ης Ιανουαρίου 2020, ΤοΣ 3/2019, σ. 781

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία, ΔτΑ 84/2020, σ. 275

ΒΕΡΓΟΥ Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 13.02.2020 στην υπόθεση Ν.Δ. και Ν.Τ. κατά Ισπανίας. Άρση αντινομίας επίκλησης διεθνούς προστασίας προσφύγων από παρανόμως και βιαιώς εισβάλλοντες, ΝοΒ 3/2020, σ. 654

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Αγία Σοφία και διεθνές δίκαιο, ΕΕ-ΕυρΔ 3/2020, σ. 275

ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Χ., Σινέ Τσαγκαράκης ΑΕΕ κατά Ελλάδας: η αναποτελεσματικότητα του μηχανισμού εναρμόνισης της εθνικής νομολογίας ως αιτία καταδίκης της χώρας από το ΕΔΔΑ για παραβίαση του δικαιώματος δίκαιης δίκης (άρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ), ΘΠΔΔ 11/2020, σ. 1047

ΒΡΕΤΤΟΥ Χ., Ελευθερία της έκφρασης και δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 24

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Αναδάσωση και δικαίωμα στην ιδιοκτησία κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ και των εθνικών δικαστηρίων, ΠερΔικ 2/2020, σ. 202

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Σημείωμα στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 14.01.2020 στην υπόθεση Beizaras και Levickas κατά Λιθουανίας. Ελευθερία έκφρασης, ιδιωτική ζωή και ρατσιστικά (ομοφοβικά) σχόλια στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 82

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Χ., Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης και Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου: συγκριτική προσέγγιση, ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1249

ΚΑΛΛΙΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 05.05.2020 στην υπόθεση Kövesi κατά Ρουμανίας. Παύση Εισαγγελέως κατά της Διαφθοράς μετά την άσκηση κριτικής σε νομοθετικές μεταρρυθμίσεις και ελευθερία της έκφρασης, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 251

ΚΑΝΝΕΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 30.01.2020 στην υπόθεση Breyer κατά Γερμανίας. Σύγκρουση εθνικής ασφάλειας και καταπολέμησης εγκληματικότητας και τρομοκρατίας με την ιδιωτικότητα: μία «καυτή πατάτα» στα χέρια του δικάζοντος Δικαστή, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 292

ΚΑΡΔΙΜΗΣ Θ., Η δυνατότητα παραίτησης από τις εγγυήσεις των άρθρων 2,3,5 και 6 της ΕΣΔΑ, ΕλλΔνη 5/2020, σ. 1290

ΚΑΥΚΑ Χ., Η αρχή της δίκαιης ισορροπίας στη νομολογία του Στρασβούργου και η εφαρμογή της από τον Έλληνα δικαστή, ΠερΔικ 2/2020, σ. 194

ΚΟΥΣΟΥΝΗ-ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Α., Η μαζική παρακολούθηση τηλεπικοινωνιών αλλοδαπών στην αλλοδαπή από την ομοσπονδιακή Υπηρεσία Πληροφοριών: σχόλιο στην από 19.05.2020 απόφαση του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 225

ΛΑΖΑΝΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 11.06.2020 στην υπόθεση Ρ.Ν. κατά Γερμανίας. Λήψη και διατήρηση δεδομένων ταυτοποίησης (identification data) στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, ΠοινΧρ 8/2020, σ. 635

ΜΑΜΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Ν., Οι έννομες συνέπειες των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: απόψεις διεθνούς και εθνικού δικαίου, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 277

ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ Β., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕφΑΘ 32/2020. Απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών, προσβολή δικαιώματος και ένδικο βοήθημα της αναστολής, ΔιΔικ 5/2020, σ. 844

ΝΤΑΛΑΧΑΝΗΣ Ι., Ο αθωωθείς υπόλογος: η επίδραση της ποινικής απόφασης επί της δίκης ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου στο πλαίσιο του διαλόγου των δικαιοδοσιών, ΔιΔικ 3/2020, σ. 418

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και η προστασία του περιβάλλοντος στην ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ΠερΔικ 2/2020, σ. 215

ΠΟΥΙΚΛΗ Κ., Το δικαίωμα στο νερό και ο περιβαλλοντικός ρατσισμός στην Ευρώπη: σκέψεις με αφορμή την απόφαση του ΕΔΔΑ Hudorovič και λοιποί κατά Σλοβενίας, ΠερΔικ 2/2020, σ. 263

ΡΑΜΜΟΣ Χ., Η συμμόρφωση στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ: η οπτική του ΣτΕ, ΤοΣ 3/2019, σ. 759

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Δημοκρατία και Κράτος Δικαίου, ΕφημΔΔ 5/2020, σ. 514

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 10.07.2020 στην υπόθεση Mugemangango κατά Βελγίου. Δικαίωμα σε ελεύθερες εκλογές και κράτος δικαίου, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 409

ΣΑΡΜΑΣ Ι., Η συμμόρφωση του Ελεγκτικού Συνεδρίου ως δικαιοδοτούντος θεσμού με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΤοΣ 3/2019, σ. 751

ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ Λ.-Α., Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Ευρωπαϊκό Σύστημα Προστασίας: οι σύγχρονες προκλήσεις, ΘΠΔΔ 5/2020, σ. 385

ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ Λ.-Α., Σκέψεις γύρω από τον μηχανισμό εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ: προκλήσεις και προοπτικές, ΤοΣ 3/2019, σ. 733

ΤΣΑΛΑΓΑΝΙΔΗΣ Ι., Η νομολογία του ΕΔΔΑ υπό την οπτική του Αρείου Πάγου, ΤοΣ 3/2019, σ. 741

ΤΣΙΛΙΩΤΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2387/2020. Το ΣτΕ ως προάγγελος της συνταγματικότητας ενδεχόμενου υποχρεωτικού «αντί-Covid-19» εμβολιασμού, ΘΠΔΔ 11/2020, σ. 1015

ΤΣΙΛΙΩΤΗΣ Χ., Τα περιοριστικά μέτρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19 στο σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ΔτΑ 84/2020, σ. 431

ΧΑΛΚΙΑΣ Ι.-Κ., Η εφαρμογή των αποφάσεων του ΕΔΔΑ ως θεμελιώδης προϋπόθεση σεβασμού της ΕΣΔΑ, ΤοΣ 3/2019, σ. 771

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 11.06.2020 στην υπόθεση Κανδαράκη κατά Ελλάδας. Παραβιάζει την ΕΣΔΑ η μη δυνατότητα των δικηγόρων να ασκούν ευθεία αγωγή για την αμοιβή τους στις απαλλοτριώσεις, ΝοΒ 5/2020, σ. 1137

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 06.10.2020 στην υπόθεση Mikhail Mironov κατά Ρωσίας. Δεν μπορεί να δικάζει ο ίδιος δικαστής την αίτηση εξαίρεσής του και να εκδικάζει επανειλημμένα την ουσία. Παραβίαση του δικαιώματος αμεροληψίας, ΝοΒ 6/2020, σ. 1358

ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ., Περιορισμοί της ιδιοκτησίας και δικαστική προστασία του περιβάλλοντος: εθνικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο: εισαγωγικό σημείωμα, ΠερΔικ 2/2020, σ. 177

SAURON J.-L., L'exécution des arrêts de la Cour EDH: rencontre avec des Sisypheheureux!, ΤοΣ 3/2019, σ. 727

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕ-ΦΑΘ 1611/2020. Αξιολόγηση των εκπώσεων στόχου βάσει του τεστ του εξίσου αποτελεσματικού ανταγωνιστή, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 255

ΚΟΥΤΣΟΥΚΗΣ Δ.Β., Η θεωρία της σύμβασης «απλής διανομής» και η αναλογική εφαρμογή του ΠΔ 219/1991, ΔΕΕ 8-9/2020, σ. 915

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Η Οδηγία 2019/633 σχετικά με τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές στις σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων στην αλυσίδα εφοδιασμού γεωργικών προϊόντων και τροφίμων: περιεχόμενο και επιδράσεις στο ελληνικό δίκαιο, ΕΕμπΔ 2/2020, σ. 291

ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ Χ.Π. / ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Γ. Στ., Ζητήματα διεθνούς δικαιοδοσίας και εφαρμοστέου δικαίου σε διαφορές σχετικές με ευρωπαϊκά σήματα και βιομηχανικά σχέδια: ιδίως επί αρνητικών αναγνωριστικών περί μη παραποίησης/απομίμησης και αδικοπρακτικών αγωγών αποζημίωσης λόγω προσβολής του θεμιτού και ελεύθερου ανταγωνισμού, σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο (γνωμ.), ΔΕΕ 10/2020, σ. 1089

ΧΑΡΑΚΤΙΝΙΩΤΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1009/2020. Οργανισμοί συλλογικής διαχείρισης και έννοια της επιχείρησης υπό το πρίσμα του δικαίου του ανταγωνισμού, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 316

ΨΑΡΡΑΣ Α., Ανεξάρτητες Ρυθμιστικές Αρχές και Επιτροπή Ανταγωνισμού, ΘΠΔΔ 8-9/2020, σ. 685

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ Γ., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-585/18, C-624/18 και C-625/18 Α. Κ. (Ανεξαρτησία του πειθαρχικού τμήματος του Ανωτάτου Δικαστηρίου), 19.11.2019, ECLI:EU:C:2019:982. Το ΔΕΕ ενισχύει και εμπλουτίζει τα κοινά χαρακτηριστικά των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων, ΕλλΔνη 3/2020, σ. 899

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Ρυθμίσεις κατά των διακρίσεων στην εργασία των ατόμων με αναπηρία, ΔΕΕ 6/2020, σ. 678

ΚΡΙΚΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-168/19 και C-169/19, Istituto nazionale della previdenza sociale, 30.04.2020, ECLI:EU:C:2020:338. Σύμβαση για την αποφυγή της διπλής φορολογίας των εισοδημάτων και αρχές της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων και της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 227

ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ Α., Η απαγόρευση διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου: οριοθέτηση της λειτουργίας της ρήτρας 4 της Οδηγίας 1999/70 από τη ρήτρα 5 αυτής με αφορμή την μη καταβολή αποζημίωσης απόλυσης στους εργαζομένους ορισμένου χρόνου, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1381

ΜΙΝΕ Μ., Διακρίσεις στην εργασία και την απασχόληση: επίκαιρη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕργΔ 6/2020, σ. 767

ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 11.06.2020 στην υπόθεση Κανδαράκη κατά Ελλάδας. Παραβιάζει την ΕΣΔΑ η μη δυνατότητα των δικηγόρων να ασκούν ευθεία αγωγή για την αμοιβή τους στις απαλλοτριώσεις, ΝοΒ 5/2020, σ. 1137

ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Η εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης στην υφαλοκρηπίδα και την ΑΟΖ των κρατών μελών, ΕυΔικ 2/2020, σ. 124

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΑΡΓΥΡΟΣ Α., Πρόδηλο σφάλμα του δικαστικού λειτουργού επισύρει ευθύνη του Δημοσίου προς αποζημίωση του άρθρου 105 ΕισΝΑΚ, ΕλλΔνη 3/2020, σ. 714

ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΝΔΡΙΑΝΕΣΗΣ Α., Αστική ευθύνη των κοινοποιημένων οργανισμών στις περιπτώσεις ζημιάς από ελαττωματικά ιατροτεχνολογικά προϊόντα: Σκέψεις επί της απόφασης ΔΕΕ C-219/15, Elisabeth Schmitt v TÜV Rheinland LGA Products GmbH, Αρμ 1/2020, σ. 164

ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΕ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Η., Σημείωση στην απόφαση του ΣυμβΑΠ 329/2020. Το Ευρωπαϊκό Ένταλμα Συλλήψεως και ο νέος ΚΠοινΔ, ΕλλΔνη 5/2020, σ. 1506

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-659/18, VW, 12.03.2020, ECLI:EU:C:2020:201. Θέση ορίων στη δυνατότητα αναστολής του δικαιώματος πρόσβασης σε συνήγορο, ΝοΒ 4/2020, σ. 912

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-897/19 PPU, Ruska Federacija, 02.04.2020, ECLI:EU:C:2020:262. Αίτηση από τρίτο κράτος προς κράτος μέλος για την έκδοση πολίτη της ΕΖΕΣ, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 215

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Ε., Σημείωση στην απόφαση του ΣυμβΑΠ 2025/2019. Βασικές αρχές της έκδοσης αλλοδαπού, ως κατηγορουμένου, σύμφωνα με την από 13.12.1957 Ευρωπαϊκή Σύμβαση Εκδόσεως και τον ΚΠοινΔ, ΕλλΔνη 5/2020, σ. 1498

ΑΣΥΛΟ

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Η ευρωπαϊκή και εθνική διάσταση του προσφυγικού - μεταναστευτικού ζητήματος, ΘΠΔΔ 6/2020, σ. 560

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ 0C-715/17, C-718/17 και C-719/17, Επιτροπή/Πολωνία (Πρωσωρινός μηχανισμός μετεγκατάστασης αιτούντων διεθνή προστασία), 02.04.2020, ECLI:EU:C:2020:257. Μηχανισμός μετεγκατάστασης προσφύγων και παράβαση του δικαίου της Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 232

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΙΔΗΣ Α., Οι υποχρεώσεις του διανομέα ασφαλιστικών προϊόντων έναντι του πελάτη σύμφωνα με την Οδηγία (ΕΕ) 2016/97 («IDD») και τον Ν 4583/2018, ΔΕΕ 10/2020, σ. 1129

ΡΟΚΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1477/2019. Σύμβαση διαχείρισης συνταξιοδοτικών κεφαλαίων μεταξύ ασφαλιστικής επιχείρησης και σωματείου εργαζομένων, ΕΕμπΔ 2/2020, σ. 398

ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ

ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Δ., Οι ρυθμίσεις του νόμου 4672/2020 για την πνευματική ιδιοκτησία και τα άτομα με ειδικές ανάγκες, ΧρΠΔ 8/2020, σ. 566

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΖΑΧΟΥ Μ. / ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 313

ΖΑΧΟΥ Μ. / ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 177

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση της ΑΕΠΠ 10/2020. Παραχώρηση άδειας λειτουργίας επιχείρησης καζίνο στο Μητροπολιτικό Πόλο Ελληνικού - Αγίου Κοσμά, ΘΠΔΔ 5/2020, σ. 431

ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 1819/2020. Διαγωνισμός για το Καζίνο στο Ελληνικό: μέρος τελευταίο – Ο οριστικός αποκλεισμός της αιτούσας διαγωνιζομένης, ΘΠΔΔ 10/2020, σ. 904

ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση της ΑΕΠΠ 21/2020. Απόρριψη προσφυγής οικονομικού φορέα συμμετέχοντος στον διαγωνισμό για την παραχώρηση Άδειας Λειτουργίας Καζίνο στο Μητροπολιτικό Πόλο Ελληνικού Αγίου Κοσμά, ΘΠΔΔ 10/2020, σ. 942

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 1819/2020. Παραχώρηση αποκλειστικών δικαιωμάτων εκμετάλλευσης καζίνο – On nous change notre droit administrative..., ΘΠΔΔ 10/2020, σ. 900

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΔΕ-φΑθ 252/2020. Δημόσιοι Διαγωνισμοί – Ασυνήθιστα χαμηλές προσφορές, ΘΠΔΔ 10/2020, σ. 923

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1819/2020. Σύγκρουση συμφερόντων σε δημόσιους διαγωνισμούς, ΔιΔικ 6/2020, σ. 964

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Σημείωση στην απόφαση του ΕλΣυν 825/2019. Πλαίσιο και συνέπειες του προσυμβατικού ελέγχου από το ΕλΣυν, ΔιΔικ 3/2020, σ. 520

ΣΕΙΡΑΔΑΚΗΣ Μ., Ο ρόλος των αποφάσεων της ΑΕΠΠ στην αναγνώριση έννομου συμφέροντος αποκλεισθέντος οικονομικού φορέα, ΘΠΔΔ 8-9/2020, σ. 706

ΤΣΙΡΩΝΑΣ Α., Η σύγκρουση συμφερόντων στις δημόσιες συμβάσεις, ΘΠΔΔ 11/2020, σ. 970

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 325

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 191

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Σημείωμα στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 14.01.2020 στην υπόθεση *Beizaras και Levinckas* κατά Λιθουανίας. Ελευθερία έκφρασης, ιδιωτική ζωή και ρατσιστικά (ομοφοβικά) σχόλια στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 82

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-507/17, *Google* (Εδαφικό πεδίο της διαγραφής συνδέσμων), 24.09.2019, ECLI:EU:C:2019:772. Υποχρέωση διαγραφής συνδέσμων που αντιστοιχούν στα κράτη μέλη του φορέα εκμετάλλευσης μηχανής αναζήτησης, Αρμ 2/2020, σ. 315

ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΥ Ε. / ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Δ., Δυναμικές αποφάσεις στον τομέα της διαδικτυακής πειρατείας («Dynamic Site Blocking»), ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 233

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Αγία Σοφία και διεθνές δίκαιο, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 275

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Η αμυντική θωράκιση των ελληνικών νησιών του Αιγαίου κατά το διεθνές και ευρωπαϊκό δίκαιο, ΕφημΔΔ 4/2020, σ. 362

ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Η εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης στην υφαλοκρηπίδα και την ΑΟΖ των κρατών μελών, ΕυΔικ 2/2020, σ. 124

ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ – ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Το υποκείμενο του δικαιώματος άσκησης προσφυγής κατά απόφασης της ΕΚΤ περί ανάκλησης άδειας λειτουργίας πιστωτικού ιδρύματος (ΔΕΕ, 05.11.2019, C-663/17 P, C-665/17 P, C-669/17 P, ΕΚΤ κ.λπ./ *Trasta Komerbankaas* κ.λπ.), Αρμ 4/2020, σ. 637

ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ Γ., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-585/18, C-624/18 και C-625/18 Α. Κ. (Ανεξαρτησία του πειθαρχικού τμήματος του Ανωτάτου Δικαστηρίου), 19.11.2019, ECLI:EU:C:2019:982. Το ΔΕΕ ενισχύει και εμπλουτίζει τα κοινά χαρακτηριστικά των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων, ΕλλΔνη 3/2020, σ. 899

ΞΕΦΤΕΡΗ Σ., Προϋποθέσεις παραδεκτού της προδικαστικής παραπομπής: μορφή, περιεχόμενο και αιτιολογία της αίτησης προδικαστικής απόφασης, ΕυΔικ 2/2020, σ. 137

ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΕ ΑΣΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Ευρωπαϊκή διαταγή πληρωμής στην πράξη, Αρμ 2/2020, σ. 345

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ - ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ Χ., Παρατηρήσεις I στην απόφαση του ΔΕφΑΘ 2021/2020. Το τεκμήριο αθωότητας, η αρχή *ne bis in idem* και η εφαρμογή του άρθρου 5 παρ. 2 ΚΔΔ: μία νομική σχέση που πρέπει να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται με ευρύτητα, ΔιΔικ 6/2020, σ. 910

ΚΙΤΣΑΚΗ Μ., Παρατηρήσεις II στην απόφαση του ΔΕφΑΘ 2021/2020. Τεκμήριο αθωότητας και αναγκαστική εκτέλεση, ΔιΔικ 6/2020, σ. 910

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Ένας νομικός Λάζαρος... η αξιακή ομοιογένεια και ο συνταγματικός πλουραλισμός ως μέσα άρσης των συγκρούσεων μεταξύ εννόμων τάξεων: παρουσίαση της απόφασης ΣτΕ Ολ 359/2020, ΘΠΔΔ 6/2020, σ. 487

ΣΗΜΑΝΤΗΡΑΣ Ν., Ισχύς, στάθμιση και όρια της αρχής *ne bis in idem* στο πλαίσιο του ελληνικού συστήματος δυαδικών κυρώσεων μετά την ΣτΕ Ολ 359/2020, ΘΠΔΔ 6/2020, σ. 495

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

ΑΝΔΡΙΑΝΕΣΗΣ Α., Θετικοποίηση των εναρμονισμένων τεχνικών προτύπων και δικαστικός έλεγχος (Παρατηρήσεις επί της απόφασης ΔΕΕ C-613/14, *James Elliot Construction Limited v Irish Asphalt Limited*, της 27ης Οκτωβρίου 2016), Αρμ 11/2020, σ. 1974

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ Ε., Ζητήματα εκπλήρωσης της παροχής κατά τη μεταφορά κεφαλαίων μέσω Τράπεζας, Αρμ 3/2020, σ. 529

ΓΙΟΒΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ρ., Ζητήματα οριοθέτησεως της ενωσιακής ελευθερίας κυκλοφορίας κεφαλαίων των α. 63 επ. ΣΛΕΕ από τις λοιπές ενωσιακές ελευθερίες, Αρμ 4/2020, σ. 611

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΚΡΙΚΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-168/19 και C-169/19, *Istituto nazionale della previdenza sociale*, 30.04.2020, ECLI:EU:C:2020:338. Σύμβαση για την αποφυγή της διπλής φορολογίας των εισοδημάτων και αρχές της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων και της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 227

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-380/18, E.P. (Απειλή για τη δημόσια τάξη), 12.12.2019, ECLI:EU:C:2019:1071. Απειλή για τη δημόσια τάξη: αυστηρότεροι όροι για τους πολίτες τρίτων χωρών, Αρμ 4/2020, σ. 728

ΝΑΤΣΙΟΥ Κ., Η ασφαλιστική κάλυψη των διακινούμενων Ευρωπαίων πολιτών μέσω των κοινοτικών Κανονισμών 1408/1971 και 883/2004: η εξέλιξη της νομολογίας για τις οικογενειακές παροχές, ΘΠΔΔ 6/2020, σ. 546

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΙΔΗΣ Α., Οι υποχρεώσεις του διανομέα ασφαλιστικών προϊόντων έναντι του πελάτη σύμφωνα με την Οδηγία (ΕΕ) 2016/97 («IDD») και τον Ν 4583/2018, ΔΕΕ 10/2020, σ. 1129

ΠΛΙΑΤΣΙΚΑΣ Κ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-320/16, Uber France, 10.04.2018, ECLI:EU:C:2018:221. Συμβατότητα με το ευρωπαϊκό δίκαιο των περιορισμών που επιβάλλουν τα Κράτη-Μέλη σε «υπηρεσίες της κοινωνίας της πληροφορίας» που παρέχονται σε πολίτες Κράτους-Μέλους από ιδιώτες που κατοικούν/εδρεύουν σε άλλα Κράτη-Μέλη. Δυνατότητα προβολής των περιορισμών έναντι εκείνων που παρέχουν τις υπηρεσίες, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 104

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Α., Απόλυτη ακυρότητα αντίστροφης χρηματοδοτικής μίσθωσης (sale and lease back) λόγω μη τήρησης διατάξεων νόμιμης παροχής υπηρεσιών από θυγατρική ενωσιακού χρηματοδοτικού ιδρύματος και καταχρηστική επίκληση αυτής: με αφορμή την απόφαση ΠΠρΡόδου 214/2018, ΔΕΕ 8-9/2020, σ. 943

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

ΔΕΔΟΥΛΗ-ΛΑΖΑΡΑΚΗ Α., Η αρχή της φορολογικής εδαφικότητας, η ελευθερία της εγκατάστασης των εταιριών και η εταιρική φορολογία στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕφημΔΔ 4/2020, σ. 457

ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

ΨΑΡΡΑΣ Α., Εμπορικό Απόρρητο, ΕλλΔνη 5/2020, σ. 1344

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΑΡΓΑΛΙΑΣ Π., Η νέα αγορά ηλεκτροκίνησης, ΠερΔικ 3/2020, σ. 362

ΒΕΡΒΕΣΟΣ Ν., Ευθύνη από τη Διαχείριση του ειδικού λογαριασμού του άρθρου 40 του ν. 2773/1999 για τη στήριξη των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, Ενέργεια & Δίκαιο 31/2020, σ. 47

ΓΚΛΑΒΙΝΗΣ Π., Η αρμοδιότητα της ΡΑΕ για προσδιορισμό ή έλεγχο του ύψους των ανταλλαγμάτων των Υπηρεσιών Κοινής Ωφέλειας για τα έτη 2007-2011, Ενέργεια & Δίκαιο 31/2020, σ. 25

ΖΙΩΓΑΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-262/17, C-263/17 και C-273/17, Solvay Chimica Italia κ.λπ., 28.11.2018, ECLI:EU:C:2018:961. Συστήματα διανομής ηλεκτρικής ενέργειας, Ενέργεια & Δίκαιο 31/2020, σ. 184

ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Π., Νεώτερες εξελίξεις ως προς το ελληνικό δίκτυο διανομής φυσικού αερίου - Πλήρης ιδιοκτησιακός διαχωρισμός, Ενέργεια & Δίκαιο 31/2020, σ. 73

ΚΑΛΑΜΠΟΥΚΑ Μ., Κρατικές ενισχύσεις και ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, Ενέργεια & Δίκαιο 31/2020, σ. 84

ΜΠΙΘΕΛΗ Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 851/2020. Αίτηση αναίρεσης απόφασης του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών, με την οποία εκρίθη νόμιμη η επιβολή προστίμου σε προμηθεύτρια εταιρεία ηλεκτρικής ενέργειας από τη Ρ.Α.Ε., λόγω παράβασης υποχρέωσής της, Ενέργεια & Δίκαιο 31/2020, σ. 148

ΑΡΑΚΕ J. D. / ΒΡΑΥ D. / ΜΑΡΤΙΝΕΖ S. G., Taxation policies under the Energy Charter Treaty: lessons from the Spanish Saga Arbitral Awards, ΠερΔικ 3/2020, σ. 393

ΦΕΡΜΕΓΛΙΑ Μ., Regulatory approaches to coal phase-out in Italy: The Italian Capacity Mechanism, ΠερΔικ 3/2020, σ. 354

ΣΤΑΝΕΣΚΟΥ C.-G., «Farewell, but I am staying with you». Romania's hydrocarbon romance, ΠερΔικ 3/2020, σ. 346

URBAN S., Unconventional hydrocarbons in Poland: legal regulations and policies on shale gas and tight gas: Development, current state and outlook, ΠερΔικ 3/2020, σ. 371

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Π. / ΣΕΡΓΑΚΗ Κ., Κανονισμός (ΕΕ) 2019/452: νέο νομοθετικό πλαίσιο για τον έλεγχο των ξένων επενδύσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 147

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Η αποτυχία του ελληνικού νομικού συστήματος να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της Οδηγίας 1999/70 για την αποτροπή της καταχρηστικής προσφυγής σε συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα: νεότοκη μητέρα απολύεται χωρίς αποζημίωση από δημόσιο εκπαιδευτικό ίδρυμα – επί ευκαιρία της ΑΠ 107/2019, ΕΕργΔ 6/2020, σ. 753

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-103/18 και C-429/18, Sánchez Ruiz και Fernández Álvarez κ.λπ., 19.03.2020, ECLI:EU:C:2020:219. Διαδοχικές συμβάσεις ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα εργαζομένου ο οποίος καλύπτει επί μακρόν θέση εκτάκτου υπαλλήλου χωρίς να έχει διεξαχθεί διαγωνισμός, ΕΕργΔ 2/2020, σ. 879

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Ρυθμίσεις κατά των διακρίσεων στην εργασία των ατόμων με αναπηρία, ΔΕΕ 6/2020, σ. 678

ΕΡΜΙΔΟΥ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 662/2019. Σκέψεις για τον υπολογισμό των επιδομάτων εορτών και των αποδοχών και του επιδόματος αδείας. Η (α)συμβατότητα της αρεοπαγιτικής νομολογίας με τις θέσεις του Δ.Ε.Ε ως προς τις αποδοχές αδείας, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1455

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Η έννοια του αντικειμενικού λόγου κατά τη ρήτρα 4 της συμφωνίας-πλαίσιο για την εργασία ορισμένου χρόνου, ΕΕργΔ 6/2020, σ. 795

ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ Α., Η απαγόρευση διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου: οριοθέτηση της λειτουργίας της ρήτρας 4 της Οδηγίας 1999/70 από τη ρήτρα 5 αυτής με αφορμή την μη καταβολή αποζημίωσης απόλυσης στους εργαζομένους ορισμένου χρόνου, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1381

ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Θεωρητική, εκ του νόμου και νομολογική αντιμετώπιση της έννοιας «εξαρτημένη εργασία» στο εργατικό δίκαιο και διακρίσεις αυτής από άλλες έννομες σχέσεις, ΝοΒ 5/2020, σ. 955

ΠΕΡΤΣΙΝΙΔΟΥ Α., Σχόλιο στην απόφαση της Α.Π.Δ.Π.Χ. 44/2019. Το έννομο συμφέρον εργοδότη και εργαζομένου στον χώρο εργασίας – Διενέργεια στάθμισης, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1413

ΠΕΤΡΟΓΛΟΥ Π., Η Δ.Σ.Ε. 190 και η Σύσταση 206 του Ιουνίου 2019: Αναγνώριση της σεξουαλικής παρενόχλησης και της παρενόχλησης λόγω φύλου στην εργασία ως μορφών έμφυλης βίας, ΕΕργΔ 8/2020, σ. 993

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Η προστασία της μητρότητας κατά το ενωσιακό δίκαιο, ΕΕργΔ 8/2020, σ. 1009

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Πρόσθετη άδεια μητρότητας ή και πατρότητας; Με αφορμή την απόφαση Δ.Ε.Ε. της 18ης Νοεμβρίου 2020 επί της υποθέσεως C-463/19, Syndicat CFTC, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1395

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Συμβάσεις έργου που υποκρύπτουν παράνομη ενοικίαση εργαζομένων: με αφορμή την υπ' αρ. 43/2020 απόφαση του Μονομελούς Εφετείου Αθηνών, ΕΕργΔ 4/2020, σ. 555

MINE M., Διακρίσεις στην εργασία και την απασχόληση: επίκαιρη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕργΔ 6/2020, σ. 767

SUPIOT A., Η εργασία δεν είναι εμπόρευμα: το περιεχόμενο και το νόημα της εργασίας στον 21ο αιώνα, ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1131

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-778/16 και T-892/16, Ιρλανδία/Επιτροπή, 27.07.2020, ECLI:EU:T:2020:338. Ευνοϊκές φορολογικές αποφάσεις τύπου "tax rulings" για ενδοομιλικές συναλλαγές και κρατικές ενισχύσεις, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 381

ΓΙΟΒΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ρ., Κατά χρόνο και κατά περιεχόμενο αρμοδιότητα του Δ.Σ. να πιστοποιήσει την κάλυψη και την καταβολή μετοχικού κεφαλαίου της τακτικής αύξησης, ΔΕΕ 10/2020, σ. 1116

ΔΕΔΟΥΛΗ-ΛΑΖΑΡΑΚΗ Α., Η αρχή της φορολογικής εδαφικότητας, η ελευθερία της εγκατάστασης των εταιριών και η εταιρική φορολογία στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕφημΔΔ 4/2020, σ. 457

ΔΡΙΤΣΑΣ Σ., Ν. 4706/2020: το νέο νομικό πλαίσιο για την εταιρική διακυβέρνηση στην Ελλάδα, ΔΕΕ 8-9/2020, σ. 930

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Το εγχείρημα εναρμόνισης του εταιρικού δικαίου στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αρμ 11/2020, σ. 1801

ΛΙΒΑΔΑ Χ., Πτυχές της επίδρασης του δημοσίου τραπεζικού δικαίου στη διαμόρφωση σχέσεων ιδιωτικού δικαίου, ΔΕΕ 7/2020, σ. 798

ΜΠΑΡΜΠΑΣ Ν., Ζητήματα σχετικά με τη φορολογική μεταχείριση της υπεραξίας από τους μετασχηματισμούς μεταξύ κεφαλαιουχικών εταιριών σύμφωνα με την πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ, ΔΕΕ 5/2020, σ. 491

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Π., Η διάσπαση επιχειρήσεων στο νέο δίκαιο των εταιρικών μετασχηματισμών (ν. 4601/2019), ΝοΒ 4/2020, σ. 728

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΑΒΡΑΜΙΚΟΣ Α., Το υποκείμενο του δικαιώματος άσκησης προσφυγής κατά απόφασης της ΕΚΤ περί ανάκλησης άδειας λειτουργίας πιστωτικού ιδρύματος (ΔΕΕ, 05.11.2019, C-663/17 P, C-665/17 P, C-669/17 P, ΕΚΤ κ.λπ./Trasta Komerbankaas κ.λπ.), Αρμ 4/2020, σ. 637

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΡΑΣ Γ., Αυθαιρετώντας στο όνομα της Δημοκρατίας: η απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου επί του προγράμματος ποσοτικής χαλάρωσης της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 205

BENIZELΟΣ Ε., Η Ντοβίλ του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου - Η επαγγελία μας παθητικής και άνισης Ευρωζώνης, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 150

ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ Α., Η απόφαση Weiss του Bundesverfassungsgericht της 5ης Μαΐου 2020: μια δήλωση πίστης στην εθνική κυριαρχία και τη νομισματική ορθοδοξία, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 218

ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΚΑ Τ., Καρλσρούη κατά Λουξεμβούργου και Φραγκφούρτης: Γερμανία κατά Ευρώπης; Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 5ης Μαΐου 2020, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 157

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Ευρωπαϊκό δίκαιο και το Πολιτικό: η απόφαση Weiss του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 186

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Μια έμμεση πλην σαφής αμφισβήτηση της υπεροχής του ευρωπαϊκού έναντι του εθνικού δικαίου από τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 130

ΠΛΙΑΚΟΣ Α., Η απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 5.5.2020: από την κατανοητή αποτροπή στην ακατανόητη ρήξη, ΕυΔικ 2/2020, σ. 113

ΣΗΜΑΝΤΗΡΑΣ Ν., Οι βασικές σκέψεις της απόφασης της 5ης Μαΐου 2020 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας στην υπόθεση Weiß σχετικά με το πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων (PSPP) της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 239

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(Βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ Μ., Η συλλογική διαπραγμάτευση και η δεικνυσιμία στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη: η ερμηνεία του άρθρου 6 παρ. 2 και 3 Ε.Κ.Χ./Α.Ε.Κ.Χ., ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1325

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Χ., Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης και Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου: συγκριτική προσέγγιση, ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1249

ΠΑΛΛΗ Β., Οι συνέπειες της δέσμευσης από το άρθρο 24 του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη στο δίκαιο της απόλυσης από συγκριτική σκοπιά, ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1299

ΣΙΝΟΥ Δ., Η επανεφεύρεση των κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ευρώπη: η επίδραση της νομολογίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων στη διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1269

ΣΤΑΓΚΟΣ Π., Προκλήσεις και αφορμές για μεταρρύθμιση της διαδικασίας συλλογικών προσφυγών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων: προς μια "τρίτη ζωή" του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1193

ΝΙΒΑΡΔ Σ., Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, οι Διεθνείς Συμβάσεις της Δ.Ο.Ε. και το Διεθνές Σύμφωνο του Ο.Η.Ε. για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα, ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1235

ΣΧΜΙΤΤ Μ., Η προστασία από την απόλυση δυνάμει των άρθρων 24 Α.Ε.Κ.Χ. και 30 Χ.Θ.Δ.Ε.Ε., ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1281

ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΤΕΝΙΔΗΣ Ι., Θεμελιώδεις αρχές κατά την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Δημοκρατία και θεσμική ισορροπία, Αρμ 4/2020, σ. 602

ΙΣΟΤΗΤΑ – ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-507/18, Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI, 23.04.2020, ECLI:EU:C:2020:289. Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 223

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-670/18, Comune di Gesturi, 02.04.2020, ECLI:EU:C:2020:272. Αρχή της ίσης μεταχείρισεως στην απασχόληση και την εργασία – Αποκλεισμός των συνταξιούχων του δημόσιου ή του ιδιωτικού δικαίου, Αρμ 6/2020, σ. 1083

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Η προστασία της μητρότητας κατά το ενωσιακό δίκαιο, ΕΕργΔ 8/2020, σ. 1009

ΤΣΙΝΑΣΛΑΝΙΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΛΣυνΟΛ 317/2020. Ισότητα των φύλων στον τομέα της συνταξιοδοτικής μεταχείρισης, ΘΠΔΔ 7/2020, σ. 650

ΜΙΝΕ Μ., Διακρίσεις στην εργασία και την απασχόληση: επίκαιρη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕργΔ 6/2020, σ. 767

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Πρώτες σκέψεις σχετικά με το Δίκαιο του Καταναλωτή μετά τις δύο νέες Οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το δίκαιο των συμβάσεων, ΔΕΕ 10/2020, σ. 1245

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-495/19, Kancelaria Medius, 04.06.2020, ECLI:EU:C:2020:431. Ερημοδικία και καταχρηστικοί όροι συναλλαγής, ΕΛΛΔνη 4/2020, σ. 1215

ΚΟΣΜΙΔΗΣ Τ., Το νομικό ελάττωμα στην πώληση κατά την Οδηγία 2019/771: έννοια, νομική φύση, συστηματική ένταξη και ενσωμάτωση στην εθνική έννομη τάξη, ΧρΙΔ 5/2020, σ. 327

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Η Οδηγία 2019/633 σχετικά με τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές στις σχέσεις μεταξύ επιχειρήσεων στην αλυσίδα εφοδιασμού γεωργικών προϊόντων και τροφίμων: περιεχόμενο και επιδράσεις στο ελληνικό δίκαιο, ΕΕμπΔ 2/2020, σ. 291

ΤΖΙΒΑ Ε., Επιθετικές εμπορικές πρακτικές και προστασία των καταναλωτών και ανταγωνιστών, Αρμ 4/2020, σ. 594

ΤΖΟΥΛΙΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-40/17, Fashion ID, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:629. Αρμοδιότητα ενώσεων καταναλωτών στον τομέα προστασίας προσωπικών δεδομένων, ΧρΙΔ 5/2020, σ. 357

ΤΖΟΥΛΙΑ Ε., «Fack Ju Göhte»: Σήματα που αντιτίθενται στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη και η δοκιμή του καταναλωτή “μέσης ευαισθησίας και ανεκτικότητας”, ΕπισΚΕΔ 2/2020, σ. 195

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ

ΚΑΡΒΕΛΑ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-610/18, AFMB κ.λπ., 16.07.2020, ECLI:EU:C:2020:565. Εφαρμοστέα νομοθεσία περί κοινωνικής ασφάλισης και έννοια του εργοδότη στην περίπτωση των διακινούμενων εργαζομένων, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 370

ΝΑΤΣΙΟΥ Κ., Η ασφαλιστική κάλυψη των διακινούμενων Ευρωπαίων πολιτών μέσω των κοινοτικών Κανονισμών 1408/1971 και 883/2004: η εξέλιξη της νομολογίας για τις οικογενειακές παροχές, ΘΠΔΔ 6/2020, σ. 546

ΤΣΙΝΑΣΛΑΝΙΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΛΣυνΟΛ 317/2020. Ισότητα των φύλων στον τομέα της συνταξιοδοτικής μεταχείρισης, ΘΠΔΔ 7/2020, σ. 650

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ Χ., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΣτΕ Ολ. 1439/2020 και 1443/2020. Περικοπές κυρίων συντάξεων, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 419

ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ Μ., Ετήσια άδεια αναψυχής: πρόσφατες εξελίξεις στη νομολογία του Δ.Ε.Ε. (οι αποφάσεις ΤSN και AKT, C-609/17 και C-610/17, Fetico C-588/18, Varhoven kasatsionen sad na Republika Bulgaria και Iccrea Banca, C-762/18 και C-37/19, ΕΕργΔ 7/2020, σ. 895

ΕΡΜΙΔΟΥ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 662/2019. Σκέψεις για τον υπολογισμό των επιδομάτων εορτών και των αποδοχών και του επιδόματος αδειάς. Η (α)συμβατότητα της αρεοπαγιτικής νομολογίας με τις θέσεις του Δ.Ε.Ε ως προς τις αποδοχές αδειάς, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1455

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-507/18, Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI, 23.04.2020, ECLI:EU:C:2020:289. Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 223

ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ Α., Η απαγόρευση διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου: οριοθέτηση της λειτουργίας της ρήτρας 4 της Οδηγίας 1999/70 από τη ρήτρα 5 αυτής με αφορμή την μη καταβολή αποζημίωσης απόλυσης στους εργαζομένους ορισμένου χρόνου, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1381

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-588/18, FETICO κ.λπ., 04.06.2020, ECLI:EU:C:2020:420. Ειδικές άδειες μετ' αποδοχών που παρέχουν τη δυνατότητα απουσίας από την εργασία προς κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών και υποχρεώσεων των εργαζομένων, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 366

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Η προστασία της μητρότητας κατά το ενωσιακό δίκαιο, ΕΕργΔ 8/2020, σ. 1009

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Πρόσθετη άδεια μητρότητας ή και πατρότητας; Με αφορμή την απόφαση Δ.Ε.Ε. της 18ης Νοεμβρίου 2020 επί της υποθέσεως C-463/19, Syndicat CFCT, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1395

ΣΚΑΝΔΑΛΗΣ Ι., Ο χρόνος εργασίας στην τηλεργασία, ΧρΙΔ 7/2020, σ. 499

ΤΣΑΟΥΣΗΣ Γ., Η Χριστιανική πίστη ως παράγων διαφύλαξης κοινωνικών δικαιωμάτων, ΘΠΔΔ 11/2020, σ. 995

ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕιρΑθ 420/2020. Η ανάδειξη της περιουσιακής όψης του δικαιώματος άδειας αναψυχής σε περίπτωση θανάτου του εργαζομένου, ΕΕργΔ 7/2020, σ. 911

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-778/16 και T-892/16, Ιρλανδία/Επιτροπή, 27.07.2020, ECLI:EU:T:2020:338. Ευνοϊκές φορολογικές αποφάσεις τύπου “tax rulings” για ενδοομιλικές συναλλαγές και κρατικές ενισχύσεις, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 381

ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1652/2020. Παράλειψη νομοθέτησης της ειδικής εισφοράς για τη χορήγηση της μη επιστρεπτέας ενίσχυσης, ΘΠΔΔ 11/2020, σ. 1043

ΤΣΟΥΛΟΥΦΑΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-627/18, Nelson Antunes da Cunha, 30.04.2020, ECLI:EU:C:2020:321. Καθεστώς ενισχύσεων το οποίο δεν συμβιβάζεται με την εσωτερική αγορά, ΔΕΕ 8-9/2020, σ. 971

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ Β. / ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ Μ., Κρατικές ενισχύσεις υπό οριακές συνθήκες υγειονομικής κρίσης, ΔΕΕ 6/2020, σ. 641

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Η ευρωπαϊκή και εθνική διάσταση του προσφυγικού – μεταναστευτικού ζητήματος, ΘΠΔΔ 6/2020, σ. 560

ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-349 έως C-351/18, Kanyeba, 07.11.2019, ECLI:EU:C:2019:936. Όταν επιβάτης επιβιβάζεται σε αμαξοστοιχία η πρόσβαση στην οποία είναι ελεύθερη χωρίς να έχει αγοράσει εισιτήριο, συνάπτει σύμβαση με τον μεταφορέα, Αρμ 3/2020, σ. 516

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-502/18, CS κ.λπ., 11.07.2019, ECLI:EU:C:2019:604. Αποζημιώσεις επιβατών αεροπορικών μεταφορών, Αρμ 1/2020, σ. 146

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-584/18, Blue Air - Airline Management Solutions, 30.04.2020, ECLI:EU:C:2020:324. Αερομεταφορές – Απλουστευμένο καθεστώς για τον έλεγχο των προσώπων στα εξωτερικά σύνορα, ΧρΙΔ 7/2020, σ. 520

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΘΕΟΤΟΚΑΤΟΥ Α., Η αόριστη κυβερνητική λογοδοσία, ΔιΔικ 3/2020, σ. 360

ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Ε., Δημοσιονομικές διορθώσεις σε περιπτώσεις παραβάσεων της κοινοτικής και εθνικής έννομης τάξης για την ανάκτηση των καταβληθέντων ποσών, ΔιΔικ 3/2020, σ. 367

ΜΑΥΡΙΔΗΣ Σ., Οι δεσμεύσεις διαχείρισης του δημοσίου χρήματος υπό το πρίσμα των κανόνων της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Διακυβέρνησης, ΔιΔικ 3/2020, σ. 402

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ., Η ειδική έκθεση του Ευρωπαϊκού Ελεγκτικού Συνεδρίου για τα εθνικά δημοσιονομικά πλαίσια, ΕφημΔΔ 3/2020, σ. 304

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ C-549/18, Επιτροπή/Ρουμανία (Καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες), 16.07.2020, ECLI:EU:C:2020:563 και C-550/10, Επιτροπή/Ιρλανδία (Καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες), 16.07.2020, ECLI:EU:C:2020:564. Επιβολή χρηματικών κυρώσεων με βάση το άρθρο 260 παρ. 3 ΣΛΕΕ λόγω μη κοινοποίησης μέτρων μεταφοράς Οδηγίας, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 374

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΑΝΑΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Ε.-Κ. / ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» στο ελληνικό Δημόσιο Δίκαιο: μία επαναξιολόγηση νομικών βεβαιωτήτων, ΕφημΔΔ 3/2020, σ. 345

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Αναδάσωση και δικαίωμα στην ιδιοκτησία κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ και των εθνικών δικαστηρίων, ΠερΔικ 2/2020, σ. 202

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-280/18, Flausch κ.λπ., 07.11.2019, ECLI:EU:C:2019:928. Συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για αδειοδοτική διαδικασία έργων που επηρεάζουν το περιβάλλον στην ενωσιακή έννομη τάξη, ΕυΔικ 2/2020, σ. 186

ΚΑΛΛΙΑ Α., Η προστασία του περιβάλλοντος στην Αρχαία Ελλάδα: συγκριτική θεώρηση με το ισχύον περιβαλλοντικό δίκαιο, ΠερΔικ 3/2020, σ. 400

ΚΑΤΣΑΝΟΣ Α., Κριτική θεώρηση της αντίληψης περί εκσυγχρονισμού στο νέο νόμο για το περιβάλλον σε σχέση με τις σύγχρονες τάσεις του περιβαλλοντικού δικαίου, ΕυΔικ 2/2020, σ. 152

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-298/19, Επιτροπή/Ελλάδα (Νιτρορύπανση), 27.02.2020, ECLI:EU:C:2020:133. Παράβαση κράτους μέλους – Προστασία των υδάτων από τη νιτρορύπανση γεωργικής προελεύσεως, Αρμ 5/2020, σ. 921

ΜΑΝΙΑΤΗΣ Α., Ισπανία, η χειρότερη μαθήτρια της τάξης του Ευρωπαϊκού Δικαίου Περιβάλλοντος, ΠερΔικ 3/2020, σ. 462

ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ Β., Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στις περιβαλλοντικές διαφορές στη διοικητική δίκη, ΠερΔικ 2/2020, σ. 179

ΝΙΚΟΛΗ Κ., Γενικές αρχές του δικαίου προστασίας του περιβάλλοντος, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 163

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και η προστασία του περιβάλλοντος στην ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ΠερΔικ 2/2020, σ. 215

ΠΟΥΙΚΛΗ Κ., Το δικαίωμα στο νερό και ο περιβαλλοντικός ρατσισμός στην Ευρώπη: σκέψεις με αφορμή την απόφαση του ΕΔΔΑ Hudorovič και λοιποί κατά Σλοβενίας, ΠερΔικ 2/2020, σ. 263

ΣΦΗΝΙΑΔΑΚΗ Π., Η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και η προστασία του δάσους, ΠερΔικ 3/2020, σ. 419

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ., Το νέο νομικό πλαίσιο για τη διαχείριση των στερεών αποβλήτων στην Ελλάδα: θεσμικές παρεμβάσεις για τη συνεκτική αντιμετώπιση των ζητημάτων, ΠερΔικ 3/2020, σ. 407

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗ Ι., Πρόσβαση στη δικαιοσύνη για την προστασία του περιβάλλοντος: το έννομο συμφέρον στην Κύπρο υπό το φως της Σύμβασης του Άρχου και της εφαρμογής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ΠερΔικ 2/2020, σ. 224

ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ., Περιορισμοί της ιδιοκτησίας και δικαστική προστασία του περιβάλλοντος: εθνικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο: εισαγωγικό σημείωμα, ΠερΔικ 2/2020, σ. 177

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΑΪΛΑΜΑΚΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-833/18, Brompton Bicycle, 11.06.2020, ECLI:EU:C:2020:461. Άρθρα 2-5 της Οδηγίας 2001/29/ΕΚ – Η προστασία που παρέχεται δυνάμει του προβλεπόμενου από τις εν λόγω διατάξεις δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας καλύπτει και προϊόν, του οποίου το σχήμα είναι, τουλάχιστον εν μέρει, απαραίτητο για την επίτευξη τεχνικού αποτελέσματος, ΧρΙΔ 8/2020, σ. 630

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-833/18, Brompton Bicycle, 11.06.2020, ECLI:EU:C:2020:461. Πρωτοτυπία και τεχνικές δημιουργίες, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 307

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Σημείωμα στην απόφαση του ΔΕΕ C-263/18, *Nederlands Uitgeversond* και *Groep Algemene Uitgevers*, 19.12.2019, ECLI:EU:C:2019:1111. Η ψηφιακή μεταπώληση «μεταχειρισμένων» ηλεκτρονικών βιβλίων (e-books) υπό το πρίσμα της αρχής περί (μη) ανάλωσης, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 115

ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Δ., Οι ρυθμίσεις του νόμου 4672/2020 για την πνευματική ιδιοκτησία και τα άτομα με ειδικές ανάγκες, ΧρΠΔ 8/2020, σ. 566

ΚΟΡΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΓΓΕΛΗ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1009/2020. Συνταγματική και σύμφωνη με τη Συνθήκη ΛΕΕ η απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού για την ανάθεση στον ΟΠΙ έκτακτης διαχείρισης των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας των μελών της ΑΕΠΙ μετά την ανάκληση της άδειας λειτουργίας της, ΘΠΔΔ 7/2020, σ. 610

ΛΕΦΑΚΗΣ Λ., Εμβόλια κατά της νόσου COVID-19 και δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας: συμβολή σε μια σύγχρονη προσέγγιση του δικαίου της ευρεσιτεχνίας, ΔΕΕ 11/2020, σ. 1254

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Μ.-Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-265/19, *Recorded Artists Actors Performers*, 08.09.2020, ECLI:EU:C:2020:677. Δικαίωμα ερμηνευτών ή εκτελεστών καλλιτεχνών σε εύλογη αμοιβή η οποία κατανέμεται μεταξύ αυτών και των παραγωγών φωνογραφημάτων, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 387

ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ Χ.Π. / ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Γ. Στ., Ζητήματα διεθνούς δικαιοδοσίας και εφαρμοστέου δικαίου σε διαφορές σχετικές με ευρωπαϊκά σήματα και βιομηχανικά σχέδια: ιδίως επί αρνητικών αναγνωριστικών περί μη παραποίησης/απομίμησης και αδικοπρακτικών αγωγών αποζημίωσης λόγω προσβολής του θεμιτού και ελεύθερου ανταγωνισμού, σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο (γνwm.), ΔΕΕ 10/2020, σ. 1089

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α., Η πρωτοτυπία στο μουσικό έργο, Αρμ 4/2020, σ. 585

ΣΑΜΑΡΤΖΗ Β., Παρατηρήσεις στην ΓνωμΝΣΚ 47/2020. Έκτακτη/προσωρινή διαχείριση πνευματικών δικαιωμάτων: έκταση, περιεχόμενο, τρόπος και χρόνος ανάληψης έκτακτης διαχείρισης και μεταφορά δραστηριότητας στον διάδοχο ΟΣΔ, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 329

ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΥ Ε. / ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Δ., Δυναμικές αποφάσεις στον τομέα της διαδικτυακής πειρατείας («Dynamic Site Blocking»), ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 233

ΧΑΡΑΚΤΙΝΙΩΤΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1009/2020. Οργανισμοί συλλογικής διαχείρισης και έννοια της επιχείρησης υπό το πρίσμα του δικαίου του ανταγωνισμού, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 316

ΧΙΟΥ Θ., Ανάλωση κατά προτίμηση; Σκέψεις για το Ευρωπαϊκό Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας στο ψηφιακό περιβάλλον με αφορμή την απόφαση του ΔΕΕ «Tom Kabinet» (C-263/18), ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 301

ΧΙΟΥ Θ., Τεχνητή Νοημοσύνη και Πνευματική Ιδιοκτησία: σε ποιον ανήκουν οι δημιουργίες μηχανών;, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 200

ΦΑΡΡΑΣ Α., Εμπορικό Απόρρητο, ΕλλΔνη 5/2020, σ. 1344

ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΔΑΛΑΚΟΥΡΑΣ Θ., Η πραγματογνωμοσύνη ως μέσο απόδειξης στην ποινική δίκη: οι ρυθμίσεις του νέου ΚΠΔ υπό το φως της νομολογίας του ΕΔΔΑ και του ΑΠ, ΠοινΧρ 8/2020, σ. 561

ΛΑΖΑΝΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 11.06.2020 στην υπόθεση P.N. κατά Γερμανίας. Λήψη και διατήρηση δεδομένων ταυτοποίησης (identification data) στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, ΠοινΧρ 8/2020, σ. 635

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Αγία Σοφία και διεθνές δίκαιο, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 275

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

ΚΗΠΟΥΡΙΔΟΥ Κ., Τα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα για την εμπορία ανθρώπινων οργάνων και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση της σχετικής ελληνικής νομοθεσίας, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 157

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΒΡΕΤΤΟΥ Χ., Ελευθερία της έκφρασης και δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 24

ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ. / ΠΑΛΙΟΥΡΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 681/2020. Παράνομη άρνηση ικανοποίησης των δικαιωμάτων πρόσβασης στα δεδομένα και πρόσβασης στα έγγραφα, ΔιΔικ 6/2020, σ. 920

ΓΑΝΙΑΡΗΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 40/2020. Παράβαση διατάξεων περί προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΠοινΧρ 8/2020, σ. 589

ΙΓΓΛΕΖΑΚΗΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-311/18, *Facebook Ireland* και *Schrems*, 16.07.2020, ECLI:EU:C:2020:559. Διασυνοριακή διαβίβαση δεδομένων, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 280

ΚΑΡΚΑΤΖΟΥΝΗΣ Β. / ΜΗΤΡΟΥ Λ., Online διαφήμιση και προστασία προσωπικών δεδομένων, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 5

ΚΑΡΚΑΤΖΟΥΝΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του Conseil d'Etat 434684/19.6.2020. Απαγόρευση cookie walls και άλλες πτυχές της συγκατάθεσης για τη χρήση cookies και άλλων ιχνηλατών (trackers), ΕφημΔΔ 3/2020, σ. 267

ΚΑΡΦΗ Ζ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-311/18, Facebook Ireland και Schrems, 16.07.2020, ECLI:EU:C:2020:559. Ανεπαρκές το επίπεδο προστασίας στις ΗΠΑ για τη μαζική διαβίβαση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από οργανισμούς εγκατεστημένους στην ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 359

ΚΑΤΣΑΡΑΣ Ε., Η ανάγκη αναθεώρησης της εξαίρεσης της «προσωπικής/οικιακής δραστηριότητας» από το δίκαιο προσωπικών δεδομένων, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 245

ΚΟΛΛΙΑΣ Β.-Α., Προσωπικά δεδομένα, εργαζόμενοι και συμφωνητικά εμπιστευτικότητας – Όταν ο εργοδότης είναι ταυτόχρονα υπεύθυνος επεξεργασίας και εκτελών την επεξεργασία στον Ιδιωτικό Τομέα, Αρμ 9/2020, σ. 1599

ΚΟΜΝΙΟΣ Κ., Η αξιολόγηση του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων: διαδικασία, γνώμες, προτάσεις, Αρμ 7/2020, σ. 1129

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 171/2019. Τρόπος ενημέρωσης δανειολήπτη κατά τη διαβίβαση δεδομένων σε Εταιρίες Ενημέρωσης Οφειλετών, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 172

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 3/2020. Ενημέρωση για τις κατηγορίες αποδεκτών, όταν ένας τουλάχιστον αποδέκτης είναι γνωστός, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 301

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΠρΠ 211/2020. Επίκληση ως αποδεικτικών μέσων εγγράφων που περιέχουν προσωπικά δεδομένα. Έλλειψη πταίσματος εναγομένων ως προς το παράνομο της επεξεργασίας, ΧρΙΔ 7/2020, σ. 541

ΜΥΛΩΣΗ Μ. / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΙΓΥΠΤΙΑΔΟΥ Ε., Η ενημέρωση του υποκειμένου των προσωπικών δεδομένων σύμφωνα με τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων και τον Ν 4624/2019: κριτικές σκέψεις, ΔΙΤΕ 2/2020, σ. 188

ΞΕΪΝΗ Α. / ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Ι., Κλινικές μελέτες και επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΘΠΔΔ 5/2020, σ. 391

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ Φ., Ζητήματα συνταγματικότητας στην εξ αποστάσεως σχολική εκπαίδευση, ΕφημΔΔ 3/2020, σ. 292

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ Ολ 3/2020. Εξαιρέσεις από την αρχή του περιορισμού του σκοπού στο νέο δίκαιο προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΕλλΔνη 5/2020, σ. 1387

ΠΕΡΤΣΙΝΙΔΟΥ Α., Σχόλιο στην απόφαση της Α.Π.Δ.Π.Χ. 44/2019. Το έννομο συμφέρον εργοδότη και εργαζομένου στον χώρο εργασίας – Διενέργεια στάθμισης, ΕΕργΔ 10/2020, σ. 1413

ΠΗΛΑΒΑΚΗ Δ., Αστική ευθύνη του υπεύθυνου και εκτελούντος την επεξεργασία βάσει του Κανονισμού 679/2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ΝοΒ 6/2020, σ. 1369

ΣΚΟΝΔΡΑ Μ., Συστήματα βιντεοεπιτήρησης, αναγνώριση προσώπου και προστασία προσωπικών δεδομένων, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 45

ΣΤΕΡΓΙΑΔΗΣ Α., Περί του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων και άλλων (καινών) δαιμονίων: οι ρυθμίσεις για την προστασία των δεδομένων με έμφαση στην επιρροή τους στη σχέση εργασίας και τη θεμελίωση δικαστικών αξιώσεων, ΔΕΕ 5/2010, σ. 518

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Πανδημία και Ιδιωτικότητα, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 57

ΤΖΟΥΛΙΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-40/17, Fashion ID, 29.07.2019, ECLI:EU:C:2019:629. Αρμοδιότητα ενώσεων καταναλωτών στον τομέα προστασίας προσωπικών δεδομένων, ΧρΙΔ 5/2020, σ. 357

ΣΗΜΑ

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-622/18, Cooper International Spirits κ.λπ., 26.03.2020, ECLI:EU:C:2020:241. Προσβολή σήματος που δεν έχει χρησιμοποιηθεί, πριν από την ημερομηνία έναρξης ισχύος της έκπτωσης του δικαιούχου του, ΕλλΔνη 3/2020, σ. 893

ΤΖΟΥΛΙΑ Ε., «Fack Ju Göhte»: Σήματα που αντιτίθενται στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη και η δοκιμή του καταναλωτή “μέσης ευαισθησίας και ανεκτικότητας”, ΕπισκΕΔ 2/2020, σ. 195

ΣΗΜΑ ΤΗΣ ΕΕ

ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑΣ Σ., Συλλογικό σήμα της ΕΕ με γεωγραφική ένδειξη, Αρμ 4/2020, σ. 555

ΚΡΗΤΙΚΟΥ Ν., Σημείωμα στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-307/17, adidas κατά EUIPO – Shoe Branding Europe (Représentation de trois bandes parallèles), 19.06.2019, ECLI:EU:T:2019:427. Κήρυξη ακυρότητας σήματος της ΕΕ για έλλειψη διακριτικού χαρακτήρα ή πώς η Adidas έχασε το «σήμα με τις τρεις λωρίδες», ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 138

ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ Χ.Π. / ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Γ. Στ., Ζητήματα διεθνούς δικαιοδοσίας και εφαρμοστέου δικαίου σε διαφορές σχετικές με ευρωπαϊκά σήματα και βιομηχανικά σχέδια: ιδίως επί αρνητικών αναγνωριστικών περί μη παραποίησης/απομίμησης και αδικοπρακτικών αγωγών αποζημίωσης λόγω προσβολής του θεμιτού και ελεύθερου ανταγωνισμού, σύμφωνα με το ενωσιακό δίκαιο (γνωμ.), ΔΕΕ 10/2020, σ. 1089

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-766/18 P, Foundation for the Protection of the Traditional Cheese of Cyprus named Halloumi κατά EUIPO, 05.03.2020, ECLI:EU:C:2020:170. Συλλογικό σήμα – Κίνδυνος συγχύσεως, ΧρΙΔ 6/2020, σ. 453

ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΡΑΣ Γ., Αυθαιρετώντας στο όνομα της Δημοκρατίας: η απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου επί του προγράμματος ποσοτικής χαλάρωσης της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 205

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., Η Ντοβίλ του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου - Η επαγγελία μας παθητικής και άνισης Ευρωζώνης, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 150

ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ Α., Η απόφαση Weiss του Bundesverfassungsgericht της 5ης Μαΐου 2020: μια δήλωση πίστης στην εθνική κυριαρχία και τη νομισματική ορθοδοξία, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 218

ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΚΑ Τ., Καρλσρούη κατά Λουξεμβούργου και Φραγκφούρτης: Γερμανία κατά Ευρώπης; Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 5ης Μαΐου 2020, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 157

ΜΕΤΑΞΑΣ Α., Ευρωπαϊκό δίκαιο και το Πολιτικό: η απόφαση Weiss του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 186

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Μια έμμεση πλην σαφής αμφισβήτηση της υπεροχής του ευρωπαϊκού έναντι του εθνικού δικαίου από τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 130

ΠΛΙΑΚΟΣ Α., Η απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 5.5.2020: από την κατανοητή αποτροπή στην ακατανόητη ρήξη, ΕυΔικ 2/2020, σ. 113

ΣΗΜΑΝΤΗΡΑΣ Ν., Οι βασικές σκέψεις της απόφασης της 5ης Μαΐου 2020 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας στην υπόθεση Weiß σχετικά με το πρόγραμμα αγοράς κρατικών ομολόγων (PSPF) της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ΕφημΔΔ 2/2020, σ. 239

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

ΜΟΥΖΑΚΗΣ Χ., Ο θεσμός των ηλεκτρονικών υπογραφών: η 20ετής πορεία – προοπτικές για το μέλλον, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 39

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΚΡΙΤΙΔΟΥ Ε., Ζητήματα εκπλήρωσης της παροχής κατά τη μεταφορά κεφαλαίων μέσω Τράπεζας, Αρμ 3/2020, σ. 529

ΛΙΒΑΔΑ Χ., Πτυχές της επίδρασης του δημοσίου τραπεζικού δικαίου στη διαμόρφωση σχέσεων ιδιωτικού δικαίου, ΔΕΕ 7/2020, σ. 798

ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ Φ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1039/2019. Δημοσιοποίηση συναλλαγών νομικών προσώπων που έχουν στενό δεσμό με πρόσωπα που ασκούν διευθυντικά καθήκοντα σε εκδότη κινητών αξιών εισηγμένων σε οργανωμένη αγορά, ΕΕμπΔ 2/2020, σ. 424

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ Β., Προϋποθέσεις παροχής υπηρεσιών leasing στην Ελλάδα από αλλοδαπό χρηματοδοτικό ίδρυμα (γνωμ.), ΔΕΕ 11/2020, σ. 1249

ΨΥΧΟΜΑΝΗΣ Σ., Οικονομία, δίκαιο και ηθική, στο παράδειγμα των τραπεζικών δραστηριοτήτων, Αρμ 4/2020, σ. 565

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ Β., Ο ελληνικός γενικός αντικαταχρηστικός κανόνας του άρθρου 38 ΚΦΔ μετά την ενσωμάτωση της ευρωπαϊκής οδηγίας κατά της φοροαποφυγής, ΕφημΔΔ 3/2020, σ. 315

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-778/16 και T-892/16, Ιρλανδία/Επιτροπή, 27.07.2020, ECLI:EU:T:2020:338. Ευνοϊκές φορολογικές αποφάσεις τύπου "tax rulings" για ενδοομιλικές συναλλαγές και κρατικές ενισχύσεις, ΕΕΕυρΔ 3/2020, σ. 381

ΔΕΔΟΥΛΗ-ΛΑΖΑΡΑΚΗ Α., Η αρχή της φορολογικής εδαφικότητας, η ελευθερία της εγκατάστασης των εταιριών και η εταιρική φορολογία στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕφημΔΔ 4/2020, σ. 457

ΔΡΥΛΛΕΡΑΚΗΣ Ι.Κ. / ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Ι., Η «μόνιμη εγκατάσταση» (fixed establishment) κατά το Κοινό Σύστημα ΦΠΑ: με αφορμή την ΣτΕ 1062/2019 και την απόφαση του ΔΕΕ, C-547/18, ΔΕΕ 5/2020, σ. 500

ΚΡΙΚΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-168/19 και C-169/19, Istituto nazionale della previdenza sociale, 30.04.2020, ECLI:EU:C:2020:338. Σύμβαση για την αποφυγή της διπλής φορολογίας των εισοδημάτων και αρχές της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων και της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 227

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-91/18, Επιτροπή/Ελλάδα (Τσίπουρο), 11.07.2019, ECLI:EU:C:2019:600. Μειωμένος συντελεστής ειδικού φόρου κατανάλωσης στο τσίπουρο και την τσικουδιά, Αρμ 1/2020, σ. 148

ΜΠΑΡΜΠΑΣ Ν., Ζητήματα σχετικά με τη φορολογική μεταχείριση της υπεραξίας από τους μετασχηματισμούς μεταξύ κεφαλαιουχικών εταιριών σύμφωνα με την πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ, ΔΕΕ 5/2020, σ. 491

ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ Β., Η αρχή της αναδρομικής εφαρμογής της ευνοϊκότερης κύρωσης στο πεδίο του φορολογικού δικαίου, ΔιΔικ 4/2020, σ. 571

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ., Η ιδιαίτερη φορολογική μεταχείριση των θρησκευμάτων, Αρμ 6/2020, σ. 953

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ Κ. / ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ Β., Επικαιροποίηση του ενωσιακού καταλόγου των μη συνεργάσιμων περιοχών φορολογικής δικαιοδοσίας, ΔΦΝ 1674/2020, σ. 979

ΣΚΟΥΖΟΣ Θ. / ΝΤΑΦΟΥΛΗ Ε., Το καθεστώς non-dom tax residency στην Ελλάδα και οι προβληματικές που ανακύπτουν, ΔΕΕ 11/2020, σ. 1272

ΤΣΙΟΥΛΚΑΣ Λ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕφΘεσ 1702/2019. Ne bis in idem: Ακύρωση φορολογικής οφειλής ΟΕ – Αθώωση νομίμου εκπροσώπου από ποινικό δικαστήριο, ΘΠΔΔ 5/2020, σ. 460

ARAQUE J. D. / BRAY D. / MARTINEZ S. G., Taxation policies under the Energy Charter Treaty: lessons from the Spanish Saga Arbitral Awards, ΠερΔικ 3/2020, σ. 393

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΚΤΕΝΙΔΗΣ Ι., Τα ελληνικά δικαστήρια και το δίκαιο του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, Αρμ 9/2020, σ. 1441

SCHMITT M., Η προστασία από την απόλυση δυνάμει των άρθρων 24 Α.Ε.Κ.Χ. και 30 Χ.Θ.Δ.Ε.Ε., ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1281

SEIFERT A., Το οριζόντιο αποτέλεσμα των κοινωνικών δικαιωμάτων του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., ΕΕργΔ 9/2020, σ. 1215

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Η εφαρμογή του άρθρου 15 της Σύμβασης της Χάγης για τις διασυνοριακές επιδόσεις στην πράξη, Αρμ 6/2020, σ. 1099

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Ευρωπαϊκή διαταγή πληρωμής στην πράξη, Αρμ 2/2020, σ. 345

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σημείωση στην απόφαση του ΔΕΕ C-80/19, Ε.Ε. (Διεθνής δικαιοδοσία και εφαρμοστέο δίκαιο στην κληρονομική διαδοχή), 16.07.2020, ECLI:EU:C:2020:569. Η συνήθης διαμονή του κληρονομούμενου κατά τον Κανονισμό 650/2012, ΕλλΔνη 5/2020, σ. 1513

ΚΑΛΑΝΤΖΗ Α., Acta jure imperii και Κανονισμός Βρυξέλλες Ια – Η επίκληση ασυλίας εκτέλεσης από διεθνή οργανισμό και η εφαρμογή του Καν. 1215/2012, με αφορμή την απόφαση ΔΕΕ, 3.9.2020, Supreme Site Services, C-186/19, Αρμ 12/2020, σ. 2013

ΚΟΥΡΤΗΣ Β., Διεθνής αναδοχή ανηλίκου – Ζητήματα κατά την εφαρμογή της διεθνούς Συμβάσεως της Χάγης του 1996 και του Κανονισμού Βρυξέλλες ΙΙα, Αρμ 2/2020, σ. 185

ΠΑΪΖΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-493/18, Tiger κ.λπ., 04.12.2019, ECLI:EU:C:2019:1046. Μεταβίβαση διεθνούς δικαιοδοσίας επί αγωγών πτωχευτικής ανακλήσεως: δοκιμάζοντας τη νομική στεγανότητα του κανονισμού, ΔΕΕ 5/2020, σ. 552

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 1405/2019. Η στάθμιση των συμφερόντων των διαδίκων κατά την επίδοση στην αλλοδαπή διαδικαστικών πράξεων που ασκούνται στην ημεδαπή, ΕλλΔνη 4/2020, σ. 1065

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-897/19 PPU, Ruska Federacija, 02.04.2020, ECLI:EU:C:2020:262. Αίτηση από τρίτο κράτος προς κράτος μέλος για την έκδοση πολίτη της ΕΖΕΣ, ΕΕΕυρΔ 2/2020, σ. 215

ΤΣΑΧΙΡΙΔΗΣ Σ., Η ευρωπαϊκή διαταγή δέσμευσης λογαριασμών ως (νέο) μέσο διασυνοριακής είσπραξης απαιτήσεων, ΝοΒ 3/2020, σ. 691

COVID-19

ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ε., Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία, ΔτΑ 84/2020, σ. 275

ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ Γ., Η Ευρωπαϊκή Ένωση απέναντι στην πανδημία, ΔτΑ 84/2020, σ. 325

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Πανδημία και Ιδιωτικότητα, ΔΙΤΕ 1/2020, σ. 57

ΤΣΙΛΙΩΤΗΣ Χ., Τα περιοριστικά μέτρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19 στο σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ΔτΑ 84/2020, σ. 431

ΤΣΙΛΙΩΤΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 2387/2020. Το ΣτΕ ως προάγγελος της συνταγματικότητας ενδεχόμενου υποχρεωτικού «αντί-Covid-19» εμβολιασμού, ΘΠΔΔ 11/2020, σ. 1015

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2020

I. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

1. ΑΡΘΡΑ

ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ (Ε.Α.), Αναπηρία και εύλογες προσαρμογές στην εργασία: διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό νομικό πλαίσιο προστασίας 467

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ (Σ.), Αγία Σοφία και διεθνές δίκαιο 275

ΒΡΕΤΤΟΥ (Β.Κ.), Η έννοια των μελλοντικών γενεών και η αναφορά τους στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ και στα εθνικά συντάγματα των χωρών της ΕΕ 37

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ (Χ.), Νικόλαος Βαλτικός και Γεώργιος Σπυρόπουλος: Λίγα λόγια στη μνήμη τους – Παρέμβαση στην επετειακή επιστημονική εκδήλωση για τα 100 χρόνια από την ίδρυση της Διεθνούς Οργανώσεως Εργασίας 273

ΖΕΡΔΕΛΗΣ (Δ.), Η προστασία από την απόλυση μετά τον ν. 4611/2019 1

ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ (Θ.Γ.) / ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ (Χ.), Ανεμογεννήτριες και Περιβάλλον: Δύσκολη εξίσωση και για το ΔΕΕ 453

ΚΗΠΟΥΡΙΔΟΥ (Κ.), Τα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα για την εμπορία ανθρωπίνων οργάνων και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση της σχετικής ελληνικής νομοθεσίας 157

ΜΑΜΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ (Ν.), Οι έννομες συνέπειες των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: απόψεις διεθνούς και εθνικού δικαίου 277

ΝΙΚΟΛΗ (Κ.), Γενικές Αρχές του Δικαίου Προστασίας του Περιβάλλοντος 163

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ (Π.) / ΣΕΡΓΑΚΗ (Κ.), Κανονισμός (ΕΕ) 2019/452: νέο νομοθετικό πλαίσιο για τον έλεγχο των ξένων επενδύσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση 147

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ (Α.) / ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ (Β.), Καινοτομία και φορολογία: Αναπτυξιακή φορολογική πολιτική για τις επενδύσεις και την απασχόληση και φορολογικά κίνητρα για τεχνολογία, έρευνα και ευρεσιτεχνίες - Μέρος Α' 435

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ (Ο.Γ.), Το νομικό πλαίσιο σφαιρικής ελευθέρωσης των συναλλαγών μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και Ιαπωνίας βάσει της Συμφωνίας Οικονομικής Εταιρικής Σχέσης 21

ΧΙΟΥ (Θ.), Ανάλυση κατά προτίμηση; Σκέψεις για το Ευρωπαϊκό Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας στο ψηφιακό περιβάλλον με αφορμή την απόφαση του ΔΕΕ «Tom Kabinet» (C-263/18) 301

2. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ (Α.), ΚΑΡΦΗ (Ζ.), ΚΡΙΚΑ (Μ.), ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ (Ε.), ΜΠΕΡΕΤΣΟΣ (Α.), ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.), ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.), ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.), ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Χ.),

- Δεκέμβριος 2019 – Φεβρουάριος 2020 65

- Μάρτιος – Μάιος 2020 195

- Ιούνιος – Αύγουστος 2020 331

- Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2020 499

3. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΕΔΔΑ

ΛΟΡΑΜ (Ε.),

- Νοέμβριος 2019 – Ιανουάριος 2020 119

- Φεβρουάριος – Απρίλιος 2020 239

- Μάιος – Ιούλιος 2020 397

- Αύγουστος – Οκτώβριος 2020 561

4. ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ (Χ.),

- Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολ.) της 14.07.2020 (Αποφάσεις αριθμ. 1439-1443/2020) 419

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 22.10.2020 (ΕΚΕΤΑ/Επιτροπή, C-274/19 P) 552

ΑΡΓΑΛΙΑΣ (Π.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 12.11.2019 (Επιτροπή/Ιρλανδία (Parc éolien de Derrybrien), C-261/18) 109

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Τριμελούς Διοικητικού Εφετείου Αθηνών (Τμ. 18ο) της 30.04.2020 (Απόφαση αριθμ. 1611/2020) 225

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ της 27.07.2020 (Ιρλανδία/Επιτροπή, T-778/16 και T-892/16) 381

ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ (Α.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 06.10.2020 (Jobcenter Krefeld, C-181/19) 542

ΚΑΛΛΙΔΟΥ (Α.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 13.02.2020 (Υπόθεση N.D. και N.T. κατά Ισπανίας, Προσφυγές Νος 8675/15 και 8697/15) 133

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 05.05.2020 (Υπόθεση Κόνεσι κατά Ρουμανίας, Προσφυγή Νο 3594/19) 251

ΚΑΡΒΕΛΑ (Σ.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 16.07.2020 (AFMB κ.λπ., C-610/18) 370

ΚΑΡΦΗ (Ζ.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 16.07.2020 (Facebook Ireland και Schrems, C-311/18) 359

ΚΡΙΚΑ (Μ.),			
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Τμ. Β') της 19.02.2020 (Απόφαση αριθμ. 272/2020)	137		
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 30.04.2020 (Istituto nazionale della previdenza sociale, C-168/19 και C-169/19)	227		
ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ (Ε.),			
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 23.04.2020 (Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI, C-507/18)	222		
ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ (Μ.-Χ.),			
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 08.09.2020 (Recorded Artists Actors Performers, C-265/19)	387		
ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.),			
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 04.06.2020 (FETICO κ.λπ., C-588/18)	366		
- Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ της 06.10.2020 (La Quadrature du Net κ.λπ., C-511/18, C-512/18 και C-520/18 και Privacy International, C-623/17)	535		
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),			
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 21.01.2020 (Banco de Santander, C-274/14)	102		
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 02.04.2020 (Ruska Federacija, C-897/19 PPU)	215		
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 10.07.2020 (Υπόθεση Mugemangango κατά Βελγίου, Προσφυγή No 310/15)	409		
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 15.10.2020 (Υπόθεση Muhammad και Muhammad κατά Ρουμανίας, Προσφυγή No 80982/12)	569		
ΣΤΑΥΡΟΥ (Λ.),			
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 28.01.2020 (Επιτροπή/Ιταλία (Directive lutte contre le retard de paiement), C-122/18)	95		
ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),			
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 03.03.2020 (X (Mandat d'arrêt européen – Double incrimination), C-717/18)	113		
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 02.04.2020 (Επιτροπή/Πολωνία (Mécanisme temporaire de relocalisation de demandeurs de protection internationale), C-715/17, C-718/17 και C-719/17)	230		
			- Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΔΕΕ της 16.07.2020 (Επιτροπή/Ρουμανία (Καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, C-549/18 και Επιτροπή/Ιρλανδία (Καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες), C-550/18)
			374
			- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 06.10.2020 (Bank Refah Kargaran/Συμβούλιο, C-134/19 P)
			546
			ΧΑΔΙΟΥ (Β.),
			- Παρατηρήσεις στην απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολ.) της 18.09.2020 (Απόφαση αριθμ. 1819/2020)
			581
			5. ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ
			ΖΑΧΟΥ (Μ.), ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),
			Αγροτική πολιτική
			- Αγορές
			178
			- Βιοποικιλότητα
			178
			- Βιώσιμο μέλλον
			178
			- Γεωργικά προϊόντα
			178
			- Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία
			54, 178
			- Κρίση δημόσιας υγείας
			178
			- Προγράμματα στήριξης αγροτικής αγοράς
			178
			- Σύστημα τροφίμων
			178
			- Τρόφιμα
			178
			Ανθρώπινα δικαιώματα
			- Αξιοπρέπεια
			57
			- Απασχόληση
			482
			- Ασυνόδετοι ανήλικοι
			58
			- Δημοκρατία
			57
			- Εθελοντική μετεγκατάσταση
			58
			- Εκπαίδευση
			482
			- Ένταξη
			482
			- Εξάλειψη αποκλεισμών
			57
			- Ισότητα
			57, 482
			- Κοινό πλαίσιο
			483
			- Κυρώσεις
			483
			- Μετανάστευση
			58
			- Παραβιάσεις
			483
			- Στέγαση
			482
			- Συμμετοχή
			482
			- Συνεργασία
			57
			- Υγεία
			482

Ανταγωνισμός

- Αγωγές αποζημίωσης	318
- Ανάγκη νέων εργαλείων	187
- Αναδυόμενες αγορές	188
- Αντιμονοπωλιακή νομοθεσία	318
- Αντιμονοπωλιακή πολιτική	187, 318
- Διασφάλιση ανταγωνισμού	187
- Ορισμός αγοράς	188
- Παγκόσμιες συναλλαγές	188
- Ψηφιοποίηση	188

Αντεγκληματική πολιτική

- Ξέπλυμα βρώμικου χρήματος	185
- Ομάδα χρηματοοικονομικής δράσης	185
- Παράνομες δραστηριότητες	185
- Σχέδιο δράσης	185
- Τρομοκρατία	185

Δημόσιες συμβάσεις

- Ανοικτά δεδομένα	488
- Δημόσια διοίκηση	488
- Δημόσιοι διαγωνισμοί	488
- Διαφάνεια	488
- Ποιότητα	488
- Πολιτική συνοχή της ΕΕ	488
- Ψηφιακή καινοτομία	488

Διεύρυνση ΕΕ

- Διάλογος	481
- Κράτος δικαίου	481
- Μεταρρυθμίσεις	481
- Προσχώρηση κρατών	481

Δικαιοσύνη

- Διασυνοριακή δικαστική συνεργασία	489
- Ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση	489
- Ευρωπαϊκή δικαστική κουλτούρα	489
- Ευρωπαϊκή Εισαγγελία	489
- Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης	489
- Παραπομπές στο ΔΕΕ	53
- Ψηφιοποίηση	489

Εκπαίδευση

- Δεξιότητες	177
- Επενδύσεις	177
- Ευρωπαϊκό Ταμείο Επενδύσεων	177
- Κατάρτιση	177

Ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων

- Άσυλο	314
- Ασφάλεια	314
- Δημόσια τάξη	314
- Διαχείριση συνόρων	314
- Ελευθέρωση θεωρήσεων	314
- Ιθαγένεια της ΕΕ	314
- Μετανάστευση	314

Εμπορική πολιτική

- Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές	186
- Δασμοί	186
- Διαιτησία	48
- Διεθνείς εμπορικές συναλλαγές	57
- Εμπορικές διαφορές	48, 57
- Εμπορική άμυνα	186
- ΠΟΕ	48, 57

Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά

- Οπτικοακουστικά μέσα	487
- Συμμόρφωση	487
- Ψηφιακή εποχή	487

Ένωση Ασφάλειας

- Ανθεκτικότητα	490
- Εξτρεμισμός	490
- Έρευνα	319
- Ευρωπόλ	490
- Καινοτομία	319
- Καταπολέμηση τρομοκρατίας	319, 490
- Κυβερνοανθεκτικότητα	490
- Κυβερνοασφάλεια	319, 490
- Μηχανισμός ανάκαμψης και ανθεκτικότητας της ΕΕ	490
- Πρόληψη υβριδικών απειλών	319
- Προστασία	490

Επενδύσεις

- Αγορά	485
- Άμεσες ξένες επενδύσεις	485
- Πλαίσιο συντονισμού	485
- Συνεργασία	485

Έρευνα

- COVID-19	180
- Ανταλλαγή	180
- Ερευνητικά δεδομένα	180
- Ευρωπαϊκή πλατφόρμα	180
- Συνεργασία	180

Εσωτερική αγορά			
- Ασφάλεια	321	- Κοινωνική Ευρώπη	46
- Αυτοκινητοβιομηχανία	321	- Κοινωνική προστασία	46
- Εποπτεία	321	- Μισθολογικές ανισότητες	186
Ευρωπαϊκή οικονομία		- Συνδικαλιστικές και εργοδοτικές οργανώσεις	186
- ΑΕΠ	49	- Συνθήκες εργασίας	46, 186
- Ανάπτυξη	49	Κρατικές ενισχύσεις	
- Αποτελεσματικότητα	50	- COVID-19	484
- Αύξηση ανεργίας	182	- Ανακεφαλαιοποίηση	484
- Δάνεια	182	- Ανθοκομικός τομέας παραγωγής	181
- Δημοσιονομική πολιτική	50	- Δικαιώματα εκπομπών αερίων	317
- Ελλιπής ανάκαμψη	182	- Ενιαία αγορά	316
- Εμπόριο	49	- Επενδύσεις	317
- Επενδύσεις	49	- Ευρυζωνικά δίκτυα	317
- Επιχειρήσεις	182	- Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία	317
- Εποπτεία	50	- Οικονομικό έγκλημα	316
- Θέσεις εργασίας	49	- Παροχή εγγυήσεων	181
- Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις	182	- Περιβάλλον	317
- Μέτρα στήριξης	182	- Προσωρινό πλαίσιο	181
- Μισθοί	49	- Ταμείο Εγγυοδοσίας	181
- Νοικοκυριά	182	- Τεχνολογικές εξελίξεις	317
- Οικονομική κρίση	182	- Υγειονομική κρίση	181
- Οικονομική πολιτική	50	- Φορολογική πολιτική	316
- Πληθωρισμός	49	- Φορολογική πρακτική	316
- Πτώση πληθωρισμού	182	- Χρηματοδοτική στήριξη	181, 316, 484
- Συρρίκνωση οικονομίας	182	Μεταναστευτική πολιτική	
- Τραπεζικοί κανόνες	182	- Αλληλεγγύη	322
Καταναλωτές		- Άσυλο	322
- Διαδικτυακές αγορές	49	- Ένταξη	322
- Δικαιώματα καταναλωτή	49	- Εργατικό δυναμικό	322
- Ηλεκτρονικά καταστήματα	49	- Κατανομή ευθύνης	322
- Ηλεκτρονικό εμπόριο	49	- Μετανάστευση	322
Κοινωνική πολιτική		- Προσφυγική κρίση	322
- Αναπτυξιακή στρατηγική	46	Περιβάλλον	
- Βιώσιμο μέλλον	46	- Βιώσιμη οικονομία	54, 178
- Δικαιοσύνη	46	- Βιωσιμότητα	484
- Έμφυλη βία	56	- Ενεργειακό σύστημα	320
- Εργαζόμενοι	186	- Ενοποίηση	320
- Ευημερία	46	- Επενδύσεις	320
- Ίσες ευκαιρίες	56	- Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία	54, 178, 317, 320
- Ισότητα φύλων	56	- Κλίμα	54
- Καταπολέμηση διακρίσεων	56	- Κλιματική ουδετερότητα	54
- Κατώτατος μισθός	186		

- Κρατικές ενισχύσεις	317	- Βελτίωση ελέγχου και περιθαλψης	51
- Κυκλική οικονομία	54	- Δημόσια υγεία	321
- Κύκλος ζωής προϊόντων	54	- Διάγνωση	51
- Πράσινο μέλλον	54	- Διασυνοριακές υγειονομικές απειλές	486
- Ρύπανση	484	- Εμβόλια	51
- Υγεία	484	- Ετοιμότητα	486
- Υδρογόνο	320	- Ευρωπαϊκή Ένωση Υγείας	487
- Χημικά προϊόντα	484	- Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών	321
Πνευματική ιδιοκτησία		- Θεραπεία	51
- Εμπορικές συμφωνίες	45	- Κατεπείγοντα μέτρα	51
- Ευρωπαϊκές επιχειρήσεις	45	- Κλινικές δοκιμές	184
- Τρίτες χώρες	45	- Μελλοντική δράση	51
Τελωνειακή ένωση		- Μέτρα πρόληψης	51, 52
- Βελτίωση συνεργασίας	486	- Παγκόσμια ημέρα κατά του καρκίνου	51
- Διευκόλυνση εμπορίου	486	- Περιορισμός ιού	51
- Τελωνειακοί έλεγχοι	486	- Πνευματική ιδιοκτησία	321
Τεχνολογία και διαδίκτυο		- Ποιότητα	487
- 5G	46	- Ποιότητα ζωής	51
- EuroHPC	324	- Συντονισμός	486
- Δίκτυα κινητής τηλεφωνίας	46	- Υγειονομική ασφάλεια	486, 487
- Δίκτυα πέμπτης γενιάς	46	- Υγειονομική κρίση	51
- Επικινδυνότητα	46	- Φαρμακευτική αγωγή	184, 487
- Επικοινωνίες	46	- Φαρμακευτική στρατηγική	184
- Εργαλειοθήκη	46	Φορολογία	
- Κυβερνοασφάλεια	47, 319	- Ανάπτυξη	315
- Κώδικας δεοντολογίας	188	- Δημόσια έσοδα	315
- Ρητορική μίσους	188	- Δίκαιη φορολόγηση	55
- Συστήματα τεχνητής νοημοσύνης	47	- Δίκαιοι όροι εργασίας	56
- Υπερυπολογιστική	324	- Ενωσιακός κατάλογος	55
- Ψηφιακές τεχνολογίες αιχμής	47	- Ευημερία	315
- Ψηφιακή στρατηγική	324	- Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας	56
- Ψηφιακός μετασχηματισμός	47	- Καταπολέμηση αδήλωτης εργασίας	56
Τουρισμός		- Καταχρηστικές φορολογικές πρακτικές	55
- Βραχυπρόθεσμη μίσθωση	58	- Οικονομική ανάκαμψη	315
- Κοινοχρησία δεδομένων	58	- Οικονομική δραστηριότητα	55
- Πλατφόρμες	58	- Τρίτες χώρες	55
- Συνεργατική οικονομία	58	- Φορολογική διαφάνεια	55
Υγεία		- Φορολογική δικαιοσύνη	315
- COVID-19	51, 180, 184	- Φορολογική πολιτική	315, 316
- Αναμόρφωση πλαισίου	486	Brexit	
- Αντιμετώπιση έκτακτης κατάστασης	51	- Αποχώρηση	45, 177, 313, 481
- Ασφάλεια	487	- Άρθρο 218 ΣΛΕΕ	45, 177, 313, 481

- Διαπραγματεύσεις	177, 313, 481
- Διασυνοριακές ανταλλαγές	313
- Επικύρωση συμφωνίας	45
- Μελλοντική εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	45, 177, 313, 481
- Μεταβατική περίοδος	45, 177, 313, 481
- Συμβούλιο	45, 177, 313, 481
- Συμφωνία αποχώρησης	177, 313, 481

6. e-ΠΙΚΑΙΡΑ ΝΟΜΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ (Κ. Π.),

- data.gov.gr: πλατφόρμα για τα ανοιχτά δεδομένα του Δημοσίου	496
- ΑΠΔΠΧ: Κατευθυντήριες Γραμμές σχετικά με τον COVID-19	64
- ΔΕΕ: πρώτη ερμηνεία του Κανονισμού περί ουδετερότητας του διαδικτύου	328
- ΕΕΤΤ: Έκθεση Ανοικτού Διαδικτύου 2019-2020	325
- ΕΕΤΤ: Υπηρεσίες Πολυμεσικής Πληροφόρησης μόνο με ρητή συγκατάθεση	62
- Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας: συστάσεις για ψηφιακή άμυνα σε βάθος	327
- Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας 2020-2025	496
- Εκσυγχρονισμός των συστημάτων απονομής δικαιούσων της ΕΕ	494
- Έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με το διαδίκτυο των πραγμάτων	325
- Η εργαλειοθήκη της ΕΕ για ασφαλή δίκτυα 5G	61
- Η στρατηγική της ΕΕ για τα δεδομένα και την τεχνητή νοημοσύνη στην ψηφιακή εποχή	62
- Νέο δυναμικό εργαλείο κατά της διαδικτυακής πειρατείας	326
- Οδηγίες κυβερνοασφάλειας στην εποχή του κορωνοϊού	191
- Παράταση καθεστώτος κυρώσεων στον κυβερνοχώρο	194
- Συστάσεις του Συνηγόρου του Καταναλωτή για τις ηλεκτρονικές συναλλαγές	493
- Τα οφέλη του κυβερνητικού νέφους (G-Cloud)	326
- Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εγκρίνει νέους κανόνες για τις πλατφόρμες crowdfunding	493
- Ψηφιακή Ακαδημία Πολιτών	193

7. ΠΑΙΔΕΙΑ-ΕΡΕΥΝΑ

ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ (Ν.),

- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν «Ενδυνάμωση της Θεσμικής Ικανότητας της Διεύθυνσης Πνευματικής Ιδιοκτησίας σχετικά με τη Διαχείριση και την Προστασία των Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας στα Ψηφιακά Δίκτυα» – Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	259
- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν «Ενίσχυση του Υπουργείου Φορολογίας της Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν σε θέματα ενδοομιλικών συναλλαγών και στην ανάπτυξη μέτρων κατά της φοροαποφυγής» – Δραστηριότητες Μαρτίου - Απριλίου	427

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ (Σ.),

- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με τη Γεωργία «Ενίσχυση των δυνατοτήτων για την Ύπηρεσία Λογιστικής Τυποποίησης, Αναφορών και Εποπτεία Ελεγκτών της Γεωργίας' (SARAS)» – Δραστηριότητες Ιανουαρίου - Φεβρουαρίου – Αποστολές εργασίας – Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	259
---	-----

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),

- Συμμετοχή στελεχών του ΚΔΕΟΔ σε επιστημονική συνάντηση με θέμα «Ελληνο-βουλγαρικές συζητήσεις: Το μέλλον της Ευρώπης»	142
- Ολοκλήρωση του Ερευνητικού Προγράμματος του ΚΔΕΟΔ με θέμα "Mutual trust in times of crisis of EU values – State of play and possible next steps" και έκδοση σχετικού τόμου	587

ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ (Α.),

- Ημερίδα εργασίας με θέμα «Συνεργασία αμερικανικών και ελληνικών ακαδημαϊκών φορέων»	141
---	-----

ΣΤΑΥΡΟΥ (Λ.),

- Σεμινάριο επιμόρφωσης εμπειρογνομόνων της SARAS	259
- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με το Αζερμπαϊτζάν «Ενδυνάμωση της Θεσμικής Ικανότητας της Διεύθυνσης Πνευματικής Ιδιοκτησίας σχετικά με τη Διαχείριση και την Προστασία των Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας στα Ψηφιακά Δίκτυα» – Δραστηριότητες Μαρτίου - Απριλίου	427

ΤΖΩΡΤΖΗ (Β.),

- Συμμετοχή της Γραμματέως του ΚΔΕΟΔ, κας Βιργινίας Τζώρτζη, σε Forum της «Διεθνούς Διαφάνειας Ελλάδος»	142
---	-----

ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),

- Παρουσίαση μελέτης του ΚΔΕΟΔ με θέμα «Εμπορικά Σήματα και Γεωγραφικές Ενδείξεις κατά το ενωσιακό και διεθνές πλαίσιο – Case Study: Η χρήση του όρου "Μακεδονία"»	141
--	-----

8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.),

- CHRISTIANA HJI PANAYI / WERNER HASLEHNER / EDOARDO TRAVERSA (eds), Research Handbook on European Union Taxation Law, εκδ. Edward Elgar Publishing, 2020, xvi+645 σελ. 261

- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, ΜΙΧΑΗΛ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), Δίκαιο Κρατικών Ενισχύσεων, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2020, xxxiii + 605 σελ. 429

ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ (Α.),

- ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΣΤ. ΣΤΥΛΙΑΝΙΔΗΣ, Συνταγματική αναθεώρηση 2019: Χαμένη ευκαιρία ή νέο Ξεκίνημα;, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2020, 215 σελ. 589

ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ (Λ.),

- Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2019 – Β' 145

- Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2020 433

ΚΑΡΦΗ (Ζ.),

- ANDRÁS JAKAB / DIMITRY KOCHENOV (επιμ.), The Enforcement of EU Law and Values – Ensuring Member States' Compliance, Oxford University Press, New York, 2017, xxxviii + 540 σελ. 430

ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ (Ε.),

- M. MULLER / C. MULDER, Proceedings before the European Patent Office: A Practical Guide to Success in Opposition and Appeal, Edward Elgar Publishing, 2020, xxiv + 230 σελ. 143

ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ (Μ.-Χ.),

- MARIOS PAPANDREOU, Lobbying the EU: Finding a balance between participatory and protected decision-making, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα, 2020, 170 σελ. 590

ΣΩΜΗ (Σ.), ΚΑΡΒΕΛΑ (Σ.),

- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Δ' Τρίμηνο 2019 - Α' Τρίμηνο 2020) 263

- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Β' Τρίμηνο 2020 - Γ' Τρίμηνο 2020) 593

II. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

C-274/14	Banco de Santander	21.01.2020	67, 102
C-517/17	Addis	16.07.2020	353
C-623/17	Privacy International	06.10.2020	535
C-715/17, C-718/17 και C-719/17	Επιτροπή/Πολωνία (Mécanisme temporaire de relocalisation de demandeurs de protection internationale)	02.04.2020	205, 230
C-78/18	Επιτροπή/Ουγγαρία (Transparence associative)	18.06.2020	339
C-92/18	Γαλλία/Κοινοβούλιο (Exercice du pouvoir budgétaire II)	25.06.2020	331
C-103/18 και C-429/18	Fernández Álvarez κ.λπ.	19.03.2020	210
C-122/18	Επιτροπή/Ιταλία (Directive lutte contre le retard de paiement)	28.01.2020	95
C-168/18	Pensions-Sicherungs-Verein	19.12.2019	82
C-175/18 P	PTC Therapeutics International/EMA	22.01.2020	67
C-177/18	Baldonado Martín	22.01.2020	83
C-178/18 P	MSD Animal Health Innovation και Intervet International/EMA	22.01.2020	67
C-228/18	Budapest Bank κ.λπ.	02.04.2020	198
C-236/18	GRDF	19.12.2019	89
C-261/18	Επιτροπή/Ιρλανδία (Parc éolien de Derrybrien)	12.11.2019	109
C-262/18 P και C-271/18 P	Επιτροπή/Dóvera zdravotná poisťovňa	11.06.2020	334
C-263/18	Nederlands Uitgeversverbond και Groep Algemene Uitgevers	19.12.2019	77
C-311/18	Facebook Ireland και Schrems	16.07.2020	358, 359
C-332/18 P	Μυτιληνίαιος Ανοnymos Εταιρία - Omilos Epicheiriseon	11.12.2019	71
C-341/18	Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Enrôlement des marins dans le port de Rotterdam)	05.02.2020	87
C-344/18	ISS Facility Services	26.03.2020	208
C-385/18	Arriva Italia κ.λπ.	19.12.2019	73
C-390/18	Airbnb Ireland	19.12.2019	75
C-398/18 και C-428/18	Bocero Torrico	05.12.2019	80
C-405/18	AURES Holdings	27.02.2020	78
C-406/18	PG	19.03.2020	204
C-418/18 P	Puppinck κ.λπ./Επιτροπή	19.12.2019	65
C-421/18	Ordre des avocats du barreau de Dinant	05.12.2019	88
C-435/18	Otis κ.λπ.	12.12.2019	72
C-442/18 P	EKT/Espírito Santo Financial (Portugal)	19.12.2019	66
C-447/18	Generálny riaditeľ Sociálneho poisťovníctva Bratislava	18.12.2019	79
C-450/18	Instituto Nacional de la Seguridad Social (Complément de pension pour les mères)	12.12.2019	81
C-507/18	Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI	23.04.2020	208, 222
C-511/18, C-512/18 και C-520/18	La Quadrature du Net κ.λπ.	06.10.2020	535
C-513/18	Autoservizi Giordano	30.01.2020	92
C-519/18	Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal (Regroupement familial - soeur de réfugié)	12.12.2020	86
C-535/18	Land Nordrhein-Westfalen	28.05.2020	346

C-549/18	Επιτροπή/Ρουμανία (Καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες)	16.07.2020	374
C-550/18	Επιτροπή/Ιρλανδία (Καταπολέμηση της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες)	16.07.2020	374
C-558/18 και C-563/18	Miasto Łowicz	26.03.2020	195
C-581/18	TÜV Rheinland LGA Products και Allianz IARD	11.06.2020	338
C-588/18	FETICO κ.λπ.	04.06.2020	346, 366
C-594/18 P	Αυστρία/Επιτροπή	22.09.2020	502
C-610/18	AFMB κ.λπ.	16.07.2020	345, 370
C-627/18	Nelson Antunes da Cunha	30.04.2020	196
C-641/18	Rina	07.05.2020	206
C-644/18	Επιτροπή/Ιταλία (Valeurs limites – PM10)	10.11.2020	521
C-648/18	Hidroelectrica	17.09.2020	505
C-649/18	A (Διαδικτυακή διαφήμιση και πώληση φαρμάκων)	01.10.2020	507
C-659/18	VW (Droit d'accès à un avocat en cas de non-comparution)	12.03.2020	203
C-670/18	Comune di Gesturi	02.04.2020	207
C-674/18 και C-675/2018	TMD Friction	09.09.2020	520
C-681/18	KG (Missions successives dans le cadre du travail interimaire)	14.10.2020	519
C-686/18	Adusbef κ.λπ.	16.07.2020	333
C-710/18	Land Niedersachsen (Périodes antérieures d'activité pertinente)	23.04.2020	212
C-717/18	X (Mandat d'arrêt européen - Double incrimination)	03.03.2020	113, 202
C-719/18	Vivendi	03.09.2020	512
C-724/18 και C-727/18	Cali Apartments	22.09.2020	513
C-754/18	Ryanair Designated Activity Company	18.06.2020	336
C-762/18 και C-37/19	Varhoven kasatsionen sad na Republika Bulgaria	25.06.2020	342
C-765/18	Stadtwerke Neuwied	02.04.2020	199
C-802/18	Caisse pour l'avenir des enfants (Enfant du conjoint d'un travailleur frontalier)	02.04.2020	213
C-806/18	JZ (Peine de prison en cas d'interdiction d'entrée)	17.09.2020	528
C-807/18 και C-39/19	Telenor Magyarország	15.09.2020	509
C-836/18	Subdelegación del Gobierno en Ciudad Real	27.02.2020	70
C-12/19 P	Troszczynski/Κοινοβούλιο	17.09.2020	499
C-21/19	P.F. Kamstra Recycling κ.λπ.	03.09.2020	524
C-24/19	A and Others () and à Nevele)	25.06.2020	348
C-32/19	Pensionsversicherungsanstalt (Cessation d'activité après l'âge du départ à la retraite)	22.01.2020	69
C-61/19	Orange Romania	11.11.2020	532
C-88/19	Alianța pentru combaterea abuzurilor	11.06.2020	350
C-129/19	Presidenza del Consiglio dei Ministri	16.07.2020	351
C-134/19 P	Bank Refah Kargaran/Συμβούλιο	06.10.2020	546
C-168/19 και C-169/19	Istituto nazionale della previdenza sociale	30.04.2020	212, 227
C-181/19	Jobcenter Krefeld	06.10.2020	517, 542
C-186/19	Supreme Site Services κ.λπ.	03.09.2020	530

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2020

C-206/19	KOB	11.06.2020	341
C-211/19	Készenléti Rendőrség	30.04.2020	209
C-223/19	YS (Επαγγελματικές συντάξεις στελεχών επιχειρήσεων)	24.09.2020	517
C-243/19	Veselibas ministrija	29.10.2020	516
C-254/19	Friends of the Irish Environment	09.09.2020	523
C-264/19	Constantin Film Verleih	09.07.2020	356
C-265/19	Recorded Artists Actors Performers	08.09.2020	387
C-272/19	Land Hessen	09.07.2020	355
C-274/19 P	EKETA/Επιτροπή	22.10.2020	552
C-343/19	Verein für Konsumenteninformation	09.07.2020	354
C-402/19	CPAS de Seraing	30.09.2020	526
C-433/19	Aktiva Finants	11.11.2020	529
C-454/19	ZW	19.11.2020	503
C-556/19	Eco TLC	21.10.2020	501
C-558/19	Impresa Pizzarotti (Avantage anormal consenti à une société non-résidente)	08.10.2020	511
C-566/19 PPU και C-626/19 PPU	Parquet général du Grand-Duché de Luxembourg () και Tours)	12.12.2019	85
C-897/19 PPU	Ruska Federacija	02.04.2020	215
C-36/20 PPU	Ministerio Fiscal (Autorité susceptible de recevoir une demande de protection internationale)	25.06.2020	352
C-195/20 PPU	Generalbundesanwalt beim Bundesgerichtshof (Αρχή της ειδικότητας)	24.09.2020	525

2. ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

T-732/16	Valencia Club de Fútbol/Επιτροπή	12.03.2020	197
T-778/16 και T-892/16	Ιρλανδία/Επιτροπή	15.07.2020	336, 381
T-901/16	Elche Club de Fútbol/Επιτροπή	12.03.2020	197
T-150/18 και T-345/18	BNP Paribas/ΕΚΤ	09.09.2020	531
T-552/19	Malacalza Investimenti/ΕΚΤ	25.06.2020	332

3. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. κατά Ρωσίας	12.11.2019	119
Ilias και Ahmed κατά Ουγγαρίας	21.11.2019	119
Z.A. και λοιποί κατά Ρωσίας	21.11.2019	213
Konkurrenten. No AS κατά Νορβηγίας	05.11.2019	126
Pamak και Bakir κατά Τουρκίας	03.12.2019	127
Petithory Lanzmann κατά Γαλλίας	12.11.2019	129
Beizaras και Levickas κατά Λιθουανίας	14.01.2020	130
N.D. και N.T. κατά Ισπανίας	13.02.2020	133, 247
Munteanu κατά Ρουμανίας	11.02.2020	239
Jidic κατά Ρουμανίας	18.02.2020	240
Gaughran κατά Ηνωμένου Βασιλείου	13.02.2020	241
Platini κατά Ελβετίας	11.02.2020	242

Hydrogonič και λοιποί κατά Σλοβενίας	10.03.2020	244
ATV ZRT κατά Ουγγαρίας	28.04.2020	246
Kövesi κατά Ρουμανίας	05.05.2020	251
M.N. και λοιποί κατά Βελγίου	05.05.2020	397
Γνωμοδότηση Συνταγματικού Δικαστηρίου της Αρμενίας	29.05.2020	399
S.M. κατά Κροατίας	25.06.2020	402
Σταυρόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδας	25.06.2020	404
Molla Sali κατά Ελλάδας	18.06.2020	405
Moustahi κατά Γαλλίας	25.06.2020	406
Mugemangango κατά Βελγίου	10.07.2020	409
Kotilainen και λοιποί κατά Φινλανδίας	17.09.2020	561
Roth κατά Γερμανίας	22.10.2020	562
M. κατά Γαλλίας	12.10.2020	563
I.S. κατά Ελβετίας	06.10.2020	564
Jecker κατά Ελβετίας	06.10.2020	565
Συνδικαλιστική Ένωση της Γενεύης κατά Ελβετίας	11.09.2020	566
GL κατά Ιταλίας	10.09.2020	567
Muhammad και Muhammad κατά Ρουμανίας	15.10.2020	569

4. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Συμβούλιο της Επικρατείας (Τμ. Β'), Απόφαση αριθμός 272/2020	19.02.2020	137
Τριμελές Διοικητικό Εφετείο Αθηνών (Τμ. 18ο), Απόφαση αριθμός 1611/2020	30.04.2020	255
Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ., Αποφάσεις αριθμός 1439 -1443/2020	14.07.2020	419
Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ., Απόφαση αριθμός 1819/2020	18.09.2020	581

III. ΛΗΜΜΑΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Αγροτική πολιτική

- Βιοποικιλότητα	178
- Βιώσιμο μέλλον	178
- Γεωργικά προϊόντα	178
- Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία	178
- Κρίση δημόσιας υγείας	178
- Προγράμματα στήριξης αγροτικής αγοράς	178
- Τρόφιμα	178

Ανθρώπινα δικαιώματα (ΕΕ)

(Βλ. επ. λήμμα ΕΣΔΑ)	
- Αξιοπρέπεια	57
- Ασουνόδευτοι ανήλικοι	58
- Δημοκρατία	57
- Δικαίωμα πραγματικής προσφυγής	204
- Δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο	203
- Εθελοντική μετεγκατάσταση	58
- Εμπορευματοποίηση ανθρωπίνων οργάνων	157
- Εξάλειψη αποκλεισμών	57, 482
- Ισότητα	57, 482
- Κυρώσεις	483
- Μεταμοσχεύσεις	157
- Μετανάστευση	58
- Ρομά	482
- Συνεργασία	57

Ανταγωνισμός

- Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές	186
- Αναδυόμενες αγορές	188
- Αντιμονοπωλιακή πολιτική	187, 318
- Αποκατάσταση ζημίας που προκλήθηκε από σύμπραξη	72
- Γνωστοποίηση εμπιστευτικών πληροφοριών	318
- Δασμοί	186
- Δεσπόζουσα θέση	255
- Διαταραπεζικές προμήθειες	198
- Εκπτώσεις πίστης	255
- Εκπτώσεις στόχου	255
- Κρατικές ενισχύσεις	71, 73, 181, 196, 197, 316, 317, 333, 334, 336, 381, 484, 501, 502
- Κριτήριο του εξίσου αποτελεσματικού ανταγωνιστή	255
- Νέα εργαλεία	187

- Παγκόσμιες συναλλαγές	188
- Παραγραφή	255
- Παραγωγή αλουμινίου	71
- Προτιμησιακό τιμολόγιο παροχής ηλεκτρικής ενέργειας βάσει σύμβασης	71
- Συμπράξεις εταιρειών	72, 198
- Συστήματα πληρωμών με κάρτα	198
- Ψηφιοποίηση	188

Αντεγκληματική πολιτική

- Ξέπλυμα βρώμικου χρήματος	185
- Ομάδα χρηματοοικονομικής δράσης	185
- Παράνομες δραστηριότητες	185
- Τρομοκρατία	185

Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

- Αποτελέσματα της παράδοσης	525
- Ασφάλεια δικαίου	113, 202
- Δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας	85, 203
- Δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο	203
- Δικαστική αρχή έκδοσης ΕΕΣ	85
- Εισαγγελικές αρχές	85
- Εκτέλεση ΕΕΣ	113, 202
- Έλεγχος διττού αξιολογίου	113, 202
- Ενδεχόμενη δίωξη για άλλες αξιόποινες πράξεις	525
- Θύματα εκ προθέσεως εγκλημάτων βίας	351

Άσυλο

- Αιφνίδια εισροή υπηκόων τρίτων χωρών	205, 230
- Αλληλεγγύη	322
- Ανάκληση καθεστώτος πρόσφυγα	352
- Αποφάσεις (ΕΕ) 2015/1523 και (ΕΕ) 2015/1601	205, 230
- Δημόσια τάξη	205, 230
- Δικαίωμα πραγματικής προσφυγής	204
- Εθνική ασφάλεια	205, 230
- Επαναπροώθηση	133
- Κατανομή ευθύνης	322
- Κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση διεθνούς προστασίας	204, 352
- Κοινή πολιτική ασύλου και επικουρικής προστασίας	204, 352

- Κράτηση	352	- Αλλοδαπές δικαστικές αποφάσεις	277
- Ομαδική απέλαση	133	- Παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά	275
- Προσωπική συνέντευξη	353		
- Προσωρινά μέτρα στον τομέα της διεθνούς προστασίας	205, 230	Διεύρυνση ΕΕ	
- Προσωρινός μηχανισμός μετεγκατάστασης	205, 230	- Κράτος δικαίου	481
- Υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου	397	- Μεταρρυθμίσεις	481
		- Προσχώρηση	481
Δημόσιες συμβάσεις		Δικαιοσύνη	
- Ανοικτά δεδομένα	488	- Αλλοδαπές δικαστικές αποφάσεις	277
- Δημόσιοι διαγωνισμοί	488	- Διασυνοριακή δικαστική συνεργασία	489
- Διαφάνεια	488	- Δικαστική ανεξαρτησία	102, 195
- Οριστικά αποκλεισθείς	581	- Ευρωπαϊκή δικαστική κατάρτιση	489
- Σύμβαση παραχώρησης	581	- Ευρωπαϊκή δικαστική κουλτούρα	489
- Ψηφιακή καινοτομία	488	- Ευρωπαϊκή Εισαγγελία	489
		- Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Καταπολέμησης της Απάτης	489
Διαδίκτυο - Ηλεκτρονικές επικοινωνίες		- Ισοβιότητα δικαστών	102
- 5G	46	- Παραπομπές στο ΔΕΕ	53, 102
- E-books	301	- Πειθαρχικό καθεστώς δικαστών	195
- EuroHPC	324	- Ψηφιοποίηση	489
- Διαδικτυακές αγορές	49		
- Δίκτυα κινητής τηλεφωνίας	46	Δικονομικό δίκαιο	
- Δίκτυα πέμπτης γενιάς	46	- Δεδικασμένο	277
- Επικινδυνότητα	46	- Εκτελεστότητα	277
- Επικοινωνίες	46		
- Εργαλειοθήκη	46	Εκπαίδευση	
- Ηλεκτρονικά καταστήματα	49	- Δεξιότητες	177
- Ηλεκτρονικό εμπόριο	49	- Επενδύσεις	177
- Καταναλωτές	49	- Κατάρτιση	177
- Κυβερνοασφάλεια	47, 319		
- Κώδικας δεοντολογίας	188	Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων	
- Ρητορική μίσους	188	- Αυτοκινητοβιομηχανία	321
- Συστήματα τεχνητής νοημοσύνης	47	- Ηλεκτρική ενέργεια	505
- Υπερυπολογιστική	324	- Ποσοτικοί περιορισμοί επί των εξαγωγών	505
- Ψηφιακές τεχνολογίες αιχμής	47		
- Ψηφιακή στρατηγική	324	Ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων	
- Ψηφιακός μετασχηματισμός	47	- Διάκριση λόγω ιθαγένειας	341
		- Δικαίωμα ιδιοκτησίας	333
Διεθνές δίκαιο		- Επιχειρηματική ελευθερία	333
- Αγία Σοφία	275	- Πιστωτικά ιδρύματα	333

- Προέλευση κεφαλαίων	339	Ελευθερία εγκατάστασης	
- Προσδιορισμός των φορολογητέων εσόδων εταιρειών	511	- Ανάλωση	77
- Υποχρέωση εγγραφής στο μητρώο, δήλωσης και δημοσιότητας	339	- Διάθεση	77
Ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων		- Διάκριση λόγω ιθαγένειας	341
- Αθλητές	79	- Δικαίωμα διανομής	77
- Αναγνώριση παράγωγου δικαιώματος διαμονής	70	- Δικαίωμα παρουσίας στο κοινό	77
- Αναγνώριση προϋπηρεσίας	212	- Έκπτωση φορολογικής ζημίας	78
- Αποφυγή διπλής φορολογίας	212, 227	- Ελευθερία και πολυφωνία των μέσων ενημέρωσης	512
- Ειδικές μη ανταποδοτικού τύπου παροχές σε χρήμα	517, 542	- Ηλεκτρονικά βιβλία	77
- Έλλειψη επαρκών πόρων του πολίτη της ΕΕ	70	- Ηλεκτρονικές επικοινωνίες	512
- Εμπόδια	212, 227	- Κτηματομεσίτες	75
- Έννοια των «μελών της οικογένειας»	213	- Μεταφορά της έδρας της πραγματικής διοίκησης	78
- Εργαζόμενοι	79, 80, 210, 212, 517, 542	- Μεταφορά φορολογικής έδρας	78
- Ιθαγένεια της ΕΕ	69, 70, 227, 503	- Προσδιορισμός των φορολογητέων εσόδων εταιρειών	511
- Κατάταξη στα κλιμάκια συστήματος αποδοχών	212	- Συνυπολογισμός των εσόδων συνδεδεμένων εταιρειών	512
- Κοινωνική ασφάλιση	79, 80, 81, 517, 542	- Υπηρεσίες παροχής καταλύματος βραχείας διάρκειας	75, 513
- Οικογενειακό επίδομα	213	- Υπηρεσίες της κοινωνίας της πληροφορίας	75
- Προστασία του παιδιού	503	- Φορολογική νομοθεσία	78
- Στέρηση δικαιώματος	70	- Φόρος εταιρειών	78, 511
- Σχέση εξάρτησης	70	- Ψηφιακή αγορά για «μεταχειρισμένα» ηλεκτρονικά βιβλία	77
- Υποχρέωση συντήρησης του συζύγου	70	Εμπορική πολιτική	
- Υποχρέωση των συζύγων για συμβίωση	70	- Αθέμιτες εμπορικές πρακτικές	186
- Φόρος εισοδήματος	212, 227	- Δασμοί	21, 86
Ελεύθερη παροχή υπηρεσιών		- Διαιτησία	48
- Ανάλωση	77	- Διεθνείς εμπορικές συναλλαγές	57
- Διαδικτυακή πώληση φαρμάκων για ανθρώπινη χρήση	507	- Ελευθέρωση εμπορίου	21
- Διάθεση	77	- Εμπορικές διαφορές	48
- Δικαίωμα διανομής	77	- Εμπορικές οφειλές	95
- Δικαίωμα παρουσίας στο κοινό	77	- Εμπορική άμυνα	186
- Ηλεκτρονικά βιβλία	77	- Επίλυση εμπορικών διαφορών	57
- Κτηματομεσίτες	75	- Καθυστέρηση πληρωμών	95
- Τηλεπικοινωνίες	509	- Πνευματική ιδιοκτησία	45
- Υπηρεσίες παροχής καταλύματος βραχείας διάρκειας	75	- ΠΟΕ	48, 57
- Υπηρεσίες της κοινωνίας της πληροφορίας	75	- Συμφωνία Οικονομικής Εταιρικής Σχέσης (ΣΟΕΣ)	
- Ψηφιακή αγορά για «μεταχειρισμένα» ηλεκτρονικά βιβλία	77	ΕΕ - Ιαπωνίας	21

Ενέργεια		ζωής	129, 241, 242, 244
- Αρχή της αλληλεγγύης	163	- Δικαίωμα στη ζωή	561
- Αυξήσεις στα τιμολόγια	199	- Δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης	126, 239
- Διαφάνεια συμβατικών όρων	199	- Δικαίωμα στην εκπαίδευση	567
- Διαχειριστής δικτύου	89	- Δικαστική απόφαση βασιζόμενη σε απόρρητες πληροφορίες	569
- Εμπορικό πετρέλαιο εσωτερικής καύσης	92	- Ελευθερία έκφρασης	246, 251, 565
- Καταναλωτές	199	- Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας	404
- Φορολογία ενεργειακών προϊόντων	92	- Ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι	566
- Φυσικό αέριο	89, 199	- Εμπορευματοποίηση ανθρώπινων οργάνων	157
Επενδύσεις		- Ένομες συνέπειες αποφάσεων ΕΔΔΑ	277
- Εκπαίδευση	177	- Επαναπροώθηση	119, 133
- Έλεγχος άμεσων ξένων επενδύσεων	147, 485	- Θεσμικές και διαδικαστικές εγγυήσεις δικαστικού συστήματος	242
- Ελευθέρωση συναλλαγών	21	- Θετικές υποχρεώσεις κρατών	244
- Κανονισμός (ΕΕ) 2019/452	147	- Κράτος δικαίου	409
- Μηχανισμοί ελέγχου άμεσων ξένων επενδύσεων	147	- Μεταμοσχεύσεις	157
- Ξένες επενδύσεις	147, 485	- Μη επιβολή ποινής άνευ νόμου	127, 240, 399
- Πλαίσιο συντονισμού	485	- Νομίμως διαμέροντες αλλοδαποί	569
- Συμφωνία Οικονομικής Εταιρικής Σχέσης (ΣΟΕΣ)		- Ομαδική απέλαση	133, 247, 406
EE - Ιαπωνίας	21	- Ομοφοβικά σχόλια	130
- Συνεργασία	485	- Παράνομη σύλληψη	119
ΕΣΔΑ		- Παράτυπη είσοδος σε εθνική επικράτεια	133, 247
(Βλ. επ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)		- Πρόσβαση σε πόσιμο νερό	244
- Αγία Σοφία	275	- Πρόσβαση στη δικαιοσύνη	126
- Αιτούντες άσυλο	119, 123, 133, 397	- Προσωπική ελευθερία και ασφάλεια	123, 564
- Ανεξαρτησία δικαιοσύνης	251	- Ρομά	244
- Απαγόρευση βασανιστηρίων	119, 133, 562, 563	- Σωματεμπορία	402
- Απαγόρευση διακρίσεων	130	- Τήρηση στοιχείων DNA	241
- Απαγόρευση δουλείας και καταναγκαστικών έργων	402	- Υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου	397
- Απέλαση αλλοδαπών για λόγους εθνικής ασφάλειας	569	- Ρομά	244
- Ασουνόδευτα ανήλικα	406	- Ρομά	244
- Γενετικό υλικό αποβίωσαντα	129	- Ρομά	244
- Δακτυλικά αποτυπώματα	241		
- Δημόσια άσκηση κριτικής σε νομοθετικές μεταρρυθμίσεις	251	Θεσμικό δίκαιο	
- Διαδικαστικές εγγυήσεις σε περίπτωση απέλασης αλλοδαπών	569	- Αρχή της ισοβιότητας των δικαστών	67, 102
- Δίκαιη ικανοποίηση	405	- Βουλευτική ασυλία	499
- Δικαίωμα σε ελεύθερες εκλογές	409	- Βουλευτικό ακαταδίωκτο	499
- Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής		- Δικαστική ανεξαρτησία	67, 102, 195

Ευρετήριο ΕΕΕυρΔ 2020

- Δραστηριότητα μη συνδεδεμένη με τα κοινοβουλευτικά καθήκοντα	499	- Διάκριση σε βάρος διακινούμενων εργαζομένων	79, 517, 542
- Εμπιστευτικότητα συνεδριάσεων	66	- Διάκριση σε βάρος εργαζομένων ορισμένου χρόνου	83, 210
- Έννοια του όρου «εθνικό δικαστήριο»	67, 102	- Ειδικές μη ανταποδοτικού τύπου παροχές σε χρήμα	517, 542
- Ετήσιος προϋπολογισμός της ΕΕ	331	- Εξάλειψη αποκλεισμών	57, 467
- Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών	65	- Εργασία	79, 80, 81, 83, 186, 207, 208, 222, 516, 517, 519, 542
- Κράτος δικαίου	195	- Ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών	56, 81
- Μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου	499	- Κεφάλαια	339, 341
- Πειθαρχικό καθεστώς δικαστών	195	- Μισθολογικές ανισότητες	186
- Προδικαστική παραπομπή	102	- Προσωρινή απασχόληση	519
- Προστασία στα έγγραφα	66, 67, 332	- Ρομά	482
- Πρωτόκολλο περί του καταστατικού του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών και της ΕΚΤ	66		
Ιθαγένεια της Ένωσης		Καταναλωτές	
- Αναγνώριση παράγωγου δικαιώματος διαμονής	70	- Διαδικτυακές αγορές	49
- Απόκτηση του δικαιώματος διαμονής πριν από τη συμπλήρωση συνεχούς χρονικού διαστήματος πέντε ετών διαμονής	69	- Δικαιώματα καταναλωτή	49
- Δελτίο μόνιμης διαμονής	336	- Ηλεκτρονικά καταστήματα	49
- Διάκριση	212, 215, 227, 338, 341	- Ηλεκτρονικό εμπόριο	49
- Δικαιούχοι	314	Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ)	
- Δικαίωμα μόνιμης διαμονής	69	- Αγωγή αποζημίωσης	546
- Έλλειψη επαρκών πόρων του πολίτη της ΕΕ	70	- Παγκόσμιο καθεστώς κυρώσεων	483
- Μέλος της οικογένειας πολίτη της ΕΕ	336	- Παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων	483
- Προστασία του παιδιού	503	- Περιοριστικά μέτρα κατά της Ισλαμικής Δημοκρατίας του Ιράν	546
- Σύνταξη γήρατος	69	Κοινωνική πολιτική	
- Σχέση εξάρτησης	70	- Αναπηρία	467
- Υποχρέωση συντήρησης του συζύγου	70	- Αναπτυξιακή στρατηγική	46
- Υποχρέωση των συζύγων για συμβίωση	70	- Ανταποδοτική σύνταξη	81
Ισότητα-Ίση μεταχείριση		- Αντικειμενικοί λόγοι που δικαιολογούν την ανανέωση διαδοχικών συμβάσεων	210
- Αναπηρία	467	- Αποκλεισμός συνταξιούχων	207
- Διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού	208, 222	- Αφερεγγυότητα εργοδότη	520
- Διάκριση λόγω ηλικίας	207	- Βάσιμος λόγος απόλυσης	1
- Διάκριση λόγω ηλικίας ή φύλου	517	- Βιώσιμο μέλλον	46
- Διάκριση λόγω θρησκείας	516	- Δημόσιες δηλώσεις περί μη πρόσληψης ομοφυλοφίλων	208, 222
- Διάκριση λόγω ιθαγένειας	212, 115, 227, 338, 341		
- Διάκριση λόγω περιουσίας	517		

- Διαδοχικές συμβάσεις	83, 210, 519	- Παροχή λόγω γήρατος	79, 80, 82, 520
- Διακινούμενοι εργαζόμενοι	79, 80, 345, 370, 517, 542	- Πολιτική προσλήψεων	208, 222
- Διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού	208, 222	- Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων	209, 342, 346, 366
- Διάκριση λόγω ηλικίας	207	- Προσωρινή απασχόληση	519
- Διάκριση λόγω ηλικίας ή φύλου	517	- Σύμβαση εργασίας	1
- Διάκριση λόγω θρησκείας	516	- Συμπληρωματικές παροχές	79
- Διάκριση λόγω περιουσίας	517	- Συνδικαλιστικές οργανώσεις	186
- Δικαιοσύνη	46	- Συνθήκες εργασίας	46
- Εβδομαδιαία ανάπαυση	346, 366	- Συστήματα επαγγελματικής επικουρικής πρόνοιας	82
- Ειδικές άδειες μετ' αποδοχών	346, 366	- Τέκνα που φοιτούν σε σχολείο	517, 542
- Ειδικές μη ανταποδοτικού τύπου παροχές σε χρήμα	517, 542	- Υγειονομική ασφάλιση	516
- Ελάχιστο εγγυημένο επίπεδο προστασίας	82		
- Έμφυλη βία	56	Κρατικές ενισχύσεις	
- Εργαζόμενοι ορισμένου χρόνου	83, 210	- Αναδιάρθρωση προβληματικών επιχειρήσεων	197
- Εργοδότης	345, 370	- Ανακεφαλαιοποίηση	484
- Εργοδοτικές οργανώσεις	186	- Ανάκτηση	196
- Ετήσια άδεια μετ' αποδοχών	342, 346, 366	- Ανθοκομικός τομέας παραγωγής	181
- Ευημερία	46	- Απόφαση κηρύσσουμε την ενίσχυση ασυμβίβαστη με την εσωτερική αγορά	71, 197, 336, 381
- Εύλογες προσαρμογές	467	- Απόφαση κηρύσσουμε την ενίσχυση συμβατή με την εσωτερική αγορά	71, 502
- Έσες ευκαιρίες	56, 467	- Διάσωση προβληματικών επιχειρήσεων	197
- Έση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία	79, 81, 83, 207, 208, 222, 517	- Διευρυμένη ευθύνη των παραγωγών	501
- Ισότητα φύλων	56, 81	- Εμπορία δικαιωμάτων εκπομπών αερίων	317
- Καταγγελία σύμβασης εργασίας	1	- Έννοια της «επιχείρησης»	334
- Καταπολέμηση διακρίσεων	56, 467	- Έννοια της «οικονομικής δραστηριότητας»	334
- Καταχρηστική απόλυση	1	- Έννοια των «κρατικών πόρων»	501
- Κατώτατος μισθός	186	- Επενδυτική ή λειτουργική ενίσχυση	502
- Κοινωνικά πλεονεκτήματα	79, 213, 517, 542	- Επιχειρηματική ελευθερία	333
- Κοινωνική ασφάλιση	79, 80, 81, 213, 345, 370, 516, 517, 542	- Ευρυζωνικά δίκτυα	317
- Κοινωνική Ευρώπη	46	- Κρατική εποπτεία	334
- Κοινωνική προστασία	46, 82	- Κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή	73, 197
- Μεταβίβαση επιχείρησης	208, 520	- Οργανισμοί οικολογικής διαχείρισης	501
- Μισθολογικές ανισότητες	186	- Παραγραφή	196
- Μονάδες επέμβασης της αστυνομίας	209	- Παροχή εγγυήσεων	181, 197
- Ομοφοβικές δηλώσεις	208, 222	- Περιβαλλοντικοί στόχοι	502
- Οργάνωση του χρόνου εργασίας	346, 366	- Πιστωτικά ιδρύματα	333
- Όροι πρόσβασης στην απασχόληση και την εργασία	208, 222	- Προβληματική δημόσια σιδηροδρομική επιχείρηση	73
- Παράνομη απόλυση	1, 342		

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2020

- Προσωρινό πλαίσιο	181	- Σύνορα	314
- Προτιμησιακό τιμολόγιο	71	- Συντηρούμενο πρόσωπο	86
- Ταμείο Εγγυοδοσίας	181	- Ταξιδιωτικά έγγραφα	87, 314
- Υγειονομική κρίση	181, 484		
- Φορείς ασφάλισης υγείας	334	Νομική πληροφορική	
- Φορολογικά πλεονεκτήματα	336, 381	- data.gov.gr: πλατφόρμα για τα ανοιχτά δεδομένα του Δημοσίου	496
- Φορολογικές αποφάσεις (tax rulings)	336, 381	- Ανοικτό Διαδίκτυο	325
- Φορολογική πολιτική	316, 435	- Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ)	64
- Χρηματοδοτική στήριξη	316, 484	- Διαδικτυακή πειρατεία	326
Μεταναστευτική πολιτική		- Διαδίκτυο των πραγμάτων	325
- Αιφνίδια εισροή υπηκόων τρίτων χωρών	205, 230	- ΕΕΤΤ	62
- Αλληλεγγύη	322	- Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας	327
- Ανάκληση καθεστώτος πρόσφυγα	352	- Εθνική Στρατηγική Κυβερνοασφάλειας 2020 – 2025	496
- Απαγόρευση εισόδου	528	- Εκσυγχρονισμός των συστημάτων απονομής δικαιοσύνης της ΕΕ	494
- Αποφάσεις (ΕΕ) 2015/1523 και (ΕΕ) 2015/1601	205, 230	- Εργαλειοθήκη ΕΕ για ασφαλή δίκτυα 5G	61
- Ασουνόδευτοι ανήλικοι	58	- Καθεστώς κυρώσεων στον κυβερνοχώρο	194
- Γονέας ενήλικου τέκνου το οποίο πάσχει από σοβαρή	526	- Κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τον COVID-19	64
- Δημόσια τάξη	205, 230, 314	- Κυβερνητικό νέφος	326
- Εθελοντική μετεγκατάσταση	58	- Κυβερνοασφάλεια	191
- Εθνική ασφάλεια	205, 230, 314	- Ουδετερότητα του διαδικτύου	328
- Ελευθέρωση θεωρήσεων	314	- Πλατφόρμες crowdfunding	493
- Ένταξη	322	- Συστάσεις του Συνηγόρου του Καταναλωτή για τις ηλεκτρονικές συναλλαγές	493
- Επαναπροώθηση	133	- Τεχνητή νοημοσύνη στην ψηφιακή εποχή	62
- Επιστροφή παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών	526, 528	- Υπηρεσίες Πολυμεσικής Πληροφόρησης (ΥΠΠ)	62
- Εργατικό δυναμικό	322	- Ψηφιακή Ακαδημία Πολιτών	193
- Κατανομή ευθύνης	322		
- Κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση διεθνούς προστασίας	204, 352	Οικονομική-Δημοσιονομική πολιτική	
- Κοινή πολιτική ασύλου και επικουρικής προστασίας	204, 352, 353	- ΑΕΠ	49
- Κράτηση	352	- Ανάπτυξη	49
- Οικογενειακή επανένωση	86	- Αποτελεσματικότητα	50
- Ομαδική απέλαση	133	- Δάνεια	182
- Προσωπική συνέντευξη	353	- Ελλιπής ανάκαμψη	182
- Προσωρινά μέτρα στον τομέα της διεθνούς προστασίας	205, 230	- Εμπόριο	49
- Προσωρινός μηχανισμός μετεγκατάστασης	205, 230	- Επενδύσεις	49
- Σένγκεν	87, 133	- Επιλέξιμες δαπάνες	552
		- Εποπτεία	50

- Θέσεις εργασίας	49, 182	- Σύμβαση του Αρχαίου	346
- Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις	182	- Υδρογόνο	320
- Μισθοί	49	- Υπόγεια ύδατα	346
- Νοικοκυριά	182	- Φυσικοί οικότοποι	350, 523
- Περικοπές κυρίων συντάξεων	419	- Χημικά προϊόντα	484
- Πληθωρισμός	49, 182		
- Προληπτική εποπτεία πιστωτικών ιδρυμάτων	531	Πνευματική ιδιοκτησία	
- Σύμβαση επιχορήγησης	552	- E-books	301
- Συρρίκνωση οικονομίας	182	- Ανάλυση	301
- Τραπεζικοί κανόνες	182, 531	- Δικαίωμα διανομής	301
		- Δικαίωμα σε εύλογη και ενιαία αμοιβή	387
Περιβάλλον-Περιβαλλοντική πολιτική		- Δικαιώματα	45, 301, 387
- Αιολικά πάρκα	109	- Εμπορικές συμφωνίες	45
- Ανεμογεννήτριες	348, 453	- Ευρωπαϊκές επιχειρήσεις	45
- Απόβλητα	524	- Παρουσίαση στο κοινό	301
- Ασφάλεια εφοδιασμού με ηλεκτρισμό	453	- Συνθήκη για τις εκτελέσεις και τα φωνογραφήματα	387
- Ατμοσφαιρικός αέρας	521	- Τρίτες χώρες	45
- Βιοποικιλότητα	178	- Ψηφιακό περιβάλλον	301
- Βιώσιμη ανάπτυξη	163, 178		
- Βιώσιμη οικονομία	54	Προσωπικά δεδομένα	
- Διατήρηση της άγριας πανίδας και χλωρίδας	523	- Ανάρτηση χωρίς τη συναίνεση του δικαιούχου	356
- Δικαίωμα σε υγιές περιβάλλον	37	- Διαβίβαση από την ΕΕ προς τις ΗΠΑ	358, 359
- Εμπορία δικαιωμάτων εκπομπών αερίων	317	- Διευθύνσεις	356
- Ενεργειακά συστήματα	320	- Δικαίωμα ενημέρωσης	356
- Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία	54, 178, 317, 320, 484	- Εθνική ασφάλεια	435
- Ζωικά είδη	350	- Εκτελεστική Απόφαση (ΕΕ) 2016/1250	358, 359
- Ζωικά υποπροϊόντα	524	- Επάρκεια του επιπέδου προστασίας	358, 359
- Κλίμα	54	- Μαζική διαβίβαση	358, 359
- Κλιματική ουδετερότητα	54	- Πλατόφορμα βίντεο	356
- Κυκλική οικονομία	54	- Προστασία	355, 358, 359, 432, 435
- Κύκλος ζωής προϊόντων	54	- Συγκατάθεση	432
- Οδηγία 2001/42/ΕΚ	453	- Συλλογή δεδομένων κίνησης και θέσης	435
- Οικοσύστημα	163	- Συλλογή και αποθήκευση αντιγράφων εγγράφων ταυτότητας από πάροχο υπηρεσιών κινητής τηλεφωνίας	432
- Περιβαλλοντικές επιπτώσεις	109, 346, 348, 453, 523	- Υπεύθυνος επεξεργασίας	355
- Πολεοδομική άδεια	348	- Υποκείμενο των δεδομένων	355, 432
- Πράσινο μέλλον	54		
- Πρόληψη	163	Σχέσεις δικαίου της ΕΕ και εθνικού δικαίου	
- Προστατευόμενος τόπος	523	- Άσυλο	204
- Προφύλαξη	163	- Βιώσιμη ανάπτυξη	37
- Στρατηγική μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων	453		

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2020

- Διαγενεακή ισότητα	37	- Βελτίωση ελέγχου και περιθάλψης	51
- Δικαίωμα σε υγιές περιβάλλον	37	- Διάγνωση	52
- Εθνικά συντάγματα	37	- Διασυνωριακές υγειονομικές απειλές	486
- Εμπορευματοποίηση ανθρώπινων οργάνων	157	- Εμβόλια	52
- Έννοια του όρου «εθνικό δικαστήριο»	67, 102	- Εμπορευματοποίηση ανθρώπινων οργάνων	157
- Κοινοποίηση μέτρων μεταφοράς Οδηγίας	374	- Έρευνα	52, 180
- Μελλοντικές γενεές	37	- Ευρωπαϊκή Ένωση Υγείας	486, 487
- Μεταμοσχεύσεις	157	- Ευρωπαϊκή πλατφόρμα	180
- Οπτικοακουστικά μέσα	487	- Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών	321
- Πειθαρχικό καθεστώς δικαστών	195	- Θεραπεία	52
- Περικοπές κυρίων συντάξεων	419	- Κατεπείγοντα μέτρα	52
- Συντονισμός συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης	79, 345, 370	- Κλινικές δοκιμές	184
Τελωνειακή ένωση		- Μελλοντική δράση	51
- Βελτίωση συνεργασίας	486	- Μεταμοσχεύσεις	157
- Διευκόλυνση εμπορίου	486	- Μέτρα πρόληψης	51, 52
- Τελωνειακοί έλεγχοι	486	- Παγκόσμια ημέρα κατά του καρκίνου	51
Τουρισμός		- Παγκόσμια Συνέλευση Υγείας	157
- Βραχυπρόθεσμοι μίσθωση	58	- Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας	157
- Κοινοχρησία δεδομένων	58	- Περιορισμός ιού	52
- Πλατφόρμες	58	- Ποιότητα ζωής	51
- Συνεργατική οικονομία	58	- Συνεργασία	180
Τρομοκρατία		- Υγειονομική ασφάλεια	486, 487
- Ενίσχυση ανθεκτικότητας	490	- Υγειονομική κρίση	52, 178, 486, 487
- Ένωση Ασφάλειας	319, 490	- Φάρμακα	184, 487
- Εξτρεμισμός	490	- Φαρμακευτική στρατηγική	184, 487
- Ευρωπόλ	490	Φορολογία	
- Καταπολέμηση	319, 490	- Ανάπτυξη	435
- Κυβερνοανθεκτικότητα	490	- Αρχή ne bis in idem	137
- Κυβερνοασφάλεια	490	- Αρχή της αναδρομικής εφαρμογής της ηπιότερης φορολογικής κύρωσης	137
- Μηχανισμός ανάκαμψης και ανθεκτικότητας της ΕΕ	490	- Δίκαιη φορολόγηση	55, 315
- Υβριδικές απειλές	319	- Δίκαιοι όροι εργασίας	56
- Χρηματοδότηση	185	- Ενωσιακός κατάλογος	55
Υγεία		- Έρευνα	435
- COVID-19	52, 178, 180, 184, 486, 487	- Ευημερία	315
- Αναμόρφωση πλαισίου	486	- Ευρεσιτεχνίες	435
- Αντιμετώπιση έκτακτης ανάγκης	52	- Ευρωπαϊκή Αρχή Εργασίας	56
		- Καινοτομία	435
		- Καταπολέμηση αδήλωτης εργασίας	56

- Καταχρηστικές φορολογικές πρακτικές	55	- Επιστροφή παρανόμως διαμενόντων υπηκόων	
- Οικονομική ανάκαμψη	315	- τρίτων χωρών	526, 528
- Οικονομική δραστηριότητα	55	- Ετεροδικία	206
- Παραβάσεις φορολογικής νομοθεσίας	137	- Θύματα εκ προθέσεως εγκλημάτων βίας	351
- Τρίτες χώρες	55	- Κατάταξη και πιστοποίηση πλοίων	206
- Φορολογικά κίνητρα	435	- Κοινή πολιτική ασύλου και επικουρικής	
- Φορολογικά πλεονεκτήματα	336, 381	- προστασίας	204, 352, 353
- Φορολογικές αποφάσεις (tax rulings)	336, 381	- Κώδικας συνόρων Σένγκεν	87
- Φορολογική διαφάνεια	55	- Μεταναστευτική πολιτική	86, 204, 205, 230,
- Φορολογική πολιτική	315, 435		352, 353, 526, 528
- Χρηματοδοτική στήριξη	316	- Οικογενειακή επανένωση	86
		- Οριζόντια ιδιοκτησία	529
Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης		- Πρόνομια δημόσιας εξουσίας	206
- Ανάκληση καθεστώτος πρόσφυγα	352	- Προσωπική συνέντευξη	353
- Απαγόρευση εισόδου	528	- Προσωρινά μέτρα στον τομέα της διεθνούς	
- Αποτελέσματα της παράδοσης	525	- προστασίας	205, 230
- Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ	85, 113, 202, 525	- Προσωρινός μηχανισμός μετεγκατάστασης	205, 230
- Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε		- Συντηρούμενο πρόσωπο	86
- ποινικές υποθέσεις	85, 113, 202, 203, 351, 525	- Σφράγιση ταξιδιωτικών εγγράφων	87
- Ασυλία εκτέλεσης διεθνούς οργανισμού	530	- Χορήγηση διεθνούς προστασίας	204, 352, 353
- Ασφάλεια δικαίου	113, 202		
- Γονέας ενήλικου τέκνου το οποίο πάσχει από σοβαρή	526	Brexit	
- Δικαίωμα πραγματικής προσφυγής	204	- Αποχώρηση	45, 177, 313, 481
- Δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο	203	- Άρθρο 218 ΣΛΕΕ	45, 177, 313, 481
- Δικαστική αρχή έκδοσης ΕΕΣ	85	- Διαπραγματεύσεις	177, 313, 481
- Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις	88, 206,	- Διασυνοριακές ανταλλαγές	313
	354, 529, 530	- Επικύρωση συμφωνίας	45
- Έλεγχος διττού αξιολοπίου	113, 202	- Μελλοντική εταιρική σχέση ΕΕ - Ηνωμένου	
- Ενοχές εξ αδικοπραξίας	354	- Βασιλείου	45, 177, 313, 481
- Επαγγελματικές εισφορές	88	- Μεταβατική περίοδος	45, 177, 313, 481
		- Συμβούλιο	45, 313, 481

IV. ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2020

ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ.Ν., Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια ΑΠΘ, Υπότροφος ΙΚΥ, Επ. Συνεργάτις Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση [435] ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ ΧΙΟΝΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ [419, 552] ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ-ΑΘΑΝΑΣΙΑ Δ.Ν., Δικηγόρος, Συνεργάτης GHLG Ερευνητικού Κέντρου Νομικής Σχολής Rijksuniversiteit Groningen, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Νομική Σχολή ΑΠΘ [467] ΑΡΓΑΛΙΑΣ Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ.Ν., Δικηγόρος [109] ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ [255, 261, 381, 429] ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΟΣ Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ [275] ΒΡΕΤΤΟΥ Κ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δρ. Διεθνών & Ευρωπαϊκών Σπουδών, Δικηγόρος – Ειδική Επιστήμονας, Γενική Γραμματεία Συντονισμού, Μέλος της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ) [37] ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ ΑΘΗΝΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ [516, 521, 542, 589] ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων [259, 427] ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ ΛΑΜΠΡΙΝΗ Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ [145, 433] ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Έδρα Jean Monnet «Η προστασία των Κοινωνικών Δικαιωμάτων στην Ευρώπη και Συγκριτικοί Νομικοί Πολιτισμοί», Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ [273] ΖΑΧΟΥ ΜΑΛΑΜΑΤΗ LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος [45, 177, 313, 481] ΖΕΡΔΕΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Καθηγητής Εργατικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΑΠΘ [1] ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ Διδακτορικός ερευνητής, Δίκαιο Ενέργειας και Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο του Hasselt, Δικηγόρος [453]	ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ LLM, Δικηγόρος [61, 191, 325, 493] ΚΑΛΛΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ LLM, Μ.Α., Δικηγόρος [133, 251] ΚΑΡΒΕΛΑ ΣΟΦΙΑ Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ [263, 370] ΚΑΡΦΗ ΖΩΗ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ [342, 346, 359, 430] ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΔΕ, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων [259] ΚΗΠΟΥΡΙΔΟΥ ΚΑΛΛΙΟΠΗ Δ.Ν., Δικηγόρος [157] ΚΡΙΚΑ ΜΑΡΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος [137, 227, 531] ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ [79, 143, 207, 222] ΛΟΡΑΜ Κ. ΕΡΡΙΚΑ LLM, Δικηγόρος [119, 239, 397, 561] ΜΑΜΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ Ασκ. Δικηγόρος, Υπότροφος του Ιδρύματος Λίλιαν Βουδούρη [277] ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ LLM, Δικηγόρος [387, 590] ΜΠΕΡΕΤΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Φοιτητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ [355, 532] ΝΙΚΟΛΗ ΚΡΥΣΤΑΛΛΕΝΙΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος [163] ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ Δ.Ν., Δικηγόρος [212, 336, 342, 366, 503, 535] ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ Δικηγόρος, Συνεργάτης της ομάδας διεθνούς διαιτησίας της δικηγορικής εταιρείας Shearman & Sterling LLP με έδρα το Παρίσι, Επισκέπτης λέκτορας στο πρόγραμμα Executive M.B.L.– HSG του Πανεπιστημίου του St. Gallen, Πρώην εισηγητής (référéndaire) στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2012-2018) [147] ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Κάτοχος Έδρας
---	--

Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση	[435]	ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ	
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ ΜΑΡΙΑ		Δ.Ν., Δικηγόρος	[453]
ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ	[65, 69, 71, 75, 102, 142, 195, 196, 215, 331, 333, 336, 339, 409, 499, 501, 505, 507, 511, 569, 587]	ΣΩΜΗ ΣΟΦΙΑ	
		Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ	[263, 593]
		ΤΖΩΡΤΖΗ ΒΙΡΓΙΝΙΑ	
		Επικ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΔΠΘ,	
		Γραμματέας ΚΔΕΟΔ	[142]
		ΤΣΙΤΣΙΠΑ ΕΛΛΗ	
ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ		ΜΔΕ, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ	[45, 85, 113, 141, 177, 202, 230, 313, 351, 374, 481, 525, 546]
ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ,			
Στέλεχος ΜοΚΕ	[141]	ΧΑΔΙΟΥ ΒΑΪΑ	
ΣΕΡΓΑΚΗ ΚΛΑΙΡΗ		LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ,	
LLM, LLB, Δικηγόρος	[147]	Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ	[581]
ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ. ΟΔΥΣΣΕΑΣ		ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ	
Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου	[21]	ΜΔΕ, Δικηγόρος	[89, 199]
ΣΤΑΥΡΟΥ ΛΕΥΚΟΘΕΑ		ΧΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ	
ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Γραφείο		Δ.Ν., Δικηγόρος, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Νομικής	
Προγραμμάτων	[95, 259, 427]	Σχολής ΕΚΠΑ, ιδρυτής και διαχειριστής του IPrights.GR	[301]